

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**İHRACAT DİNAMİKLERİ VE EKONOMİK
BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ali ŞEN

HAZIRLAYAN
Musa ÖZTÜRK

MALATYA-2019

**İnönü Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı İktisat Programı**

İHRACAT DİNAMİKLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Musa ÖZTÜRK

Prof. Dr. Ali ŞEN

Malatya, 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**İHRACAT DİNAMİKLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME
İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ali ŞEN

HAZIRLAYAN

Musa ÖZTÜRK

Jürimiz 04.02.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu Doktora tezini (oybirliği / ~~oyçokluğu~~) ile BAŞARILI bularak İktisat Anabilim, İktisat Bilim dalında Doktora Tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

1. Prof. Dr. Ali ŞEN (Danışman)
2. Doç. Dr. Fatma ZEREN (Başkan)
3. Doç. Dr. Yusuf Ekrem AKBAŞ
4. Doç. Dr. Tayfur BAYAT
5. Doç. Dr. İzzet TAŞAR

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve Sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Ali ŞEN’in danışmanlığında İktisat Doktora tezi olarak hazırladığım “İHRACAT DİNAMİKLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

04.02.2019

Musa ÖZTÜRK

ÖNSÖZ

Sosyoekonomik ve politik anlamda domino ve kelebek etkilerinin eşanlı olarak gerçekleştiği ve büyük dönüşümlerin yaşandığı günümüzde ülkeler, cari konumlarını korumak ve gelecek beklentilerini karşılamak üzere iktisadi oyuna girmekte ve karşılıklı hamleler yapmaktadırlar. 2008 Finansal Krizi'yle birlikte cari paradigmanın sarsılması ve gelişmiş ülkelerin öngörülemeyen hamlelere başvurmaları, iktisadi oyunun şartlarını etkilemiş ve ülkeleri kur savaşları, ticaret savaşları ve soğuk savaş gibi radikal söylemlere ve tarifeler, kısıtlamalar ve ambargolar gibi kritik uygulamalara yöneltmiştir. Uluslararası ticaretin serbest ve adil işlemediği bu dönemde ülkeler ihracat dinamiklerini yöneterek avantajlı konuma gelmeye çalışmaktadır. Bu çalışmada da ihracat dinamikleri kapsamında ele alınan ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonu ile pazar çeşitlendirmesi ve konsantrasyonu değişkenlerinin ekonomik büyümeyle ilişkisi Türkiye özelinde incelenmiş, bu ilişkinin nasıl işlediği, korunabileceği ve yönetilebileceği konusunda zaman boyutlu önermelerde bulunulmuştur.

Doktora sürecinin her aşamasında eşsiz alçak gönüllüğü ve akademik birikimiyle yanımda olan, destek veren ve yönlendiren danışmanım, saygı değer Hocam Prof. Dr. Ali ŞEN'e, akademik düşünce, tarz ve vizyon kazandıran Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU'ya, metodolojik bakış açısı ve ekonometrik analiz kabiliyeti kazanmamı sağlayan Doç. Dr. Tayfur BAYAT ve Doç. Dr. Fatma ZEREN'e teşekkürü borç bildiğimi belirtmek isterim. Son olarak, bu zorlu sürecin tamamlanmasında büyük katkıları olan aileme ve özellikle de sevgili eşim, nuruaynım, Çağlayan Pınar ÖZTÜRK'e sonsuz teşekkür ederim.

İHRACAT DİNAMİKLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

MUSA ÖZTÜRK

ÖZET

Küreselleşme sürecinde ülkeler arasındaki artan rekabet, ürün ve pazar bazında farklı dinamiklerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Özellikle 2008 kriziyle birlikte cari paradigmanın sarsılması ve gelişmiş ülkelerin uyguladıkları politikalarda dönüşüme gitmesi, küresel rekabeti arttırmıştır. Artan rekabet koşulları ülkelerin ihracata dayalı büyüme hipotezini yeniden değerlendirmeye başlamalarına neden olmuştur. Bu noktada ihracatın ürün ve pazar bazında çeşitlendirilmesi, sofistikasyonu ve konsantrasyonu açısından ele alındığı ‘ihracat dinamikleri’ yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada Türkiye özelinde ihracat dinamikleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki zaman serileri analizi yöntemleriyle sorgulanmaktadır. Bunun için ilk olarak TÜİK, IMF ve WITS veri tabanlarından elde edilen ilgili serilerin durağanlıkları Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleriyle sınanmıştır. Devamında serilerde yapısal kırılmalar altında birim kök araştırması yapan Lee-Strazicich (LM) ve Bai-Perron (BP) testlerine yer verilmiştir. Ardından ürün ve pazar bazında iki yapısal VAR modeli kurularak değişkenlerin ekonomik büyüme ile uzun dönemli ilişkileri araştırılmıştır. SVAR modelleri üzerinden Granger nedensellik testi, Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrıştırması sonuçları elde edilmiş ve değişkenler arasındaki ilişki yorumlanmıştır. Sonrasında iki modelde de yer alan değişkenlerin birbirleriyle olan nedensellik ilişkilerini tespit etmek üzere, Toda-Yamamoto, Toda-Yamamoto Bootstrap, Hatemi-Roca, Breitung-Candelon ve Asimetrik Frekans Alanı nedensellik testleri yapılmıştır. Bu doğrultuda; ihracat dinamikleri kapsamında ele alınan değişkenlerin zaman içinde yapısal kırılmalara uğradığı - şoklardan etkilendiği, ihracat dinamiklerinin ekonomik büyüme ile asimetrik ilişkide olduğu ve bu ilişkilerin zamana göre değiştiği gözlemlenmiştir. Bundan dolayı etkin ihracat stratejisinin tespit ve tayini için kısa-orta ve uzun dönem nedensellik ilişkilerine göre politika belirlenmesi gerektiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İhracat Dinamikleri, Ekonomik Büyüme, Asimetrik Frekans Alanı (AFD) Nedensellik Testi

EXPORT DYNAMICS AND ECONOMIC GROWTH RELATIONS: THE CASE OF TURKEY

MUSA ÖZTÜRK

ABSTRACT

The increasing competition between countries in the process of globalization generates different dynamics in terms of product and market. In particular, shaking of the current paradigm with the 2008 crisis and the transformation need of developed countries in the policies they implemented have increased the global competition. Rising competition conditions have led countries to re-evaluate their export-led growth hypothesis. At this point, export dynamics approach, which focuses on diversification, sophistication and concentration in terms of product and market, has come to the fore. The study is being questioned in Turkey with special export dynamics and methods of analysis of time series relationship between economic growth. For this purpose, firstly, the stationarity of the related series obtained from TURKSTAT, IMF and WITS data bases were tested with the extended Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests. In the following series, Lee-Strazicich (LM) and Bai-Perron (BP) tests are conducted. Then, two structural VAR models were developed on product - market basis and economic growth and long term relations of variables were investigated. Granger causality test, effect-response analysis and variance decomposition results were obtained from SVAR models and the relationship between variables was interpreted. Then, Toda-Yamamoto, Toda-Yamamoto Bootstrap, Breitung-Candelon, Hatemi-Roca and Asymmetric Frequency Domain causality tests were performed to determine the causality relations of the variables in both models. According to the analyses, it is found that the export dynamics are affected by the shocks in time, export dynamics have asymmetrical causality with economic growth and these relations change according to time and the determination of the effective export strategy should be determined according to the symmetrical and asymmetrical short-medium and long-term causality relations.

Keywords: Export Dynamics, Economic Growth, Asymmetric Frequency Domain (AFD) Causality Test

İHRACAT DİNAMİKLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Musa ÖZTÜRK

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI.....	iii
ONUR SÖZÜ	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xv

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu	1
Araştırmanın Önemi.....	2
Araştırmanın Amacı.....	4
Araştırmanın Hipotezleri.....	5
Araştırmanın Yöntemi.....	6
Araştırmanın Sunuş Sırası.....	7

I. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR: KÜRESELLEŞME, ULUSLARARASI TİCARET VE İKTİSADİ BÜYÜME

1.1. Küreselleşme	13
1.1.1. Küreselleşme: Kavram ve Kapsam	13
1.1.2. Tarihi Gelişim Sürecinde Küreselleşme.....	17
1.1.3. Küreselleşmeyi Etkileyen Başlıca Faktörler	32
1.1.4. Küreselleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Sosyoekonomik ve Siyasal Sonuçlar.....	36
1.1.5. Değerlendirme	41

1.2.	Uluslararası Ticaret	45
1.2.1.	Uluslararası Ticaret: Kavram ve Kapsam	45
1.2.2.	Tarihi Açısından Uluslararası Ticaretin Gelişimi	47
1.2.3.	Ana Hatlarıyla Uluslararası Ticaret Teori ve Politikaları	50
1.2.4.	Küresel Rekabet Düzeni ve Uluslararası Ticaretin Boyutu.....	56
1.2.5.	Değerlendirme.....	64
1.3.	İktisadi Büyüme	68
1.3.1.	İktisadi Büyüme: Kavram ve Kapsam	69
1.3.2.	Tarihi ve Teorik Açısından İktisadi Büyüme ve Kalkınma Serüveni.....	73
1.3.3.	Değerlendirme.....	83
1.4.	Küreselleşme, Uluslararası Ticaret ve Ekonomik Büyüme - Genel Değerlendirme...	86

II. BÖLÜM

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE MAKROEKONOMİK GELİŞMELER

2.1.	Küreselleşme Sürecinde G20 Ülkelerinin Makroekonomik Açısından Gelişimi	90
2.2.	Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Makroekonomik Açısından Gelişimi	99
2.3.	Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Uluslararası Ticaret Görünümü	115
2.4.	Değerlendirme.....	127

III. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

3.1.	Teorik Çerçeve.....	130
3.1.1.	Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorileri	131
3.1.2.	Heckscher - Ohlin Faktör Donatımı Teorisi.....	133
3.1.3.	Ekonomik Büyüme – Uluslararası Ticaret İlişkisi	143
3.1.4.	Uluslararası Ticaret – Ekonomik Büyüme İlişkisi	152
3.1.5.	İhracat Dinamikleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.....	160
3.2.	Literatür Araştırması	192
3.2.1.	İhracat Ürün Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme.....	193
3.2.2.	İhracat Ürün Sofistikasyonu ve Ekonomik Büyüme	201
3.2.3.	İhracat Pazar Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme	210
3.2.4.	İhracat Pazar Yoğunlaşması ve Ekonomik Büyüme	215

IV. BÖLÜM

METODOLOJİ VE AMPİRİK BULGULAR

4.1.	Uygulanan Analiz Yöntemleri	220
4.1.1.	Birim Kök Testleri – (ADF, PP, LM ve BP).....	221
4.1.2.	Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli	225
4.1.3.	Yapısal Vektör Otoregresyon (SVAR) Analizi.....	227
4.1.4.	Granger (1969) Nedensellik Testi	229
4.1.5.	Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Testi	230
4.1.6.	Toda-Yamamoto (1995) Bootstrap Nedensellik Testi	231
4.1.7.	Hatemi-J ve E. Roca (2014) Asimetrik Nedensellik Testi	232
4.1.8.	Breitung ve Candelon (2006) Frekans Alanı Nedensellik Testi.....	233
4.1.9.	Asimetrik Frekans Alanı (Asymmetric Frequency Domain) Nedensellik Testi	236
4.2.	Uygulama Sonuçları - Ampirik Bulgular	237
4.2.1.	Modellerdeki Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler	237
4.2.2.	Modellerdeki Değişkenlerin Birim Kök Testleri Sonuçları	239
4.2.3.	Model I - SVAR Analizi Sonuçları	242
4.2.4.	Model II - SVAR Analizi Sonuçları.....	246
4.2.5.	Nedensellik İlişkileri İçin Tanımlayıcı İstatistikler	249
4.2.6.	Modellerdeki Değişkenlerin ADF ve PP Birim Kök Testleri Sonuçları	250
4.2.7.	Modellerdeki Değişkenlerin Lee-Strazicich Testi Sonuçları	250
4.2.8.	Modellerdeki Değişkenlerin Bai-Perron Testi Sonuçları	252
4.2.9.	Yapısal Kırılma Tarihlerini İçeren Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	254
4.2.10.	Toda-Yamamoto ve Toda-Yamamoto Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları.	255
4.2.11.	Breitung – Candelon Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları.....	258
4.2.12.	Hatemi – Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları.....	262
4.2.13.	Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları	266
4.2.14.	Ampirik Bulguların Toplu Sunumu ve İncelenmesi	271

V. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Değerlendirme ve Sonuç	275
KAYNAKÇA	283

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Araştırmanın Hipotezleri: Temel, Ana, Ara, Zaman Değişkenli, Asimetrik ve Zaman Değişkenli Asimetrik Hipotezler	5
Tablo 2: Coğrafi Bölgelere İktisadi Büyüme ve Nüfus Verilerinin Gelişimi, 1000-1998	74
Tablo 3: G20 ülkelerinin İGE Sıralaması ve İGE Değerlerinin Gelişimi	91
Tablo 4: S. Lall - İhracatın Teknolojik Açıdan Sınıflandırılması	173
Tablo 5: Teknoloji Yoğunluğu – Sofistikasyon Düzeyi Matris Sunumu	174
Tablo 6: Model I ve Model II’de Kullanılan Serilere Dair Tanımlayıcı İstatistikler	237
Tablo 7: Modellerde Yer Alan Değişkenlerdeki Gelişimin Grafikler Üzerinden Gösterimi	238
Tablo 8: Augmented Dickey-Fuller (1979) ve Phillips-Perron (1988) Birim Kök Testleri	239
Tablo 9: Lee-Strazicich (LM) Çift Kırılmalı Yapısal Birim Kök Testleri Sonuçları	240
Tablo 10: Modeller İçin Bai-Perron (2003-2004) Yapısal Kırılma Tarihleri Analizi	241
Tablo 11: Model I SVAR Analizi Sonuçları	243
Tablo 12: Model I SVAR Analizi - Varyans Ayırıştırması Sonuçları	245
Tablo 13: Model II SVAR Analizi Sonuçları	246
Tablo 14: Model II SVAR Analizi - Varyans Ayırıştırması Sonuçları	248
Tablo 15: Nedensellik analizlerinde kullanılan serilere dair tanımlayıcı istatistikler	249
Tablo 16: Augmented Dickey-Fuller ve Phillips-Perron Birim Kök Testleri Sonuçları	250
Tablo 17: Lee-Strazicich (LM) Çift Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları	250
Tablo 18: Bai-Perron (2003-2004) Çok Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları	252
Tablo 19: Kukla Değişkenin İlave Edildiği VAR Modeli Granger Nedensellik Testi Sonuçları	254
Tablo 20: Toda-Yamamoto ve Toda-Yamamoto Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları	256
Tablo 21: Breitung – Candelon Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları	259
Tablo 22: Modellerde Yer Alan Değişkenlerin Simetrik Nedensellik Testleri Sonuçları	260
Tablo 23: Model I’de Yer Alan Değişkenlerin Hatemi-Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları	263
Tablo 24: Model II’de Yer Alan Değişkenlerin Hatemi-Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları	264
Tablo 25: Model I ve Model II’de Yer Alan Değişkenlerin Hatemi-Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları	265
Tablo 26: Model I’deki Değişkenlerin Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları	267
Tablo 27: Model II’deki Değişkenlerin Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları	268
Tablo 28: Model I ve II’deki Bağımsız Değişkenlerin Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları	270
Tablo 29: İhracat Dinamikleri–Ekonomik Büyüme Analiz Sonuçlarının Toplu Gösterimi	272

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Heckscher – Ohlin Modeli Grafik Gösterimi.....	137
Şekil 2: Heckscher – Ohlin Modeline Göre Ticaret Öncesi ve Sonrası	138
Şekil 3: Heckscher – Ohlin Modeline Göre Türkiye ve Almanya’nın Ticareti	139
Şekil 4: Rybczynski Teoremi Gösterimi	144
Şekil 5: Johnson Yaklaşımında Gelir Esnekliklerine Göre Büyüme Türleri	148
Şekil 6: Bhagwati, Yoksullaştıran Büyüme Modeli.....	150
Şekil 7: Gelir Düzeyine Göre Çeşitlendirme ve Yoğunlaşma Endekslerinin Gelişimi.....	165

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Dünya Geneli Mal-Hizmet İhracat ve İthalatı Yıllık Ort. Büyüme Or. (1971-2017)..	57
Grafik 2: 35 Milyar USD Üzeri Uluslararası Ticaret Akımları (2016).....	59
Grafik 3: Dünya Toplam İhracat, İthalat ve Ticaret Dengesi, 1995-2017 (TLN USD\$)	60
Grafik 4: Bölgelerarası Ana İhracat Akımları (İhracatçı Bölge→Ürün Grubu→Hedef Bölge) .	61
Grafik 5: Bölgelerarası Ana İthalat Akımları (İthalatçı Bölge←Ürün Grubu←Menşei)	63
Grafik 6: Dünya Geneli GSYİH Büyüme Oranları (Yıllık, %).....	79
Grafik 7: Gelir Gruplarına Göre Ülke Gruplarının Yıllık Büyüme Oranları, 1961-2016.....	80
Grafik 8: Ülke Gruplarına Göre İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) Gelişimi, 1990-2017.....	81
Grafik 9: Ülke Gruplarına Göre İnsani Gelişmişlik Endeksi Bileşenlerinin Gelişimi, 2017.	82
Grafik 10: ABD, AB ve Çin'in 1980-2000 ve 2017 Yılları Verilerine Göre GSYİH Gelişimi..	92
Grafik 11: ABD, AB ve Çin Hariç G20 Ülkelerinin 1980-2000-2017 Yıllarına Göre GSYİH Gelişimi	93
Grafik 12: ABD, AB ve Çin'in SAGP- GSYİH Verilerinin Gelişimi, (1980-2017, Milyar, Int. USD).....	94
Grafik 13: ABD, AB ve Çin Hariç G20 Ülkeleri SAGP-GSYİH Gelişimi, 1980-2000-2017	95
Grafik 14: G20 Ülkelerinin 2008 Krizi Sonrası Toplam Gelişimi, Yüzde, 2008-2017	96
Grafik 15: AB Hariç G20 Ülkelerindeki KBGSYİH ve SAGP-KBGSYİH, (2017, USD).....	98
Grafik 16: Türkiye'nin İnsani Gelişmişlik, Eğitim, Yaşam Beklentisi ve Gelir Endekslerinde Dünya Sıralaması Gelişimi, 1990-2017.....	102
Grafik 17: Türkiye'nin ED-İGE, ED-Eğitim, ED-Yaşam Beklentisi ve ED-Gelir Endekslerindeki Dünya Sıralaması Gelişimi, 1990-2017.....	103
Grafik 18: Türkiye GSYİH ve SAGP-GSYİH Gelişimi, 1980-2017, Milyar USD	104
Grafik 19: Türkiye Ekonomisi Büyüme Oranları, Yüzde, 1961-2017.....	105
Grafik 20: Türkiye'nin SAGP-GSYİH'ya Göre Dünya Ekonomisindeki Ağırlığının Gelişimi, Yüzde.....	106
Grafik 21: Türkiye'de Nüfus, KBGSYİH ve SAGP-KBGSYİH Gelişimi, 1980-2017, (Milyon ve USD).....	107

Grafik 22: Türkiye’de Gelir Dağılımının Gelişimi ve Gini Katsayısı, 2006-2016	108
Grafik 23: Türkiye’nin Gelişim Seyrinde İşsizlik ve Enflasyon Oranları, 1980-2017, (%)....	109
Grafik 24: Türkiye’de Ulusal Tasarruf ve Toplam Yatırım Oranları ile Kamu Gelir ve Harcamalarının Gelişimi, 2000-2017	111
Grafik 25: Türkiye’de Kamu Brüt-Net Borcunun Gelişimi, 2000-2016.....	112
Grafik 26: USD ve EURO Karşısında Türk Lirasının Performansı, 2001Q2 – 2018Q3	114
Grafik 27: Türkiye’de Cari İşlemler Hesabının Seyri, 1980-2017, (Milyar USD ve %)	116
Grafik 28: Türkiye’de İhracat, İthalat, Dış Ticaret Açığı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranının Gelişimi, 1980-2017	119
Grafik 29: Teknoloji Yoğunluğuna Göre İhracatın Yapısal Gelişimi, 1989 – 2017 (Milyar USD)	120
Grafik 30: Teknoloji Sınıflandırmasına Göre İhracat Ürün Gruplarının Toplam İhracattaki Ağırlıklarının Gelişimi, 1989-2017	121
Grafik 31: İhracat Yapılan Toplam Ülke Sayısı ve Afrika, Amerika, Asya ve Avrupa’ya Yapılan İhracatın Gelişimi, 1989-2017	123
Grafik 32: Türkiye’nin Uluslararası Birliklere Yaptığı İhracat, 2017, Milyon USD	124
Grafik 33: Türkiye’nin En Çok İhracat Yaptığı 20 Ülke, 2017, Milyar USD.	125
Grafik 34: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin İhracatta Ürün Çeşitlendirme Endeksinin Gelişimi, 1962-2014.....	170
Grafik 35: Seçilmiş Ülkeler ve Türkiye’nin Logaritmik Halde EXPY Verisinin Gelişimi, 1990-2016	177
Grafik 36: İhracat Yapılan Ülke + Serbest Bölge Sayısı, 1994-2017	185
Grafik 37: Hirschman – Herfindahl Endeksine Göre Pazar Yoğunlaşmalarının Gelişimi, 1994-2017	189
Grafik 38: Model I SVAR Analizi - Etki Tepki Fonksiyonları Grafik Gösterimi	244
Grafik 39: Model II SVAR Analizi - Etki Tepki Fonksiyonları Grafik Gösterimi	247
Grafik 40: I. ve II. Modellerin ve Modellerde Yer Alan Değişkenlerin Yapısal Kırılma Tarihleri	271

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller
BP	Bai-Perron Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IMF	Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
LM	Lee-Strazicich Çift Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi
MWALD	Modified Wald
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
PP	Phillips-Perron
SAGP	Satın Alma Gücü Paritesi
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası AŞ.
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜFE	Tüketici Fiyat Endeksi
TY	Toda-Yamamoto
TYb	Toda-Yamamoto Bootsrtap
VAR	Vector Autoregressive (Vektör Otoregresif)
WTO	Dünya Ticaret Örgütü
₺	Türk Lirası
\$	ABD Doları
€	Euro

GİRİŞ

İhracat dinamikleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Türkiye özelinde araştırıldığı bu çalışmada, ilk olarak çalışmanın zemini, yapısı ve çerçevesiyle ilgili tanımlayıcı bilgilere; konu, önem, amaç, hipotezler, yöntem ve sunuş sırası başlıklarıyla yer verilmektedir.

Araştırmanın Konusu

Birey, aile, toplum ve medeniyet anlamında tarihin en büyük dönüşümlerinin yaşandığı günümüzde; değerlerin elde edilmesi, işlenmesi ve ihraç edilmesi süreci madde ve mana planındaki hemen her konu için tartışılmaktadır. Değerin ne olduğu ve nasıl tanımlandığı sorularıyla başlayan tartışmaların sonraki aşamalarında, değer neye göre ve hangi tekniklerle işlenmesi gerektiği ile nereye-nasıl ihraç edileceği sorunsalları şekillenmektedir. Bu işleyiş, mana planından da örneklendirilebilir. Mesela, insanın aldığı nefesin kalitesinin ne olması gerektiği, aldığı nefesi düşünsel ve biyolojik olarak nasıl işlediği ve sonucunda hangi fikri-eylemi gerçekleştirdiği üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Bu anlamda insanın ihraç ettiği onun toplumsal ve ekonomik açıdan elde edeceği karşılığının şekillenmesini işaret etmektedir. Mana planındaki bu işleyiş madde planında da geçerlidir.

Ülkelerin sahip oldukları kaynakları hangi tekniklerle nasıl işledikleri ve ürettikleri ürünleri nereye ve nasıl ihraç ettikleri soruları, ülkelerin kısa, orta ve uzun vadeli endişelerini giderme ve beklentilerini karşılama potansiyellerini etkilemektedir. Bu açıdan ister mana isterse de madde planında olsun nihai amacın ihracat olduğu bir sürecin yaşanmakta olduğu ve insanların, firmaların ve ülkelerin bu sürecin paydaşları olarak rekabet içinde oldukları görülmektedir. Bu rekabet ortamında aktörler; sahip oldukları kaynak çeşitliliği, teknik çeşitliliği ve ürün çeşitliliğiyle avantajlı konuma gelmeye çalışmaktadır. Kaynakların ve üretimde kullanılan tekniğin ölçümlenebilir olup olmadıkları tartışmalı olmakla birlikte bu iki aşamanın sonucu olarak ortaya çıkan ürünler ve pazarlar merkezinde ihracat kabiliyeti hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu noktada ihracat kabiliyetinin ürün ve pazar şeklinde iki sahada kendisini gösterdiği; ürün bazında çeşitlendirme ve sofistikasyon değişkenlerinin, pazar bazında da çeşitlendirme ve yoğunlaşma verilerinden oluştuğu, ihracat dinamikleri kavramıyla da bu değişkenlerdeki değişimlerin kastedildiği ifade edilmelidir.

İhracat dinamiklerinin şekillenmesinde önemli role sahip olan kaynak, teknik ve ihracat kabiliyetinin temelde ekonomik gelişmişlik düzeyinden etkilendiği düşünüldüğünde ihracat dinamikleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin zemini belirginleşmektedir. Dolayısıyla araştırmanın konusu, ihracat dinamikleri kavramı altında ürün çeşitlendirmesi, ürün sofistikasyonu, pazar çeşitlendirmesi ve pazar yoğunlaşması kapsamındaki hareketliliğin, ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin Türkiye özelinde incelenmesidir.

Araştırmanın Önemi

Küreselleşme sürecinin hızlı ve asimetrik bir şekilde işlediği günümüzde ülkeler kısa, orta ve uzun dönemli hedeflerini yakalamak ve uluslararası arenada avantajlı hale gelmek adına karşılıklı hamleler yapmaktadır. Süreç içinde ülkelerin birbirlerine entegre olması ve karşılıklı bağımlılığın gün geçtikçe artması, sosyoekonomik ve politik gelişmeleri girift ve dinamik bir hale getirmektedir. Özellikle gelişen teknolojik imkânlarla iletişim başta olmak üzere ulaştırma ve üretim sahalarında yaşanan devrimler değişim ve dönüşümlerin dinamizmini etkilemektedir. Yüksek hareketliliğin yaşandığı günümüzde ülkelerin sahip oldukları kaynakları tam ve etkin kullanıp kullanmadıkları anlık olarak değişebilmektedir. Yaşanan bu hızlı dönüşümler değişime hazır olmayan toplumlarda ciddi olumsuz etkilere neden olabilmektedir. Bu nedenle küreselleşme ve ülkeler arasındaki rekabet son yıllarda asimetrik olarak işlemektedir.

Küreselleşmenin her ülke için aynı etkilere sahip olmadığı ve bir şekilde avantajı elinde bulunduran ülkelerin kendilerini öncelemeleri anlamında kullanılan asimetrik küreselleşme uygulamalarına özellikle son çeyrekte sıkça karşılaşılmaktadır. Yeni milenyumun hemen başında yaşanan; savaşlar, 2008 Finans Krizi, 2011 Avrupa Borç Krizleri, Arap Ayaklanmaları, renkli devrimler, darbe teşebbüsleri gibi sosyoekonomik ve politik gelişmeler düşünüldüğünde, küreselleşme dalgasında yapısal kırılmaların yaşandığı görülmektedir. Ekonomik açıdan bakıldığında 2008 Finansal Kriziyle birlikte kur savaşları, ticaret savaşları, vekâlet savaşları, ekonomik soğuk savaş ve ekonomik sıcak savaş gibi söylemlerin yaygın bir şekilde kullanıldığı ve başta gelişmiş ülkeler olmak üzere ülkelerin artan riskler karşısında kendilerini önleyecek şekilde korumacı politikalara yönelmeleri dikkat çekmektedir. Korumacı politikaların yaygın bir şekilde uygulandığı dönemlerden kalma tecrübeler, I. ve II. Dünya Savaşları öncesinde iktisadi

işleyişte yaşananlar hesaba katıldığında, yakın gelecekte büyük çaplı sosyoekonomik ve politik kırılmaların olacağına dair endişeler, yetkili kurumlardan etkili uzmanlara kadar birçok kesim tarafından dillendirilmekte, küreselleşmenin sınırı aşp aşmadığı ve geleceğinin ne olacağı tartışılmaktadır.

Küreselleşme, küreselleşmenin sınırları ve küreselleşmenin akıbetiyle ilgili tartışmalar, yoğun bir şekilde devam ederken küreselleşmenin hızlanmasını sağlayan teknolojik gelişmeler, yeni tecrübelerin edinilmesini sağlamaktadır. İktisadi açıdan ele alındığında 1990lardan itibaren iletişim ve ulaştırma alanındaki gelişmelerle finansal sistemin gelişimi birlikte ele alındığında, yeni bir küresel sistem/normal oluşturmakta; mekân, zaman ve değer gibi klasik kalıplar değişmektedir. Örneğin, yakın geçmişte tecrübe edildiği üzere, bir ülkenin çıktısını temsil eden para biriminin değeri, bir yerlerden anlık finansal müdahalelerle manipüle edilebilmekte, insanların emekleri başkalarının art niyetli tavırlarıyla istismar edilebilmektedir.

Küreselleşme sürecinin özellikle son yıllarda sosyoekonomik ve politik anlamda yaşanan eylemler, çatışmalar, devrimler, darbeler, savaşlar, daralmalar ve krizlerle daralmaya girdiği görülmektedir. Bu süreçte mobil cihazlar, internet, Blockchain, akıllı bilgisayarlar, endüstri 4.0 ve büyük veri gibi imkânların hızla gelişmesi geleceğe belirsizlikleri arttırmaktadır. Bu durumda ülkelerin risklerden korunmak ve beklentilerini karşılamak için ekonomiye doğrudan ve dolaylı müdahalelerde bulunmasına ve strateji belirlemelerine neden olmaktadır. Bu noktada etkin stratejinin ne olduğu, hangi temel bileşenlerden oluştuğu ve etkisini ne zaman göstereceği gibi, cevabı ülkeden ülkeye değişen sorular ortaya çıkmaktadır.

Özellikle ekonomik büyüme yarışında bulunan ülkelerin bir üst refah seviyesine ulaşmak için yapısal ve stratejik hamleler yapmaları, çeşitli para ve maliye politikaları ile ekonomilerini yönlendirmeleri kritik öneme sahiptir. Yarının refah düzeyi bugünün yatırımları ve hamleleri ile şekillendiği için seçilecek olan stratejilerin hangi dinamikleri esas aldığı, fayda/maliyet düzeyinin tespiti ve uygulama zamanlaması oldukça önemlidir.

Küreselleşme sürecinin sorgulanır hale geldiği, uluslararası ticarete korumacı politikaların yaygınlaştığı ve teknolojik açıdan sıçramaların yaşandığı bu kritik dönemde araştırmayı bilimsel açıdan önemi kılan; ihracat – ekonomik büyüme ilişkisinde dinamik analiz yaklaşımını getirmesidir. Toplumsal açıdan önemi ise

sosyoekonomik ve politik anlamda nicelik ve nitelik ilişkisindeki sonuçların zamanla değişebileceğinin gösterilmesinde yatmaktadır. Türkiye açısından önemi ise; küresel belirsizlik ortamında doğru ve etkin stratejinin belirlenmesi, ‘orta gelir tuzağı’ ve benzeri engellerin aşılması ve sürdürülebilir büyümenin sağlanması kapsamında ortaya çıkmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Son üç asırda yaşanan gelişmeler ve elde edilen birikim değerlendirildiğinde dünyanın erişilebilirlik bakımından küçük bir köy haline geldiği, bununla birlikte ilişkilerin çeşitliliği ve niteliği bakımından oldukça girift bir hal aldığı görülmektedir. Özellikle son yıllarda yaşanan asimetrik gelişmeler doğrultusunda küresel çapta belirsizliklerin artması, öngörü ve tahminlerin yüksek sapma göstermesi ve risk algısının dinamik olarak şekillenir hale gelmesi, ülkeleri gelişmeler karşısında edilgen veya etken olma konusunda bir tercihe zorlamaktadır.

Özellikle cari paradigmanın önerdiği ve görünmez elin kutsanarak piyasalara müdahalenin tasvip edilmediği edilgen duruşun 2008 kriziyle birlikte gelişmiş ülkeler tarafından terk ediliyor olması, küresel sistemin yeniden sorgulanmasını sağlamaktadır. Bu gelişmelerle birlikte küresel piyasalarda yaşanan dalgalanmalar başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere bütün ülkeleri etkilemekte, sosyoekonomik ve politik anlamda sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle ülkeler, ekonomi yönetiminde etken rol oynayarak kendilerini dışsal şoklara karşı koruyacak, belirsizlikleri giderecek ve orta-uzun vadede avantajlı konuma geçmelerini sağlayacak stratejiler belirlemeye çalışmaktadırlar.

Ülkelerin uygulayacakları stratejinin ne olduğu, neye göre, nasıl belirlendiği ve sonuçlarının ne zaman ortaya çıkacağı soruları öne çıkmaktadır. Nitekim bu araştırmanın amacı da ülkelerin artan küresel belirsizlik ortamında uygulayabilecekleri stratejilerden olan ihracat dinamiklerinin analiz edilmesi ve ihracat dinamikleriyle ekonomik büyüme arasındaki çok boyutlu ilişkinin Türkiye özelinde incelenmesidir. Böylece bir taraftan ilgili literatüre katkı yapmak hedeflenirken diğer taraftan da karar alıcılara uygulayacakları politikalar hakkında önerilerde bulunmak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmanın konusu, önemi ve amacı kapsamında temel soru ‘ihracat dinamikleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ne ölçüde, hangi yönde ve ne zaman etkili-anlamlı’ olduğu sorusudur. Bu doğrultuda *ihracat dinamikleri ve ekonomik büyüme ilişkilidir* temel hipotezi altında ilk olarak ürün ve pazar bazında Model I ve Model II şeklinde iki model oluşturulmuş, devamında ana, ara, zaman değişkenli, asimetrik ve zaman değişkenli asimetrik hipotezler sıralanmış ve ilişkiler iki yönlü olarak sınanmıştır.

Tablo 1: Araştırmanın Hipotezleri: Temel, Ana, Ara, Zaman Değişkenli, Asimetrik ve Zaman Değişkenli Asimetrik Hipotezler

Temel Hipotez	H: I	İhracat Dinamikleri ve Ekonomik Büyüme İlişkilidir
Ana Hipotezler	H: A	Ürün çeşitlendirmesi/sofistikasyonu ekonomik büyümeyle ilişkilidir.
	H: B	Pazar çeşitlendirmesi/yoğunlaşması ekonomik büyümeyle ilişkilidir.
	H: C	Ürün ve Pazar merkezli ele alınan değişkenler birbirleriyle ilişkilidir.
	H: D	Ürün ve Pazar merkezli değişkenler kendi içinde ilişkilidir.
Ara Hipotezler	H: A1	Ürün çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme ilişkilidir.
	H: A2	Ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme ilişkilidir.
	H: B1	Pazar çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme ilişkilidir.
	H: B2	Pazar yoğunlaşmasıyla ekonomik büyüme ilişkilidir.
	H: C1	Ürün çeşitlendirmeyle pazar çeşitlendirmesi ilişkilidir.
	H: C2	Ürün çeşitlendirmeyle pazar yoğunlaşması ilişkilidir.
	H: C3	Ürün sofistikasyonu ile pazar çeşitlendirmesi ilişkilidir.
	H: C4	Ürün sofistikasyonu ile pazar yoğunlaşması ilişkilidir.
Zaman Değişkenli Hipotezler	H: D1	Ürün çeşitlendirmesiyle ürün sofistikasyonu ilişkilidir.
	H: D2	Pazar çeşitlendirmesiyle pazar yoğunlaşması ilişkilidir.
	H: A11	Ürün çeşitlendirmesi ekonomik büyüme arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: A12	Ürün sofistikasyonu ekonomik büyüme arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: B11	Pazar çeşitlendirmesi ekonomik büyüme arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: B12	Pazar yoğunlaşması ekonomik büyüme arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: C11	Ürün çeşitlendirmeyle pazar çeşitlendirmesi arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: C12	Ürün çeşitlendirmeyle pazar yoğunlaşması arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
Asimetrik Hipotezler	H: C13	Ürün sofistikasyonu ile pazar çeşitlendirmesi arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: C14	Ürün sofistikasyonu ile pazar yoğunlaşması arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: D11	Ürün çeşitlendirmesiyle ürün sofistikasyonu arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: D12	Pazar çeşitlendirmesiyle pazar yoğunlaşması arasındaki ilişki zamanla değişmektedir.
	H: A21	Ürün çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme asimetrik ilişkilidir.
	H: A22	Ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme asimetrik ilişkilidir.
	H: B21	Pazar çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme asimetrik ilişkilidir.
	H: B22	Pazar yoğunlaşmasıyla ekonomik büyüme asimetrik ilişkilidir.
Zaman Değişkenli Asimetrik Hipotezler	H: C21	Ürün çeşitlendirmesiyle pazar çeşitlendirmesi asimetrik ilişkilidir.
	H: C22	Ürün çeşitlendirmesiyle pazar yoğunlaşması asimetrik ilişkilidir.
	H: C23	Ürün sofistikasyonu ile pazar çeşitlendirmesi asimetrik ilişkilidir.
	H: C24	Ürün sofistikasyonu ile pazar yoğunlaşması asimetrik ilişkilidir.
	H: D21	Ürün çeşitlendirmesiyle ürün sofistikasyonu asimetrik ilişkilidir.
	H: D22	Pazar çeşitlendirmesiyle pazar yoğunlaşması asimetrik ilişkilidir.
	H: A31	Ürün çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: A32	Ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
Zaman Değişkenli Asimetrik Hipotezler	H: B31	Pazar çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: B32	Pazar yoğunlaşmasıyla ekonomik büyüme zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: C31	Ürün çeşitlendirmesiyle pazar çeşitlendirmesi zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: C32	Ürün çeşitlendirmesiyle pazar yoğunlaşması zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: C33	Ürün sofistikasyonu ile pazar çeşitlendirmesi zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: C34	Ürün sofistikasyonu ile pazar yoğunlaşması zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: D31	Ürün çeşitlendirmesiyle ürün sofistikasyonu zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.
	H: D32	Pazar çeşitlendirmesiyle pazar yoğunlaşması zamanla değişen asimetrik ilişkilidir.

Tabloda yer alan A, B ve C harfleri model kodlarını gösterirken bunların sağındaki rakam ilgili değişkeni onun yanındaki rakam da detay hipotezi işaret etmektedir.

Temel hipotezinde altında oluşturulan ana hipotezlerde A ve B Modelleriyle sırasıyla Model I ve Model II kastedilmektedir ve bu modellerde yer alan ürün ve pazar değişkenlerinin bir arada ele alınarak ekonomik büyümeyle ilişkisinin varlığı sınanmaktadır. Model C’de iki modelde yer alan değişkenlerin birbirleriyle çaprazlama ilişkisi inceleniyorken Model D’de ürün ve pazar bazındaki değişkenlerin model içi ilişkileri sorgulanmaktadır. Ara hipotezlerde analize dâhil edilen değişkenler arasındaki ilişki teker teker araştırılmaktadır. Zaman değişkenli hipotezlerde değişkenler arasındaki ilişkinin varlığı kısa, orta ve uzun dönem açısından test edilmektedir. Asimetrik hipotezlerde ise, değişkenlerdeki pozitif ve negatif şokların birbirleri üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Son olarak zaman değişkenli asimetrik hipotezlerde de değişkenler arasındaki negatif ve pozitif şokların kısa, orta ve uzun dönemli etkileri incelenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

İhracat dinamikleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Türkiye özelinde sorgulandığı bu araştırmada; ihracat dinamikleri başlığı altında ele alınan ihracat ürün çeşitlendirmesi verisi Uluslararası Para Fonu (IMF), ihracat ürün sofistیکasyonu ve pazar yoğunlaşması verisi Dünya Bankası (IBRD) veri tabanından ve ekonomik büyüme verisi de Türkiye İstatistik Kurumu’ndan (TÜİK) elde edilmiştir.

Çalışmada öncelikle değişkenlerin durağanlıkları Genişletilmiş Dickey – Fuller (ADF) ve Phillips – Perron (PP) birim kök testleriyle incelenmiştir. Ardından içsel yapısal kırılmaları da analize dâhil eden Lee – Strazicich (LM) ve Bai – Perron (BP) testleriyle serilerdeki yapısal kırılma tarihleri tespit edilerek yorumlanmış ve sonraki analizler için kukla değişkenler oluşturulmuştur. Kukla değişkenlerin yorumlanmasında yapısal kırılmaların yaşandığı yıllara ait sosyoekonomik ve politik gelişmelere özet olarak değinilmiştir. Devamında, ana hipotezlerin sorgusu gereği, ürün ve pazar kapsamında serilerin uzun dönemde ekonomik büyümeyle olan ilişkisi için Model A ve Model B şeklinde iki yapısal VAR (SVAR) modeli kurulmuştur. Kukla değişkenlerin ilave edildiği SVAR modeliyle bir taraftan elde edilen katsayılarla değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki incelenirken, diğer taraftan Granger (1969) nedensellik testi, etki-tepki fonksiyonları ve Varyans ayrıştırması yöntemleriyle değişkenler arasındaki ilişki, çok yönlü olarak araştırılmıştır.

SVAR analizinin ardından ara hipotezlere geçilerek modellerde yer alan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi, kukla değişken eklenmeden, Toda –Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen Granger tipi doğrusal nedensellik testi ve Hacker – Hatemi J (2005-2006) tarafından uyarlanan Toda – Yamamoto Bootstrap nedensellik testleriyle sorgulanmıştır. Ardından zaman değişkenli hipotezlerde sorgulanan ve değişkenler arasındaki kısa, orta ve uzun dönem ilişkileri veren Breitung – Candelon Frekans Alanı (2006) nedensellik testi yapılmıştır. Frekans alanı testinden sonra asimetrik hipotezlerde değinilen ve değişkenler arasındaki pozitif ve negatif şokların birbirlerine olan nedensellik ilişkisini inceleyen Hatemi J - Roca (2014) nedensellik testine geçilmiştir. Son olarak bu çalışmada Granger ve Yoon (2002) tarafından geliştirilen bileşenlere ayırma yöntemiyle Breitung – Candelon tarafından geliştirilen Frekans Alanı nedensellik testleri yazar tarafından sentezlenerek ‘Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi’ geliştirilmiş ve böylece değişkenler arasındaki pozitif-negatif şokların kısa, orta ve uzun dönemli nedensellik ilişkileri incelenmiştir.

Araştırmanın Sunuş Sırası

Giriş bölümünün ardından gelen birinci bölümde; temel kavramlar olarak ele alınan ve çalışmanın üzerine bina edildiği küreselleşme, uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme konularına girilmekte, bu kavramlar tanım, tarihi ve teorik gelişim ve günümüz dünyasındaki durum bakımından incelenmektedir. İkinci bölümde ilk olarak makroekonomik verilerle G-20 ülkelerinde 1980 sonrası yaşanan gelişmeler ve Türkiye’nin pozisyonu karşılaştırılmakta, sonrasında da Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası yaşanan değişimler, makroekonomik verilerle grafikler üzerinden incelenmektedir. Üçüncü bölümde ihracat dinamikleri - ekonomik büyüme ilişkisine dair teorik arka plana ve konuyla ilgili literatür taraması sonuçlarına yer verilmektedir. Metodoloji ve ampirik bulgular başlığındaki dördüncü bölümde çalışmada uygulanan analiz yöntemlerinin teorilerine değinilmekte ve analiz sonucu olarak elde edilen bulgular sunulmaktadır. Beşinci bölüm olan değerlendirme ve sonuç bölümünde ise önceki bölümlerin kısa özeti yapıldıktan sonra, analiz bulguları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmekte ve ulaşılan sonuçlara ve politika önerilerine yer verilmektedir.

I. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR: KÜRESELLEŞME, ULUSLARARASI TİCARET VE İKTİSADİ BÜYÜME

İnsanlık tarihinin en hızlı değişim ve dönüşümlerine sahne olan 21. yüzyıl; birey, toplum, devlet ve insanlık açısından her alanda yeni normallerin oluştuğu ve yeni belirsizliklerin keşfedildiği bir yüzyıldır. Bir taraftan ulaşım, iletişim ve üretim teknolojilerinde yaşanan baş döndürücü gelişmeler, diğer taraftan da uluslar üstü kuruluşların gelişmesi ve etkinleşmesiyle birlikte küresel ölçekte anlık değişimler yaşanmaktadır. Bu değişim ve dönüşüm süreçlerinin eşanlı olarak gerçekleşmesi, alışlagelmiş zaman ve mekân algısını değiştirerek coğrafya, renk, dil, din, kültür, ekonomi, sosyoloji, siyaset ve medeniyet fark etmeksizin bütün insanları bütüncül olarak etkilemekte, popüler ve tartışmaya açık bir tabirle, dünyayı küçük bir köy haline çevirmektedir.

Büyük ölçekli değişimlerin anlık olarak yaşanıyor olması neticesinde ‘yeni’ diye tanımlanan her şey çok kısa bir sürede ‘eski’ haline gelebilmektedir. Bu süreçte, sürecin belirleyicilerinin neler olduğu ve istikametinin nereye everileceği soru(n)ları sosyal bilimler alanındaki çalışmaları tetiklemektedir ki yapılan çalışmaların genellikle yeni normalleri eski kavramlar üzerinden tanımlamaya çalışması ve yetersiz kaldığı durumlar için yeni kavramlar türetilmesi bunu göstermektedir.

Mevcut kavramların güncel ihtiyaçları karşılama konusundaki yetersizliği gelişmelerin; ontolojik, etimolojik, epistemolojik ve metodolojik açıdan ele alınması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Kavramların; neden, ne ve nasıl sorunsallarına (problematik) verdikleri cevaplar dünya görüşü, terminoloji, tarih ve tatbikat bakımından farklılaşabilmektedir. Dünya görüşü merkezinde bakıldığında insanlık tarihinin sosyoekonomik ve politik açıdan sergilediği gelişim seyrine dair değerlendirmelerin temelde zihniyetlerin yani dünya görüşlerinin ayrıştırılması üzerinden başlamakta; doktrinler, strüktürler ve ideolojiler dünya görüşleri çerçevesinde şekillenmektedir. Karl Mannheim’ın ‘weltanschauung’ şeklinde tanımladığı ‘dünya görüşü’ toplumda var olan sosyal tabakaların ilmi, içtimai, iktisadi ve siyasi kararlarını belirleyen temel unsur olarak

kabul edilmektedir (Tandon, 2009: 2). Essentiyalist (temel esascılık-özcülük) temasından esinlenen bu yaklaşıma göre her kesim-sınıf kendi kabulleri çerçevesinde hareket etmektedir (Mooney ve Evans, 2007: 81). İnsanlık tarihi incelendiğinde dünya görüşlerinin temelde dayanışmacı ve çatışmacı dünya görüşleri olarak ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Hukukun üstünlüğünü esas alan dayanışmacı dünya görüşüne göre kâinatta bir denge ve ahenk vardır. Canlı cansız bütün varlıklar bir uyum içindedir ve sosyal hayatta dayanışma esastır. İnsanlar arasında sosyoekonomik ve politik konularda açık ve örtük sözleşmelerle örülmüş menfaat paralelliği ağı söz konusudur ve bu doğrultuda sergilenen gelişmeler bir tekâmül sürecini ifade etmektedir. Diğer tarafta ise kuvveti üstün tutan çatışmacı dünya görüşü yer almaktadır. Bu dünya görüşüne göre hem kâinatta hem de sosyal gruplar arasında süregiden bir çatışma vardır (Ersoy, 2015: 13-17). Çatışma; temelde egemenler ve egemenlere hizmet edenler şeklinde oluşan sosyal sınıflar arasında ortaya çıkmaktadır (Tandon, 2009: 2-3) 687-2-3. Dünya görüşlerindeki farklılıklar ilk çağlardan itibaren düşünce boyutunda kendisini göstermektedir. Örneğin Antik Yunan düşüncesinde Pythagoras (M.Ö.582-507), Democritus (M.Ö.460-370) ve Aristo (Aristotle) (M.Ö. 384-322) sosyal denge ve ahenk düşüncesini –değişen yoğunluklarda da olsa- savunurken, Heraclitus (M.Ö.535-475), Xenepon (Ksenofanes) (M.Ö. 440-335) ve Platon (Eflatun) (M.Ö.427-347) sosyal denge yerine çatışmanın esas olduğu diyalektik düşünceyi benimsemiş, bu günkü piyasa, sınıflı toplum ve sınıf mücadelelerinin belirleyici olduğunu kabul etmişlerdir (Haftacı, 2014: 12-13).

Sadece antik zamanlarda yaşayan düşünürlerin dahi farklı dünya görüşleri çerçevesinde farklı düşüncelere ulaşıyor olmaları zihniyetin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Kavramların anlaşılmasında dünya görüşlerinin ardından terminolojinin oluşumu ve tarihi gelişim süreci gelmektedir. Bugün kullanılan küreselleşme, uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme gibi kavramların anlam ve kapsam olarak pekişmesinde terimlerin etimolojik olarak nasıl şekillendiği, kimler tarafından ve nasıl ortaya çıktığı ve hangi anlam dönüşümlerini geçirerek bugünkü kullanıma geldiği önemlidir. Örneğin bugün yaygın kullanılan birçok kaynağa göre Türkiye bir Orta-Doğu ülkesidir ve Japonya’da Uzak Doğu ülkesidir. Türkiye’nin ve Japonya’nın neye göre orta ve uzak olduğu, tasnifi yapanlara (yani İngilizlere) göredir ve burada Türkiye’nin veya Japonya’nın kendisini nerede gördüğü ve nasıl tarif ettiğine bakılmamaktadır. Benzer şekilde Afrika, XIX. yüzyılın ikinci yarısına değin “terra incognita (bilinmeyen toprak)”

olarak adlandırılmış (Arslan, 2012: 203), Afrika'nın ortasındaki göle, yerel dildeki adı önemsenmeksizin, Victoria adı verilmiştir. Tarihi analizler açısından bir diğer örnekte Avrupa'nın karanlık çağ olarak tanımladığı dönemin (5.-15. yy arası) İslam medeniyeti açısından Endülüs, Selçuklu ve Osmanlı'nın varlık gösterdiği en aydınlık döneme tekabül etmesidir. Bu örneklerden de görüldüğü üzere dünya görüşleri kullanılan kavramların mahiyetini belirlemekte ve düşünce dünyasını şekillendirmektedir.

Günümüz dünyasında hemen her alanda kritik öneme sahip olan kavramlar, belli bir dünya görüşü, terminoloji ve tarih anlayışının ürünü olarak gündelik hayatımızda yer almaktadır. Bu nedenle cari durumun anlaşılması ve tanımlanabilmesi için bakış açısına göre değişen tarihi gelişim sürecinin nasıl ele alındığının bilinmesi gerekmektedir. Bir bakış açısına göre; dünyanın her 41 bin yılda bir değişen açısının doğal sonucu olarak M.Ö. 15binli yıllardan itibaren dünya iklim bakımından daha yaşanabilir bir yer haline almaya başladığı (Yeldan, 2010: 10-11) ve insanoğlunun M.Ö. 10binlere gelinceye kadar ihtiyaçlarını basit üretim teknolojisiyle tabiattan karşıladığı tahmin edilmektedir. M.Ö. 7binli yıllara -neolitik döneme-gelindiğinde tarımın yaygınlaşmasıyla birlikte yerleşik hayata geçişin başladığı ve tarımdaki üretim fazlası ticarete ve pazar oluşumuna kapı aralamasıyla büyük bir sosyoekonomik dönüşümün gerçekleştiği düşünülmektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2005: 28). Büyük dönüşümle birlikte ilkel toplumlarda genellikle en iyi avcı ve şifacının üstlendiği yönetim görevinin kurumsallaştığı ve yönetici sınıfın ortaya çıktığı görülürken (Skoll, 2010: 42), pazarlar ve şehirlerin gelişiminin; siyasi otoritenin teşekkülünü, paranın icadını, hukuk normlarının oturmasını ve toplumsal yapının tanımlanmasını doğurduğu, böylece Mezopotamya da M.Ö. 5000 dolaylarında ilk uygarlıkların kurulmaya başlandığı kabul edilmektedir (Nester, 2010: 15).

Kurulan medeniyetlerle; ötekinin tanımlanması ve ihtiyaçlarının farklılaşmasıyla yeni pazar, kültür ve coğrafya merakının/arayışlarının arttığı ve toplumlar arasındaki etkileşimin geliştiği düşünülmektedir. Çoğu zaman kıtlık ve siyasi baskılar gibi zorunlu nedenlerden kaynaklanan göçler, ticaret akımları ve savaşlarla gerçekleşen bu etkileşimde kilit role sahip olan unsurun ticaret olduğu kabul edilmektedir. Nitekim ticaretin rahmeti ve zahmetinin erken dönem Hint Metinleri, İpek Yolu hikâyeleri ve Gılgamış Destanı gibi antik metinlerde ele alınmış olması (Stearns, 2010: 13-15) ve ilkçağ medeniyetlerinden Sümerler, Mısırlılar, Akadlar, Babiller, Hititler, Asurlar, İyonya, Urartu, Frigya, Lidya, Pers, Roma-Bizans ve Hunlarda ticarete verilen önemin belirgin

bir şekilde görülmesi ve özellikle Mısır, Roma ve Part gibi büyük imparatorlukların ortak bir hükümet, hukuk ve pazar ilişkilerini çok geniş coğrafyalarda, örneğin Roma'nın bugünkü İngiltere'den Suriye'ye, Cebelitarık'tan Tuna'ya yaptırdığı yollarla, ticaret ağlarıyla yönetmesi, ticaretin toplumlar arasındaki etkileşimdeki belirleyici rolünü göstermektedir (Nester, 2010: 19). Bir diğer bakış açısına göre ise; insanoğlu belli bir bilgi birikimi ve kabiliyetlerle yaratılmıştır ve kâinatta var olan ahenk içinde önemli bir fonksiyona sahiptir. İnsan genlerine işlenen merak duygusu ve bilişme güdüsüyle yeni cemadat, nebatat, hayvanat ve insanları keşfetmeye meyillidir ve bunun için herhangi bir ilave gerekçeye ihtiyaç duymamaktadır. Tarihi gelişim süreci meylin bir yansımasıdır ve çeşitli coğrafyalarda insanların elde ettikleri kazanımların insanlığına armağan edilmesi ticaretle sağlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, toplumlar arasında zaten tabii olarak cereyan eden ilişki ticaret üzerinden ve/veya ticaretle sağlanmakta/hızlanmaktadır ve ticaret, Ersoy'un J. J. Becker'den aktarımıyla, 'çölü gül bahçesine' çevirebilme kabiliyetine sahiptir (2015: 200) ve bu nedenle ülkelerin ekonomik büyüme yarışında ahenk içinde hareket ederek ticaretin işleyişini teşvik etmeleri gerekmektedir. Değerlendirilen iki bakış açısından ilkinde ticaret büyüme rekabetinde/çatışmasında gücü elde etmek adına kullanılan bir politika olarak görülürken diğerinde hayatın tabii akışının mecrasında seyredebilmesi ve doğal büyümenin sağlanabilmesi için serbest bırakılan bir unsur olarak yer almaktadır. Bu farklılıklar dünya görüşlerindeki ön kabuller ve kısıtlardaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında tarih ve teori bakımından gelişim süreci, günümüzde cari müesses nizam ve ekonomik ve politik anlamda belirleyici pozisyonda olan ülkelere benimseniyor olmasından dolayı, birinci bakış açısına göre değerlendirilmektedir.

Dünya görüşleri merkezinde kavramların şekillenmesi ve tarih okumasının farklılaşması uygulamada çeşitliliğin ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Sosyoekonomik ve politik anlamda uygulamadaki çeşitlilik özellikle son iki-üç asırda artmakta, ülkeler arasındaki farklı dinamikler cari kavramların, ölçütlerin ve sistemlerin değişmesini/gelişmesini sağlamaktadır. Gelişmiş ülkelerin kendi dünya görüşlerine göre şekillendirdikleri bu süreçte; 19. yüzyılda devrimlere kapı aralayan 'eşitlik ve özgürlük' mottolarının yerini 20. yüzyılda 'insan hakları, demokrasi ve küreselleşme' söylemlerinin aldığı, neoliberal politikaların kutsanarak gelişmişlik düzeyinin milli gelir hesaplamalarına sıkıştırıldığı, demokrasinin yegâne meşru yönetim sistemi olarak

tanımlandığı ve benzeri kabullerin oluşturulduğu görülmektedir. Bununla birlikte gelişmiş ülkelerin menfaatleri aleyhine sonuçlar ortaya çıkması durumunda bu ilkelerin esneyebildiği ve değişebildiği bilinmektedir.

Devam eden satırlarda çalışmanın zeminini oluşturan küreselleşme, uluslararası ticaret ve iktisadi büyüme kavramları, dünya görüşleri, kavram, tarih ve tatbikat bakımından ana hatlarıyla incelenmektedir. Böylece günümüz dünyasında yaşanan gelişmelerin anlaşılması ve geleceğe dair beklentilerin şekillenmesi hedeflenmekte, ihracat dinamikleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin sosyoekonomik ve politik anlamda belirleyicileri ve etkileyicileri hakkında bilgi ve perspektif sunulmaya çalışılmaktadır.

1.1. Küreselleşme

Çağımızın en yaygın kullanılan terimlerinden olan küreselleşme bir eğilim, dinamizm ve devinim özellikleri göstermesi nedeniyle gündelik dilden akademik literatüre kadar çok geniş ve yaygın kullanım alanına sahiptir. Değişme ve gelişmeye dair dünya genelini kapsayan her konuda küreselleşme kavramına yer verilmektedir.

Geniş bir kullanım alanına sahip olması küreselleşmenin; kavram ve kapsamı, tarihi gelişime süreci, fikri arka planı, etkileyen faktörleri ve ortaya çıkardığı sonuçları bakımından incelenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın odak noktası ve kapsamı nedeniyle küreselleşmenin sadece temel noktalarına değinilmeye ve çalışmanın konusuyla ilişkisi incelenmeye çalışılmaktadır.

1.1.1. Küreselleşme: Kavram ve Kapsam

Günümüzde en yaygın kullanılan kavramlardan biri olan küreselleşme kavramı üniversitelerin, hükümetin ve toplumun gündelik hayatında sıkça kullandığı bir hale geldi. Küreselleşme; sözcüğün kendi gücü ve birlikte getirdikleri nedeniyle ana akım tartışmaların göbeğinde yer almaktadır. Kimine göre kaçınılmaz bir süreç iken kimine göre yanlı ve önlenmesi gereken bir sürecin adıdır. Herhangi bir disiplinin çerçevesine sığmayacak kadar geniş içeriğe sahip olan kavram için akademik çevrelerde farklı tanımlamalar mevcuttur. Küreselleşmenin ana kategoride kültürel çalışmalar, sosyoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler, siyasal teori, dil ve edebiyat gibi alanlarda yoğun tartışıldığı görülmektedir. Farklı disiplinler ve disiplinler arası çalışmaların ortak noktası küreselleşmenin her zaman tartışmalı bir kavram olduğu noktasında birleşmektedir (Mooney ve Evans, 2007: IX).

İngilizcede ‘küresel’ kavramının sıfat olarak kullanılması 1890’lı yıllara denk gelmektedir ve ‘globalleşmek – globalizm’ terimleri ilk olarak 1940’lı yıllarda yapılan çalışmalarda ele alınmıştır. Kavram 1961 yılında sözlüğe alınmasına karşın 1980’lerden önce yapılan çalışmalarda ‘küresel yönetim’, ‘küresel politik ekonomi’, ‘küresel çevre değişimi’ gibi başlıklara rastlanılamamaktadır. Sonrasında ise küreselleşme kavramının farklı dillerde kendisine farklı biçimlerde yer bulmaya başladığı ve ‘küresel’ ifadesi tüm dünyada bulunan bir olgu, çeşitli nesneleri ve dünya çapındaki deneyimleri yayma gibi bir fenomen halinde kabul görmeye başladığı görülmektedir. Küreselleşme kavramı

kendisinden önceki kavramların boyut değiştirmiş bir hali olarak ele alan görüşler mevcuttur. Küreselleşmenin; okyanuslar arası ticaretin yaygınlaştığı dönemlerde ‘evrenselleşme’ olarak görüldüğü ve ulus kavramının pekişmesiyle birlikte ‘uluslararasılaşma’ halini aldığı düşünölmektedir (Scholte, 1999: 9-11). Bu açıdan küreselleşme; uluslararası etkileşim ve bağımlılığın artması; insanlar, mallar, hizmetler, para, mesajların, bilginin, fikirlerin ve kültürlerin akışıyla beslenen ve ortaya çıkan bir süreç olarak tanımlanabilmektedir. Küreselleşmeyi; Anthony Giddens, David Harvey ve James Mittelman ‘uzay ve zamanın sıkıştırılması’, Manuel Castells ‘bir gezegen ölçeğinde gerçek zamanlı olarak bir birim olarak çalışma kapasitesine sahip bir ekonomi’, Gary Gereffi ‘üretimin küresel ölçekte koordine edildiğı küresel emtia zincirleri’, Stephen Kobrin ‘dış ticaret ve yatırımın uluslararasılaşmasının yanında teknolojik ölçek ve bilgi akışlarını artması’, Robert Gilpin ‘ulusal ekonomilerin ticaret, finans ve makroekonomik politikadaki karşılıklı bağımlılığı’, Roland Robertson ‘hem dünyanın sıkışmasına hem de bir bütün olarak dünyanın bilinçliliğinin yoğunlaşması’ ve Martin Albrow ‘insanların yaşamlarını dünya çapında etkileyen uygulamaların, değerlerin ve teknolojinin yayılması’ olarak ifade etmektedir (Guillen, 2010: 4). Anthony Lake'e göre ‘küreselleşme hava gibidir: oldukça basittir!’, ‘küresel köy’ miti de bu ifadenin söylemi haline gelmiştir (Poster, 2015: 3) ki bu anlamda küreselleşme ‘kültürün senkronizasyonu – homojenleşmesi’ olarak tanımlanabilmektedir (Mooney ve Evans, 2007: 56).

Küreselleşme kavramına dair görüşlerin bir kısmı belirtildiğı gibiyeen madalyonun diğerk kısmında kavrama eleştiriler ve karşıtlıklar yer almaktadır. Farklı bakış açılarından gelen ve doğal olarak farklı içeriğe ve vurgu noktalarına sahip olan tanımlamaların varlığı küreselleşme kavramının bir eğilime indirgenemeyen veya tek bir sonuçta ortaya çıkmayan karmaşık, birbirine bağılı bir süreçler dizisi olduğunu göstermektedir ve bu süreçler dizisi oluşu onun somutlaştırılmasına ve sonuçlandırılmasına müsaade etmemektedir. Küreselleşme dinamik süreçleri ele alan ve şoklara açık bir kavramdır ve bu öngörölemeyen yapısıyla coğrafya fark etmeksizin insanların ve toplumların yaşam standartlarını etkilemektedir (O’Loughlin vd., 2004: 20).

Küreselleşme içeriğı ve kapsamı; nereden bakıldığına ve bakanın kim olduğuna göre değışen bir kavramdır. Kavramın özellikle son birkaç yüzyıldır ekonomik ve askeri açıdan baskın olan ölkelerin yaygın kullandıkları bir söylem olması, onun yanıltıcı bir

yarı-gerçek olduğu iddialarına dayanak teşkil etmekte ve hatta küreselleşme karşıtları tarafından ‘imparatorluk efsanesi’ olarak ele alındığı görülmektedir (Poster, 2015: 3). Bu bakış açısına göre küreselleşme kavramının öncülü modernizm kavramıdır ve yaklaşık beş asır öncesinde kurulan Westfalen sisteminin ruhunu temsil eden modernizm kavramı; birbiriyle ilişkili olan ve süregelen entelektüel, siyasi, ekonomik, teknolojik, dinsel, sosyal ve psikolojik devrimler dizisini kapsayan bir şemsiye terimdir. Zaman içinde bu devrimler dizisinin; Avrupa'nın ücra köşelerinden başlayarak önce Avrupa kıtasına ve sonra da sömürgecilik ve emperyalizm uygulamaları ile dünyaya yayıldığı kabul edilmektedir (Nester, 2010: 9-10).

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaydedilen gelişmelerle birlikte liberal düşüncenin hızla yayılmasının, küreselleşme söylemine zemin hazırladığı düşünülmektedir. Bugün kimi kaynaklarda eş anlamlı olarak kullanılan neoliberalizm ve küreselleşme kavramları özünde liberal düşünce kabulleri olan birey, rasyonalite, serbest teşebbüs ve çalışma hürriyeti, özel mülkiyet, minimal devlet ve serbest piyasanın kabul ve telkin edilmesi olarak değerlendirilmektedir. Burada bireysel özgürlük teması küreselleşme için destek ve garanti sağlarken, devletin küçültülerek piyasaların serbestleştirilmesi de küreselleşmenin dinamizmini sağlamaktadır (Howley ve Howley, 2015: 23). Modernitenin on dokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki karşılığı konumundaki küreselleşme çoğu zaman neoliberalizmin mottosu olarak kullanılmaktadır veya tersten okumayla neoliberalizm küreselleşmenin ideolojisidir. Neoliberal düşünce; özelleştirmelerin yapılmasını, piyasaların serbestleştirilmesini, düzenleyici ticaret engellerinin kaldırılmasını, döviz kısıtlamalarının engellenmesini, sermaye kontrollerinin azaltılmasını ve ülkeler arasındaki vizelerin yaygınlaştırılması ve küresel kapitalist sisteme entegrasyon gibi süreçlerin hızlandırılmasını önermektedir (Scholte, 1999: 9-11; Murray ve Overton, 2016: 422).

Küreselleşme süreçlerinin her ülke ve coğrafya için aynı şekilde işlememiş ve işlemiyor olması kavramı tartışmalı hale getiren önemli bir konudur. Ekonomik boyutuyla kavram ele alındığında çoğunlukla ‘yeni sanayi ülkeleri’ ve/veya ‘post-endüstriyel’ şeklinde ifade edilen ülkelerle diğerleri arasındaki fark oldukça fazladır ve bunun nedeninin gelişmiş ülkelerin 1920-1970 arasında Fordist üretim tarzını uygulayarak hızla sanayileşmesi olduğu kabul edilmektedir (Smith, 2005: 137-138). Sosyal ve politik bakımdan incelendiğinde de gelişmiş ve geliş(e)memiş ülkeler arasında

büyük farklılıkların olduğu ve küreselleşme sürecinin çok boyutlu bir süreç olarak toplumlarda derin ve güçlü dönüşümleri etkilediği ve tetiklediği görülmektedir. Örneğin, toplumsal hiyerarşi normları, saygı ve sevgi kalıplarının lokomotif ülke(ler) doğrultusunda şekillenmesi, Latin Amerika ülkelerinden Hindistan’a kadar sevgililer günü kutlamalarının gelenek haline gelmesi, tebrik kartı gönderme âdetinin yaygınlaşması (Sandbrook, 2003: 14), dil, din, kültür fark etmeksizin doğum günü partilerinde “happy birthday to you!” şarkıların söylenmesi, gündelik dilin yabancılaşmasından evlilik törenlerinin değişmesine kadar birçok alanda etkili olmaktadır.

Bu etkileriyle birlikte ele alındığında özellikle 1990lardan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlayan küreselleşme kavramının; özünde, aydınlatmaktan ziyade belirsiz olma eğiliminde olan çok boyutlu bir ideolojik terim olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Stander, 2014: 111-112). İdeolojik bakış açısının gelişmesinin doğal sonucu olarak küreselleşme kavramının, yeri geldiğinde, sürecin lokomotifi konumundaki ABD ve ABD merkezli şirketler-ürünler üzerinden tanımlandığına rastlanılmaktadır. 1860lı yıllarda küreselleşme kavramı yerine ABD’ye yerleşen ve dilde, alışkanlıklarda ve yaşam biçiminde ABD’lilere benzemeye çalışan göçmenler için kullanılan ‘Amerikanlaşma’ kavramı kullanılmıştır (Mooney ve Evans, 2007: 4-5). Zaman içinde Amerikanlaşma kavramı barındırdığı negatif hissiyattan ayırılarak ürünler üzerine yoğunlaşmış ve böylece Coca-Colonization, Starbuckization, McDonaldization ve Disneyizasyon gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. Küreselleşmenin bu kavramlar üzerinden açıklanmaya çalışması, kavramların ABD’nin serbest ticaret ve demokrasi politikalarına vurgu yapması, kapitalist sistemin olumsuz yanlarını maskeleymesi, neoliberal politikaların kabulünü kolaylaştırması ve kültür emperyalizmine kapı aralaması şeklinde yorumlanabilmektedir. ABD Dışişleri Eski Bakanı Henry Kissinger’in (1999) “küreselleşme, ABD’nin dünya üzerindeki baskın rolünün diğer adıdır” ifadesi de bu bakış açısını pekiştirmektedir. Buna göre küreselleşme katmanlardan oluşmaktadır ve Amerikanlaşma küreselleşmenin merkezi etkilerindendir (Mooney ve Evans, 2007: 29; Ritzer, 2011: 35-36).

Tartışmalı bir kavram olmakla birlikte yine de küreselleşme, ekonomik ve sosyal kalkınmanın her seviyesindeki insanlar, toplumlar ve devletler için oldukça önemlidir. İnsanlığın kimine göre acı kimine göre tatlı, kimine göre arızı kimine göre zaruri bir

tecrübesi olarak görülmektedir (O'Loughlin, 2004: 10). Özetle küreselleşme kavramı dünyanın sosyoekonomik ve kültürel açıdan yeknesaklaşması süreci olarak ele alınabilir ve kapsamı her geçen gün daha da genişlemektedir. Küreselleşme; olumlu ve olumsuz sonuçları olan bir süreci ifade etmektedir ve daha iyi anlaşılabilmesi için tarihi gelişim seyrinin incelenmesi gerekmektedir.

1.1.2. Tarihi Gelişim Sürecinde Küreselleşme

Küreselleşmenin hangi koşullarda ve nasıl ortaya çıktığı tartışmalı bir konudur ve sosyal bilimlerin farklı disiplinleri tarafından sürekli incelenmektedir. Küreselleşme sürecini çatışmaların bir sonucu olarak gören bakış açıları olduğu gibi bunu hali hazırda var olan tekâmül sürecinin son halkası olarak kabul eden görüşlerde mevcuttur. İki görüşe göre de mevcut durumun anlaşılabilmesi için küreselleşme evreleri olarak tanımlanan zaman dilimlerine ve zaman içinde yaşanan olumlu-olumsuz şokların etkilerine bakılmalıdır. Çalışmanın bu kısmında ana hatları ile günümüz küreselleşme sürecinin belirgin noktalarına değinilmektedir.

En yaygın ve basite indirgenmiş hali ile ülkeler arasındaki sosyoekonomik bağların güçlendirilmesi ve entegrasyonunu derinleşmesi olarak tanımlanan küreselleşme kavramı her ne kadar yeni bir kavram olsa da yeni bir şey değildir. Aslında insanlar coğrafya, kültür, ırk, dil, din fark etmeksizin on binlerce yıldır birbirleriyle iletişim halinde oldular, değer ve meta bakımından birbirlerinden etkilendiler ve ticarete bulundular (Stanford, 2008: 254). Bu nedenle küreselleşmenin ne zaman başladığı tartışmalı bir konudur ve küreselleşmeyi tarihi gelişim sürecinin bir halkası olarak gören görüşler mevcuttur. Bu açıdan ilk çağlardan bugüne gelişim sürecinin incelemelere dâhil edilmesinde fayda görülmektedir.

Geniş perspektiften bakıldığında gelişim süreci ana hatlarıyla şöyle özetlenebilmektedir. Dünya; Güneş karşısında her 41 bin yılda bir değişen açısının doğal sonucu olarak M.Ö. 15 binli yıllardan itibaren iklim bakımından daha yaşanabilir bir yer halini almaya başladı (Yeldan, 2010: 10-11) ve insanoğlu M.Ö. 10binlere gelinceye kadar basit üretim teknolojisi kullanılıyor ve ihtiyaçlarını çoğunlukla tabiatın karşılıyordu. M.Ö. 7binli yıllara -neolitik döneme-gelindiğinde tarımın yaygınlaşmasıyla birlikte yerleşik hayata geçiş başladı ve önemli bir sosyoekonomik devrim gerçekleşti, tarımdaki

üretim fazlası ticarete konu oldu ve pazarlar oluştu (Eğilmez ve Kumcu, 2005: 28). Bu süreçte insanlık -aşama kuramcılarının ilklerinden olan- Fredrich List'e göre toplayıcılık-avcılık, çobanlık ve tarım aşamalarını ardı sıra geçirdi (Kuyucuklu, 1995: 2) ve yerleşik hayata geçmeye başladı. Yerleşik köy hayatı ihtiyaçların farklılaşması ile kültürün oluşmasını sağladı ve böylece önceki yaş ve cinsiyete dayalı işbölümüne nazaran daha ileri bir düzeyde uzmanlaşmayı sağladı ve bir arada yaşamının getirdiği otorite ihtiyacı devlet kurumunun teşekkül etmesini sağladı (Güran, 2011: 14). Pazarların ve şehirlerin oluşması bir taraftan siyasal kurumların ortaya çıkmasını sağlarken diğer taraftan mübadelede standartların oluşmasını sağladı ve deniz kabukları, değerli madenlerden sonra para Lidyalılar tarafından icat edildi (Yeldan, 2010: 11). Pazarların ve şehirlerin ortaya çıkması neticesinde hukukun ve toplumsal yapılanmanın oluşması, devlet teşekkülünün meydana gelmesini sağladı ve Mezopotamya da M.Ö. 5000 dolaylarında ilk uygarlıklar kurulmaya başlandı (Nester, 2010: 16). Birlikte karar verme süreçlerinin işletilmesi doğrultusunda devlet kurumsal teşekkülünü tamamlamaya başladı ve yönetici sınıf ortaya çıktı (Skoll, 2010: 42). Yeni pazar arayışları bugün dahi kullanılan ticaret yollarının ortaya çıkmasını sağladı ve insanların diğer coğrafya ve toplumlarla olan münasebetleri arttı. Çoğu zaman zorunlu nedenlerle tek yönlü göçler başladı, kültürlerin birbirleriyle karşılaşması ticaretin gelişmesine olanak sağladı. Ticaretin rahmeti ve zahmeti binlerce yıl öncesine ait olan ilk metinlerde, örneğin Sümer Tabletleri, Gılgamış Destanı, Antik Hint Metinleri ve Mısır Hiyerogliflerinde kendisine yer bulmaya başladı (Stearns, 2010: 13-15). Tarihe iz bırakan Sümerler, Mısırlılar, Akadlar, Babiller, Hititler, Asurlar, İyonya, Urartu, Frigya, Lidya, Pers, Roma-Bizans ve Hunlar geniş coğrafyalara hâkim oldular ve ticaret yaptılar. Özellikle Mısır, Roma ve Part gibi büyük imparatorluklar geniş coğrafyalarda ortak hükümet, hukuk ve pazar ilişkilerini gerçekleştirdiler, örneğin Roma'nın hâkimiyet alanı bugünkü İngiltere'den Suriye'ye, Cebelitarık'tan Tuna'ya kadar geniş bir alanı kapsıyordu ve şehirler birbirlerine ticaret ağlarıyla örülüydü, entegre bir haldeydi (Nester, 2010: 20). Benzer durum şüphesiz Selçuklu ve Osmanlı Devletleri içinde geçerliydi ve imparatorluk sınırları içinde insanlar güvenle seyahat edebiliyor, ticaret yapabiliyorlardı. Bu açıdan büyük medeniyetler ve imparatorlukların kısmen de olsa bugünkü küreselleşmenin öncü evreleri ve temel tecrübeleri olduğu düşünülebilmektedir.

Bugünkü tanımlamayla küreselleşmeyi ortaya çıkaran temelde dört dürtüdür; bunlar daha iyi bir yaşam telaşının ortaya çıkardığı ticaret, ahiret saadeti merkezindeki dini çalışmalar, maceraperestlerin serüvenleri ve fatihlerin fetih arayışıdır. Bu dört dürtü ilk çağlardan bugüne insanların diğer coğrafya, dil, ırk ve kültürlerle olan merakını beslemekte, insanlık tarihinin döngüsel gelişim seyrini belirlemektedir. Ana hatlarıyla küreselleşme döngüleri: Dinlerin küreselleşmesi (Hristiyanlığın 4-7.yüzyıllar arası gelişimi, İslam dininin yedinci yüzyıl sonrası yayılması), Avrupa devletlerinin sömürgecilik faaliyetlerine başlamaları, sanayi devrimi ve Avrupa içi güç mücadeleleri, yeni sömürgeciliğin yaygınlaşması, Avrupa emperyalizmi ve I. Dünya Savaşı, Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı olarak değerlendirilebilmektedir. Avrupa merkezli (eurocentric) olarak daha detaylı bakıldığında; Roma öncesi ve Roma dönemine ait geniş fetihler, Roma İmparatorluğu'nun yıkılması - Hristiyanlığın yükselişi ve yayılması, İslam'ın yedinci yüzyılda ve sonrasında hızla yayılması, Vikinglerin uzun yolculuğu, Ortaçağ boyunca Akdeniz sahasında yapılan ticaret, Rönesans hareketleri ve 12.yy da İtalya'da başlayan kent bankacılığı, 13. yüzyılda Cengiz Han ve ordularının Avrupa'ya yönelmesi, İpek yolu ve benzeri ticaret yollarının etkinleşmesi, 1453 Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi, 1492'de Christopher Columbus'un Amerika kıtasını keşfi. Vasco Da Gama'nın 1498'de Umut Burnu'nu geçmesi, 1522'de Ferdinand Magellan'ın gemileriyle dünyanın etrafını dolaşması, merkantilist düşüncenin yaygınlaşması ve doğal kaynak yarışı, köle sektörünün ve ticaretinin yaygınlaşması, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa sömürgeciliği, birinci ve ikinci dünya savaşları sıralanabilmektedir. İkinci dünya savaşı sonrasında ise; 1944 Bretton Woods sistemi ve IMF-WB ve GATT'ın kurulması, 1945 Birleşmiş Milletlerin Kurulması, 1956 - İlk transatlantik telefon kablosunun döşenmesi, 1958 - New York'tan Londra'ya uçuşların başlaması, 1962 - Telstar uydu yayını ve kısa süre sonra ilk transatlantik televizyon yayınlarının başlaması, 1966 uydudan Dünya'nın tek karede resminin çekilmesi, 1970 Finans kurumları arası takas merkezinin kurulması (interbank), 1973 petrol krizi, 1980-90 soğuk savaş ve sonrası ve milenyum çağı gibi tarihler verilebilmektedir (Ritzer, 2011: 18-20).

Küreselleşmenin ne zaman başladığı konusunda belirgin bir tarih saptamasında bulunma arayışının yanı sıra kavram süregelen bir eğilim olarak tanımlandığında özellikle devlet kurumunun gelişim süreci dikkat çekmektedir. Devlet kurumunun zaman içindeki gelişimi; toplumların birlikte ve organize hareket edebilme kabiliyetinin gelişmesi, daha

geniş toprakların işlenebilmesi ve uzak yerlere seferlerin yapılabilmesi gibi olanakları beraberinde getirdi. Asur, Hitit, Mısır, Babil gibi medeniyetler ortaya çıktı ve akabinde kurulan Roma İmparatorluğu kurumsallığı Avrupa'ya taşıdı. Roma'nın 375 yılında yıkılması ardından feodal yapılar öne çıktı ve koordinasyon görevini kilise üstlendi. Kilisenin tartışılmaya başlanması ve Rönesans ruhu şehir devletlerinden yeniden ulus devletlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Şüphesiz Avrupa için oldukça sancılı geçen bu süreçte irili ufaklı sayısız çatışma ve on yıllar süren savaşlar yapıldı. Bu sosyoekonomik ve politik açıdan istikrarsız süreç Avrupa'da 1648 yılında Westfalen (Barış) Anlaşmasının yapılmasını zorunlu kıldı.

Otuz yıl savaşlarının hemen akabinde kurulan Westfalen Sistemi sosyoekonomik hayatın merkezine yeniden ulus devletleri koydu ve toplam faydanın arttırılmasının en azından içerde barış ile mümkün olacağını ifade etti. Bu açıdan 1648 ilgili literatürde küreselleşmenin en öne çıkan başlangıç tarihlerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Suter, 2003: 17-18). Westfalen anlaşması ile iç çekişmeler ve kısır çatışmalardan sıyrılan Batı yönünü başta Yeni Dünya doğu olmak üzere dünyaya çevirdi ve dönemin merkantilist felsefesiyle örtüşecek şekilde doğal kaynak arayışlarını hızlandırdı. 1492 yılında Amerika kıtasının keşfedilmesiyle başlayan keşifler ruhu, Maya ile İnka medeniyetlerinin talanından elde edilen ganimet ve gelirler başta Portekiz ve İspanyollar olmak üzere Avrupa devletlerinin ilgisini oldukça çekti ve böylece yeni coğrafyalar, haritalar ve güzergâhlar yarışı dönemi başladı. Yeni keşfedilen bölgelere yerleşim başladı ve buralarda bulunan madenler ve çeşitli yiyecek içecekler Avrupa ile ticarete konu olmaya başladı, merkantilizm ticari kapitalizme kapı araladı. Ticari kapitalizmin gelişmesi, ticaret rejimlerinin oluşmasını ve ilgili standartların daha geniş ölçüde belirlenmesini sağladı. Büyük üretim alanları oluşturulmaya başlandı ve bu büyük işletmelerin insan gücü ihtiyacını karşılamak üzere zaten var olan kölelik uygulamasını yeniden ama çok daha büyük bir hacimde ticarete konu haline getirdi. Emperyal yönetim düşüncesi ve sömürgeleştirme faaliyetleri ticari kâr güdüsü ile birleşince üretim olanakları yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandı ancak yine de artan talebi karşılama konusunda yeterli değildi. Ticari kapitalizmin ardından sanayi kapitalizmi geldi veya diğer deyişle, sanayi kapitalizmi ticari kapitalizmin yollarını izledi. Aradaki fark ise bu sefer fabrikalar için ucuz hammadde ve emeğin toparlanması haline geliyordu (Suarez-Villa, 2012: 9-10)

Sanayi devriminin öncüsü konumunda olan Büyük Britanya merkantilizm ve sonrasındaki ticari kapitalizmden elde ettiği kaynakları sanayiye yönlendirmeyi rakiplerine kıyasla daha iyi başardı. Bu dönemde icat edilen buhar makinası ve dokuma tezgâhlarında kullanılan uçan mekik (flying shuttle) sanayi çağının başladığını gösterdi. Diğer taraftan teknolojik üstünlüğü tartışılmaz hale gelinceye kadar sanayisini korumacı ve teşvik edici politikalar ile destekledi. İrlanda'nın yün sanayiine ve Hindistan'ın pamuk ürünlerine yönelik uyguladığı engeller gibi tedbirler aldı (Chang, 2009: 39) 1750'lerden itibaren Sanayi Devriminin hızlanmasıyla birlikte Avrupa ve Kuzey Amerika sanayiye yönelik adımlarını hızlandırdı, sanayileşme ve kentleşmeyi başardı (Scott, 2011: 224-225). 1815 yılına gelindiğinde İngiltere, toplam sınaî üretiminin yüzde yirmi beşini gerçekleştiriyordu ve toplam uluslararası ticaretteki payı bundan fazlaydı. Bu üstünlüğünü 19. Yüzyılın başlarına kadar korudu (Güran, 2011: 171). İngiltere'nin sahip olduğu bu güç başta Almanya ve ABD olmak üzere diğer ülkelerin sanayileşmelerine motivasyon sağladı. Dokuma tezgâhlarındaki dönüşüm (1733), demiryollarının yapılması (1820ler) ve okyanus ötesi gemi taşımacılığının başlaması (1840lar) gibi gelişmeler İngiltere'nin başını çektiği sanayileşme hamleleriyle harmanlanan bu dönem küreselleşme sürecinin ilk evresine zemin hazırladı. 1870lere gelindiğinde artık küresel bir ağın varlığı kendisini gösteriyordu ve bu tarihten *'tüm savaşların en sonuncusu - la der des ders'* olarak ifade edilen I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede küreselleşme belirgin bir şekilde kendisini hissettirdi ve kapitalizm iktisadi anlamda merkez ve çevrelerin oluşmasını sağladı. Sanayileşen ve sanayisizleştirilen ülkeler-coğrafyalar ortaya çıktı ve üçüncü dünya söylem kalıbı sanayileş(e)meyen ülkeler için kullanılmaya başlandı (Yeldan, 2001: 14-18).

ABD'nin bağımsızlığını ilanı (1776), Fransız devrimi (1789) ve Adam Smith'in meşhur Ulusların Zenginliği kitabını yayınlaması (1776) ve merkantilist önermelere karşı çıkması gibi birçok önemli kırılma noktasının ardından gelen bu dönemde dünya üzerindeki ekonomik ilişkiler sıfır toplamı bir oyun olarak görülüyordu. Dolayısıyla bir ulusun kazanması için diğerinin kaybetmesi gerekiyordu (Taylor, 2010: 29-31) ve rekabeti keskinleştiren bu durum ülkeler arasında –tıpkı günümüzde olduğu gibi- çatışma ve savaşları beraberinde getiriyordu. Ülkeler arasında bir taraftan sanayileşme ve pazar bulma yarışı sürerken diğer taraftan da (varlığını bugün dahi koruyan) ticari merkez haline gelme hamleleri yapıyordu. Roland Robertson tarafından “küreselleşmenin

çimlenme evresi” olarak tanımlanan bu evrede; 1851 yılında ilk Dünya fuarının İngiltere’de yapılması, kıtalararası telgraf kablolarının döşenmesi, Uluslararası Telgraf Birliği’nin (1865) ve Genel Posta Birliği’nin (1874) kurulması sağlandı. 1896’da yılında da Atina’da modern Olimpiyat Oyunlarının yapılması gibi olaylarla birlikte küresel bilincin daha da gelişti (Scholte, 1999: 14).

Özelde İngiltere, genelde de Avrupa merkezli başlayan küreselleşme sürecinde ivme 1900lere yaklaşıkça Amerika’ya yönelmeye başladı ve günümüzün Fortune-500 şirketler listesinin yaklaşık yüzde otuzu bu dönemde ABD’de kuruldu. ABD’nin küreselleşme sürecindeki rolü İngiltere’den farklı biçimlendi. ABD yenedünyanın büyük topraklarını değerlendirmek, büyük çapta tarım yapmak suretiyle büyüme ve kalkınma sürecinin öncü aşamalarını süratle yerine getirdi. Hızlı gelişme sürecinin getirdiği özgüvenle kendisini Roma ve Büyük Britanya imparatorlukları ile kıyaslamaya başladı ve hatta kurucusu George Washington ABD’yi bu hissiyatla "yükselen bir imparatorluk" olarak ifade etti. Ancak sonrasında bu söylemin yerini ‘Amerikan Gücü’ aldı. ABD, yirminci yüzyılın başında İspanya’dan devraldığı az sayıdaki sömürge ve İngiltere’den aldığı kurumsal birikim ile etki alanını hızla genişletti. Uyguladığı göçmen politikasıyla dünyaya etkili bir şekilde açıldı ve küreselleşmeye yeni bir boyut ekleyerek, yönetimine iyi adapte edilmiş bir tür ‘ağ gücü’ haline geldi (Panitch ve Gindin, 2012: 25-27). ABD, bir taraftan Liberal düşünce, demokrasi, özgürlük ve serbest ticaret söylemleri yüksek sesle dillendirilen diğer taraftan, tıpkı fikir babası ve eski sömürgecisi olan İngiltere gibi hatta daha seçkin biçimde, bebek sanayii koruma politikası uyguladı, Paul Bairoch’a göre ‘modern korumacılığın anavatanı ve kalesi’ oldu (Chang, 2009: 52-55). Bu etmenlerin yanı sıra ABD’nin kapitalistleşme sürecinin temelinde yer alan homoekonomikulaşma konusunda önemli bir engel olarak görülen kültür ve medeniyet birikiminden yoksun olması onu en hızlı kapitalistleşen ülke haline getirdi ve böylece küreselleşme sürecine yön veren ülke konumuna gelmesi sağladı (Swader, 2013: 19-23).

1900lü yılların başında İngiltere ve ABD’de küreselleşmede belirleyici olma yarışı sürerken öne çıkan ülkelerden biri de Almanya’ydı ve Almanya küreselleşmeyle birlikte doğan fırsatları lehine çevirecek adımları atarak rakiplerini yakalamaya ve geçmeye çalışıyordu. Alman merkantilizmi veya diğer adıyla Kameralizm’den kalma bağlarını görece daha geç ama hızlı adımlarla gerçekleştiren Almanya, rakipleri olan İngiltere ve ABD gibi korumacı politikaları uygulayarak ekonomik dönüşümünü

hızlandırdı. Aynı dönemde geçmişi sinai merkantilizme (Colbertizm) dayanan Fransa’da İngiltere ve ABD’yi yakalamaya çalışıyordu. Liberal düşüncenin mottosu olan ‘bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler - laissez faire et laissez passer’ söyleminin anavatanı tezat bir şekilde devletin ekonomiye en çok müdahale ettiği ülke konumundaydı (Haftacı, 2014: 46; Chang, 2009: 67-73). Ülkeler arasındaki bütün bu faaliyetler yeni küreselleşme yarışında öne çıkmak ve başrolü alarak sürecin nimetlerinden istifade etmek içindi. Küreselleşme kapitalist sistemin küresel boyuta taşınmasını sağlarken, bir taraftan sömürgecilik merkezinde doğal kaynak arayışı, diğer taraftan da pazar merkezli sanayileşme yarışı ülkeleri kıyasıya rekabete soktu. Simetrik ve asimetrik unsurların kullanıldığı bu rekabet ortamında; küresel kapitalist sistem toplumlar ve ülkeler arasındaki eşitsizlikleri arttırdı, iddiasının aksine oligopolistik piyasaları ortaya çıkardı, siyasi ve ticari seçkinleri oluşturdu ve ezilen işgücü sınıfının mağduriyetlerini gölgeledi (Eagleton-Pierce, 2016: 17-18).

1900lü yılların başında dünya toplam üretiminde ABD ve Almanya İngiltere’nin önüne geçmişti ancak toplam ticaret hacminde İngiltere’nin üstünlüğü azalan bir farkla dahi olsa devam ediyordu (Güran, 2011:171). Bu durum İngiltere başta olmak üzere bütün ülkeler için yeni sömürge sahalarının bulunması ve petrol ve kömür başta olmak üzere doğal kaynaklara erişimin acil olarak sağlanması ihtiyacını doğurdu. Ülkeler arasında ekonomik nedenlerle keskinleşen rekabet sosyoekonomik, siyasi ve dini açıdan da sürdürülemez hale gelince, küresel anlamda yeni düzlemin oluşturulacağı, insanlık tarihinin en büyük savaşlarından olan I. Dünya Savaşı kaçınılmaz hale geldi. Savaşın başlamasıyla birlikte ülkeler ekonomik bağlarını, işleyişlerini ve prensiplerini askıya aldılar ve uyguladıkları politikalar neticesinde küreselleşmenin ilk evresi noktalandı.

Savaş sonrasında, İngiltere’nin başını çektiği itilaf devletleri ganimet olarak petrol rezervine sahip olan coğrafyalarda söz sahibi oldu ve sömürge alanlarını genişlettiler. Kaybeden tarafta yer alan Alman, Avusturya-Macaristan İmparatorlukları ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin de içinde bulunduğu müttefik devletleri ise parçalandılar ve savaş tazminatı ödemek durumunda kaldılar. Böylece küreselleşme rekabetindeki tıkanma İngiltere ve onun yanında yer alan ülkeler lehine olacak şekilde sonuçlandı. Savaş sonrası ülkeler yaralarını sarmaya ve yeni normale alışmaya çalışırken ABD savaşın yüküne girmeyişi, sanayileşme ve kentleşmeye odaklanması ile dünya ekonomisine ağırlığını koydu. Savaştan önce net borç alan ülke konumundaki ABD savaştan sonra net borç veren

ülke konumuna geçti. Pazarlarını genişletti ve dış ticaret bilançosunu negatiften pozitif çevirdi. Ancak küresel ekonominin direksiyonuna geçme ve sorumluluğu üstlenmesi kolay olmadı. Savaş sonrası ayakta kalabilen ABD ve ABD firmalarına olan güven sonucunda şişen hisse senedi piyasası 1928 yılı ortalarında sarsılmaya başladı ve devamında 1929 yılının ortalarında etkisi 3 yıl sürecek ve toplamda %30'lara yaklaşan bir gerilemeyi beraberinde getirecek bir kriz meydana geldi. ABD de yaşanan kriz en büyük ticari partnerlerinden olan İngiltere ve Avrupa ülkelerinde ciddi biçimde hissedildi (Güran, 2011:203). Bütün ülkeler yaşanan krizin-depresyonun ekonomik ve sosyal etkilerini en aza indirmek için yeniden koruyucu önlemlere başvurdu ancak bu durumda sürdürülebilir bir ekonomik büyümeyi sağlamak daha zor hale geldi (Panic, 2011: 176). Endüstrileşme döneminin resmi iktisadi ideolojisi olan geleneksel (klasik ve neoklasik) iktisadın yaşanan buhranı açıklamakta ve çözüm yolu üretmekte yetersiz kalması, ana paradigmanın aksine, ekonomiye müdahale edilmesini ve maliye politikalarının uygulanmasını savunanları cesaretlendirdi (Paya, 2013:115-116). Bu noktada İngiliz Hazine bakanı John Maynard Keynes'in hükümetlerin piyasaya müdahalelerine dair teorik ve pratik önermeleri karşılık buldu. Ülkelerin korumacı politikaları benimseyerek ekonomiye müdahalelerde bulunmaları küresel iktisadi atmosferin bozulmasına ve belirsizliklerin artmasına neden oldu. Ülkelerin korumacı politikalara yönelmesi uluslararası ticareti durgunlaştırdı ve bu durum II. Dünya Savaşı'nın temelini attı (Çolak, 2018ab).

I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasında geçen süre küreselleşme açısından bir mola gibiydi. Bu zaman zarfında ülke ekonomileri büyük oranda ulusal nitelikte kaldı, uluslararası ticaret oldukça düşük düzeyde gerçekleşti, doğrudan yabancı yatırımlar ve uluslararası finansal işlemler yok denecek kadar azdı (Soros, 2000: 173). 15 milyondan fazla insanın hayatını kaybettiği II. Dünya Savaşı'nda on milyonlarca insan yaralandı, evsiz kaldı, açlık ve hastalık en önemli sorun haline geldi, hava saldırıları şehirleri yaşanılmaz hale getirdi, karayolları, demiryolları ve limanlar gibi ulaşım hatları tahrip oldu. 1945 yılındaki sınai ve zirai üretim savaştan önceki 1938 yılının üretiminin yarısından daha azdı. Yaşananlar özellikle ekonomik atmosferi ve ekonominin ihtiyaç duyduğu kurumsal çerçeveyi zedeledi. Bu durum ülkeler arasındaki kopan bağların ıslahı için yeni açılımlar yapılması ihtiyacı doğurdu (Güran, 2011: 206).

II. Dünya Savaşı, savaş öncesinde dünya ekonomisinin belirleyicileri arasında yer alan ABD'yi tartışmasız lider konumuna taşıdı. Savaş döneminde Avrupa devletlerinin inanılmaz derecede artan taleplerini karşılayan ABD'de benzeri görülmemiş bir endüstriyel genişleme yaşandı ve GSYH'si yaklaşık iki katına çıktı. ABD savaş sonrasında en yüksek yaşam standardına, altın rezervlerine ve uzun menzilli bombardıman uçakları ve atom bombası gibi yadsınamaz etmenlere sahipti (Poster, 2015: 59). ABD sahip olduğu güç ve yüksek motivasyonla müttefik hükümetlerin mali delegeleriyle savaşın ortaya çıkardığı tahribatın giderilmesi ve uluslararası finansal sistemin yeniden oluşturulması kapsamında toplantı tertipledi. New Hampshire'daki Bretton Woods kasabasında 1944 yılında düzenlenen toplantıda savaş sonrası yeni ekonomik sistemin temelleri atıldı. Bretton Woods; birinci dünya savaşından beri devam eden ve ağır sonuçlarının bütün büyük ekonomilerce tecrübe edildiği korumacılığın ekonomik ve sosyal maliyetine karşı yapılan yeni bir dünya ekonomik düzeninin planıydı (Panic, 2011: 176). Toplantıda ABD kendisine tarihin en büyük genişlemesini sağlayacak şekilde bir adım attı ve bir ons altını 35 ABD dolarına sabitleyerek doları dünyanın rezerv para birimi olarak tanıttı (Suter, 2003: 177). ABD'nin dünya ihracatının da beşte birinden fazlasını yönetiyor olması ve dünya altın arzının yaklaşık dörtte üçünü elinde tutuyor olması Doların hızlı bir şekilde küresel rezerv para olmasını sağladı (Ritzer, 2011: 58-59).

Yeni sistemde ABD Dolarının temel likidite kaynağı haline gelmesi doğal olarak emisyon kazançlarından ağırlıklı olarak ABD'nin yararlanması sonucunu ortaya çıkardı ve bu nokta eleştirilere neden oldu. Dönemin Fransa Cumhurbaşkanı General Charles de Gaulle Bretton Woods sistemini 'gayri ahlaki ve gayri adil' olarak nitelendirdi (Seyidoğlu, 2013: 30). Bretton Woods toplantısında ABD Dolarının rezerv para olarak tanıtılmasına ilave olarak küresel ekonominin yeniden 1870-1914 arasında kaydettiği yüksek büyüme düzeyine kavuşabilmesi amacıyla uluslararası ekonomik sistemi sübvans etmek ve düzenlemek için –sonrasında Keynes'in 'İkizler' olarak tanımladığı- Dünya Bankası (IBRD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) kuruldu (Taylor, 2010: 22).

IBRD ve IMF savaş sonrası sermaye hareketlerinin durduğu noktada uluslararası ticareti canlandırmak üzere tasarlandı (Soros, 2000: 173). Dünya Bankası'nın temel amacı; gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğru mali olanakların yönlendirilmesi yoluyla dünya genelinde yaşam kalitesini arttırmak, fakirliği düşürmek

amacındaki proje ve programları desteklemek olarak belirlendi (Eğilmez ve Kumcu, 2005: 80). IMF'nin amacı da küresel anlamda parasal işbirliğini ve finansal istikrarı sağlamak, uluslararası ticarete destek olmak, istihdamı arttırmak, sürdürülebilir ekonomik büyümeye yardımcı olmak ve fakirliği azaltmak olarak tanımlandı (IMF.org). Ancak özellikle IMF'nin ülkelere vereceği desteklerde (a) devletin küçültülmesi; (b) fiyat istikrarının sağlanması; (c) düşük maliyetlerle rekabet gücünün kazandırılması; (d) yabancı yatırımların ve ihracatın teşvik edilmesi yoluyla ödemeler dengesinde istikrarın sağlanması (Koçyiğit ve Doğan, 2006: 43-44) gibi 'acı reçeteleri' şart koşması bugün dahi devam eden tartışmaları gündeme taşıdı. Bu iki kuruma ilave olarak White planı çerçevesinde Ticaret ve Tarifeler Üzerine Genel Anlaşma (GATT) kurumu kuruldu ve GATT 1995 yılında -Keynes'i haklı çıkarak şekilde- öncelikli resmi görevi uluslararası ticareti düzenlemek ve hızlandırmak olan (Rothe ve Friedrichs, 2015: 28) Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ne dönüştürüldü. Bretton Woods sistemi kurumlarına göre; WTO üyesi olan ülkeler belirlenen sınırlar içinde dış ticaret politikaları uygulayabileceklerdi ve herhangi bir ekonomik sorunla-krizle karşılaşanlar genel ekonomik politikaları ilgilendiren kısa vadeli sorunlar için IMF'den, uzun vadeli ve sektörel ayrıntıları içeren sorunlar içinde IBRD'den, belirlenen şartları sağlamaları karşılığında, destek alacaklardı (Eğilmez ve Kumcu, 2005: 83-84).

ABD'nin zaten var olan öncü komunu tescilleyen Bretton Woods toplantısında alınan kararlara ve kurulan kurumlara savaşın ağır tahribatını yaşayan Avrupa devletlerinin itiraz edebilme kabiliyeti hemen hemen yoktu. Tahrip olan altyapının ve kurumsal çerçevenin acilen tesis edilmesi gerekiyordu ve kaynak sadece ABD'de mevcuttu. ABD, Marshall Planı çerçevesinde OEEC (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü) üzerinden Avrupa ülkelerine gıda ürünlerinden sanayi mallarına kadar yardımlarda bulundu (Güran, 2011: 206) ve böylece bir taraftan 1960lardan itibaren uluslararası ekonomik ve sosyal hayatın işleyişini canlandırmayı başarırken, diğer taraftan da yeni ekonomik düzenin merkezine kendi para birimini ve kendine bağlı kurumları yerleştirerek küresel ekonomi-politik konumunu tescillemeyi başardı.

Bretton Woods sistemi, sahip olduğu bütün sorun, sıkıntı ve eksikliklere rağmen küresel ekonomik işleyişte belirsizlikleri savaş yıllarına kıyasla büyük ölçüde giderdi ve de fakto anlamda finansal küreselleşmeyi sağladı. Endüstri yapısının değişmeye başladığı ve finansal işlemlerin derinleştiği bu dönemde işlem hacimleri arttı, Asya Kaplanları

olarak anılan Tayvan, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore’de yüksek büyüme oranları sergilendi, yeni sanayileşen ülkeler ve üçüncü dünya kavramları netleşti. Yeni sistemin herkese eşit olmadığı 1960ların ikinci yarısından itibaren anlaşılmaya başlandı ve küresel gelişmeler karşısında tartışılan bir sistem olmaya başladı. Uluslararası ulaşım, iletişim ve bilgi-işlem teknolojilerindeki gelişmeler neticesinde ekonomik ve finansal faaliyetler arttı. Bu süreçte Bretton Woods sisteminin çizdiği kalıbın sınırları zorlanmaya başlandı. 1971 yılında tartışılan dolar-altın özdeşliği önce regüle edildi sonrasında ise OPEC merkezli petrol krizinin de etkisiyle 1973 yılında tamamen ortadan kaldırıldı ve Dolar’ın değeri serbest piyasada belirlenir hale geldi. 1973 yılı özellikle finansın küreselleşmesinde hayati bir yıl oldu. 1974 yılında ABD mali denetimlerin büyük kısmını azaltarak yeni finansal düzleme uyum sağlamaya çalıştı, ABD’yi İngiltere izledi ve diğer ülkeler zamanla sermaye akışlarını yeniden düzenleyen serbest döviz piyasalarına geçiş yaptılar. Bretton Woods sisteminin enkazının kaldırılması ve PetroDollar sisteminin oturması 1980lerin sonuna kadar sürdü (Smith, 2005:130-137).

1978 yılında varılan ‘Washington Konsensüsü’ ile yeni sistemin temel yapısı tanımlandı ve işlerliği IMF, Dünya Bankası ve Amerikan Hazinesi tarafından koruma altına alındı (Şen, 2005: 182). ABD’nin çekirdeğini oluşturduğu bu yeni sisteme göre ABD’yi Batı izleyecek ve geri kalan ülkeler halka halka hizalanacaklardı. Yeni küresel sistemde ekonomik büyüme yolundaki ülkelere doğrudan ve Bretton Woods kurumlarıyla dolaylı olarak dışa açıklık ve serbest ticaret telkin edilecek; döviz kuruna ve sermaye piyasalarına müdahale-kısıtlama getirilmesi yerilecekti. Böylece dünya ‘tek pazar’ haline gelecekti (Porritt, 2007: 114-115, Şen, 2005: 195-198). Washington Konsensüsüyle birlikte ikinci küreselleşme dalgasının kurumsal yapısı ve amaç fonksiyonu netleşti. Reel mal ticareti ve altın standardı üzerinden gelişen birinci küreselleşme dalgasının aksine bu yeni dalgada mal ticaretinden daha fazla sermaye hareketliliği söz konusu olmaktaydı ve bu işlemler altın ve/veya benzeri hiçbir karşılığı olmayan nominal değerler üzerinden gelişmekteydi. Sistem yapısında yer alan bu belirsizlik, sistemi spekülatif ataklara açık hale getirerek risklerin arttırmasına neden oldu ve bu durumda sistemin zaaf noktalarını koruma ve kollama görevi merkez bankalarına bırakıldı (Yeldan, 2001: 20-24). Bretton Woods sisteminin işlerlik kazanmasında Marshall yardımlarının oynadığı rolde olduğu gibi Washington Konsensüsüyle şekillendirilen yeni sistemin oturması sürecinde de ABD ve İngiltere genişlemeci politikalar izleyerek sistemin işlerlik kazanmasını sağladılar.

1980lerin başında ABD’de Ronald Reagan’ın, İngiltere’de de Margaret Thatcher’in iktidara gelerek ve piyasaya hareket alanı tanıyan arz yönlü iktisat politikaları uyguladılar. Uygulanan politikaların maliyeti olarak artan borç stoku 1982 yılında durgunluğa neden olsa da durgunluk sonrasında yeni sistemin merkez ülkeleri konumlarını sabitleştirilerdi (Soros, 2000: 176). 1980 sonrası süreçte özellikle GATT’ın etkinliğiyle birlikte ticaret engelleri %40 oranında düştü ve uluslararası ticarete patlama yaşandı. Birinci, ikinci, üçüncü dünya tasnifi yerine az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler tasniflerinin yapılmaya başlandığı bu dönemde ülkeler çok uluslu şirketlerini lejyonları gibi gördü ve onlara rahat çalışabilecekleri zeminler hazırladılar (Screpanti, 2014: 17). Teknolojik sahada yaşanan gelişmelerle gelen endüstriyel dönüşüm, düşük işgücü ve yeni pazar arayışını tetikledi ve bu durum küreselleşmeye yeni bir boyut kazandı. Hızla dünyaya açılan şirketler ve bu şirketlerin taşıdığı bilgi birikimi (know-how) ve üretim tekniği 20. yüzyılın son çeyreğinde kapitalizmin küresel bir fenomen haline gelmesini sağladı (Suarez-Villa, 2012: 9-10).

1980lerin sonlarına yaklaşıldığında küreselleşme dünya genelinde ağırlığını hissettirmeye ve yaygın kabul görmeye başladı. Neoliberal politikalar ve kapitalizmin sloganı halinde kullanılan kavram her ne kadar vadettiklerini gerçekleştirme konusunda kendisinden beklenen yönetim anlamındaki sihirli dokunuşu sağlayamamış olsa da büyük yankı uyandırmayı başardı (Pérez, 2015: 15). II. Dünya Savaşı sonrasında küreselleşme dalgasının hızla yayılmasına karşın önünde iki büyük engel vardı: Berlin Duvarı ve Soğuk Savaş. Berlin duvarının yıkılarak Doğu-Batı Almanya’nın birleşmesi ve Soğuk savaşın sona ermesi gibi gelişmeler neoliberal politikalar ve kapitalizmin, diğer ifadeyle küreselleşmenin zaferi olarak görüldü, bu durum tarihi mücadelelerin sahnesi olarak görenler (örneğin; Fukuyama 1992) tarafından ‘tarihin sonu’ olarak okundu ve kapitalizm birçok kesim tarafından sorgulanamaz bir kült/inanç/din (gibi) görülmeye başladı (Stimilli, 2017: 114-115). Özellikle 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin diz çökmesi ve sosyalizmin bitmesinden sonra Washington Konsensüsünün ifade ettiği; ticareti serbestleştir, bütçe açığını yok et ve devlet harcamalarını azalt; mali piyasaları serbestleştir ve kaynakların dağılımında özel girişimin ve piyasaların rolünü güçlendir gibi söylemleri yüksek sesle tekrarlandı (Yeldan, 2010: 4).

1990lı yılların hemen başında yaşanan gelişmeler Francis Fukuyama’nın (1989) ‘tarihin sonu’ iddiasını destekler mahiyetteydi. Fukuyama yazdığı ‘Tarihin Sonu ve Son

İnsan' başlıklı kitabında 'insanlığın ideolojik evriminin tamamlandığını ve Batı'nın liberal demokrasisinin nihai aşama' olduğunu ifade ediyordu. Demokrasi ve Kapitalizmin zaferi olarak ilan ettiği savını, sadece demokratik rejimlerde olabilecek olan serbest ticaretten kaynaklanan 'benzeri görülmemiş düzeyde maddi refah' üzerine bina ediyordu (Mooney ve Evans, 2007: 79). Demokratik ülkelerin sahip oldukları refah düzeyi dünyanın ilgisini çekiyor, göçler artıyor ve bunlar küreselleşme dalgasının genişlemesini kolaylaştırıyordu. Dünyanın tek kutuplu hale gelmesiyle birlikte hızla yaygınlaşan liberalleşme hareketlerinin; ulusal sınırları tartışılır hale getireceği, ekonomik küreselleşmenin diğer sosyal ve siyasal parametreleri de etkileyeceği ve küresel homojenleşme sürecini beraberinde getireceği görüşleri cesaretle dillendirilir hale geldi. İki kutuplu dünyadan tek kutuplu dünyaya geçişin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi sosyolojik, ekonomik ve politik anlamda yapısal kırılmalara neden oldu. Teknolojik devrimlerinde de etkisiyle insanlar arasındaki etkileşim büyük hız kazandığı bu dönemde; uluslararası kurum ve kuruluşların etkinliğinin arttığı, yeni birliklerin ve birlik yapılarının şekillendiği, çok uluslu şirketlerin geçmişten gelen birikimlerini hızla arttırdıkları, siyasal kurumların ve denetim mekanizmalarının geliştiği, uluslararası ticaretin arttığı ve ekonomik ilişkilerin yükselen bir trend yakaladığı görülüyordu.

Özellikle teknolojinin bireye indirgenebilmesiyle birlikte, kişisel bilgisayarların ve mobil telefon kullanımının yaygınlaşması ve bunlara ilave olarak internetin emekleme döneminde olmasına rağmen yaygın bir şekilde kullanılmaya başlaması küreselleşmenin bireylerce hissedilmesini ve benimsenmesini sağladı. 2000li yılların başından itibaren teknolojik gelişmeleri de arkasına alan küreselleşme insanların, toplumların, ekonomilerin ve ülkelerin birbirlerine entegrasyonunu büyük ölçüde başardı. Yerel başlayan gelişmeler ister ekonomik isterse de sosyolojik olsun hızla küreselleşebilir hale geldi. İnternetin yaygınlaşması ve Facebook, Google ve Youtube gibi bireysel katılımı zenginleşen online web sitelerin ortaya çıkması ve bunların bilgiye erişimi kolaylaştırması zaten dinamik yapıda olan gelişme seyrini daha da hızlandırdı.

Yaşanan küreselleşme sürecinde insanlar, toplumlar ve ülkeler bakımından entegrasyon gerçekleşirken süreç her zaman iyi karşılanmadı ve her etkisi olumlu değildi. Özellikle finansal ve teknolojik saha da kaydedilen baş döndürücü gelişmeler ülkeler arasındaki belirsizlik ortamını azaltarak; işbirliği olanaklarını arttırdı ve küresel gelişmelere karşı küresel politikalar belirlenebilmesine olanak sundu. Olumlu taraflarının

yanı sıra küreselleşmenin olumsuz taraflarına bakıldığında ise, ülkelerden birinin ekonomik ve/veya siyasal anlamda bir şoka uğraması sonucunda bu şokun çok kısa sürede diğer ülkelere sirayet etmesi mümkün hale geldi. Nitekim ABD merkezinde 2008'de başlayan uluslararası finansal kriz bunlardan biriydi ve her ülkeyi değişen oranlarda etkiledi (Pérez, 2015: 15-16). Benzer şekilde siyasal anlamdaki gelişmelerde birbirini tetikler hale geldi; Avrupa'da yaşanan 'öfke eylemleri', ABD'deki "Wallstreet'i işgal et" eylemleri, Türkiye'deki 'gezi parkı' eylemleri, 'Arap ayaklanmaları' gibi eylemler birbirlerinden etkilenerек ortaya çıktı. Küreselleşmenin hızlandığı 1990lı yıllardan günümüze savaşlar, çatışmalar ve terör eylemlerindeki artış küreselleşmenin sorgulanmasına neden oldu. Özellikle süreç içinde her toplumun dil, kimlik, kültür ve gelenek yapılarında değişimin meydana gelmesi ve çoğu zaman bu değişimin erozyon halini alması küreselleşmenin iddialarını sorgulanır hale getirdi.

Küreselleşmenin temel iddiası başta ekonomi olmak üzere sosyal işleyişte 'serbest piyasa' ve 'görünmez el' mekanizmalarının işletilmesinin genel faydayı sağlayacağıdır. Söylemin barındırdığı anlam bütünlüğüne göre arz ve talep kanunlarının işleyişi eğitimden sağlığa, spordan kültüre kadar her şeyin en iyi şekilde yerine getirilmesini sağlayacak ve böylece ülkeler arasındaki suni sınırların kalkmasıyla da 'tek dünya pazarı' oluşacaktır. Bu doğrultuda kârlılığını arttırmak isteyen firmaların önü açılırken emek örgütlerinin hareket alanının daraltılmalıdır. Bu anlayışta olan küreselleşme kendisine yöneltileن sosyolojik, ekonomik ve politik anlamdaki eleştirileri, dozuna göre, 'verimsiz', 'çağ dışı' ve 'akıl dışı' gibi tanımlamalarla yaftalamaktadır. Özellikle küreselleşmeyle birlikte çatırdayan ulus devletlerin müdahaleleri 'verimsiz' olarak değerlendirilmektedir (Yeldan, 2001: 19-25).

Uluslararası iş bölümü, serbest piyasa ve rekabeti vurgulayan liberal doktrinin verdiği destekle ilerleyen küreselleşme önceki satırlarda da belirtildiği gibi dalgalı bir gelişme seyri izlemektedir. 1980 sonrası gelişme süreci bir asır önceki gelişme süreciyle karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde gelişen teknolojinin önemli bir şekilde etkili olduğu görülmektedir. 1990larda Doğu Blok'unun çökmesi ve parçalanması ardından ortaya çıkan ülkelerin hızla dünyaya açılma gayreti göstermeleri küreselleşme sürecini ve ardında yatan motivasyonu güçlendirmiştir. Ancak 2000li yıllar itibarıyla küreselleşme kavramının vadettiği sosyoekonomik ve politik açıdan adil ve müreffeh ortamın

oluşmamış olması ve özellikle gelişmiş ile geri kalmış ülkeler arasındaki uçurum artış göstermesi kavramı tartışmaların öbek noktası haline getirir olmuştur.

1990 sonrası dönemde küresel sistem içinde şirketlerin belirleyiciliği artarken hükümetlerin manevra alanı oldukça daraldı ve devletler (birkaç istisna hariç) sadece dolaylı müdahalelerle ekonominin dinamiklerine (kısmen) müdahale edebiliyor hale geldi (Root, 2006: 40-41). Bu süreçte özellikle küresel sistemin mihenk taşı konumundaki IMF, WB ve WTO gibi kuruluşların; ülkeler arasındaki rekabet ortamını düzenleme, para, maliye ve kur politikalarını uyumlu kılma, koruyup-kollama ve bunları yasal zeminlerde değerlendirme vazifelerini ne ölçüde eşit ve adil bir şekilde yerine getirdikleri tartışılmaktadır. Özellikle iktisadi anlamda olumlu atmosferin dağıldığı dönemlerde ayyuka çıkan sorunların olması küresel sisteme olan güveni sarsmaktadır. Nitekim 2008 krizi sonrasında gelişmiş ülkelerde gündeme gelen kısmi korumacı anlayışın; rekabet sahası genişletme çalışmaları, kur savaşları ve nihayet günümüzde ticaret savaşlarını beraberinde getirdiği görülmektedir (Paya, 2013: 106-110).

Küreselleşmenin artan-azalan, genişleyen-daralan şeklinde dalgalı seyir izlemesi sürecin konjonktürel dalgalanmalarla incelenmesini sağlamıştır ve bu noktada öne çıkan N. D. Kondratieff'in teorik ve uygulamalı çalışması önemlidir. Kondratieff yaptığı çalışmada kapitalist ekonomilerdeki dalgalanmaları incelemiş ve sonuç olarak dalga boyu 50-60 yıllık dönemleri kapsayan genişleme-daralma dönemlerinin olduğunu ifade etmiştir. Mevsimlerin metafor olarak kullanıldığı çalışmada; genişleme ve olgunlaşma dönemlerini bahar ve yaz, gerileme ve kriz dönemlerini de sonbahar ve kış olarak nitelenmektedir. Buna göre deflasyonist etkiler sonbaharda gerçekleşir ve durgunluk başlar. Ardından kaynakların yetersizliği hızlı borçlanma ile sonuçlanır ve nihayetinde kış gelir, depresyon-kriz ortaya çıkar. Zorlaşan şartlar yeni arayışları beraberinde getirir ve bu hazırlıklar baharın ve yazın hazırlayıcısıdır. Böylece yeni bir döngü başlamaktadır. Bu analize göre 2007-2008 ekonomik kriziyle başlayan ve bugün ticaret savaşları söylemleri ile devam eden sürecin nereye evrileceği konusu anlaşılabilir (Yeldan, 2010: 46-47). Şöyle ki küreselleşme evrelerine bakıldığında birinci küreselleşme dönemi 1870-1914 döneminde gerçekleşmiş ve ardından iki dünya savaşı ve sosyoekonomik bunalımların geldiği sonbahar ve kış dönemleri olan 1914-1963 dönemine girilmiştir. 1963-2013 arasında küreselleşme açısından olağanüstü olaylar zinciri ve dramatik dönüşümler geçirilmiştir (Rothe ve Friedrichs, 2015: XXV). Bu insicama göre 2008 krizi

ile başlayan yeni süreç BRICS ülkelerinin ve özellikle Çin'in yükselişi karşısında ABD'nin korumacılığa yönelmesi yeni daralma ve çatışma süreçlerinin başladığı bir döneme girildiği düşüncesini pekiştirmekte, kur savaşları, dış ticaret savaşları gibi söylemleri beraberinde getirmektedir.

1.1.3. Küreselleşmeyi Etkileyen Başlıca Faktörler

Tarihî gelişim sürecinden de anlaşıldığı üzere küreselleşme çok boyutlu bir süreçtir ve bunun doğal bir sonucu olarak çok sayıda faktörden etkilenmektedir. Bu faktörler düşünsel, ekonomik, teknik ve teknolojik boyutta ele alınabilmektedir. Genel tasnife göre tarih ve içerik bakımından birinci ve ikinci küreselleşme dalgaları olarak ikiye ayrılan küreselleşme süreci bu boyutlardan ele alındığında dalgaların birbirine benzeşik olmakla birlikte görece farklı faktörlerden etkilendikleri görülmektedir.

Küreselleşmenin iki evresi karşılaştırmalı olarak incelendiğinde 1850-1914 yıllarını kapsayan ve başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin lokomotifliğini üstlendiği birinci evrenin ortaya çıkmasında Rönesans, Modernizm ve Liberalizm akımlarının olduğu, 1960lar sonrasını kapsayan ve ABD'nin dümeninde yer aldığı ikinci evrede ise bu düşüncelerin yerini post-modernizm ve neoliberalizmin aldığı görülmektedir. Birinci evrenin ekonomik açıdan hızla zemin bulmasında merkantilist düşünceden kalma birikimlerin sanayi devrimi ve Fordist üretim tekniğiyle birleşmesi etkili olurken ikinci evrede finans sisteminin getirileri ve post-Fordist üretim tekniği belirleyici konumdadır. Birinci küreselleşme evresinde devletlerin önemli rolü bulunurken ikincisinde firmalara ve piyasalara kaymaktadır. Değer ölçütü açısından bakıldığında birinci olarak altına endeksli kâğıt para kullanılırken, ikinci evrede değeri serbest piyasada belirlenen kâğıt para kullanılmaktadır. Şüphesiz iki evrenin karşılaştırılmasında teknoloji ve teknolojinin özellikle ulaştırma ve iletişim alanlarında ortaya çıkardığı devrimler önemli yere sahiptir. Bu açıdan birinci evrede ulaşım trenler, transatlantik gemiler ve basit ölçekli uçaklarla yapılırken ikinci evrede yüksek hızlı trenler, on binlerce ton yük taşıyabilen gemiler, ses hızını aşabilen uçaklar ve uzay mekikleri almaktadır. İletişim alanında bakıldığında ise birinci küreselleşme evresindeki gazete ve radyonun, ikinci küreselleşme evresinde gazete, radyo, televizyona ve internete geçilmiştir. Özellikle internet ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte iletişim alanında oldukça büyük mesafe kaydedilmiştir.

II. Dünya savaşı sonrasında oluşan atmosferde yeni küreselleşme dalgası ortaya çıkarken devletler ve devlet dışı aktörler önemli rol oynamışlardır. Küreselleşmenin saç ayakları olarak ifade edilen bu faktörler; uluslararası ve uluslar üstü şirketler, devletler ve hükümetler arası faaliyet gösteren ve sosyoekonomik işbirliğini kolaylaştıran örgütler, kişiler arasındaki etkileşimi arttıran ve birlikte hareket kabiliyeti sağlayan sivil toplum örgütleridir (Suter, 2003: 5). Küreselleşme süreci içinde devletin; kavram ve kapsam bakımından dönüşüme uğradığı, anlam daralmasına maruz kaldığı ve yetki ve etki alanını uluslararası ve uluslar üstü kurumlara devrettiği görülmektedir. Diğer taraftan gelişen sivil toplum örgütlerinin de sistem içinde yer edinmesiyle birlikte önceki çağlarda devletlerin tek başına üstlendiği ‘yönetim’ fonksiyonunun uluslararası kuruluşlar ve sivil toplumu kapsayacak şekilde ‘yönetişim (governance)’ kelimesiyle temsil edilmesine başlandı.

Birinci küreselleşme dalgası sonrası eşi-benzeri görülmemiş iki büyük dünya savaşının yaşanmış olması ikinci küreselleşme evresinin daha kontrollü bir şekilde ele alınmasını sağladı. Bu bakımdan küreselleşmenin sacayakları arasında dengenin kurulması amacıyla 1920 yılında kurulan Milletler Cemiyeti’nin revize edildi ve 1945 yılında Birleşmiş Milletler (BM) kuruldu. Milletler Cemiyeti’nin eksik kaldığı ekonomik ve sosyal işbirliğinin tesisi konusuna yoğunlaşan BM’de Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Vesayet Konseyi, Uluslararası Adalet Divanı ve Genel Sekreterlik birimleri oluşturuldu. BM örgütünün de kurulmasıyla birlikte Bretton Woods’ta kurulan IMF, IBRD ve GATT’ın siyasal zemindeki karşılığı oluşturulmuş oldu ve böylece hükümetler arası ekonomik ve politik uyum ve etkileşime zemin oluşturuldu. BM bir taraftan ‘İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948)’ gibi çalışmalarla küreselleşme sürecinin hukuki temellerini desteklerken diğer taraftan da bünyesindeki birimleri ve diğer kurumların katkılarıyla uluslararası işlemlerin çerçevesini belirledi ve sosyoekonomik bütünleşmenin temellerini attı (Suter, 2003: 70-82).

Yeni küreselleşme evresinde bir taraftan uluslararası kuruluşların etkinliği artarken diğer taraftan nüfuz alanı değişime uğrayan devletlerde sivil topluma ayrılan alan yeniden şekilleniyordu. Aslında sivil toplum hareketleri on sekizinci yüzyıldan itibaren devlet ile halk arasındaki belirginleşmeye başlayan boşlukta gelişimini devam ettiriyordu. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde artan grevler ve toplumsal eylemler neticesinde ‘sivil toplum’ kavramı ve kavramın tartışmalı alanı sürekli tartışılmaya başlandı (Mooney ve

Evans, 2007: 25). 20. yüzyılın ortalarından itibaren Uluslar üstü kurumların da yönlendirmesiyle kadın, emek ve çevre gibi alanlarda ulusal ve uluslararası ölçekte faaliyet gösteren ve oldukça etkili olan sivil toplum örgütleri ortaya çıktı. Böylece ikinci küreselleşme dalgasında uluslararası kuruluşlar, firmalar ve toplum arasındaki denge sağlanmaya çalışıldı.

Küreselleşmeyi etkileyen devlet ve devlet dışı faktörlerin işleyişinde katalizör görevi ekonomik ve teknolojik sahadaki gelişmelere aitti. Ekonomik açıdan yeni sürecin ülkelere vadettiği refah düzeyi ve sürecin ilk dönemlerinden itibaren Asya Kaplanları'nın, Japonya'nın, Malezya-Endonezya'nın ve nihayet Çin'in sergilediği başarı yeni küreselleşme sürecinin ülkelere kabullenilmesini kolaylaştırdı. Aynı dönemde gelişen teknoloji küreselleşmenin aktörlerinin ve faktörlerinin etkileşimini ve etkinliğini arttırdı.

Birinci küreselleşme evresinde; 1851 ilk Dünya Fuarı, 1865 Uluslararası Telgraf Birliği, 1874 Genel Posta Birliği, 1876 Telefonun icadı, 1896 Modern Olimpiyat Oyunları gibi gelişmeler gibi büyük sıçramalar gerçekleşmişti (Scholte, 1999: 14). Özellikle haberleşme ve ulaşımındaki yenilikler göz kamaştırıyordu ancak yine de bugünküne kıyasla dünya oldukça büyüktü ve uluslararası hukuk pek çok bakımdan yetersizdi (Hobsbawm, 2005: 15). İkinci küreselleşme evresi birincisine nazaran daha hızlı ilerledi. Gelişen; teknoloji, uluslararası hukuk ve kurumlar neticesinde ülkeler arasındaki sınırlar esnedi ve coğrafi uzaklıkların üstesinden gelinebildi. Böylece ülkeler arasında 'yakınlaşma' ve 'birbirine bağlanma (interdependence)' gerçekleşti. Özellikle son yirmi yılda uluslararası sermaye hareketliliği adeta sınırsız bir hal alırken, uluslararası faaliyet gösteren şirketler nicelik ve nitelik bakımından arttı, dünya piyasalarının günlük işlem hacimleri trilyonlarca doları aşan bir hal aldı, enformasyon ve teknoloji sahasındaki gelişmelerle bütün dünyaya yayılmış ağlarla patent, know-how ve leasing gibi işlemler arttı. Ulusal devlerin ekonomik faaliyetleri düzenleme, gözetme ve kontrol yetkisi daraldı ve oluşan boşluk uluslararası örgütler ve anlaşmalarla dolduruldu (Kösekahyaoğlu, 2006: 212).

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru endüstrileşme merkezli kapitalizmin güdülediği küreselleşme dalgası mal ve hizmet bileşenlerine sahip hale geldi ve ekonomik gelişmeler arasındaki reel-finansal ayrımı pekişti ve böylece yeni küresel kapitalizm süreci şekillendi. Ürettiği teknoloji ile beslenen kapitalizmin küreselleşmesi asırlardır süregelen devinimi hızlandırdı. Teknokapitalist yeni yapısıyla küreselleşme artık

dünyanın her tarafından ve birbirinden oldukça farklı kesimlerden kendi kendine beslenen bir süreç haline geldi (Suarez-Villa, 2012: 9-10). Özellikle internet teknolojisinin ortaya çıkması ve hızla yayılması, yazılım geliştirme ve bazı mühendislik dallarının mekânsızlaşmasını beraberinde getirdi. İnternet sınırsız içeriğinin yanı sıra, faktör ve ürün bazında işlemlere erişim olanağı sunması, küreselleşmenin zamansızlık ve mekânsızlık vurgusunu pekiştirdi (Spence, 2015: 12) ve bu durum işsizlik gibi negatif dışsallıkları ve sosyolojik kırılmalara kapı aralamaya başladı. Teknokapitalist küreselleşmeyle birlikte hızla ortaya çıkan teknolojik buluş ve yeniliklere adapte olamayan insanlar ve şirketlerin ayakta kalabilmesi zorlaştı (Suarez-Villa, 2012: 58-59).

Bu dönüşüm sürecinde geçmiş deneyimlere dayanan klasik üretim ve tüketim kalıpları değişme göstermeye başladı. Örneğin Nike firmasının kendine ait hiçbir tesisinin olmamasına rağmen elliden fazla ülkede 900'den fazla fabrikada yüzbinlerce kişiye istihdam sağladığı ve ürünlerini bütün dünyaya pazarladığı bilinmektedir (Smith, 2005: 138). İleri teknoloji firmalarından olan Google, Facebook gibi şirketlerinde kendilerine ait bir içeriğin olmamasına rağmen dünyanın her köşesinden insanların katkılarıyla ürün ortaya çıkardıkları ve bunun üzerinden ekonomik faaliyetlerini yürüttükleri görülmektedir. Teknokapitalist küreselleşme süreci tüketim kalıpları üzerinden incelenecek olursa; mahalle bakkallarının ve yerini alan zincir marketler ve onların yerini almak üzere hazırda bekleyen internet marketleri örnek gösterilebilmektedir. Tüketim penceresinden bakıldığında ise küreselleşme süreciyle birlikte mahalle bakkalının yerini zincir marketlerin aldığı, teknokapitalist küreselleşmeyle birlikte de zincir marketlerin yerini önce ulusal sonrada uluslararası sanal marketlerin alacağı bir süreç yaşanmaktadır.

Teknokapitalist küreselleşme süreci olarak tanımlanan bu süreçte kültürel normlarda aşınmakta ve 'açık toplum' kavramı altına yerleştirilen yaşam biçimi gelişmektedir. Malların, hizmetlerin ve finansal işlemlerin anlık olarak değiş-tokuşa konu olabilmesi, ülkelerdeki faiz oranları, döviz kurları ve borsaların bağlantılı hale gelmesi 'küresel kapitalist sistem' söylemini desteklemektedir (Soros, 2000: 168) ve ABD'nin merkezinde yer aldığı bu sistemde ekonomik etkileşimin yanı sıra örtük olarak gerçekleşen kültür alışverişi 'Amerikanlaşma'yı veya daha hafif ifadesiyle 'homojenleşme'yi beraberinde getirmektedir.

1.1.4. Küreselleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Sosyoekonomik ve Siyasal Sonuçlar

İçinde bulunduğumuz küreselleşme süreci insanlık tarihinin en hızlı ve yoğun yaşandığı dönemdir. Hızla yaşanan dönüşümler tanımlanması, anlaşılması ve kestirilmesi güç olan problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Özellikle kısa-orta ve uzun dönemde ortaya çıkardığı sosyoekonomik ve politik sonuçları küreselleşme kavramını tartışmalı bir konuma taşımaktadır. Sanayi devriminden sonra yaşanan gelişmeler incelendiğinde küreselleşme kavramının kapsadığı zaman diliminde; ekolojik dengenin kötüye gittiği, küresel felaketlerin arttığı, ardı ardına iki dünya savaşının yaşandığı, kimyasal ve nükleer silahların kullanıldığı, salgın hastalıkların yaygınlaştığı, siyasi ve ekonomik sistemlerinin parçalandığı, sanayileşen ülkeler ile sanayileşemeyen ülkeler arasındaki uçurumun derinleştiği, sosyolojik doku ve yapıların erozyona uğradığı, kimlik bunalımlarının, göçlerin, terör eylemlerinin, çatışmaların, soykırım teşebbüslerinin ve savaşların sıkça yaşandığı görülmektedir (Suter, 2003: 116-117). Bu bölümde belirli bir tasnif olması açısından küreselleşme sonuçları sırasıyla ekonomik, sosyolojik, politik ve teknolojik olarak tasnif edilerek incelenmektedir.

Küreselleşmenin ekonomi yoğun bir kavram olması nedeniyle öncelikle ekonomik sonuçların incelenmesinde yarar görülmektedir. Küreselleşme özünde fikrî anlamda kendisinin arka planını oluşturan liberal düşünce ve kapitalist iktisadi sistemin, ilk kez 1751 yılında Markiz D'Angerson tarafından kullanılan, *bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler (laissez faire- laissez passer)* sloganını benimsemektedir (Paya, 2013:118). Küreselleşme hareketleri neticesinde bugün ülkeler, toplumlar ve insanlar arasında iktisadi anlamda serbestleşme gelişmiş, entegrasyon ve karşılıklı bağımlılık oldukça artmıştır. Ancak yine de liberal düşüncenin iddia ettiği refah artışı belirli bir zümre dışında gerçekleşt(e)memiş, aksine özellikle gelişmekte olan ülkeler de uygulanan ticaret liberalizasyonunun aslında yavaş büyümeye ve eşitsizliğin artmasına neden olduğu, yoksulluk artarken, mali ve ekonomik krizler döngüsel hal aldığı görülmüştür (Shaikh, 2016: 495). Bu durum özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren sermaye birikimi ve gelir dağılımı merkezindeki tartışmaları alevlendirmiş, sürecin küresel seçkinleri oluşturduğu ve 'kalkınma' söylemiyle küresel seçkinlerin kalkınmasını işaret ettiği düşüncesi yaygın kabul görmeye başlamıştır. Buna göre küreselleşme kavramı örtük ve/veya açık biçimde 'pazar talebi'ni işaret etmektedir ve çok uluslu şirketlerin yeni

pazar arayışları doğrultusunda desteklediği liberal söylem, ilk aşamada ülkeleri borçlandırarak bağımlı hale getirmeyi, sahip oldukları üretim teknolojisi ve sermaye gücü ile yerel rakiplerini eriterek ürünlerini zahmetsizce pazarlamayı hedeflemektedir. Dolayısıyla küreselleşme şemsiye bir kavramdır ve sömürge ideolojisini andıran agresif pazarlama kampanyalarını ve dolaylı olarak küresel güneyin istismarını işaret etmektedir (Starr, 2005: 7-9). Küreselleşme sürecinin ekonomik anlamda en aşırı biçimde ortaya çıkan etkisi eşitsizlikler üzerinde ortaya çıkmaktadır. Özellikle zengin ve fakir ülkeler arasındaki aşırı dengesizlik durumunu ifade eden “Kuzey-Güney” boşluğu sonucunda bugün Dünya Bankası verilerine göre dünyada (Stanford, 2008: 270);

- Toplam nüfusun üçte birinden fazlası yetersiz yaşam koşulları altında yaşamaktadır
- 1 milyar insan günlük 1 Doların altında (Aşırı Yoksulluk), 1,5 milyar insanda günlük 1-2 Dolar arasında gelire sahiptir (Orta Derece Yoksulluk) ve Dünya nüfusunun %40ı Aşırı Yoksulluk ve Orta Derece Yoksulluk düzeyindedir.
- 800 milyon insan yetersiz beslenmektedir ve 1,1 milyar insanın içilebilir suya erişimi yoktur. Güney ülkelerinde ortalama ömür Kuzey ülkelere kıyasla daha kısadır.
- Her yıl 5 yaşın altındaki 10 milyon çocuk ishal gibi önlenabilir hastalıklar nedeniyle ölmektedir.

Dünya bankası verilerine dayanan bu istatistiklere göre küreselleşme sürecinin dünya genelinden ziyade Kuzey’e yaradığı ve özellikle Güney için birçok negatif sonuçların söz konusu olduğu sonucuna varılabilmektedir. Bununla birlikte küreselleşmenin olumlu yanlarının olduğu, değişik coğrafya ve alanlarda çok farklı etkilere sahip olduğu unutulmamalıdır. Özellikle firmalar ve ülkeler arasında cereyan eden rekabetin ulaştığı boyut düşünüldüğünde küreselleşmeyle birlikte ürün çeşitliliği ve kalite bakımından gelişmenin olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda mal ve hizmetlerin üretildiği ve tüketildiği coğrafyalar genişlemekte, ülkelere istihdam olanağı, sermaye birikimi ve know-how gibi katkılarının olduğu, bunlar için ve bunlara ilave olarak yabancı yatırımcıları çekebilmek için teşvikler uygulamaktadırlar. Bununla birlikte sürecin özünde riskler barındırdığının farkında olunması ihtiyacı bulunmaktadır (Paya, 2013: 110).

Olumlu ve olumsuz yanları bulunan sürece yönelik eleştirilen bakış açısında göre değişmektedir. Nitekim Kuzey’den bakıldığında sürecin oldukça olumlu ve pozitif bir

şekilde gerçekleştiği, Güney'den bakıldığında ise baskı ve sömürü sisteminin işleyişini ifade ettiği görülmektedir. Genel bakış açısından bakıldığında ise süreç içinde artan ortalama gelirlere rağmen atışını devam ettiren ekonomik eşitsizlikler, süreci eleştirenleri haklı çıkarmaktadır (Scott, 2011: 93). Ayrıca ekonomik eşitsizliklerin sadece Kuzey-Güney arasında değil de gelişmiş-gelişmemiş bütün ülkeler içinde varlığını koruyor olması eleştirileri desteklemektedir. Buna göre gelişmiş ülkelerde en zengin yüzde birin servetinin diğer %99dan daha fazla olduğuna dair istatistikler mevcuttur ve yakın geçmişte yaşanan öfke ve işgal eylemleri, Arap ayaklanmaları gibi yaygın sosyoekonomik ve politik bunalımlar gelişmiş-gelişmemiş bütün ülkelerde tetiklenmektedir (Rothe ve Friedrichs, 2015: XXIV). Ayrıca bu süreçte küresel sistemin devamlılığını sağlamak ve aksaklıklarını gidermek için kurulan kuruluşlardan IMF, WB ve WTO'nun sürdürülemez gidişat karşısında klasik ezberlerinin dışına çık(a)madığı ve/veya çözüm üret(e)medikleri görülürken diğer taraftan özellikle kriz ortamlarında mağdur durumda olan ülkelere karşı yanlı, acımasız ve beceriksiz davrandıkları kanaati söz konusudur (Shaikh, 2016: 495). Neoliberal kurumlara ilave olarak güncel enstrümanlardan olan ve ne derece tutarlı ve objektif oldukları tartışmalı olan 'Kredi Derecelendirme Kuruluşları' da belirsizlik yönetimi ve risk hesaplamasıyla 'belirsizliği riske dönüştürerek' küreselleşme sürecini Kuzey'in lehine etkilemektedirler. Bu gelişmeler kısa vadede Güney ülkelerinin aleyhine görülse de orta ve uzun vade açısından bakıldığında dünya genelinde önemli kazanımlara neden olduğu görülmektedir. Geline nokta günlük trilyonlarca dolarlık finansal ve ticari işlem gerçekleşmekte, internet üzerinden trilyonlarca arama sorgusu yapılagelmekte ve toplumlar arası entegrasyon ve karşılıklı bağımlılık sürekli gelişmektedir. Küreselleşme başlığı altında ele alınan bu gelişmeler bir taraftan ilerleme sinyalleri verirken diğer taraftan dönüşüme hazır olmayan toplumlarda, kısa vade için olsa dahi, ciddi sosyoekonomik ve politik kırılmaları beraberinde getirmektedir (Nester, 2010: 3-4).

Çok boyutlu bir dönüşüm sürecini ifade eden küreselleşme ekonomik açıdan olduğu kadar ve belki daha da fazla sosyal ve siyasal anlamdaki değişimleri ve yatay-dikey etkileşimleri ifade etmektedir. Toplumlar arası entegrasyon ve karşılıklı bağımlılığın artması ekonomik olaylarda olduğu gibi sosyal ve siyasal anlamda da dünyanın bir yerinde meydana gelen gelişmelerin ve ortaya çıkan düşüncelerin hızla yayılmasını ve farklı coğrafya ve kültürlerde zemin bulmasını sağlamaktadır. Böylece

dünya genelinde toplumlar alışık oldukları bilimsel, sosyal, ekonomik ve politik kalıplardan farklılaşmakta, öngörülemeyen sonuçlarla baş başa kalmaktadırlar. Bu sonuçların bir kısmı ‘küresel vatandaşlık’ ve ‘özgür dünya’ söylemleri ile ifade edilerek olumlanmaya çalışılırken diğer kısmı da risklere ve endişelere yer vermektedir. Kimi ülkelerde oldukça sancılı cereyan eden bu süreç içinde sosyolojik anlamda tektonik kaymalar meydana gelirken siyasal anlamda da şiddet içeren kitlesel eylemler, devrimler ve askeri darbeler gibi istenmeyen konular gündeme gelebilmektedir. Özellikle siyasal anlamda ortaya çıkan etkilerin ülkelere etkisi incelendiğinde küreselleşmenin yönlendirilebilir bir kavram olduğu düşüncesi pekişmektedir ki günümüzde yaşanan ‘renkli’ devrimlerin bir takım odaklar üzerinden planlandığı sürekli gündeme gelmektedir. Dolayısıyla küreselleşme sürecinin siyasal anlamda etkili olduğu, karar alma süreçlerine sermaye, medya ve ordu gibi toplumsal baskı unsurlarının eklenmesini sağladığı görülmektedir. Bu unsurlardan özellikle medyanın küresel ve yerel açıdan etkinliğinin artması liberal kapitalizmin siyasal söylemi olan demokrasinin geniş kabul görmesini sağladı. Diğer bir ifadeyle küreselleşme süreciyle birlikte yeniden şekillenen ve etkinliğini arttıran sermaye grupları, medya üzerinden sivil toplumu etkileme kabiliyetine sahip olarak demokratik karar mekanizmasını lehine çevirecek adımlar atabilme kabiliyetine kavuştu. Liberal demokrasi çağıın ‘vazgeçilemez koşulu (sine qua non)’ haline getirilerek ülkeler -kültürel düzeyleri ve siyasal kapasiteleri önemsenmeksizin- yönlen(diril)di. Uluslararası kuruluşların koyduğu kriterler ve yaptığı uygulamalar ile sivil toplumun gelişimi bu süreci hızlandırdı.

Küreselleşme süreci demografik gelişmelerde de bilinen kalıpları değiştirmektedir. Süreç içinde ortaya çıkan demografik dengesizlikler, yoksulluk ve ekonomik eşitsizliklerle birleşince bir takım tehdit ve riskleri ortaya çıkarmakta; ekonomik ve finansal istikrarsızlığı, kontrolsüz göç akımlarını, organize suçları, insan trafiğini ve terörizmi güçlendirmektedir (Pérez, 2015: 34-35). Bir tarafta kaynakların yetersiz olduğu gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı nüfus artışı diğer tarafta da gelişmiş ülkelerin sahip oldukları cezbedici yaşam standartları olunca demografik dengesizlikler artmaktadır. Küreselleşme emek ve sermayenin serbest dolaşımı neticesinde ücretlerde ve kâr oranlarında ‘yakınsama’nın meydana geleceğini varsaymaktadır. Ancak gelinen noktada ‘serbest’ dolaşım kriterinin sağlanamadığı ve hatta gelişmiş ülkelerin demografik farklılıkları göç politikaları ve üretim üsleri

bakımından lehlerine çevirmeye çalıştıkları, buna uygun düzenlemelere gittikleri görülmektedir (Solimano, 2010: 41-42). Buna ilave olarak ülkelerde yaşanan negatif gelişmeler nedeniyle evinden yurdundan ayrılmak zorunda kalan mülteciler eklendiğinde istikrarlı bir sosyoekonomik düzen talebi artmaktadır. 2017 yılına dair BM verilerine göre dünya üzerinde 65 milyon insan yaşanan savaşlar, sosyoekonomik ve siyasal krizler nedeniyle evinden yurdundan ayrılmış bulunmaktadır ve bu rakamın yaklaşık 22,5 milyon kadarı mülteci konumundadır ki bu istatistikler her 3 saniye de bir kişinin göç etmek zorunda kaldığını göstermektedir (NTV.com).

Kapitalizmden beslenen küreselleşme sürecinin bir diğer önemli sonucu da çevreye verilen telafisi güç tahribatlardır. Çevreye verilen tahribat; iklim değişikliği, yağmur ormanlarının katli, Katrina kasırgası gibi büyük kasırgaların sıkça yaşanması, depremler, tsunamiler ve benzeri küresel felaketleri beraberinde getirmektedir. Doğal afetlerin yanı sıra kuş gribi, domuz gribi, ebola salgını ve AİDS gibi hastalık-salgınların küresel çapta yaygınlaştığı ve bunların dinamik bir hal aldığı görülmektedir. Bu nedenle uluslararası ve uluslar üstü kurumlar ‘sürdürülebilirlik’ kavramı altında yerel ve genel çalışmalar yapmak zorunda kalmaktadırlar. Genel çalışmalardan biri de BM’in 2000 yılında 147 ülkenin katılımıyla deklare ettiği ‘Binyıl Kalkınma Hedefleri’dir. Bu hedeflerle yoksulluk, temel sağlık önlemleri, sanitasyon ve eğitim gibi alanlarda kriterler belirlenmiştir (Pronk, 2005: 10). 2012 yılında ise 1987 yılında ‘ortak geleceğimiz’ başlığıyla yayınlanan ve ‘gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin günümüz kuşaklarının ihtiyaçlarını karşılayabilecek kalkınma modeli’ olarak tanımlanan Brundtland raporu (WCED, 1987: 48) çerçevesinde çevre>toplum>ekonomi ilişkisine odaklanan ‘Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’ni deklare edilmiştir. Böylece gelecek kuşaklarında refahı hesaba katılmaya çalışılmıştır.

Küreselleşme sunduğu nimetler karşısında bir takım istenmeyen gelişmeleri de beraberinde getirmektedir. Küreselleşmeyle birlikte; insan ticareti, organ ticareti, göçmen kaçakçılığı, uyuşturucu ve taklit ürünler, siber suçlar, kara para aklama faaliyetleri, uluslararası ve çok uluslu terör örgütleri, vergi kaçakçılığı, reel ve nominal manipülasyonlar, rüşvet, çevre kirliliği ve istismarı gibi onlarca olumsuz gelişme ortaya çıkabilmekte ve hızla yaygınlaşabilmektedir (Rothe ve Friedrichs, 2015: 29). Bunlar ve benzeri sorunlar sosyoekonomik eşitsizliklerle birleştiğinde sosyal patlamaları, terör, çatışma ve –maalesef- savaşları beraberinde getirmekte, insanların geleceğe dair

beklentilerinde yapısal kırılmalara neden olmaktadır. Özellikle 2007 ekonomik krizini takip eden son on yılda yaşanan İndignados (öfke), Wallstreet'i İşgal Et, Arap ayaklanmaları, mülteci krizleri ve uluslararası göçün artması, Rhohingya'da yaşananlar ve benzeri insan hakları ihlalleri ve soykırım teşebbüsleri, DAES ve benzeri terör örgütlerinin dünya çapında yaygınlaşması ve ülkeler arasında sıcak-soğuk savaşın artması gibi gelişmelerin yaşanıyor olması küreselleşme sürecinin başarılı bir şekilde yönetilemediği ve olumsuz sonuçlarının olumlu sonuçlarından daha fazla olduğu düşüncesini pekiştirmektedir.

1.1.5. Değerlendirme

Küreselleşme, en geniş haliyle, insanların, toplumların ve ülkelerin birbirleriyle entegre olmaları ve karşılıklı bağımlı hale gelmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kavramın 21. yüzyılın en güçlü kavramlarından biri olduğu; coğrafya, düşünce ve kimlik fark etmeksizin insanlığın gündemini meşgul ettiği görülmektedir. Bu geniş kapsamı nedeniyle küreselleşme; dil, kültür, sosyoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler ve siyaset gibi disiplinler başta olmak üzere çok geniş bir zeminde araştırılmaktadır.

Küreselleşme araştırmalarının önemli bir kısmı küreselleşmenin ne zaman, nasıl ve hangi coğrafyalarda başladığı sorularına odaklanmaktadır. Bu konudaki çalışmalara bakıldığında küreselleşmenin tabii bir şey olduğu ve insanlık tarihindeki gelişmeler insicamının son dönemini yoğun olmakla birlikte tamamını ifade ettiği görüşü mevcuttur. Avrupa merkezli (eurocentric) bakışa göre de küreselleşme sanayi devrimiyle başlayan bir süreçtir ve özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında yaşanan gelişmelerle birlikte ekonomik, sosyal, siyasal ve teknolojik faktörlerden etkilenen çok boyutlu ve dinamik bir süreci ifade etmektedir. Bu faktörlerden özellikle teknolojinin 1990lı yıllardan itibaren bireye indirgenmesi ve internetin yaygınlaşmasıyla birlikte küreselleşme sürecinin anlık işleyen ve öngörülemeyen dinamik bir süreç halini aldığı görülmektedir. Dolayısıyla küreselleşme dinamik bir kavramdır ve bu yapısı gereği iniş çıkışları olan doğrusal olmayan bir süreç olarak tanımlanabilmektedir. Nitekim Ersoy'un da belirttiği gibi gelir, ücret, faiz, sermaye birikimi ve nüfus gibi makro değişkenler dinamiktir (Ersoy, 2015: 235) ve bu dinamiklerdeki dengesizlikler sosyoekonomik ve siyasal krizler olarak kendini göstermektedir.

Küreselleşme ortaya çıkardığı ve/veya ortaya çıkışını hızlandırdığı sonuçları açısından incelendiğinde sürecin ekonomik, sosyolojik, siyasal ve çevresel bakımdan çok boyutlu fırsatlara kapı araladığı ve sorunları ortaya çıkardığı görülmektedir. Ekonomik açıdan bakıldığında Kuzey-Güney boşluğunu pekiştiren bir süreç olduğu, sosyolojik açıdan tek tipleşmeyi getirdiği, siyasal anlamda müdahalelere dayanak teşkil ettiği ve çevreyi tahrip ettiği yönünden eleştirilen küreselleşme geri kalmış toplumların hızlı kalkınmalarına fırsat tanınması, kültürlerin birbirlerini tanıyabilme olanağı sunması, insan hakları gibi siyasal ve demokratik hakların yaygınlaşması ve çevre duyarlılığının gelişmesi bakımında övülmektedir. Dolayısıyla küreselleşmenin iyi-kötü, doğru-yanlış, faydalı-zararlı veya adil-zalim olduğu konusu kimin, nereden, neyle ve hangi niyetle baktığına göre değişebilmektedir ve temelde küreselleşmeye dair üç farklı bakış açısı vardır. Bunlar küreselleşme taraftarları (globafili), küreselleşme karşıtları (globafobi) ve nötr bakış açısında olanlardır.

Globafiliye göre; küreselleşme sayesinde bugün dünden daha iyi durumdadır. Serbest piyasanın işleyişi ve görünmez elin müdahaleleriyle rant ve rant benzeri oluşumu engellenmekte, özel mülkiyet ve teşebbüs hürriyetiyle insanlar kendi kararlarını alabilir hale gelmektedir. Bir taraftan uluslararası kurumlar, diğer taraftan da sivil toplum örgütleri toplumsal gelişimin dengeli bir şekilde ilerlemesini sağlamakta, teknolojiyle birlikte kültür, din, bilim, sağlık, spor ve sanat gibi alanlarda küresel etkileşim hızlanmaktadır. Küreselleşmenin hızlandığı son 30 yılda dünya tarihinden daha fazla bilgi üretilebilmiştir (Ritzer, 2010: 70-71). Globafili düşüncesindekilere göre dünya genelinde sağlık imkânları gelişmekte, iletişim ve ulaşım olanakları yaygınlaşmakta ve ortalama ömür artmaktadır. Diğer taraftan ülkelerin birbirleriyle olan bağımlılıkları insanlığın faydasına yönelik Milenyum Kalkınma Hedefleri gibi kararlar alınmasını sağlamaktadır (Stanford, 2008: 272).

Küreselleşme sürecinde ortaya çıkan imkânlarla rağmen sürecin karşısında yer alan kesimlerde mevcuttur. Globafobi –küreselleşme karşıtlığı- olarak tanımlanan bu kesim; sürecin merkezinde yer al(a)mayan, nimetlerinden istifade edemeyen ve neoliberal politikaların acı sonuçlarına katlanmak durumunda kalan kesim olarak tanımlanmaktadır. Küreselleşmeyi; ilericilik, üstünlük ve gelişmişliğin ifadesi olan ‘batılılaşma’ kavramından ‘kuzeylileşme’ kavramına (Kalaycı, 2008: 89) geçiş olarak tanımlayan bu söylem genelde sanayileşememiş, geri kalmış-bırakılmış Güney’den gelmektedir ve

burada Güney, küreselleşmenin zahmetine katlanan geniş bir kesimi kapsamaktadır. Globafobiden yükseltelen itirazlar ekonomik olmanın yanı sıra sosyolojik ve politik anlamdaki bütün kalıpların dejenerasyonuna dayanmaktadır. Küreselleşmenin çok kültürlülükle birlikte homojenleşmeyi savunan yapısına karşın yerel kimliklerin kaybolması, kültürel yozlaşma ve sosyoekonomik başkalaşma endişeleri dile getirilmektedir. Bu doğrultuda dünyanın küresel bir köy haline gelmesinin zannedildiği kadar kolay ve ucuz olmadığını ifade etmektedirler (Suter, 2003: 142). Küreselleşme karşıtları savlarını birinci küreselleşme evresinden bugüne uzanan insanlık tarihinin en sıkıntılı gelişmeleriyle, insanların insanlara ve çevreye verdiği zararlarla desteklemektedir. Son yarım yüzyılda yaşanan, afetler, kıtlıklar, yolsuzluk, kaçakçılık, terör hadiseleri, savaşlar ve göçler gibi gelişmelere (Stander, 2014: 3) ilave olarak, tıpkı 16. ve 17. yüzyılda Amerika kıtasının istilasıyla ortaya çıkan büyük salgınlarda olduğu gibi, küreselleşmeyle gelen HIV/AIDS, Ebola, Domuz Gribi gibi salgınlar ve Coca-Cola kapitalizminde sağlıksız tüketimle birlikte hızla yaygınlaşan obezite, diyabet, kronik kalp rahatsızlıkları ve antibiyotik direnci gibi hastalıklar küreselleşmenin olumsuz etkileri olarak sıralanmaktadır (Sparke, 2016: 243). Bütün bu olumsuzluklara ilave olarak küreselleşmenin dengeli bir şekilde ilerlemesi için kurulmuş olan IMF ve Dünya bankası gibi kurumların, küresel sistemin tabi olduğu cari paradigma ile manevra alanı daraltılmış olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere önerdikleri reçetelerin yanlı olması ve istenmeyen sonuçları öngörmesi küreselleşmeye olan eleştirileri desteklemektedir (Root, 2006: 40-41; Shaikh, 2016: 495-496).

Küreselleşme sürecine dair son bakış açısı da nötr (yansız) bakış açısıdır. Bu görüşe küreselleşme bir şekilde varlığını devam ettirmektedir ve buna taraf veya karşıt olmak bir şey değiştirmeyecektir. Küreselleşme neoliberal kurum ve politikalar bir taraftan insanlığı hiç beklemediği nimetlere kavuştururken diğer taraftan da hiç hazır olmadığı külfetlere katlanmak zorunda bırakılmaktadır. Bu sürecin farklı ülkelerde farklı şekillerde meydana gelmiş-geliyor olması bundan sonra da böyle devam edeceği anlamında gelmemektedir ve bu dönüşüm sürecinde toplumlar-ülkeler arasında rekabet artmıştır. Tarihin her aşamasında olduğu gibi küreselleşme döneminde de toplumlar-ülkeler kültürel, sosyolojik, dini, ilmi, iktisadi ve siyasi anlamda ellerindeki kaynakları işlemek ve elde ettikleri çıktıyı diğer toplumlara-ülkelere ihraç etmektedir. Eski zamanlarda çoğunlukla mal ve hizmet ticareti üzerinden şekillenen ticaretin küreselleşme

sürecinde madde ve mana planında her şeyi kapsamasının yanı sıra yeni süreçte değişen tek şey bu işlemlerin eskiye nazaran akıl almaz hızda meydana gelmesidir.

Küreselleşme taraflarının ve karşıtlarının argümanları açık bir şekilde ortadayken güncel çalışmaların odak noktası; küreselleşmenin sorun çıkaran noktalarından arındırılarak sürdürülebilir bir hale kavuşturulmasıdır. Bu açıdan mevcut küresel düzenin aslında eski kalıpların bir devamı olduğu, güncel gelişmelerin mevcut kalıpların sınırlarını zorladığı ve bu nedenle dünyanın dengesizliğe sürüklendiği iddia edilmektedir. Dolayısıyla günümüzde yeni bir küresel düzene geçişin ve paradigma dönüşümünün vaktinin geldiği sıkça dillendirilmektedir (Suter, 2003: 1-2). Bununla birlikte kaygı ve endişelere rağmen küreselleşmeyi parçalara ayırarak analiz eden ve özellikle uluslararası serbest ticaret akımlarının ülkelere sunduğu nimetleri ayırarak bunun dışındaki unsurların tartışmalı sonuçlarının olduğunu düşünen Jagdish Bhagwati (2004) gibi düşünürler mevcuttur. D. Rodrik (1997) gibi ‘küreselleşme sınırı aştı mı?’ sorusu merkezinde küreselleşme kaynaklı muhtemel sorunlara işaret ederken, D. Acemoğlu (2011) “Akıllı Küreselleşme” kavramı üzerinden hareketle küreselleşmenin bugünü ve yarınını analize yönelmekte, kavramın uhdesinde barındırdığı fırsat ve tehditleri ele almaktadır.

Küreselleşme yüzyıllardır devam eden tartışmalı bir sürecin yeni kavramı olarak günümüzde dinamik bir şekilde cereyan etmektedir. Teknolojik gelişmelerin sunduğu yeni olanaklarla birlikte süreç çok boyutlu ve süratli bir devinim halindedir. Sürecin bütüncül yaklaşımına ilave olarak son yıllarda yerelleşmeyle birlikte ele alınan kü-yerelleşme (glocalization) çalışmaları artmaktadır. Fayda/Maliyet hesaplarının yerden yere, ülkeden ülkeye ve kişiden kişiye değiştiği küreselleşme insan tecrübesinde eşsiz büyüklükte ve geri döndürülmesi hemen hemen imkânsız bir sıçrama olarak görülmektedir. Bununla birlikte küreselleşmenin Kondratieff’in belirttiği gibi bir daralma sürecine girildiği ve ülkeler arasında kur savaşları, ticaret savaşları, vekâlet savaşları ve soğuk savaş gibi tanımlamalarla ifade edilen gelişmelerin yaşanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle madde ve mana planında rekabetin arttığı küreselleşme sürecinde ülkeler belirsizliklerini giderecek ve beklentilerini karşılayacak şekilde özgün ve etkin stratejiler benimsemek zorundadır. Bu noktada ülkelerin sahip oldukları üretim yapıları ve uluslararası ticarete sahip oldukları konum oldukça önemli bir hale gelmektedir.

1.2. Uluslararası Ticaret

Tarım devrimiyle birlikte ihtiyacından fazlasını üretebilmeyi başaran insanoğlu elde ettiği artığı diğer insanların fazlalıklarıyla takas etme yoluna gitmiş ve böylece pazarlar, şehirler ve ticaret şekillenmiştir. Bu süreç içinde okka, arşın gibi ölçü ve altın, gümüş gibi değer birimlerinin standartlaşması ticaretin çok geniş coğrafyalarda yapılabilmesini sağlamıştır.

Uluslararası ticaretin ilk örnekleri incelendiğinde ilişkilerin nicelik ve nitelik bakımından farklılaşmakla birlikte devam ediyor olması dikkat çekmektedir. Örneğin, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde elde edilen tabletlere göre M.Ö. ikinci binlerde -tunç çağında- yoğun dış ticaretin olduğu, Asurlu tacirlerin Mezopotamya'dan temin ettikleri başta tekstil ve kalay olmak üzere çeşitli ürünleri Anadolu'ya getirerek buradaki kavimlerle tahıl, bakır, gümüş ve altın karşılığında değiş tokuş ettikleri belirtilmektedir. Zamanla ticarete konu metaların basit tekstil ve kalaydan nitelik bakımından farklılaşarak savaş aletleri, tarım araçları, bıçak ve benzeri sermaye ürünleri halini aldıkları görülmektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2005: 28). Küreselleşme sürecinin işlediği bugünde tıpkı binlerce yıl olduğu gibi coğrafyalar arasında refah paylaşımı yapılırken, rekabet ortamı oluşmakta ve uluslararası ticaretle birlikte ülkeler arasındaki kaynak dengesizliği giderilmektedir.

Devam eden satırlarda uluslararası ticaret kavram ve kapsam, uluslararası ticaretin gelişme seyri, uluslararası ticaretin işleyişine dair teori ve politikalar ve karşılaştırmalı güncel durum başlıkları yer almaktadır. Böylece uluslararası ticaretin doğası ve işleyişi ana hatlarıyla açıklanmaya ve günümüz dünyasındaki sosyoekonomik ve politik anlamda belirleyici pozisyonu açıklanmaya çalışılmaktadır.

1.2.1. Uluslararası Ticaret: Kavram ve Kapsam

Uluslararası ticaret kavramı en öz haliyle ülkeler arasındaki fiziki mal ve hizmet akımlarını ifade etmektedir. Bununla birlikte finansal gelişmelerin de uluslararası ticarete doğrudan ve dolaylı olarak etkili olduğu bilinmektedir (Seyidoğlu, 2009: 9). Ülkeler arasında var olan coğrafya, kültür, iklim, üretim tekniği, verimlilik, ekonomik anlayış ve zevk ve tercihlerdeki farklılıklar uluslararası ticaretin temel itkileridir.

Bireyler, firmalar, toplumlar ve ülkeler bu farklılar doğrultusunda faydalarını maksimize etmek için uluslararası mal ve hizmet ticaretine girmektedirler.

Küreselleşme evresinde uluslararası ticaret tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar artmıştır. Hâlihazırdaki mal ve hizmetlerin hemen hemen tamamı doğrudan ve/veya dolaylı olarak uluslararası ticaretten etkilenmektedir. Şöyle ki bir ürünün ithal veya ihraç edilebiliyor olması uluslararası ticaretin bir doğrudan etkisidir. Bu ürünün hangi fiyattan ithal veya ihraç edileceği konusunda ise yine uluslararası ticaret belirleyici konuma sahiptir ve bu dolaylı etkisini oluşturmaktadır. Dolayısıyla farkında olunsun veya olunmasın mal ve hizmetlerin değeri uluslararası ticaret akımları birbirine bağlantılanmış halde belirlenmektedir. Mal piyasası merkezinde bakıldığında örneğin Kanada’da cereyan eden bir kuraklık (negatif arz şoku) coğrafi olarak binlerce kilometre uzakta olan Gana’daki buğday fiyatlarını çok kısa zamanda etkilemektedir (Suter, 2003: 115). Benzer şekilde bir ülkenin altyapı yatırımlarını öncelemesi ve/veya teşvik kapsamına alması neticesinde demir ve çimento gibi emtianın arz talep koşullarını değiştirmekte, fiyatlarını hızla etkilemektedir. Ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması sonucunda herhangi bir şekilde ortaya çıkan yurtiçi ve yurtdışı fiyat farklılıkları uluslararası ticaret aracılığıyla dengeye gelmektedir. Daha somut bir ifadeyle bir ülkede pahalı olan bir şeyin diğer bir ülkede ucuz olması durumunda uluslararası ticaretin aktörleri süratle bu farklılığı giderecek ve dengeyi sağlayacak adımları –ithalat veya ihracat- atmaktadır. Böylece şokların etkisi giderilebilmekte ve piyasa dengesi sağlanabilmektedir. Finansal piyasalar içinde bu durum, çok daha hızlı bir şekilde işlemekle birlikte, geçerlidir. Örneğin ABD merkez bankası FED’in faiz oranlarını değiştirmesi yerel para birimlerinde anlık kırılmalara neden olabilmektedir veya döviz kurlarındaki bir farklılık arbitraj geliri elde etmek isteyen aktörleri tetikleyerek denge fiyatın oluşmasını sağlamaktadır.

Uluslararası ticaretin bu dengeleme fonksiyonu özellikle küreselleşme süreciyle birlikte daha etkin bir şekilde işlemektedir. Bu süreçte iletişim, ulaşım ve yönetim gibi alanlarda gerçekleşen ulusal ve uluslararası ölçekteki teknolojik gelişmeler, uluslararası ticari akımların hızlanmasını sağlayarak ulusal ekonomilerin küresel ölçeğe yönelmeye zorlamaktadır. Küreselleşme sürecinde uluslararası kuruluşlar ve bunların tasdik ettiği küresel ekonomik kabuller zinciri de ulusal ekonomilerin küresel sisteme entegrasyonunu desteklemekte (Stanford, 2008: 257), dünya ölçeğinde bütün ülkeleri doğrudan ve/veya dolaylı olarak etkilemektedir.

Küreselleşme taraftarlarının görmezden gelmeyi tercih ettiği, karşıtlarının ise sıkça dillendirdiği asimetrik sonuçlarına rağmen günümüzde uluslararası ticaret bir realite olarak ortadadır ve uluslararası ticaretin nasıl geliştiği ve işlediği konuları iktisadi teoriler ve sistemler için oldukça ayırt edici konumdadır. Günümüzde mal ve hizmet akımlarına ilave olarak finansal akımları da ele alıyor olması ve küresel ekonomilerde adil (dengeli) fiyatın oluşumu konusunda serbest uluslararası ticarete yüklenen misyon düşünüldüğünde kavramın çok daha geniş anlamları kapsadığını göstermektedir.

1.2.2. Tarihi Açıdan Uluslararası Ticaretin Gelişimi

Günümüz dünyasının ekonomik açıdan karmaşık olan işleyişinde uluslararası ticaretin konumu ve öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için kavramın gelişim sürecinin incelenmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında tarım devriminden itibaren başlayan ticaret ve ticaretin sınırlar ötesi halini ifade eden uluslararası ticaret tarihin en erken dönemlerinden itibaren var olan bir faaliyettir. Elde edilen bulgular; hammadde ve mamul mal ticaretinin ulus, millet, toplum, vatan, devlet gibi kavramlar henüz zihinlerde yer almıyorken dahi var olduğunu (Stanford, 2008: 254), irili ufaklı kervanlar ve geleneksel fuar/pazarlarda erken tüccar ve sanayiciler tarafından kâr güdüsüyle yapıldığını göstermektedir. Bu süreçte değer ölçüsü olarak çeşitli denemelerden sonra altın ve gümüşün yaygın biçimde kullanılmaya başlanması ve kilo-hacim gibi ölçü birimlerinin standartlaşması neticesinde ticaret hızlanmıştır (Suarez-Villa, 2012: 9). Bu gelişmeler neticesinde uluslararası ticaretin altyapısı oluşmuş ve ticaret ağları ülkeler, bölgeler ve hatta kıtalar arasında şekillenmeye başlamıştır. Marco Polo'nun belirttiği üzere binlerce yıl öncesinde İndus Vadisi (Güney Asya) ile Mezopotamya uygarlıkları arasında deniz ticaretin yapılması (Prakash ve Hart, 2000: 1-2) ve M.S. 100 dolayında Roma'da Kıbrıs menşeli bakır levhaların satılıyor olması (Stander, 2014: 116) uluslararası ticaretin erken dönemlerde dahi geniş bir coğrafyada yapıldığını göstermektedir.

Gelişim süreci içinde kabile devletlerinden büyük imparatorluklara kadar çeşitli ölçeklerde gelişen medeniyetler toplumların birbirleriyle olan sosyoekonomik ve politik etkileşimini arttırdı. Özellikle yazının gelişimi ve hukuk sisteminin oturmasıyla artan etkileşim neticesinde ticari ve askeri ihtiyaçları karşılamak için yollar yapıldı. Farklı coğrafya ve kültürlerden gelen yeni ürünler alışlagelmiş tüketim kalıplarını değiştiriyordu. Ticaretin kazanımları ile devletlerin saltanat arayışlarının örtüştüğü

noktada sömürgecilik ve talan gibi güç merkezli politikalar ve yanlı ticaret uygulamaları meşru görülmeye başlandı ve yaygınlaştı. 15. yüzyıldan itibaren başlayan keşifler süreci 16. yüzyılla birlikte Batı'nın sömürgecilik yarışına dönüştü.

Uluslararası ticaret kavramının istismar edilmesiyle gerçekleştirilen sömürgecilik faaliyetleri emperyal düşüncelere kapı aralıyor, bölgeler-ülkeler bir taraftan dil, kültür, din ve tarih bakımından diğer taraftan da ekonomik ve politik anlamda sömürgeleştiriliyordu ve bunlardan birincisi ikincisinin orta ve uzun dönemde daha sağlıklı ve düşük maliyetle işlemesine yönelikti (Mooney ve Evans, 2007: 30). Sömürgecilik evresi ticari kapitalizmin temellerini attı, ülkelerin artan üretimlerine yeni pazarlar bulunması doğrultusunda coğrafi keşifler hızlandırıldı. Ardından sanayi kapitalizmi aşamasına geçildi ve şüphesiz bu aşama da kendisinden önceki ticari kapitalizmin patikalarını izledi. Sanayi kapitalizminde amaç hammaddeye en kolay ve ucuz bir şekilde ulaşılması ile en düşük maliyetle üretim yapılarak yeni pazarlara açılmaktı. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların iktisadi atmosferinde sanayileşmiş ülkelerin hammadde arayışı hâkimdi ve sistem her zaman olduğu gibi emeğin istismarına ve saldırgan pazar-rekabet anlayışına dayanıyordu (Suarez-Villa, 2012: 9-10). Deniz seferlerinin öneminin anlaşıldığı 18. yüzyılda 15. yüzyılda başlamış olan keşiflerin dokümantasyonu yapılmıyordu, kısmen veri olan okyanusların, kıtaların ve adaların konum ve büyüklükleri daha kesin bir şekilde haritalandırılıyordu. Bu dönemde kıta Avrupası'ndaki sıradağların büyüklükleri ve yükseklikleri kesinliğe yakın ölçüde biliniyordu. Latin Amerika'nın bazı bölümleri çok kabaca; Asya'dakiler ve Afrika'dakilerle ilgili (Atlaslar dışında) hemen hemen hiçbir şey bilinmiyordu. Bilinen dünyanın olandan çok daha küçük olduğu açıkça görülüyordu (Hobsbawm, 2005: 15-17).

15. yüzyılda Amerika kıtasının keşfi ve 16. yüzyılda 'yenidünya' söyleminin karşılık bulmasıyla başlayan süreçte 19. yüzyıla gelindiğinde; nüfusta büyük patlama yaşandı, sanayileşme arttı, ekonomik büyüme hızlandı ve bunların toplamında uluslararası ticaret yaklaşık 540 kat arttı (Yeldan, 2010: 11-12). Bu hızlı gelişme sürecinde 18. yüzyıldan itibaren geniş kabul gören liberal düşünce ve onun 'bırakınız yapsınlar' söylemi önemli role sahipti. Dünya genelinde uluslararası ticaretin serbest işlemesi ve serbest ticaretin refahın adil paylaşımını sağlayacağı düşüncesi yerleşmeye başladı. 19. ve 20. yüzyıllarda uluslararası ticaret akımları ülke havuzlarına sığmayacak kadar gelişti ve çok uluslu şirketler ortaya çıktı. Bu şirketler tasarımlarını planlarını

merkezi ülkelerde organize ettiler ve uygulamayı düşük işgücü maliyetinin olduğu ve emeğin örgütlü olmadığı ülkelere taşıdılar. Kitlesel üretim yöntemlerine geçilmiş olması Fordist denilen tekniğin yaygınlaşması ile birlikte çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisi üzerindeki ağırlığı büyük ölçüde artış gösterdi (Yeldan, 2010: 39).

Yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde endüstriyel güç; düşük işgücü maliyetleri, yeni pazarlar ve hammadde erişimi bakımından boyut değiştirerek çok uluslu arenaya genişledi ve böylece küreselleşme yeni bir boyut kazandı. Endüstriyel gücü arkasına alan çok uluslu şirketler küreselleşmeyi hızlandırdı ve küreselleşmenin 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi kurumlarını üretmesini sağladı. Çok uluslu şirketlerin lejyonerliğini üstlendiği yeni küresel çerçeve şekillendi 682-9-10 (Suarez-Villa, 2012: 10). 1980lere gelindiğinde çok uluslu şirketler, ulusal ve uluslararası ölçekteki kurumlardan tahsis ettikleri yetkilerle etkinliklerini arttırdılar ve böylece küresel piyasalarda belirleyici role sahip hale geldiler. Çok uluslu şirketlerin önünde sadece politik engeller yer alıyordu ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle dünyanın tek kutuplu bir hale gelmesinden sonra çok uluslu şirketlerin faaliyet sahası genişledi ve uluslararası ticaret arttı. Eski SSCB ülkeleri dünya ticaretine ve yatırım akışlarına ani bir şekilde açıldı (Prakash ve Hart, 2000: 264).

Soğuk savaş sonrası BM, ILO, IMF, IBRD ve GATT-WTO gibi uluslar üstü kuruluşların etkinliği arttı ve uluslararası ticaret belirli bir çerçeve altında çok daha geniş bir coğrafyada serbestleştirildi. Tarihi köklerine ve uygulamalarına bakıldığında kaçakçılık gibi anlaşılabilen 'serbest ticaret' tek kutuplu dünyada yeniden motto olarak kabul edilmeye başlandı, tarife-kısıtlama gibi engelleyici önlemler kaldırıldı veya en azından esnetildi. Uluslar üstü kuruluşların rehberliğinde iş ve çalışma koşullarını düzenleyen çerçeve sözleşmeler gibi bir takım antlaşmalar uygulamaya konularak uluslararası ticaretin adil bir şekilde, ekonomik kalkınma odaklı ve çevreye duyarlı olarak işlemesi sağlanmaya çalışıldı (Mooney ve Evans, 2007: 88).

1990lardan bugüne iletişim, ulaşım ve yönetim alanında gerçekleştirilen teknolojik gelişme ile birlikte uluslararası ticaret büyük devinim kazandı. Bir taraftan çok düşük işgücü maliyeti ile üretim yapan Çin'e uluslararası firmaların doğrudan yatırımlarını arttırması, diğer taraftan da gelişmekte olan piyasalarda sergilenen gelişmeler uluslararası ticaretin boyutunu geliştirdi. İnternet teknolojisi ve akıllı

telefonlarla birlikte e-ticaret uygulamaları üzerinden dünyanın herhangi bir yerinde üretilen bir meta anında uluslararası ticarete konu olabilir hale geldi. E-ticaretle birlikte uluslararası ticaretin kapsamı yeniden tartışılmaya başlandı. Son yıllarda neoliberal politikaların ve küresel kapitalizmin sembolü olan ülkelerin dahi rahatsız oldukları ve korumacı politikaları dillendirdikleri-kısmen uyguladıkları bir yeni evrenin başlamakta olduğu dillendirilmeye başlandı (BloombergHT.com).

1.2.3. Ana Hatlarıyla Uluslararası Ticaret Teori ve Politikaları

Küreselleşme sürecinin son derece önemli bir parçası olan uluslararası ticaret insanların refahından istihdam düzeyine kadar çok geniş sosyoekonomik etkilere sahip olması nedeniyle geniş bilimsel literatüre sahiptir (O'Loughlin vd., 2004: 7). İlgili literatür incelendiğinde Avrupa merkezli bakış açısına göre iktisadi gelişme seyrinin şekillendiği 18. yüzyılda uluslararası ticaretle ilgili teorik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Genellikle yarı teorik bir düşünce olarak ele alınan merkantilizmden başlatılan uluslararası ticaret teorileri, fizyokratlar, klasikler ve neo-klasik iktisatçıların paradigmalarıyla ele alınmakta, nihayetinde yeni dış ticaret teorileriyle incelenmektedir. Her bir düşüncenin farklı varsayım ve kabullerle analiz ettiği göz önünde bulundurulduğunda burada sadece teorilerin ana hatları ve ayırt edici özelliklerine verilerek kronolojik olarak değinilmektedir.

Günümüz uluslararası iktisat literatürü genel olarak merkantilizmle başlamaktadır. Merkantilizm; 15. yüzyıl Avrupa'sında feodalite enkazından türeyen ulus devletlerin bir taraftan Osmanlı tehdidini karşılamak diğer taraftan da kendi aralarındaki servet-güç-iktidar çekişmelerinde avantajlı konuma gelebilmek adına altın, gümüş ve benzeri değerli maden stoklarını arttırma yarışına yönelmeleri ve ekonomik işleyişi sıfır toplamı bir oyun olarak görmeleri sonucunda geniş kabul görmüştür (Nester, 2010: 28).

Türkçe'deki karşılığı 'bezirgân' olan mercantile sözcüğünden türetilen merkantilizm kavramı ilk kez Adam Smith tarafından kullanılmıştır ve feodalitenin yıkılarak yerini ulus devletlere bıraktığı 1450li yıllardan 1750lere kadar geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Serveti değerli madenler üzerinden tanımlayan merkantilist düşüncenin özünde hazinenin altın ve gümüş gibi değerli madenlerle doldurulması yer almaktadır. Bu doğrultuda ülkeler; altın-gümüş stokunu arttırıcı özellikte olan ihracatı

teşvik eder ve azaltıcı mahiyetteki ithalatı gümrük vergileri, kotalar ve yasaklarla engellemeye çalışırlar. Özellikle nitelikli işgücünün hareketliliğini kısıtlanması, yurtiçi ve yurtdışı maden yataklarını kamu olarak taranması ve işletilmesi yaygın görülen uygulamalar arasındadır. Nihai amaç olan altın gümüş stokunun sağlanabilmesi ve arttırılması için askeri güç kullanılması meşru olarak görülmektedir. Merkantilist düşüncenin 17. yüzyıldan itibaren farklı ülkelerce çeşitli biçimlerde uygulandığı dikkat çekmektedir. Bunlar; İspanya’da yeni keşfedilen Amerika’daki altınların talan edilmesi ve altın gümüş stokuna odaklanması anlamında Külçeci Merkantilizm (Bulyonizm), Fransa’da ulusal sanayiye geliştirmek ve işlenmiş ürün ihracını arttırmaya odaklanmış olan Sınai Merkantilizm (Colbertizm), Almanya’da; yerli sanayiye odaklanarak kendi kendine yeter ülke olma idealiyle Kameralizm ve İngiltere de ise özellikle deniz ticaretinde etkili olması gibi nedenlerle Ticari Merkantilizmdir (Haftacı, 2014: 43-47).

Devletlerin desteği ile hareket eden merkantilistler imtiyazlı ticaret politikaları sayesinde uzak diyarlara açılma imkânı buldular. Bu dönemde çok uluslu şirketler kurulmaya başlandı ve ülkeler arasındaki ticaret akımları çeşitlendi ve hızlandı. Buna rağmen ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları merkantilist düşüncenin emperyalist temasını güçlendirdiği için yerel halklar tarafından tepkiyle karşılanmaya başladı. Zaman içinde merkantilist politikaların emperyalist ve kolonyalist çizgiye doğru kayması kavramın sömürgecilikle birlikte anılmasını sağladı. Bu durum merkantilist politikaları daha maliyetli hale getirdi ve zamanla düşünceye olan rağbet azaldı (Rodrik, 2011: 19).

Merkantilist düşünce ve politikaların itibar kaybı doğal olarak yeni arayışları beraberinde getirdi ve bu boşluğu ilk olarak Fransa’da Kolbertizmin etkisiyle geri plana atılmış olan tarım kesimine yoğunlaşan ve Dr. François Quesnay’in öncülüğünü yaptığı Fizyokratik iktisadi düşünce –kısa süreliğine- doldurdu. Liberal düşünceye temellenen ve ‘Doğa kuralı’ anlamına gelen Fizyokrasiye göre iktisadi ve sosyal hayat doğal yasalara tabiydi ve doğal seyrinde işleyebilmesi için, merkantilizmin aksine, müdahalelerin olabildiğince azaltılması gerekmekteydi (Ersoy, 2015: 207).

Fizyokratik düşüncenin yirmi yıl gibi kısa bir süre içinde birçok Avrupa ülkesinde karşılık bulması liberal düşünce temelli çalışmaları cesaretlendirdi. Fizyokratların doğal yasa çıkışı merkantilistlerin odağında değerli maden stokunun arttırılması olan düşüncesini sarstı ancak sanayi devriminin ayak seslerinin çoktan geldiği bir dönemde

ekonominin temeline tarımı yerleştirmeye çalışması çok tutarlı karşılanamadı. Bu dönemde geçmişi ticari merkantilizme dayanan İngiltere’de 1776 yılında Adam Smith yayınladığı *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme* isimli kitabıyla iktisadi düşüncede bir devrime imza attı. Smith refahın kaynağını sorguladığı çalışmasında fizyokratların tersine refahın kaynağı olarak emeği gösterdi ve emeğin verimliliğine odaklanması gerektiğini vurguladı. Smith’e göre refah, zenginlik veya değeri sağlayan etken, sadece emektir. Smith’in düşünceleri David Ricardo ve Stuart Mill tarafından benimsendi ve böylece klasik iktisadi düşünce şekillendi (Kuyucuklu, 1995: 26-27). Smith’in meşhur eseriyle şekillenen klasik düşüncenin temel itirazı ekonomik işleyişin sıfır toplamı bir oyun olduğu ve kamu müdahalesinin meşru görüldüğü merkantilist düşünceydi (Taylor, 2010: 31).

Liberal düşünceye dayanan ve *laissez faire* sloganını benimseyen klasik iktisatçılara göre ister tüketici ister üretici olsun bireylerin kendi hür iradeleriyle karşı karşıya gelerek öz çıkarlarını kollamaları ticaretin adil bir şekilde gerçekleşmesi için yeterlidir. Smith düşüncesinde 1727 yılında ölen Isaac Newton’dan oldukça etkilenmiştir. Smith’e göre Newton’un evrenin işleyişi kapsamında varlığına değindiği doğal yasalar toplumsal ve ekonomik işleyişte de geçerlidir ve bu işleyişte bir sorun olmaması için kamu müdahalesinin olabildiğince kısıtlanması gerekmektedir (Paya, 2013: 115-118).

Klasiklerin kamu müdahalesini dışlayan anlayışı uluslararası ticaretin sağlıklı işleyebilmesi içinde geçerlidir ve ticaretin adil bir şekilde işleyebilmesi için ülkelerin gümrük, tarife ve tarife benzeri uygulamalardan uzak durmaları gerekmektedir. Bu durumda her ülke en düşük maliyetle ürettiği ürünlerde uzmanlaşacak ve uzun dönemde fiyatlar homojenleşerek toplam refah artacaktır. Smith’in Mutlak Üstünlükler Teorisi olarak ifade ettiği bu yaklaşım zaman içinde Robert Torrens ve David Ricardo tarafından ele alınmıştır. D. Ricardo Mutlak Üstünlükler teorisine göre bir ülkenin iki üründe de maliyet avantajına sahip olması durumunda ticaretin gerçekleşmeyecek olması durumunu eleştirerek, iki üründe de maliyet avantajına sahip olan ülkenin nispi olarak üstünlüğünün fazla olduğu ürüne odaklanmasını ve diğerini karşı ülkeye bırakması gerektiğini ifade eden *Karşılaştırmalı Üstünlükler* teorisini ortaya atmıştır. Ricardo’nun uluslararası ticaretin her durumda devam etmesini açıklayabilen teorisi Smith’e kıyasla daha geniş yankı uyandırmıştır (Seyidoğlu, 2009: 26-28). Klasik düşünce Ricardo’nun ardından John Stuart Mill’in (1806-1873) katkılarıyla şekillenmiştir. Mill, Ricardo’nun

eksik bıraktığı mübadele oranlarına değinmiş ve uluslararası ticareti açıklamaya yönelik olarak *karşılıklı talep kanununu* ortaya çıkarmıştır. Devamında neoklasik iktisadın kurucularından Alfred Marshall'da bu görüşe *teklif eğrileri analizi* ile katkıda bulunmuştur (Dinler, 2014: 566). Klasik düşüncenin karşılaştığı piyasa başarısızlığı sonrasında 1700lü yıllardan 19. yüzyılın son çeyreğine değin baskın şekilde devam eden klasik görüş F. Edgeworth, A. Marshall, A. C. Pigou ve P. Sraffa'nın katkılarıyla yerini neoklasik görüşe bırakmıştır.

Klasik düşünürlerin teori ve analizlerini emek değer üzerinden şekillendirmiş olmalarının doğal sonucu olarak analizlerinde sermaye ve toprak gibi diğer üretim faktörleri dışlanmıştır. Bu ise uluslararası ticaretin nedeni ve nasılına dair teori ve analizlerinin temelde ücret farklılıklarından kaynaklı olan yurtiçi üretim maliyetlerindeki farklılıklara dayandırmaları sonucunu ortaya koymaktadır ki diğer üretim faktörlerinin dışlandığı bu durumda elde edilen bulgular tartışmalı olabilmektedir. Klasik dış ticaret teorilerinde yer alan bu eksiklik 1919 yılında Eli Heckscher ve devamında öğrencisi Bertil Gotthard Ohlin tarafından ortaya atılan *Faktör Donatımı* teorisiyle basit ve ayrıntılı bir şekilde giderilmiştir. Heckscher'in çalışmalarının ardından Paul A. Samuelson (1970 Nobel iktisat ödülü) ve Bertil Gotthard Ohlin'in (1977 Nobel iktisat ödülü) tarafından geliştirilen iki ülke, iki ürün ve iki faktörlü (2x2x2) teoriye göre bir ülke sahip olduğu üretim faktörlerinden en bol olanının nispeten yoğun olarak kullanıldığı malları ihraç edecek ve en az sahip olduğu faktörleri içeren malları ithal edecektir (Shone, 1972: 29-30).

Uluslararası ticaret teorilerinin merkezi bileşeni olan faktör donatımı teorisi (Ethier, 2014: 3) literatürde oldukça geniş kabul görmesiyle birlikte konu ile ilgili ampirik çalışmalar yoğunlaşmıştır. Faktör donatımı teorisinin detaylı izahına karşın Leontief'in 1953 yılında ABD ekonomisi üzerine kendi geliştirdiği girdi-çıktı analizi ile teori ile pratik arasında bir paradoks olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sonrasında Leontief Paradoksu olarak anılan çalışmasında ABD'nin -beklenilenin aksine- emek yoğun mallar ihraç ettiği ve buna mukabil sermaye yoğun mallar ithal ettiği sonucuna ulaşması dünya ekonomisinin lokomotifi konumunda olan ABD için şaşırtıcı olmuştur (Feenstra, 2004: 36). Heckscher ve Ohlin'in ortaya attığı ve sonrasında geliştirilen modelin yirminci yüzyılın ortalarından itibaren oldukça girift bir hal alan ticari işlemleri açıklamakta yetersiz kalması zaman içinde yeni dış ticaret teorilerin geliştirilmesine kapı aralamıştır.

Bu teorilerden ilki Leontief paradoksundan sonra Donald B. Keesing ile Peter B. Kennan'ın geliştirdiği Nitelikli İşgücü Teorisidir. Kimi iktisatçıların Neo-Faktör Donatımı teorisi olarak ifade ettiği bu teoriye göre ülkeler arasındaki uzmanlaşma farklılığının nedeni nitelikli işgücünün varlığından kaynaklanmaktadır ve nitelikli işgücüne sahip olan ülkeler daha nitelik gerektiren mallarda uzmanlaşırken karşı ülke için tersi durum geçerli olacaktır (Keesing, 1968: 5-6).

Faktör donatımı teorisinin sabit kabul ettiği teknoloji düzeyinin aslında dinamik olduğu iddiası üzerinden hareketle M.V. Posner (1961) *Teknoloji Açığı Teorisini* oluşturmuştur. Buna göre ülkeler arasındaki teknolojik düzey farklılığı uluslararası ticaretin nedenini oluşturmakta, teknolojik olarak üstte yer alan ülke diğerlerine kıyasla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ve yenilikçi firmaların ürettiği yeni ürün ile üretim tekniği ile için ticarete avantajlı konuma yükselebilmektedir. Yeni ürün ve teknikleri üreten ülkelerinde patent ve fikri mülkiyet hakları gibi yasalarla korundukları için teknolojik açıdan gelişmiş ülkelerin lehine bir durum olarak ticaretin belirleyici unsuru olabilmektedirler (Posner, 1961: 324). Posner'in Teknoloji Açığı Teorisi yeni ürün ve teknik üzerinden ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarını tayin ettiğini belirtmesiyle birlikte uluslararası ticaret literatüründe yeni ürün odaklı yaklaşımlara yoğunlaşmıştır. Bu noktada yeni ürünün piyasaya girişi ve sonrasında sergilediği gelişim aşamalarını ele alan ve Raymond Vernon (1966) tarafından geliştirilen *Ürün Dönemleri Hipotezi* ortaya atılmıştır. Vernon'un hipotezine göre yeni ürünler zaman içinde taklit edilmekte ve bu nedenle ürünlerin üretim yeri ve tekniği el değiştirmektedir. Diğer bir ifade ile yeni teknik ve ürün üreten ülke sahip olduğu patent haklarını belli bir aşamadan sonra ikinci ve üçüncü düzeyde yer alan ülkelere devretmektedir ve böylece üretimin menşei değişebilmektedir (Vernon, 1966: 190-191).

Bir taraftan Faktör donatımı teorisi ve ona temellenen teorilerde ilerleme devam ederken diğer taraftan 1961 yılında Steffan B. Linder tarafından yapılan çalışmalarda farklı etmenlerin olduğu bulunmuştur. Linder'e göre Faktör donatımı ve türevi mahiyetindeki teoriler gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler arasındaki ticareti açıklamakta başarılı iken uluslararası ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştiği gelişmiş ülkeler arasındaki ticareti açıklamakta yeterli değildir. Bu noktadan hareketle S. B. Linder gelişmiş ülkeler arasındaki ticareti *Tercihlerde Benzerlik Teorisi* kapsamında ele almakta ve özellikle sanayi mallarının ticaretini açıklamaktadır. Arz odaklı faktör donatımı

teorisinden farklı olarak talep yönlü bir yaklaşıma sahip olan Tercihlerde Benzerlik teorisine göre bir ürünün ihraç edilebilmesi için öncelikle yurtiçi talebinin olması gerekir ve firmalar yurtiçi talep belli bir doygunluğa ulaştıktan sonra yurtdışına açılmaktadır. Yurtdışına açılırken de benzer tercihlere sahip oldukları ülkelere yoğun olarak tercih edilmektedir, dolayısıyla uluslararası ticaretin büyük bölümü gelişmişlik düzeyi benzeşik olan ve/veya diğer ifade ile tercihlerinde benzerlik olan ülkeler arasında gerçekleşmektedir (Linder, 1961).

Faktör donatımı teorisi sonrasında geliştirilen yeni dış ticaret teorilerinden bir diğeri de *Ölçek Ekonomileri Teorisi*dir. İki ülke için de ölçeğe göre sabit getiri varsayımının geçerli olduğu Heckscher-Ohlin teorisine ülkelerin iç piyasa özelliklerinin farklı olabileceği noktasından itiraz eden teoriye göre daha geniş iç piyasaya sahip olan ülkeler üretimde ölçeğe göre azalan maliyetler avantajına sahip olabilmektedir. Diğer taraftan görece daha dar iç piyasaya sahip olan ülkeler de doğrudan yurtdışı talebi karşılamaya yönelik üretim yaparak uluslararası ticarette avantaj sağlama yolunu seçebilmektedir ki ölçek ekonomileri teorisi bu noktada önceliği yurtiçi talebe dayandıran tercihlerde benzerlik teorisinden farklılaşmaktadır. Bu durumda ülkeler belli ürünlerin üretiminde uzmanlaşarak ve tüketim yelpazesinde geri kalan ürünlerin tamamlanması konusunda diğer ülkelerle ticaret yapma yolunu seçmektedirler (Deviren, 2004: 8).

Heckscher-Ohlin teorisinde eksik kalan bir diğer nokta da piyasaların rekabet düzeylerindeki farklılıklardır. Bu eksiklik 1933 yılında Edward H. Chamberlin ve J. Robinson tarafından ortaya atılmış olan *Monopolcu Rekabet Teorisi* ile ele alınmıştır. Bu teoriye göre ülkeler mal ve/veya faktör piyasaları açısından tam rekabet koşullarında değildir ve bunun doğal sonucu olarak da mal ve hizmetler homojen değildir. Eksik rekabet durumunda firmalar sahip oldukları avantajları korumak ve yeni avantajlar elde etmek için ürün farklılaştırmasına giderek monopol pozisyonunu korumaya çalışırlar. Bu durumda uluslararası rekabet ortamında ülkeler ölçek ekonomilerinden de istifade ederek kendi ürünlerinin ihracatçısı olmakta ve kendi ürünlerinin ikamesi pozisyonunda olan ürünleri diğer ülkelerden ithal etmektedirler. Böylece ürün çeşitliliği talebini karşı ülkeden karşılama yolunu seçmektedirler. Diğer bir ifade ile endüstri içi ticaret ülkelerdeki mal ve faktör piyasalarının etkin olmamasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 202).

Günümüz dünyasında uluslararası ticaret yüzlerce ülke tarafından yüzbinlerce ürün grubu üzerinden anlık olarak gerçekleşmektedir. İhracata konu olan ürünlerin miktarı, yapısı, çeşitliliği, kalite düzeyi ve benzeri özellikleri göze alındığında, uluslararası ticaret başlığı altındaki işleyişin çok farklı dinamiklerce belirlendiği kolaylıkla görülmektedir. Dolayısıyla uluslararası ticaretin tek bir teoriyle açıklanması olanaksızdır. Bununla birlikte uluslararası ticaretin işleyişine yüzeysel bakıldığında gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler arasındaki ticaretin büyük kısmının açıklanmasında Heckscher-Ohlin modelinin önermelerinin geçerli olduğu görülmektedir. Sanayileşmiş ülkeler arasındaki ticaret incelendiğinde ise yeni teoremlerin önermelerinin geçerli olduğu, farklılaşan mallar üzerinden endüstri içi ticaretin gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Buradan hareketle faktör donatımı teorisi ve yeni teorilerden her birinin diğerini tamamlayıcı rol üstlendiği kabul edilmektedir (Seyidoğlu, 2009: 110-111).

1.2.4. Küresel Rekabet Düzeni ve Uluslararası Ticaretin Boyutu

Küreselleşme sürecinde uluslararası ticaret, gelişmişlik farkı gözetmeksizin bütün ekonomiler için hayati önem taşıyan bir konu haline gelmiştir. Ülkeler bir şekilde uluslararası ticaretin nimetlerinden faydalanmakta, farklılaşan ihtiyaçlarını diğer ülkelerden karşılama yoluna başvurmaktadırlar. Böylece küresel ticaretin gelişimi dinamik bir şekilde sürmektedir. Özellikle son yirmi yılda iletişim ve ulaşım alanında gerçekleşen yenilikler sayesinde günlük trilyonlarca dolarlık reel ve finansal işlem yapılmaktadır. Otarşi kalıplarının değiştiği bugün ülkeler arasındaki keskin rekabet ortamı etkin stratejilerini izlenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

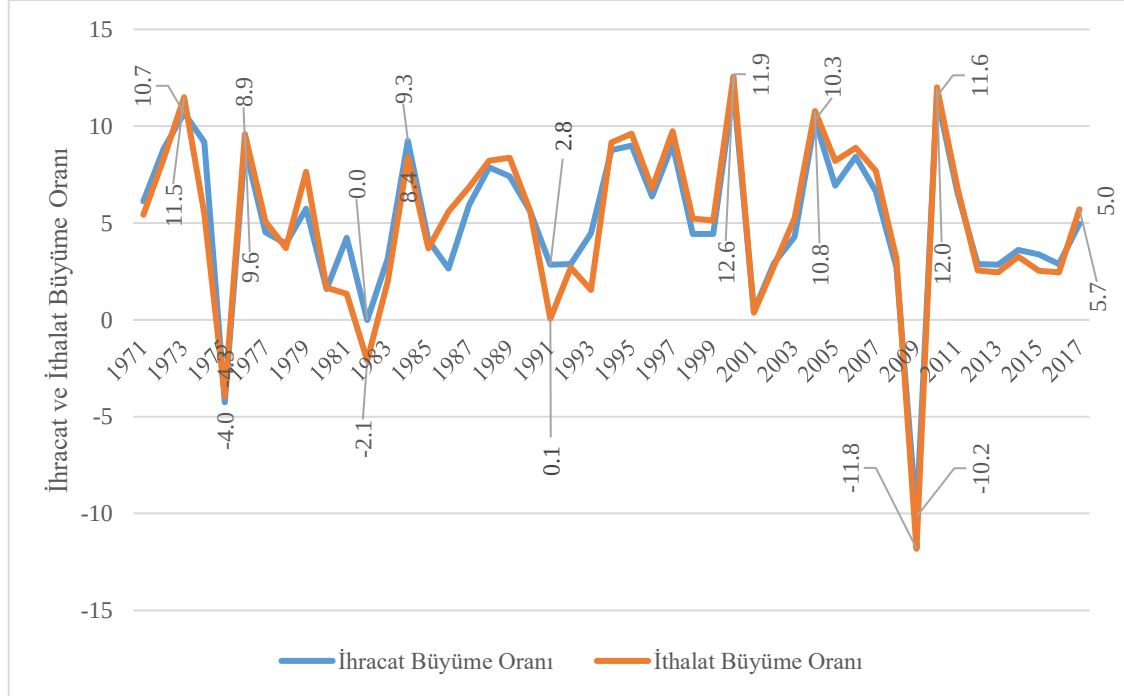
Küresel rekabet ortamında artan etkin strateji arayışı uluslararası ticaretin belirleyicilerinin neler olduğu tartışmalarını gündeme getirmektedir. Aslında Adam Smith'ten bugüne iktisat düşünürlerini meşgul eden bu durum verimliliğin ve rekabet gücünün nasıl ölçülebileceği kapsamında sürekli tartışılmalıdır. Bu açıdan zaman içinde ülkeler arasındaki eğitim düzeyinden, teknolojik ilerlemeye, iyi yönetimden istikrara kadar birçok noktadan hareketle ülkeler arasındaki rekabet gücü incelenmeye çalışılmıştır. Ülkeler arasındaki rekabet gücünün karşılaştırılması kapsamındaki güncel çalışmalardan biri de Klaus Schwab ile Xavier Sala-i-Martin tarafından her yıl hazırlanan ve Dünya Ekonomi Forumu (World Economic Forum) tarafından yayına sunulan Küresel Rekabet Raporu'dur. Raporda ülkelerin rekabet edebilirlikleri; kurumlar, altyapı,

makroekonomik çevre, sağlık ve temel eğitim, yüksek eğitim ve öğrenim, mal piyasası etkinliği, emek piyasaları etkinliği, finansal piyasaların etkinliği, teknolojik hazırlık, piyasa büyüklüğü, ticari gelişmişlik ve inovasyon kabiliyeti kriterleri üzerinden hesaplanmaktadır (Schwab ve Sala-i-Martin, 2011: 4-8). Türkiye'nin 55. sırada yer aldığı 2016-2017 yılı raporuna göre ilk sıralar İsviçre, Singapur, ABD, Hollanda ve Almanya tarafından oluşturulmaktadır. Ülkeler küresel rekabet düzeni içinde yer almak ve üst sıralara çıkmak için gayret gösterirken son yıllarda uluslararası ticaretin kaydettiği mesafe dikkat çekmektedir.

BM'in Uluslararası Ticaret Veri Tabanı (COMTRADE) verilerine göre 2017 yılında dünya genelinde gerçekleşen uluslararası mal ticareti yaklaşık 23,144 milyar dolardır. %98 oranında güncel verilere dayanan bu rakamın 11,512 milyar doları ihracat kümesini 11,632 milyar doları da ithalat kümesini ifade etmektedir. İthalat ile ihracat arasındaki farklılığın nedeni verilerin güncellenme sorunları, ülke ve ülke grupları arasındaki farklılıklar ve heterojen ikili uygulamalardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Dünya ihracat ve ithalatının 1970lerden bugüne büyüme seyri aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Grafik 1: Dünya Geneli Mal ve Hizmet İhracat ve İthalatı Yıllık Ortalama Büyüme Oranları (1971-2017)

Kaynak: Dünya Bankası ve OECD verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Dünya genelinde ülkelerin yapmakta oldukları ihracatın 1971-2017 yılları arasındaki gelişimi incelendiğinde ihracatın ortalama büyüme verilerinin dalgalı bir seyir izlediği ve ekonomik-finansal krizlerden etkilendiği görülmektedir. İkinci küreselleşme dalgasının neredeyse tamamını kapsayan bu dönemde dünya ihracatı ortalama % 5,12 ithalatı da ortalama %5,06 oranında büyüme göstermiştir.

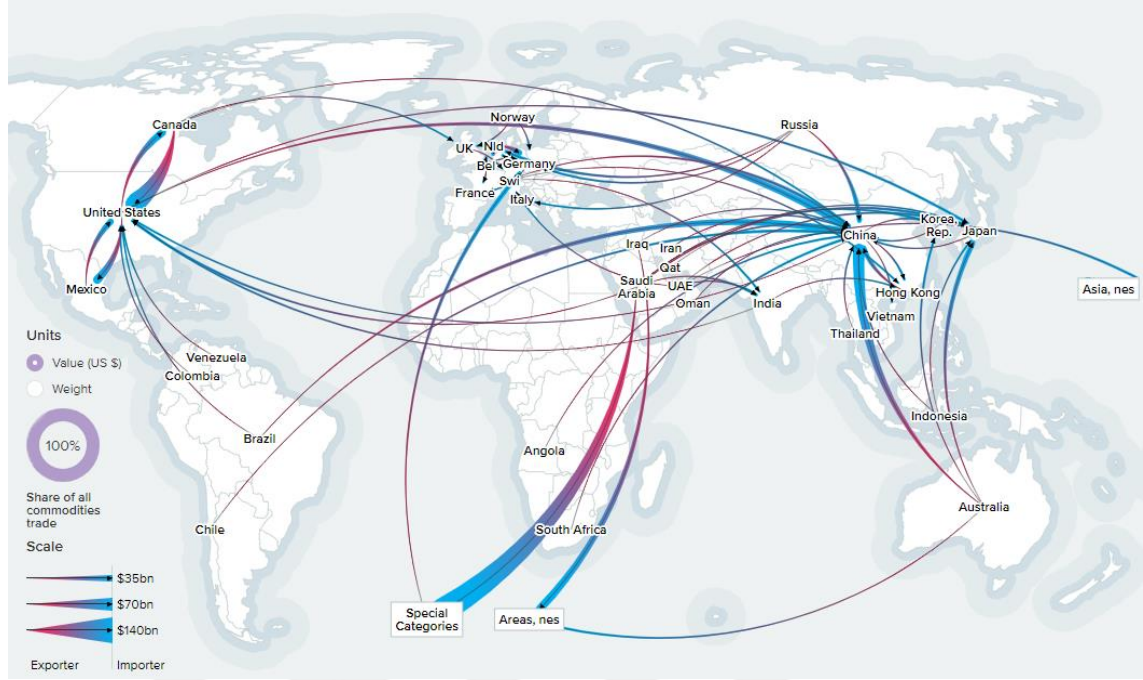
Grafik incelendiğinde 1973 Petrol kriziyle birlikte dünya ihracat ve ithalat oranlarında sırasıyla %-4,3 ve %-4,0 düzeyinde daralmanın gerçekleştiği görülmektedir. Aynı şiddette olmasa da ABD ve İngiltere başta olmak üzere arz yönlü iktisat politikalarının ortaya çıkardığı borç sorunlarının yaşandığı 1980lerin başında da bir daralma yaşanmış, 1983 yılında ihracat büyüme gösteremezken ithalat %-2,1 oranında gerilemiştir. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra, 1991de yeni bir daralma yaşanmış ve büyüme oranları sırasıyla %2,8 ve %0,1e kadar düşmüştür.

2000 yılına gelindiğinde ihracat ve ithalat %12ler gibi eşine rastlanılmamış büyüme oranları sergilenirken 2001 yılında serilerdeki büyüme oranları yaklaşık %0,4e kadar gerilemiştir. Arjantin ve Türkiye'nin ardı arında büyük ekonomik krizler yaşadığı bu dönemde küresel ekonominin de ciddi bir daralmadan geçtiği görülmektedir. 2000lerin başında yaşanan daralmanın ardından 2007 yılına kadar süren bir genişleme dönemi yaşanmış, bu dönemde ortalama %8ler civarında büyüme sergilenmiştir.

Döngüsel olarak gerçekleşen daralma dönemi 2008 Finans krizinin reel rektöre yansıdığı 2010 yılında kendisini %-10lardan fazla daralma ile göstermiştir. Krizin etkileri geçince 2011 yılında %12ler civarında bir genişleme gerçekleşirken devam eden yıllarda büyüme oranlarının daha dengeli, ortalama %4ler civarında ilerlediği görülmektedir. Serilerde 2017 yılında bir artış dikkat çekerken 2018 yılında artan kur savaşları, ticaret savaşları ve vekâlet savaşları gibi söylemlerle aşağı yöneleceği beklenmektedir.

İhracat ve ithalattaki büyüme oranları dalgalı bir şekilde ilerlerken gelişen teknoloji ve imkânlar neticesinde uluslararası ticaret akımları hacim ve coğrafya bakımından genişlemiştir. Aşağıdaki grafikte 2016 yılında gerçekleşen ticaret akımları gösterilmektedir.

Grafik 2: 35 Milyar USD Üzeri Uluslararası Ticaret Akımları (2016)

Kaynak: Resourcetrade.Earth web sitesinden elde edilmiştir.

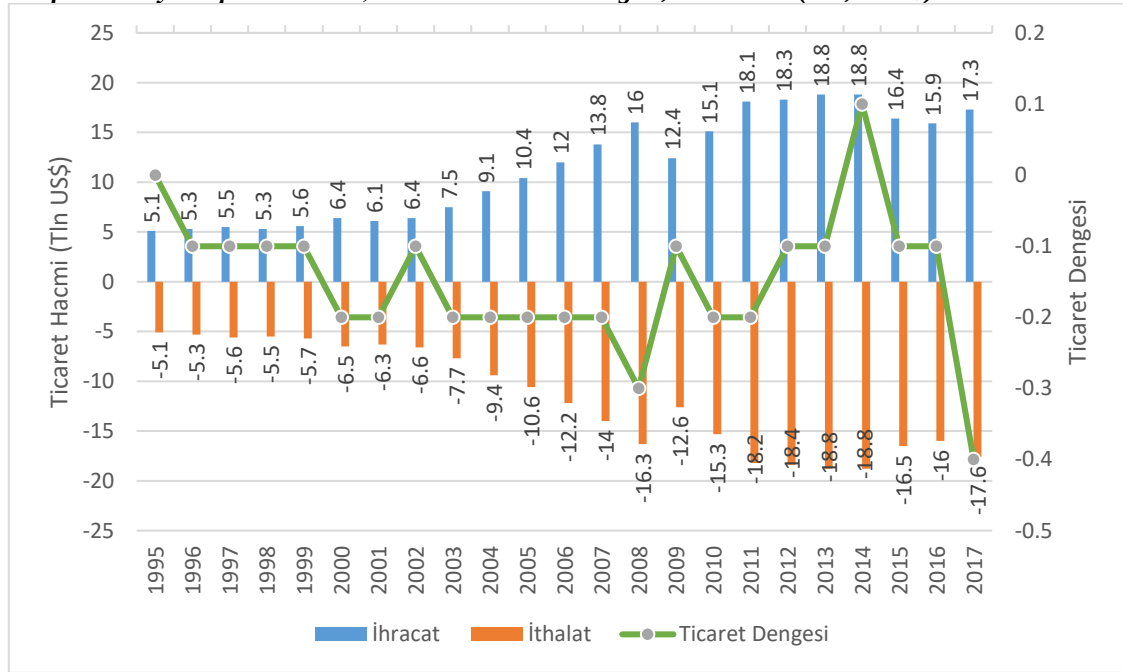
Yukarıda yer alan akımlar incelendiğinde dünya ticaretinin önemli bir kısmının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında meydana geldiği, geri kalmış Afrika, Latin Amerika ve Orta Asya ülkelerinin küresel mal akış destinasyonları arasında yer almadıkları görülmektedir. Ticaret akımlarını gösteren çizgilerin yoğunluğu ve kalınlığına bakıldığında 1978 yılında yapısal dönüşüme giden ve bunun neticesinde 2000 yılların başından itibaren ekonomisi hızla dünyaya açılan ve gelişen Çin'in dünya ticaretindeki ağırlığı belirgin bir şekilde gözükmektedir. Akımların yönü incelendiğinde Çin'in hem ithalatçı hem de ihracatçı pozisyonunda olduğu görülürken, Avrupa'nın kendi içinde ve diğer ülkelerle yaptığı ticaretin yoğunluğu ve ABD'nin de özellikle ithalattaki pozisyonu dikkat çekmektedir.

2017 yılı verilerinde göre dünya ihracatında en büyük paylara sahip olan ülkeler Çin %14,4 (2,26 Tln US\$), ABD %9,86 (1,54 Tln US\$), Almanya %9,25 (1,45 Tln US\$), Japonya %4,45 (698 Mlr US\$), Güney Kore %3,66 (573 Mlr US\$), Hong-Kong %3,51 (549 Mlr US\$), Fransa %3,34 (523 Mlr US\$), Hollanda %3,23 (505 Mlr US\$), İtalya %3,21 (503 Mlr US\$) ve İngiltere %2,82 (442 Mlr US\$)dir. Çin, AB, Meksika ve Kanada'nın ABD'ye ihracat sırasıyla 430, 418, 327 ve 319 milyar dolar civarındadır. İthalat cephesinden bakıldığında ABD %14,9 (2,4 Tln US\$) ile dünyanın en büyük ithalatçısıdır ve onu Çin %11,4 (1,84 Tln US\$), Almanya %7,29 (1,17 Tln US\$), Japonya

%4,17 (671 Mlr US\$), İngiltere %3,98 (641 Mlr US\$), Fransa %3,81 (613 Mlr US\$), Hong-Kong %3,66 (589 Mlr US\$), Güney Kore %2,97 (478 Mlr US\$), İtalya %2,8 (451 Mlr US\$) ve Hollanda %2,79 (450 Mlr US\$) takip etmektedir.

Küreselleşmeyle birlikte dünya ticaretinde artış sağlanırken özellikle iletişim teknolojisinde yaşanan mobil telefonlar ve internetin yaygınlaşması 1990lı yılların ikinci yarısından itibaren gelişmeleri hızlandırmıştır.

Grafik 3:Dünya Toplam İhracat, İthalat ve Ticaret Dengesi, 1995-2017 (Tln, USD\$)

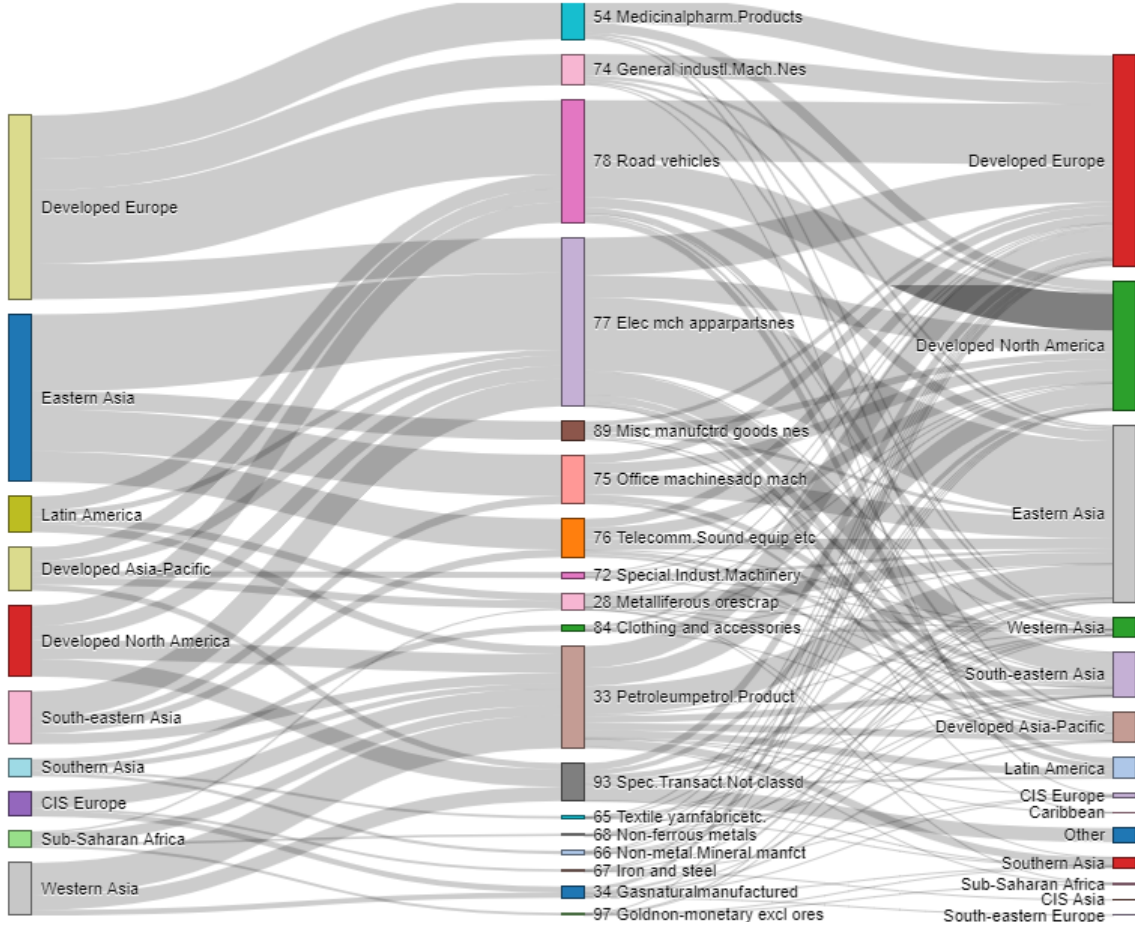
Kaynak: COMTRADE – Trade Map 2017

Yukarıda yer alan grafikte GATT'ın WTO'ya dönüştürüldüğü 1995 yılından 2017 yılına değin dünya toplam ihracat, ithalat ve ticaret dengesinin seyri gösterilmektedir. Küreselleşme sürecinin hızlandığı bu dönemde uluslararası ticaret hacminin yaklaşık 3,42 kat büyüme sergilediği ve 2008 yılında yaşanan küresel krizde ciddi anlamda etkilendiği dikkat çekmektedir. 2009 yılında 2008 yılına kıyasla %22,6 oranında daralma meydana gelmiştir ve şokun etkisinin ortadan kalkması 2011 yılını bulmuştur. İlave olarak 2015 ve 2016 yıllarında dünya genelinde artan kitlesel eylemler, terör olayları ve savaşların gibi istenmeyen gelişmelerin ve ABD ve Çin arasında yaşanan kur-ticaret savaşları merkezli gerilimin uluslararası ticaret hacminde yeniden bir daralmaya neden olduğu görülmektedir. Geniş perspektiften bakıldığında 1995 yılında ihracat ve ithalat toplam işlem hacmi 10,2 triyon dolarken 2005 yılında bu rakamın ikiye, 2008 yılında ise 32,3 trilyon dolarla üç kattan fazla katlandığı, gelişme seyrinin küresel krizle birlikte sekteye

uğramasına rağmen 2014 yılında 37,6 trilyon dolar düzeyine ulaştığı işaret edilmektedir. Grafik sağ dikey ekseninde yer alan ticaret dengesi üzerinden okunduğunda ise ticaret dengesinin 2014 yılı hariç sürekli negatifte gerçekleştiği, yani ihracatın ithalattan fazla olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise serbest bölgelerin görece karmaşık işlevleri, ihracat teşvikleri ve bavul ticareti olarak tanımlanabilmektedir.

Uluslararası ticarete dair veriler dünya ekonomisinin geldiği noktayı belirtmekte, orta ve uzun vadede de potansiyeli göstermektedir. Ancak yekûn halindeki verilerin ülkelerin ihracat ve ithalat yelpazelerine dair fikir veremiyor olması daha detaylı gösterimlere olan ihtiyacı doğurmaktadır. Bu noktada Sankey gösteriminden istifade ederek ülke gruplarının birbirleriyle hangi ürün grupları üzerinden yoğun ve seyrek etkileşimde oldukları görülebilmektedir. Aşağıdaki grafik incelendiğinde gelişmiş Avrupa ülkelerinin birbirleriyle ilaç, genel sanayi makinaları, karayolu taşıtları ve elektronik aparatlar açısından birbirleriyle yoğun ticaret yaptıklarını görülmektedir.

Grafik 4: Bölgelerarası Ana İhracat Akımları (İhracatçı Bölge → Ürün Grubu → Hedef Bölge)

Kaynak: COMTRADE – Trade Map 2017

Buradan hareketle, önceki kısımdan hatırlanacağı üzere, benzer faktör yoğunluğunda olan ülkelerin tercihlerinin de benzer olacağını ifade eden Linder'in Tercihlerde Benzerlik Teorisinin ve Chamberlin-Robinson'un ortaya attığı ülkelerin ihtiyacını karşılayacak ürüne yoğunlaşıp farklı ürün taleplerini diğer ülkelerden karşılamasını ifade eden *Monopolcü Rekabet Teorisi* ve bundan türetilen *Endüstri içi Ticaret* teorilerinin geçerli olduğu görülmektedir. Benzer durum gelişmiş Asya-Pasifik ülkeleri olarak tasnif edilmiş olan Japonya, Yeni Zelanda, Avustralya, Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore ülkeleri için de geçerlidir ve bu ülkelerin de karayolu taşıtları ve elektronik ürünlerini gelişmiş Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerine ihraç ettikleri gösterilmektedir.

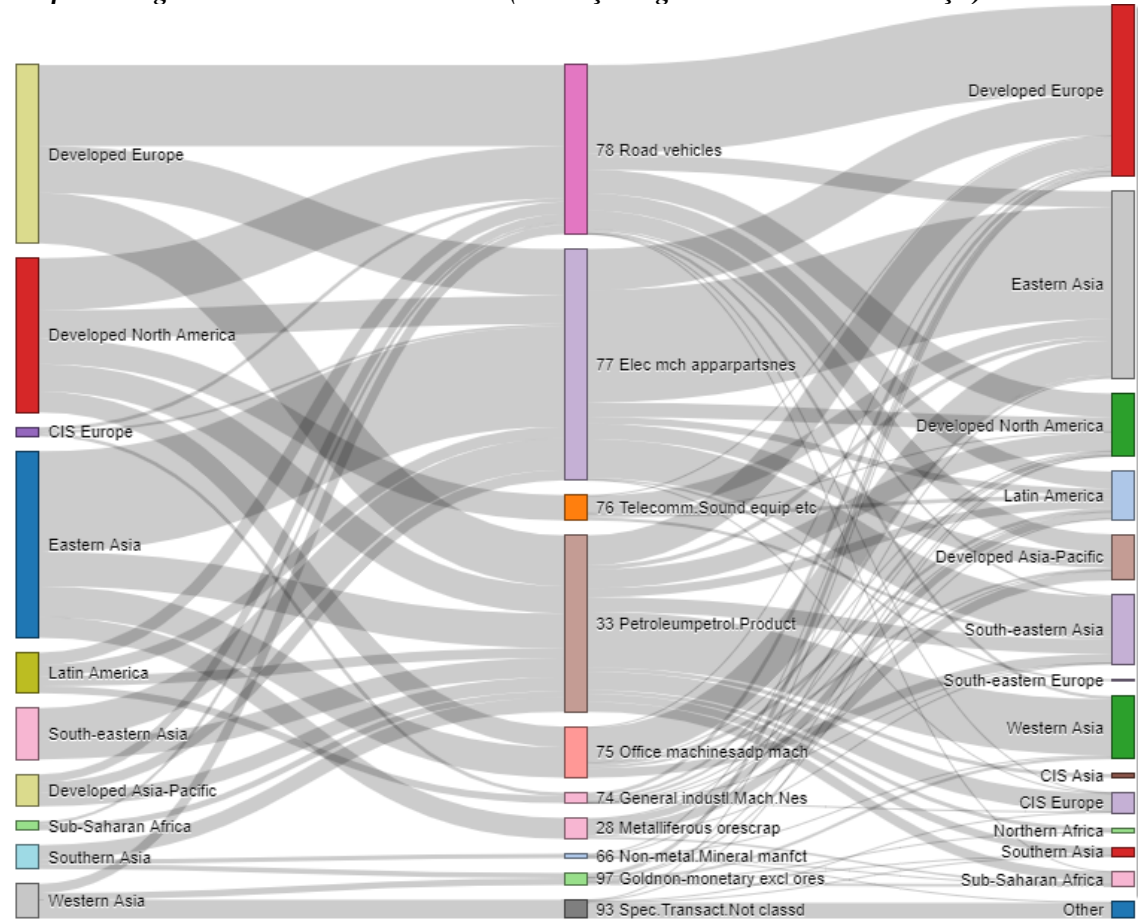
Çin başta olmak üzere Doğu Asya (Eastern Asia) ülkelerine bakıldığında da bu ülkelerin aynı bölge içinde ve gelişmiş ülkelerle özellikle elektronik aparatlar üzerinden yoğun ticaret yapmakta oldukları, diğer imalat ürünleri, kıyafet ve aksesuarlar, telekomünikasyon ve ofis makinaları alanında da doğu Asya ülkelerinden gelişmiş Avrupa ve kuzey Amerika bölgelerini de kapsayan geniş ihracat yelpazesine sahip oldukları görülmektedir. Gelişmiş Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracat bu ülkelerin zaman içinde rekabet edebilecek düzeyde sofistike ürünler üretebildikleri şeklinde okumaya açıktır.

Küreselleşmenin lokomotifi olan ABD'nin dâhil olduğu Kuzey Amerika ülkelerinin yaptığı ihracata bakıldığında ise bu ülkelerin dünya ihracatında belirleyici konumda yer almadıkları; karayolu taşımacılığı, elektronik aparatlar, petrol ve tasnif edilmemiş teknolojik ürünlerde yoğunlaştıkları görülmektedir. Diğer bölgelere bakıldığında ise Latin Amerika ülkelerinin petrol, karayolu taşıtları, elektronik ürünler ve doğal kaynakların ihracatında yoğunlaştığı, güney Asya ülkelerinin de elektronik ve petrol ürünleri ihracatında görece daha fazla yoğunlaştıkları görülmektedir. Türkiye, Suudi Arabistan, İran, Mısır ve bir dizi ülkenin de dâhil olduğu Batı Asya ülkeleri olarak tasnif edilmiş olan bölgenin ihracatına bakıldığında ise bölgenin yoğun bir şekilde petrol ürünleri ihracatı yaptığı, bunun yanı sıra gıda ve tasnif edilmemiş özel ürünlerde yoğun olarak gerçekleştiği gösterilmektedir.

İhracat akımlarının ardından ithalat akımlarına bakıldığında yukarıda yer alan grafiğin tersine benzer bir gösterim ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki grafik incelendiğinde

gelişmiş Avrupa ülkelerinin birbirleriyle özellikle karayolu taşıtları, elektronik aparatlar ve petrol bakımından yoğun ithalat ilişkisinde oldukları tekrar göze çarpmaktadır. Avrupa ülkelerinin ardından ABD ve Kanada'nın yer aldığı gelişmiş kuzey Amerika ülkeleri gelmektedir. Sankey gösterimiyle göre bu ülkelerin ithalatı incelendiğinde ana kalemlerin karayolu araçları, elektronik aparatlar, telekomünikasyon ve ses cihazları, petrol ve ofis teçhizatları olduğu, bu metalar için Avrupa, Uzak Doğu ve Asya Pasifik ülkelerine bağımlı olduğu görülmektedir.

Grafik 5: Bölgelerarası Ana İthalat Akımları (İthalatçı Bölge ← Ürün Grubu ← Menşei)

Kaynak: COMTRADE – Trade Map 2017

Doğu Asya ülkelerinin ithalatı incelendiğinde bu ülkelerin karayolu taşıtlarında hemen hemen bağımsız oldukları ve elektronik aparatlarda kendi ihtiyaçlarını karşılayabildikleri görülürken petrol, ofis makineleri ve metaller konusunda ithalata bağımlı oldukları görülmektedir. Latin Amerika ülkelerinin ise karayolu araçları, elektronik aparatlar ve petrol ürünlerinde dışa bağımlılıklarının olması dikkat çekmektedir.

Bölgelere ait ihracat ve ithalat akımlarını gösteren Sankey grafikleri günümüz dünyasında uluslararası ticaretin girift yapısı hakkında fikir vermektedir. Ticaret akımları dikkatli incelendiğinde gelişmiş bölgelerde ticaretin yoğun olarak bölge içinde gerçekleştiği, otomotiv sektörünün geniş coğrafyada faaliyet sahasına sahip olduğu ve bütün bölgelerin özellikle petrole olan bağımlılığın devam ettiği görülmektedir.

1.2.5. Değerlendirme

Küreselleşme sürecinde ülkeler arasında entegrasyon ve karşılıklı bağımlılığın artması uluslararası ticaret akımlarının gelişmesini sağlamıştır. En genel tanımlamasıyla ülkeler arasındaki mal ve hizmet akımlarını kapsayan uluslararası ticaret; ülkelerin kısa, orta ve uzun vadeli kaygı ve beklentilerini karşılamaları konusunda oldukça önemli bir role sahiptir. Dünya genelinde kaynakların homojen dağılmamış olması, verimlilik farklarının olması ve zevk-tercihlerin değişken olması gibi nedenlerle ortaya çıkan uluslararası ticaretin ilk örneklerine M.Ö. 8-7 binli yıllarda rastlanmaktadır ve tarihi gelişim sürecinin her aşamasında uluslararası ticaretin belirleyici role sahip olduğu görülmektedir.

Toplumların ve ülkelerin kaderinde oldukça öneme sahip olan uluslararası ticaret 18. yüzyıldan itibaren teorik olarak incelenmeye başlanmıştır. Avrupa merkezli okumaya göre Merkantilizm’le başlayan akademik incelemeler, Fizyokratlar ve sonrasında A. Smith’in Mutlak Üstünlükler, D. Ricardo’nun Karşılaştırmalı Üstünlükler teorileriyle şekillenmiştir. Ricardo’nun ardından gelen J. S. Mill’in uluslararası ticaretin karşılıklılığına değinmiş ve neoklasik iktisatçılara kapı aralamıştır. A. Marshall’ın teklif eğrileri üzerinden ticareti açıklamasının ardından Heckscher ve Ohlin uluslararası ticaretin nasıl ortaya çıktığına dair Faktör Donatımı teorisini ortaya çıkarmışlardır. Faktör Donatımı teorisinin geniş varsayımları yeni dış ticaret teorileri olarak anılan; nitelikli işgücü, teknoloji açığı, ürün dönemleri, tercihlerde benzerlik, ölçek ekonomileri ve monopolcü rekabet teorilerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Her teorisinin kendi varsayım ve kabullerinin olması uluslararası ticaretin belirli ölçüde açıklanabilmesine olanak tanımaktadır ve bu durum günümüz dünyasında cereyan eden işlemlerin anlaşılabilmesi için birden fazla teoriye bakılması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Teoriler rehberliğinde geçtiğimiz yüzyılda yaşanan dönüşümler incelendiğinde, merkezinde Smith ve Ricardo’nun yer aldığı ve liberal düşünceden ilhamla serbest ticaretin uzun dönemli

faziletlerine vurgu yapan klasik düşüncenin aksine ülkelerin J. M. Keynes'in 'uzun dönemde hepimiz ölüyoruz!' ifadesini benimseyerek ekonomiye müdahalelere yöneldiği ve özellikle demokratik toplumlardaki *miyopi* nedeniyle bu müdahalelerin toplumsal karşılık bulduğu görülmektedir.

Klasik paradigmanın aksine oluşan bu düşünce özellikle birinci dünya savaşı öncesi ve sonrasında kendisine geniş zemin bulabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası döneme denk gelen düşünce neticesinde hükümetler ekonomik işleyişe doğrudan ve dolaylı müdahalelerde bulunmayı kendilerine vazife olarak addetmeye başlamışlardır. Özellikle savaş sonrası hızlanan ekonomik büyüme yarışında ülkeler kaynak ihtiyaçlarını karşılamak adına bir taraftan tarife ve tarife dışı önlemlere başvururken diğer taraftan ulusal paranın değerini düşürme stratejisini benimsemişlerdir. İkinci strateji her ne kadar kısa zamanda sonuç vermesi bakımından politikacıların ilk tercihi olsa da orta ve uzun vadede ortaya çıkardığı belirsizlik süreci nedeniyle uluslararası ticaret hacminin daralmasına neden olmuştur. Ticaret hacminin belirsizlik nedeniyle daralması altın standardını yeniden gündeme getirmiştir ve kısa süre içinde ABD (1919), Almanya (1924), İngiltere (1925), Fransa (1926) ve İtalya (1927) altın standardına dönme kararı almıştır. Ancak küresel piyasalardaki istikrarsızlık ve ABD ekonomisinin kendisine olan rağbeti kavrayamaması nedeniyle 1929 krizi yaşanmış ve ülkeler yeniden altın standardından vaz geçerek, döviz kontrollerinde ve kur savaşlarına yönelmeye başlamışlardır (Mauldin ve Tepper, 2013: 36-38). Ülkelerin para birimlerinin değerini manipüle etme yarışına girmesi, tıpkı önceki dönemde olduğu gibi, uluslararası ticaret hacmini daraltmış ve ticaretteki bu düşüş bir taraftan ülkeler arasındaki asimetrik rekabeti körüklerden diğer taraftan ikinci dünya savaşının psikolojik, ekonomik ve sosyal zemini hazırlamıştır.

Küreselleşmenin birinci ve ikinci evresini kapsayan gelişim süreci içinde bakıldığında 1921-1936, 1967-1987 ve 2010-... şeklinde üç kur savaşları döneminin olduğu görülmektedir. Birinci ve ikinci kur savaşları dönemlerinin ardından yaşananlar düşünüldüğünde içinde bulunduğumuz 2008 sonrası sürecin nasıl ilerleyeceği ve sonuçlanacağı soruları endişe kaynağı olmaktadır. Nitekim 2009 yılında ABD Ulusal İstihbarat Direktörü Dennis C. Blair'in yakın gelecekteki önemli tehditlerden biri olarak Kur Savaşlarını vurgulaması, 2010 yılında IMF Genel Direktörü Dominique Strauss-Kahn'ın Kur Savaşlarına dikkat çekmesi ve Çin Komünist Partisi'nin Genel Sekreteri Hu

Jintao'nun 2011 yılında yaptığı konuşmasında ‘mevcut uluslararası para sistemi geçmişin bir ürünüdür’ şeklindeki ifadeleri bu endişeyi desteklemektedir (Rickards, 2011, 10-15).

2008 küresel finans krizi cari sistemin sürdürülebilirliğini tartışmalı hale getirmiştir. Krizin hemen ardından düzenlenen ilk G-20 toplantısında döviz kuruna müdahale edilmemesi ve serbest ticaretin teşvik edilmesi olarak özetlenebilen 1978 Washington Konsensüsüne sadık kalınması ve IMF, IBRD ve WTO’nun çizdiği neoliberal çerçeveye riayet edilmesi gerektiği vurgulanarak (Richard, 2004: 4); ‘birlikte hareket etme, korumacılığa yönelmeme ve diğer ülkelere zarar verecek politikalardan kaçınma’ kararları alınmıştır. Buna rağmen ülkeler kararlara uymamışlar ve kendilerini önceleyecek politikalara yönelerek kur ve ticaret savaşlarında taraf olmuşlardır. Bu kutuplaşma ortamında ABD, Avro alanı, İngiltere ve Japonya parasal genişleme politikaları uygulayarak pozisyon alırken Çin ise Yuan’ın değerini düşük tutarak pazar gücünü korumaya çalışmayı tercih etmiştir (Kurtoğlu, 2014: 252). Bu süreçte AB liderlerinden Fransa Başkanı N. Sarkozy ile İngiltere Başbakanı Gordon Brown, ABD ve Çin gibi dev ekonomi arasında yaşanan gerilimin dindirilmesi ve küresel ekonomik istikrarın sağlanabilmesi için yeni Bretton Woods sisteminin kurulması kapsamında görüşmeler düzenlemişler (Boughton, 2009) yeni sistemin nasıl işlemesi gerektiğine dair önerilerde bulunmuşlardır. Bu önerilerden biri de Yunanistan’ın ekonomiden sorumlu eski bakanı Yanis Varoufakis’in Keynes’ten atıfla hatırlattığı küresel anlamda tek para birimi olan ‘bancor’a geçilmesidir (Socialeurope, 2016).

Bir tarafta yeni sistemin nasılı tartışılırken diğer tarafta kur ve ticaret savaşları ithamlardan uygulamaya geçmekte ve boyut değiştirerek devam etmektedir. Bu anlamda ilk işaret fişegi 2018 yılında ABD’nin Çin’den ithal ettiği çelik ve alüminyumda vergi oranlarını %25 ve %10’a yükseltmesidir (Dunya.com, Mart 2018). ABD’nin bu uygulamasına Çin 106 farklı ABD ürününe uyguladığı vergi oranını arttırarak cevap vermiştir. Gelişmeler karşısında ABD Başkanı Donald Trump’ın ‘ticaret savaşları iyidir’ (BBC, Nisan 2018) söylemi tepki toplarken, AB gelişmelerden kaygı duyduğunu en üst mercilerden dile getirmiş, bütün dünyayı etkileyebilecek olan bu konuyu Dünya Ticaret Örgütü’ne taşıyacağını beyan etmiştir (Star, Haziran 2018). Çünkü 2008 krizinde de görüldüğü üzere, gelişen teknoloji ve küreselleşmeyle birlikte merkez ülkelerde yaşanacak olan bir şokun domino etkisiyle birlikte diğer ülkelere doğrudan ve dolaylı olarak yansıdığı tecrübe edilmiştir (Forrest vd., 2018: VII). Nitekim günümüzde Avrupalı

bir otomobil tasarımcısı tarafından çizilen bir model, Japon otomobil firmaları tarafından, Meksika’da, Kanada menşeli çelik ile üretilmektedir ve bu işleyiş içinde ABD’nin üretimin yapıldığı ülkeye yani Meksika’ya yönelik uygulayacağı tarife değişikliğinin sonuçlarının hangi ülkeyi ne ölçüde etkileyeceğinin kestirilmesi güçleşmektedir (Kalaycıoğlu, 2017). Dolayısıyla kur ve ticaret savaşları kapsamında ülkelerin kendilerini önceleyecek şekilde korumacı politikalara yönelmeleri karşı ülkelerde bir takım sosyoekonomik sonuçları meydana getirmekte, uluslararası işbirliğini zedelemekte ve etkileşimi zayıflatmaktadır (Grossman ve Helpman, 1995: 684). Hâkim paradigmanın bu önermesinin karşısında cari küreselleşme sürecinin ülkeler arasında adil olmadığı, iktisadi sınırların kalktığı ve serbest ticaretin yaygınlaştığı bu süreçte gelişmiş olan ülkelerle diğer ülkeler arasındaki farkın daha da arttığı, diğer bir ifadeyle küreselleşmenin asimetrik bir şekilde işlediği görüşü mevcuttur ki bu durum *adil ticaret korumacılığı* görüşünün daha yüksek sesle dillendirilmesini sağlamaktadır (Sylla, 2014: 9-10; 71).

Günümüzde uluslararası ticaret kapsamında yaşanan gelişmeler, geçmiş tecrübeler çerçevesinde ele alındığında kur ve ticaret savaşlarının ardından ambargo ve yaptırımların yaygın bir şekilde kullanıldığı ekonomik soğuk savaş ile soruşturmalar, cezalar ve alı koymaların uygulandığı ekonomik vekâlet savaşlarının yaşandığı ve bu gidişatın durdurulamaması durumunda da sıcak savaşa dönüştüğü görülmektedir. Gelişmelerin verdiği tedirginlik bir yana teknokapitalist küreselleşmenin yaşandığı günümüzde rekabetin keskin ve acımasız bir hal aldığı düşünüldüğünde bireyler, firmalar, toplumlar ve ülkelerin konuya ciddi bir şekilde eğilmeleri ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte özellikle ülkelerin uygulayacakları politikalar iktisadi büyüme performanslarını belirleyeceği için oldukça önemlidir ve ülkeler bu yarışta avantajlı konuma sahip olabilmek adına ihracat dinamikleri olan ürün-pazar farklılaştırması ve sofistikasyonu stratejilerini özgün, etkili ve sürdürülebilir bir şekilde belirlemek zorundadır.

Devam eden başlıkta küreselleşen dünyada ülkeler arasındaki büyüme yarışının kavranabilmesi doğrultusunda iktisadi büyümenin ne olduğu ve nasıl ölçüldüğüne dair öz bilgi verilmekte, iktisadi kalkınmanın dinamikleri ele alınmaktadır.

1.3. İktisadi Büyüme

Büyüme ve gelişme kavramları insanlık tarihinin ilk aşamalarından bugüne sosyoekonomik ve politik anlamdaki müspet yenilikler için kullanılmaktadır. İnsanların doğal olarak bir taraftan tehditlerin bertaraf edilmesi, diğer taraftan da ihtiyaçların temini ve beklentilerin karşılanması açısından mevcut şartlarını iyileştirme gayretinde bulunması büyüme-gelişme güdüsünün temel belirleyicileridir. Tabii bir güdü ve süreç olduğu değerlendirilen büyüme kavramı iktisadi açıdan ele alındığında, insanların mevcut imkânlarını tam, daha etkin ve daha sürdürülebilir bir şekilde kullanabilmesi doğrultusunda sergilediği ilerleme olarak tanımlanabilmektedir.

İktisadi büyüme ve gelişme sahip olduğu önem ve kapsam sayesinde 21. yüzyılın en çok kullanılan kavramları arasında yer almaktadır. Özellikle son yıllarda yaşanan gelişmelerle birlikte gündelik yaşamın olmazsa olmazları arasında yer alan kavram; bireysel konulardan ülke gündemine kadar hemen her konuda akademik ortamlarda, televizyonlarda, gazetelerde ve günlük sohbetlerde sıkça yer almakta, genellikle cari durumun analizinde, karşılaştırma yapılırken ve gelecek hedeflerinin tayin ve tespitinde kullanılmaktadır (Bocutoğlu, 2009: 60). The Economist Dergisi'nin Milenyum özel sayısında 'Ekonomik Büyüme: Ekonomistlerin En İyi Korunan Sırrı' başlığıyla ele aldığı kavram, sahip olduğu öneme ve önceliğine rağmen ontolojik, etimolojik, epistemolojik ve metodolojik açıdan girift yapısını korumaktadır. Özellikle iktisadi büyümeye dair teori ve politikaların, varsayımlarının ve tutarlılığının dönemden döneme ve toplumdan topluma değişebiliyor olması ve geleceğe dair tasvirlerinin oldukça geniş sapma aralığı barındırması kavramı girift olmanın yanı sıra tartışmalı bir hale de getirmektedir. Bu çoklu açmaz durumundan iktisatçıların cevaplamaya çalıştıkları soruların başında 'büyüme niçin var?' sorusu gelmektedir ve bu noktadan itibaren büyümenin kavramsallaştırılmasından tasnifine ve ölçümüne kadar tartışmalı bir evren ortaya çıkmaktadır. Nitekim modern iktisat biliminin şekillendiği Adam Smith'in meşhur 'Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme' adlı kitabı, adından da anlaşılacağı üzere, bu tartışmalı evrende mesafe almaya ve iktisadi büyümenin temel dinamiklerini tespit etmeye yöneliktir (Yeldan, 2010: 3-4). Aradan geçen iki buçuk asırlık zamana rağmen hala kavramın tanımlanması, tasnif edilmesi ve ölçülmesi konuları soru işaretlerini barındırmaktadır.

İktisadi büyüme kavramı -bünyesinde barındırdığı soru işaretleri bir kenara- günümüz ekonomik işleyişinin tayin edildiği Washington Konsensüsünün temel odak noktasıdır ve uzlaşının serbest piyasa ve açık ekonomi gibi kriterleri iktisadi büyümeye göre şekillendirilmiştir (Şen, 2005: 182). Washington uzlaşısından bugüne gelindiğinde iktisadi büyümenin ülkeler açısından en önemli sosyoekonomik gösterge olarak ele alındığı, kısa orta ve uzun vadeli stratejilerin iktisadi büyüme merkezinde planlandığı ve küreselleşme sürecinde ülkeler arasında artan rekabet ortamının bir nevi ekonomik büyüme yarışı olduğu görülmektedir. Bu açıdan devam eden bölümde ilk olarak iktisadi büyümenin kavram ve kapsamına değinilmekte, ardından iktisadi büyüme ve kalkınma serüvenine ve konuyla ilgili teorik yaklaşımlara yer verilmektedir. Son olarak içinde bulunduğumuz küreselleşme evresinde ülkelerin iktisadi büyüme bakımından gelişimi grafikler üzerinden incelenmekte ve değerlendirme yapılmaktadır.

1.3.1. İktisadi Büyüme: Kavram ve Kapsam

Günümüz dünyasının sosyoekonomik ve politik analizlerinin odak noktasında yer alan iktisadi büyüme (economic growth) kavramı tartışmaya açık olmakla birlikte büyük oranda kendi kendini açıklama kabiliyetinde olan bir kavramdır. Tartışmaya açık olan noktaların başında iktisadi ile ekonomik kavramlarının birbirlerini ne ölçüde karşıladığı gelmektedir. Literatürde kullanılan ekonomik kelimesi; İncil’de oikonomieo veya onun isim karşılığı olan oikonomos (economy ve economics) şeklinde yer alan ve antik Yunan - Roma’daki karşılığı ‘kişinin elindeki şeylerle ilgili etkinliğini’ ifade eden bir kavramdır (Stimilli, 2017: 52). Buna mukabil Türkçe’de kullanılan ve Arapça kökenli olan iktisat kelimesi ise, ‘yolun doğru olmasını, hem sözde hem fiilde itidalli (ölçülü) ve adaletli olmayı, ifrat ve tefritten uzak bulunmayı, israf ve cimrilikten uzak durmayı, tasarruflu ve tutumlu olmayı...’ ifade etmektedir (Gül, 2010: 28). Bu iki kelimenin etimolojik açıdan gösterdiği farklılıklar iktisadi-ekonomik büyümeyi tartışmalı bir kavram haline getirmektedir. Ancak yine de çalışmanın devam eden bölümlerinde iki kavram eş anlamlı olarak değerlendirilmektedir.

İktisadi büyüme; bir ülkede, belli bir dönemde (genellikle 1 yıl) üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan GSYİH’da görülen artıştır. Bir ülkenin iktisadi büyümesi iki şekilde meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi, tam istihdam altında kullanılan iktisadi kaynakların daha etkin kullanılmaya başlanması yoluyla büyümenin

gerçekleştirilmesi; ikincisi de tam istihdamda kullanılan kaynak miktarına yenilerinin eklenmesidir. İktisadi büyüme teorilerinin temel uğraşı alanı, ikinci durumda yani tam istihdamda ortaya çıkan ekonomik büyümedir (Kaynak, 2011: 2). Ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin üretim faktörlerinin artması ve/veya üretim kapasitesinin genişlemesi nedeniyle artması (Koçyiğit ve Doğan, 2006: 51), diğer bir ifadeyle milli gelirin bir önceki yıla göre değişmesi, anlamındaki ekonomik büyüme oranı reel ve nominal olarak iki farklı şekilde ölçülmektedir. Burada reel büyüme oranı belli bir yılın verilerinin baz alınarak hesaplanan sabit fiyatlarla büyümeyi ifade ederken, nominal büyüme oranı cari fiyatlarla büyümeyi ifade etmektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2005: 124).

İktisadi işleyişin karmaşası altında; bir ülkedeki, belirli bir zaman diliminde üretilen, toplam mal ve hizmet miktarını tespit etmek ve bunlardaki değişimi ölçümlemek kolay değildir. Bu nedenle iktisadi büyüme, milli gelir hesapları vasıtasıyla parasal olarak ölçülmektedir. Parasal olarak ölçülen milli gelirin doğru analiz edilebilmesi için enflasyondan arındırılması ve sabit fiyatlarla ölçülmesi gerekmektedir. Bunun içinde ülkedeki toplam üretimin yıllar içindeki değişimi reel ve nominal olarak hesaplanan milli gelir üzerinden tahmin edilmektedir – hesaplanmaktadır. İktisadi faaliyetin girift yapısı gereği milli gelir hesaplamalarında kullanılan tahmin yöntemlerinin standartlaştırılması gerekmektedir ve ihtiyaç BM tarafından 1952 yılında Milli Gelir Hesapları İçin Standartlar Sistemi'yle (A Standartized System of National Accounts, SNA) karşılanmıştır (Paya, 2013: 331-332). Bu sayede ülkeler arasındaki milli gelir, kişi başına gelir, satın alma gücü paritesine göre milli gelir gibi karşılaştırmalar yapılabilmektedir ve bu kapsamda en çok kişi başına gelir (KBGSYİH) verisi kullanılmaktadır. Ülkeler arasındaki; gelişmiş, gelişmekte olan ve geri kalmış tasnifinin dayanağı olarak yaygın biçimde kullanılmakta olan KBGSYİH verisi, karşılaştırmalarda pratiklik sağlaması bir tarafa, gelir dağılımı hakkında fikir vermemesi, gelişme potansiyelini göstermemesi, üretim teknolojisi ve kalitesine yer vermemesi, nüfus artış hızı ve göçler gibi gelişmelere değinmemesi ve benzeri gerekçelerle yeterli görülmemektedir (Kaynak, 2005: 51). Bu nedenle iktisadi büyüme hesaplamalarında KBGSYİH düzeyindeki gelişmelerden ziyade makro ölçekte bilgi veren GSMH, GSYİH ve SAGP-GSYİH hesaplamaları kullanılmaktadır ve bu hesaplamalar; üretim yöntemi, gelir yöntemi ve harcamalar yöntemi şeklinde üç farklı yöntemle hesaplanır (Bocutoğlu, 2009: 44).

İktisadi büyüme genel olarak GSYİH'daki değişimler üzerinden tanımlanmaktadır. GSYİH; bir ülkede, belli bir dönemde (genellikle 1 yıl), yaşayan yerli ve yabancı herkes tarafından, üretilmiş olan tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal ifadesidir. GSYİH'daki yüzde değişme büyüme oranını verir ve hesaplama ölçütlerine göre farklı büyüme oranları mevcuttur (Kaynak, 2011: 1-3):

- **Cari Fiyatlarla Büyüme Oranı:** Cari fiyatlarla hesaplanan GSYİH rakamlarındaki değişmelere göre hesaplanan büyüme oranı.
- **Sabit Fiyatlarla (Reel/Gerçek) Büyüme Oranı:** Belli bir yılın GSYİH verisi esas alarak buna göre cari yıldaki GSYİH'daki değişmelerin ölçümlendiği büyüme oranı.
- **Satın Alma Gücü Paritesine Göre Hesaplanmış Büyüme Oranı:** Belli bir mal ve hizmet sepetinin, farklı ülkelerde satın alınması için gerekli olan para tutarlarının, birbirlerine oranı sonucunda oluşan döviz kuru üzerinden hesaplanan GSYİH rakamlarındaki büyüme oranı.
- **Trend Büyüme Oranı:** Uzun dönemde gerçekleşen büyüme oranlarının ortalaması alınarak hesaplanan büyüme oranı.
- **Doğal Büyüme Oranı:** İşsizlik oranının sabit olarak sürdürülmesini sağlayan büyüme oranıdır. Teknolojik gelişmenin sabit olduğu durumda doğal büyüme oranı işgücünün büyüme oranına eşit olur. İşgücü ve teknoloji beraber sabit oranda artar ise doğal büyüme oranı işgücünün büyüme oranı ile teknolojik gelişme oranının toplamına eşit olur.
- **Potansiyel Büyüme Oranı:** Ekonomideki toplam kapasitenin tam istihdamı sonucunda oluşacak GSYİH'da meydana gelecek artışlara göre hesaplanan büyüme oranı.
- **Stilize Gerçek (Olgu) ve Stilize Büyüme Oranı:** Stilize büyüme oranı da, tekil ayrıntıların bir tarafa bırakılarak, genel eğilimlerin dikkate alındığı büyüme oranı demektir.

Bireylerin belli bir zaman içinde sahip oldukları imkânlar ve gerçekleştirdikleri hedeflerinin tutarlılığını yapılacaklar listesi üzerinden test etmesi ve firmaların mevcut durum ve gelecek perspektifini muhasebe kayıtları üzerinden takip etmesi gibi ülkelerin iktisadi açıdan mevcut durum ve gelecek potansiyellerini analiz edilebilmesi ve

karşılaştırılabilmesi için milli gelir ve büyüme hesaplamalarının yapılması gerekmektedir. Bu bakımdan en öz ifadesiyle GSYİH'nın reel olarak artışı anlamındaki iktisadi büyüme hızı; reel GSYİH verisindeki değişimin önceki yıla ait reel GSYİH verisine oranıdır ve aşağıdaki gibi formüle edilmektedir (Bocutoğlu, 2009: 60);

$$rGSYİH_{gr} = \left[\frac{rGSYİH_t - rGSYİH_{t-1}}{rGSYİH_{t-1}} \right] \times 100$$

Nominal ve reel olarak iki farklı şekilde ele alınan iktisadi büyüme, bir ülkenin niceliksel anlamda sergilediği büyüme hakkında bilgi vermektedir ve bu nedenle iktisadi analizlerde sıkça kullanılmaktadır. Bununla birlikte iktisadi büyüme kavramı, sosyoekonomik ve politik anlamda gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi veremediği için kifayetsiz kabul edilmektedir. Bu eksikliğin giderilebilmesi ve ilerlemenin nicelik ve nitelik bakımından tahlil edilebilmesi için iktisadi kalkınma kavramı öne çıkmaktadır.

İktisadi kalkınma, gelişme seyrine dair nicel ve nitel parametrelerin birlikte ele alındığı bir kavramdır. Bu açıdan gelir dağılımı, eşitsizlikler, işsizlik, yoksulluk, teknik kapasite, GSYİH kompozisyonu, okullaşma oranı, sağlık koşulları gibi niteliğe dair değişkenleri de kapsamaktadır. İktisadi büyüme ve kalkınma ilişkisine dair genellikle verilen örnek şöyledir; bir çocuğun boy ve kilosu gibi nicel verilerinin artması büyümedir, kalkınma ise çocuğun olgunlaşması, zevk ve tercihlerinin pekişmesi, fiziksel koordinasyonunun ve öğrenme yeteneğinin gelişmesidir (Nafziger, 2006: 15). GSYİH'nın yıllık bazda artışını ifade eden iktisadi büyüme verisi uygulamada pratiklik sağlamasına rağmen ekonominin niteliği hakkında yeterli ve kapsamlı bilgi veremediği için özellikle ülkeler arasındaki karşılaştırmalarda kalkınma verisine ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra savaşın tahribatının üstesinden gelmek isteyen ülkeler için büyük yankı uyandıran iktisadi kalkınma çalışmaları temelde, ülkeler arasındaki kalkınmışlık farklarının nedenini sorgulamakta ve geri kalmış ülkelerin nasıl kalkınacaklarına dair çözüm önerileri aramaktadır. 1960lı yıllarda oldukça popüler olan iktisadi kalkınma çalışmaları, 1980lerde ana akım ekonomi çalışmalarının Schumpeter'in '*güterwelt (mal ve hizmetlerin gerçek ekonomisi)*' olarak ifade ettiği zeminden parasal alana doğru kaymasıyla birlikte sekteye uğramıştır (Reinert, 2004: 5). Ancak aradan geçen zaman içinde geri kalmış ülkelerin niçin geri kaldığı ve nasıl

kalkınabilecekleri sorularının hala cevaplanamamış olması, kalkınma iktisadına yönelik ilgiyi yeniden canlandırmaktadır (Krugman, 1997:6-7).

Küreselleşme sürecinde ülkeler arasındaki yarış iktisadi büyüme ve kalkınma kavramları üzerinden şekillenmektedir. Hali hazırda eğitim, sağlık gibi konularda kalkınmış olan ülkeler iktisadi büyüme konusunda yarışırken, geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler de iktisadi kalkınma başlığı altında kendileri ve diğer ülkeler ile yarışmaktadırlar. Günümüz dünyasında ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının nedenlerinin ortaya konulması ve yarış ortamının anlaşılması için iktisadi büyüme ve kalkınma kavramları merkezinde tarihi gelişim sürecinin incelenmesi gerekmektedir.

1.3.2. Tarihi ve Teorik Açıdan İktisadi Büyüme ve Kalkınma Serüveni

İnsanlık tarihinin ilk çağlarından bugüne ihtiyaçların daha kolay ve iyi bir şekilde karşılanması arzusu kaydedilen gelişmelerin temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Zaman içinde ihtiyaçların icatları tetiklediği, icatlarında yeni arayışları beraberinde getirdiği düşünüldüğünde ateşin icadından tekerleğe; basit mübadele işlemlerinden sanal paraya; meşalelerden nükleer enerjiye; posta güvercinlerinden internete kadar hemen her alanda gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. İnsanı diğer canlılardan farklı kılan bu gelişebilme kabiliyeti başta sosyal bilimler olmak üzere bütün bilim dalları tarafından incelenmektedir ve iktisadi açıdan birey, toplum ve devlet bazında yaşanan gelişmeler büyüme ve kalkınma serüveni başlığı altında incelenmektedir.

İnsanlık tarihinin binlerce yıllık bir geçmişe sahip olmasına ve bu zaman dilimi içinde sayısız medeniyetler ve imparatorlukların kurulmuş olmasına rağmen ekonomik işleyişe dair bilginin kısıtlı olması, ekonomik büyüme ve kalkınma konseptindeki çalışmaları zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte eldeki veriler üzerinden Maddison'un yaptığı geniş kapsamlı çalışmaya göre bölgelerin nüfus gelir bakımından gelişimi aşağıdaki gibidir.

Aşağıda yer alan tablo incelendiğinde ilk olarak 1000-1600 yılları arasında Batı Avrupa'nın diğer bölgelere kıyasla oldukça yüksek oranlarda büyüme performansı sergiledikleri dikkat çekmektedir. Sömürgeciliğin yaygınlaştığı 1600lü yıllardan itibaren Latin Amerika ve Maddison'un Western Offshoots diye tanımladığı ABD, Kanada,

Avustralya ve Yeni Zelanda'nın büyümesini hızlanmaya başladığı, Japonya'nın da bu gelişim sürecine görece az olmakla birlikte katıldığı, aynı dönemde Grup B yer alan Japonya dışı Asya ülkelerinin resesyona girdikleri ve kolonyal süreçten doğal olarak negatif etkilendiği görülmektedir.

Tablo 2: Coğrafi Bölgelere İktisadi Büyüme ve Nüfus Verilerinin Gelişimi, 1000-1998

Kişi Başına Ortalama Gelirdeki Büyüme Oranı, M. S. 1000–1998 (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme Oranı)							
Bölgeler		1000–1500	1500–1600	1600–1700	1700–1820	1820–1998	
Grup A	Batı Avrupa	0.13	0.14	0.15	0.15	1.51	
	USA, Kanada, Avustralya ve Y. Zelanda	0	0	0.17	0.78	1.75	
	Japonya	0.03	0.03	0.09	0.13	1.93	
	Grup A Ortalaması →	0.11	0.13	0.12	0.18	1.67	
Grup B	Latin Amerika	0.01	0.09	0.19	0.19	1.22	
	Doğu Avrupa ve Eski SSCB	0.04	0.1	0.1	0.1	1.06	
	Japonya Dışı Asya	0.05	0.01	–0.01	0.01	0.92	
	Afrika	–0.01	0	0	0.04	0.67	
	Grup B Ortalaması →	0.04	0.02	0	0.03	0.95	
Grup A ve Grup B için Kişi Başına Tahmini Gelir Düzeyi, 1000–1998, (1990 Int. Dolar)							
Yıllar		1000	1500	1600	1700	1820	1998
Grup A Ortalaması		405	704	805	907	1 130	21 470
Grup B Ortalaması		440	535	548	551	573	3 102
Grup A ve Grup B için Toplam Nüfus, 1000–1998, (Milyon)							
Yıllar		1000	1500	1600	1700	1820	1998
Toplam Grup A		35	76	95	110	175	838
Toplam Grup B		233	362	461	493	866	5 069
Grup A ve Grup B için Toplam GSYİH, 1000–1998, (Milyar, 1990 Int. Dolar)							
Yıllar		1000	1500	1600	1700	1820	1998
Toplam Grup A		14.1	53.2	76.1	100	198	17 998
Toplam Grup B		102.7	194	252.9	271.8	496.5	15 727

Kaynak: Maddison, 2006: 48

1700- 1820 yılları arasında Western Offshoots ülkeleri 0,78 gibi diğer bölgelere kıyasla oldukça yüksek (en az beş kat) büyüme sergilemiş ve böylece bugünkü dünyanın temeli atılmıştır. Aynı dönemde diğer Grup A bölgeleri Grup B'ye göre yüksek büyüme oranlarını korumayı başarmışlardır. Sanayi devriminin başlaması ve belirli bölgelerde yaygınlaşması ile grup A ülkeleri 1820 sonrasında ortalama 1,67 büyüme hızına ulaşmıştır. 1700-1820 yıllarında büyüme trendi yakalayamamış, sanayileşememiş ve geç sanayileşmiş grup B ülkeleri 1820den sonra görece oldukça düşük kabul edilebilecek olan 0,95 düzeyinde büyüme sergileyebilmişlerdir.

Tablodaki verilere göre; yaklaşık bin yıl önce Grup B ülkelerindeki tahmini kişi başına gelir düzeyi Grup A'dan %10 (440 ve 405) civarında daha fazladır. Ancak bu

durum 1500l  yıllara gelinmeden değişmekte ve Grup A  lkeleri  ne geçmektedir. 1820lere gelindiğinde Grup B'deki ortalama kişi başına gelirin %30 civarında artmasına karşın Grup A'nın ortalaması %179 civarında bir artış göstermiştir. Sanayi devriminin başlaması ve yaygınlaşmasıyla birlikte 1820-1998 yılları arasında Grup A  lkelerinde kişi başına gelir yaklaşık 19 kat artarak 21.470 USD'ye ulaşırken Grup B  lkelerinde kişi başına gelir sadece 5,4 civarında artışla 3.102 USD olabilmiiştir. Ancak Grup B'deki toplam nüfusun bu dönemde 866 milyondan 5.069 milyona yükseldiği ve nüfusun kişi başına gelir hesaplamalarına belirleyici olduğu unutulmamalıdır. Nüfus gelişimi açısından bölgeler arasındaki gelişme seyri incelendiğinde; 1000 yılında toplamda Grup A'nın 35, Grup B'nin de 233 milyon nüfusa sahip olduğu ve aradaki yüzde farkın yaklaşık 6,6 kat olduğu görülmektedir. Zaman içinde bu farkın 1700lerde 4,48 kata kadar gerilediği ancak 1820 sonrasında yeniden altı katın (5069/838)  st ne çıktığı görülmektedir.

Bölgeler arasındaki büyüme seyri GSY H verileriyle karşılaştırıldığında, 1000 yılında Grup A  lkelerinin Grup B ülkelerine kıyasla oldukça düşük GSY H'ya (14,1 – 102,7) sahip oldukları görülmektedir. Diğer taraftan 1000 - 1820 yılları arasında Grup A  lkelerinin toplam GSY H'larını 14 kat arttırarak 198 Milyar Dolara taşırken, Grup B'  lkelerinin ise sadece 5 kat büyüyerek 496,5 Milyar dolara ulaştıkları dikkat çekmektedir. Tablonun sağ alttaki bölümünde yer alan 1820 sonrası döneme bakıldığında ise sanayi devrimi, küreselleşme, dünya savaşları ve benzeri gelişmelerden sonra toplam GSY H verisinde Grup A  lkelerinin Grup B ülkelerini geçtiği ve bin yıl içinde başlangıçtaki yaklaşık 7,5 (102,7/14,1) katlık farkın kapatılarak Grup A  lkelerinin  ne çıktığı görülmektedir.

Çeşitli bakış a ılarına göre iktisadi gelişme seyri farklı zaman dilimlerini kapsamaktayken Avrupa merkezli bakış açısında, iktisadi büyümenin bugünkü anlamda tanımlanması ve ele alınışı, on sekizinci yüzyılda reform ve Rönesans hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkan sanayi devrimiyle başlamaktadır. Buna göre 1750lerden önce dünya genelinde üretim yapısının klasik yöntemlere dayandığı, insanların büyük çoğunluğunun yok olmama eşiğinde yaşadığı, ortalama yaşam koşullarının ve kişi başına gelir düzeyinin imtiyazlı sınıf dışında hemen hemen benzer olduğu düşünmektedir. Durum böyleyken değişimin başlamasıyla birlikte Hollanda'nın etkin olduğu 1680-1820 yılları arasında kişi başına gelirden yaklaşık ortalama %0,2 büyüme gerçekleştiği, bu

oranın İngiltere liderliğindeki 1820-1890 yılları arasında %1,2'ye yükseldiği ve ABD'nin lokomotifliğindeki 1890-1992 arasında da yaklaşık ortalama %2 oranına kadar çıktığı görülmektedir (Yeldan, 2010: 11).

Sanayi devrimiyle birlikte sosyoekonomik ve politik anlamda değişimin hızlandığı ve 18-19. yüzyıllarda başta Avrupa ve Kuzey Amerika olmak üzere iktisadi büyüme ve kalkınma konularında büyük sıçramalar yaşandığı görülmektedir. Kapitalizmin bir tür inanç/din olarak görüldüğü bu süreçte sanayileşme ve kentleşme bütün sosyal maliyetlerine rağmen gerçekleşiyordu. Sanayi kapitalizminin bilim ve teknolojiye ortaya çıkardığı yenilikler, Karl Marx gibi eleştirel bakış açısına sahip olanlar dâhil olmak üzere, birçok kesim tarafından alkışlarla karşılanıyordu (Sniegocki, 2009: 31-32). Sanayi devrimiyle hızlanan ekonomik büyümeye rağmen kentleşme henüz yolun başındaydı, nüfusun büyük kısmı köylerde yaşıyordu ve başkentler dışında büyük şehirler hemen hemen yoktu. Londra en kalabalık kent iken Paris ikinci sırada geliyordu. Sürecin lokomotiflerinden olan İngiltere ticari merkantilizmden elde ettiği birikimi sanayiye yönlendirmeyi başarmasının doğal sonucu olarak dünya ekonomisinin lideri konumundaydı ve İngiltere'yi ABD ve Almanya takip ediyordu. İngiltere ve takipçilerinin sergiledikleri yüksek büyüme hızı neticesinde ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı açılıyordu, geri kalan dünyanın ekonomik ve toplumsal görünümü 1700'lü yıllarla benzeşikti. 1870'lere gelindiğinde İngiltere en yakın rakibi olan ABD'den verimlilik bakımından %14 kadar öndeydi ancak ABD ekonomisinde yaşanan hızlı ilerlemeyle birlikte 1900lerin başında aradaki fark kapanmış ve hatta ABD %7 öne geçmeyi başarmıştı. Aynı dönemde ABD'nin dünya üretimi içindeki payı %30'ları aşmıştı ve bu oran İngiltere ve Almanya'nın toplamından fazlaydı (Panitch, 2012: 28). 1880 yılında ABD, 1900lerin başında da Almanya dünya toplam sınai üretiminde İngiltere'nin önüne geçti, İngiltere'nin birinci dünya savaşı arifesinde dünya ticaretindeki payı altıda bire kadar düşmüştü (Güran, 2011:171). Bu süreçte İngiltere'den boşalan liderlik pozisyonu eski sömürgesi olan ABD tarafından dolduruluyordu.

18. yüzyıldan itibaren gelişen sanayileşmeyle birlikte klasik üretim süreci sermaye mallarını da içselleştirecek şekilde yeniden organize edildi ve üretim sürecinin farklı aşamalardan oluşan bir dizi haline gelmesi endüstri oluşumunu sağladı. Bu durum emeğin verimliliğini arttırarak sanayileşen ülke lehine maliyet avantajını -karşılaştırmalı üstünlüğü- sağlayarak dış ticaret dengelerini değiştirdi (Smith, 2016: 50). Verimlilik,

sanayileşme ve ekonomik büyüme yarışında, yaygınlaşan endüstrileşme sayesinde ülkeler arasındaki rekabet boyut değiştirdi ve dinamik bir hal aldı. Karşılaştırmalı üstünlüklerin dinamik hale gelmesi rekabetin artmasına neden olurken artan hammadde ve pazar arayışları I. Dünya Savaşı'nı da tetikledi.

19. yüzyıldan itibaren yüksek büyüme oranlarıyla gelişimini sürdüren ve I. Dünya savaşına girmeyerek rakipleriyle arasındaki farkı açan, bunun sonucu olarak da 20. yüzyılın başında dünya ekonomisinin liderliğine oturan ABD, bir taraftan küresel sermayeyi cezbetmeyi başarırken diğer taraftan da teknolojik ilerlemelerle birlikte endüstriyel düzeyini geliştirmeyi başardı. ABD, Fordist üretim sistemiyle birlikte büyük ölçekli üretimi yapma kabiliyeti kazandı. Keynesyen enstrümanlarında katkısıyla ekonomideki döngüsel dalgalanmaları kendi lehine olacak şekilde yönetmesi, yeniden dağılım mekanizmasını şekillendirmesi ve Bretton Woods'un katkıları neticesinde küresel pozisyonunu tescilledi (Reinert, 2004: 5). ABD özellikle savaş sonrası sosyoekonomik ve politik anlamda ayakta kalan tek ülke olması nedeniyle dünya ekonomisini teorik ve pratik anlamda şekillendirmeye başladı ve yeni düzenin merkezinde ideolojisinden düşüncesine, rezerv parasından teknik işleyişine kadar her noktada kendisini yerleştirdi.

Savaşın tahribatı ve maliyetinin çokluğu, savaş sonrasında ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmayı en hızlı nasıl sağlayacakları sorusuna yönlendiriyordu ve bu arayışın doğal sonucu olarak II. Dünya Savaşı sonrası iktisadi büyüme ve kalkınma teorileri yoğun ilgi gördü. Aslında modern anlamda teorik açıdan ekonomik büyüme çalışmaları Adam Smith ile başlayan bir konuydu. Yaklaşık 230 yıl önce Smith'in sorduğu soru “zenginleri zengin, fakirleri de fakir yapan nedir?” şeklindeydi ve belki de iktisadi açıdan daha önemli bir soru(n) olmamasına rağmen aradan geçen süre içinde ekonomik büyüme süreci, yoksulluğun azaltılması ve en iyi kalkınma reçetesinin ne olduğu konularındaki gizem varlığını koruyabildi (Wydict, 2008: 3).

Smith'in çıkışı, D. Ricardo ve R. Malthus gibi düşünürleri celbederek rasyonel insan, tam istihdam, tam rekabet, veri üretim fonksiyonu, kar güdüsü ve teknolojik gelişme gibi konularda bir takım varsayımlar altında denge merkezli çalışmaları tetiklemiştir. Klasik düşünürlerin uzun dönemde iktisadi karların sıfırlanacağı, faktör getirilerinin ve ücretlerin geçimlik düzeye geleceği ve durağan durum denge noktasına –

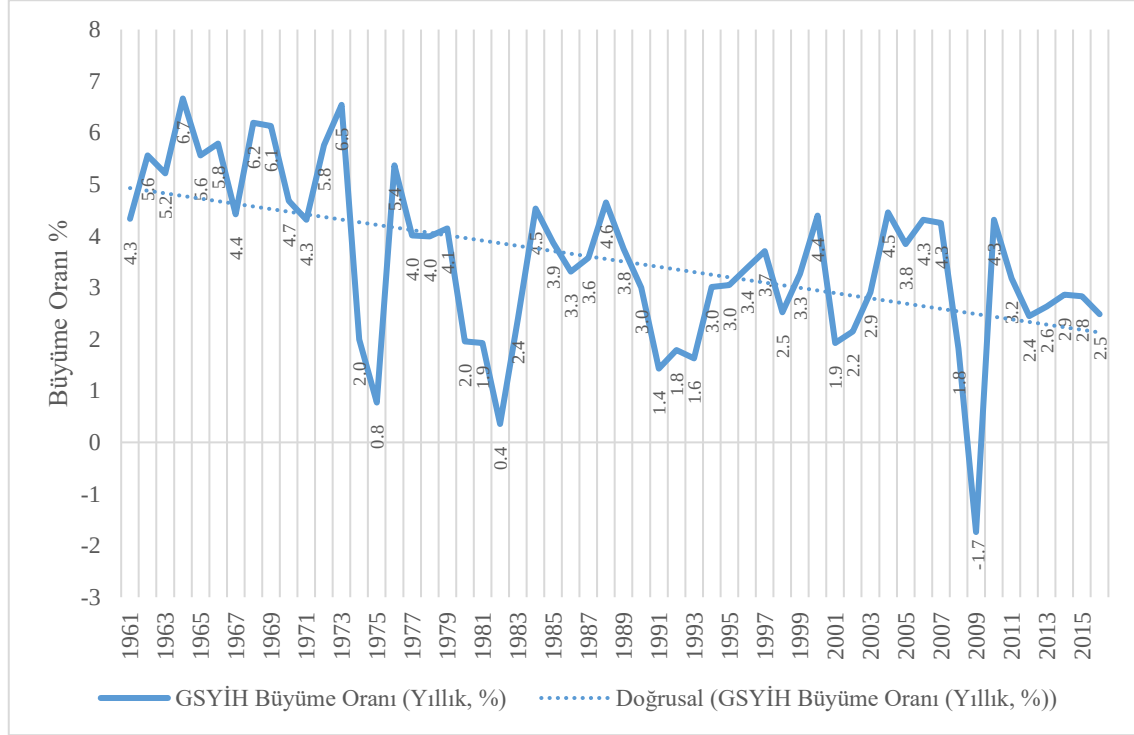
kıyamet noktasına- ulaşılacağını işaret ederek, iktisadi büyümenin bu geçiş sürecinin nasıl olacağını incelemek olduğunu belirtmişlerdir (Kaynak, 2011: 25-29). Klasik düşünürlerden özellikle Smith'in odak noktası 'yaşam standartları' merkezinde durağan duruma işaret ederken T. Malthus'un uzun dönemde yaşam standartlarının nasıl gerçekleşeceğine dair kötümser yaklaşımı, sanayi devriminin başta nüfus ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri ve sonuçları konusunda endişeleri beraberinde getirdi (Das vd., 2018: 1-2).

Klasik iktisatçıların ardından gelen ve klasik düşünceyi marjinalist analizle besleyen Neoklasik görüş de uzun dönemli büyümenin nasıl sağlanacağıyla ilgilendi. Klasik ve neoklasik iktisatçıların uzun dönemli ve dengeli büyüme modeli önermesine karşın J. M. Keynes kısa dönemde iktisadi dalgalanmaların yönetimine yönelik müdahaleleri öngören, talep yanlı görüşünü ortaya atarak hâkim paradigmayı sarsmayı başardı. Keynes'ten etkilenen Harrod ve Domar klasik ile Keynesgil görüş arasında 'kararsız denge – bıçak sırtı denge' yaklaşımını gündeme taşıdılar. Kararsız denge yaklaşımına katkı Neoklasik ekolden R. Solow'dan 'dengenin kararlı özellik göstereceği' şeklinde geldi (Paya, 2013: 335-345).

II. Dünya Savaşı sonrası iktisadi büyüme ve kalkınma literatüründeki gelişmeler temelde; doğrusal büyüme aşamaları, yapısal değişim teorileri-kalıpları, uluslararası bağımlılık devrimi ve neoklasik-serbest pazar karşı devrimi olmak üzere dört farklı şekilde incelenmekte, son yıllardaki yaklaşımlarda bu dört temelin devamı, eklektik hali olarak görülmektedir. 1950 ve 1960'ların doğrusal büyüme aşamaları yaklaşımına göre kalkınma süreci bir dizi aşamadan oluşmaktadır ve geri kalmış - gelişmekte olan ülkeler ekonomik büyüme yolunda gelişmiş ülkelerin ayak izlerini takip etmelidir. İkinci yaklaşım ülkenin hızlı ve sürdürülebilir bir şekilde üretime geçmesi için yapısal değişim sürecini tanımlamaktır. Uluslararası bağımlılık devrimi ise ülkelerin uluslararası ve bölgesel bazda yapacakları anlaşmalar ve kuracakları ilişkilerin ekonomik büyüme ve kalkınmaya etkili olacağını ifade ediyor, ekonomik kalkınmadaki dış ve iç kurumsal ve politik kısıtlamaları vurguluyordu. Dördüncü yaklaşım olan neoklasik karşı devrim yaşanan dönemde yaşanan kamu başarısızlıklarından aldığı cesaretle yeniden gündeme geldi ve böylece serbest piyasa, açık ekonomi ve fiyatlar sistemi özendirilirken verimsiz kamu girişimlerinin özelleştirilmesinin önü açıldı (Todaro ve Smith, 2015: 119). 1980lere gelindiğinde iktisadi büyüme çalışmaları, İçsel (Endojen) Büyüme Teorisi sayesinde

yeniden ilgi odağı haline geldi (Paya, 2013: 342). İktisadi büyüme ve kalkınma teorilerinin gelişim süreci incelendiğinde her ne kadar klasiklerle birlikte başlamış olsa da sürecin II. Dünya Savaşı sonrası yoğunlaştığı ve yüksek büyüme oranlarının kaydedildiği döneme denk geldiği görülmektedir. Bir taraftan teorik açıdan yaşanan açılımlar, diğer taraftan da yeni uluslararası sistem kurulurken, ABD önderliğindeki dünya ekonomisinin sergilediği büyüme performansı aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Grafik 6: Dünya Geneli GSYİH Büyüme Oranları (Yıllık, %)

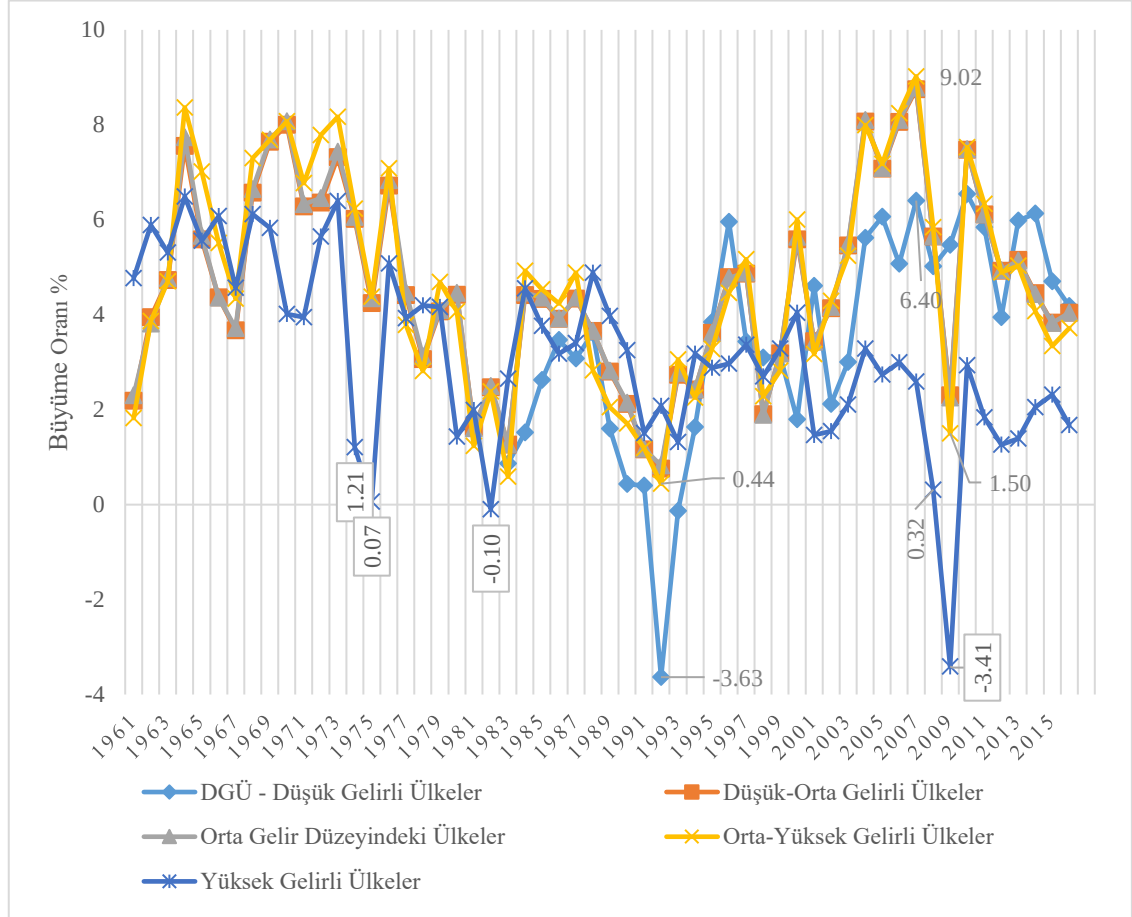

Kaynak: Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafığe göre dünya ekonomisi, 1961den bugüne, azalan eğimde de olsa, ortalama %3,5 büyüme sergilemiştir. Dilimler halinde bakıldığında; 1961-1981 arası geçen yirmi yıllık sürede ortalama ekonomik büyüme oranı yaklaşık %4,7, 1981-2001 arası yaklaşık %3 ve 2001 sonrasında da ortalama yaklaşık %2,8 oranında gerçekleşmiştir. İktisadi büyüme serisinde yaşanan büyük ölçekli kırılmalar incelendiğinde; ilk olarak petrol krizinin yaşandığı 1973-1975 yılları dikkat çekerken, 1980-1982 yıllarını kapsayan bir daralma döneminin gerçekleştiği ve sonrasında da 1990-1993 yıllarını kapsayan uzun soluklu yavaşlama döneminin geldiği görülmektedir. Türkiye'nin de krizler yaşadığı 2001-2002 yıllarında küresel büyüme oranlarında genel eğimden kısmi negatif sapma gerçekleşirken, 2008 ve 2009 yıllarında dünya ekonomisinin %-1,747 oranında küçüldüğü işaret edilmektedir.

Kişi başına gelir düzeyine göre düşük, düşük-orta, orta, orta-yüksek ve yüksek gelirli ülke gruplarının 1961-2016 yıllarına ait iktisadi büyüme oranlarındaki değişmelerde aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Grafik 7: Gelir Gruplarına Göre Ülke Gruplarının Yıllık Büyüme Oranları, 1961-2016

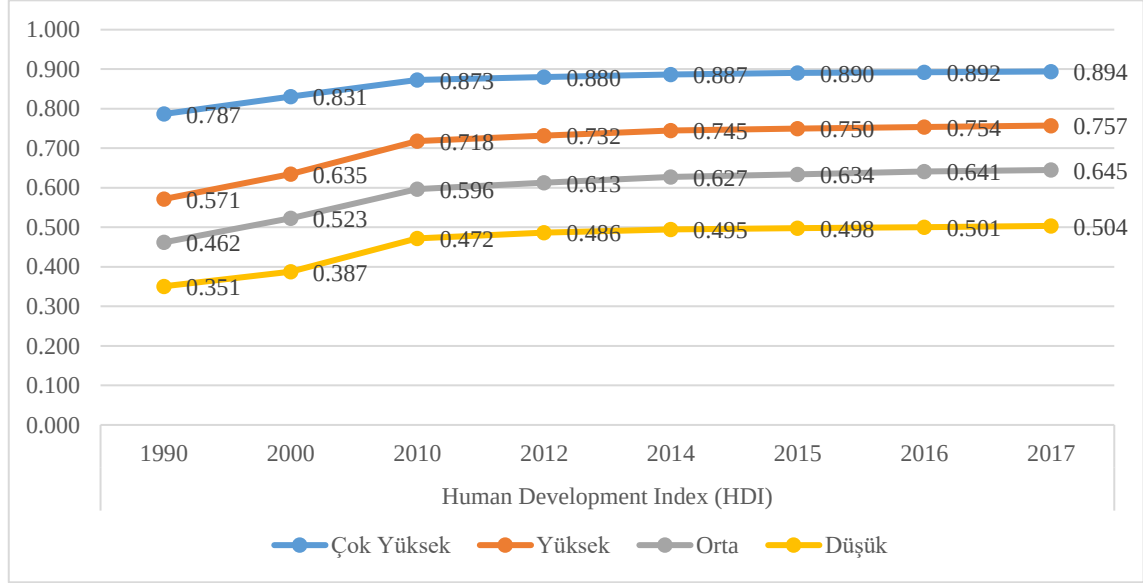
Kaynak: Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafik incelendiğinde büyüme oranlarının değişen periyod ve frekanslarda olmakla birlikte dalgalı seyrettiği, düşük orta, orta ve orta yüksek gelire sahip ülkelerin benzeşik büyüme oranları sergilerken yüksek ve düşük gelire sahip ülkelerin ayrı karakterlerde gelişim gösterdikleri görülmektedir. Ayrıca geri kalmış -düşük gelirli- ülkeler dışındaki gruplara ait büyüme oranlarının farklı düzeylerde de olsa beraber hareket ettikleri ve benzer kırılma tarihlerine sahip oldukları dikkat çekmektedir. Grafikteki kırılmalara dikkat edildiğinde; yüksek gelirli ülkelerde yaşanan şokların diğer gelir gruplarını etkilediği, örneğin yüksek gelirli ülkelerin 1973-1974 ve 2008-2009 yıllarında sergilediği sırasıyla %1,21 - %0,07 ve %0,32 - %-3,41lik büyüme oranları diğer gelir gruplarında kırılmaları beraberinde getirmektedir. Bunun yanı sıra geri kalmış ülkelerin diğer ülkeler üzerinde belirleyici rollerinin olmadığı, 1992 yılındaki %-3,63lük

daralamaya rağmen yine de diğer ülkelere belirgin bir şekilde etki edemedikleri ve diğer gruplarca şekillendirilen genel trendi gecikmeli ve uzaktan takip ettikleri görülmektedir.

İktisadi büyüme verilerinin yanı sıra BM tarafından 1990 yılından itibaren yıllık olarak yayınlanan ‘insani gelişmişlik endeksi İGE – human development index HDI’ verilerindeki gelişim incelendiğinde aşağıdaki grafikler ortaya çıkmaktadır.

Grafik 8: Ülke Gruplarına Göre İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) Gelişimi, 1990-2017.

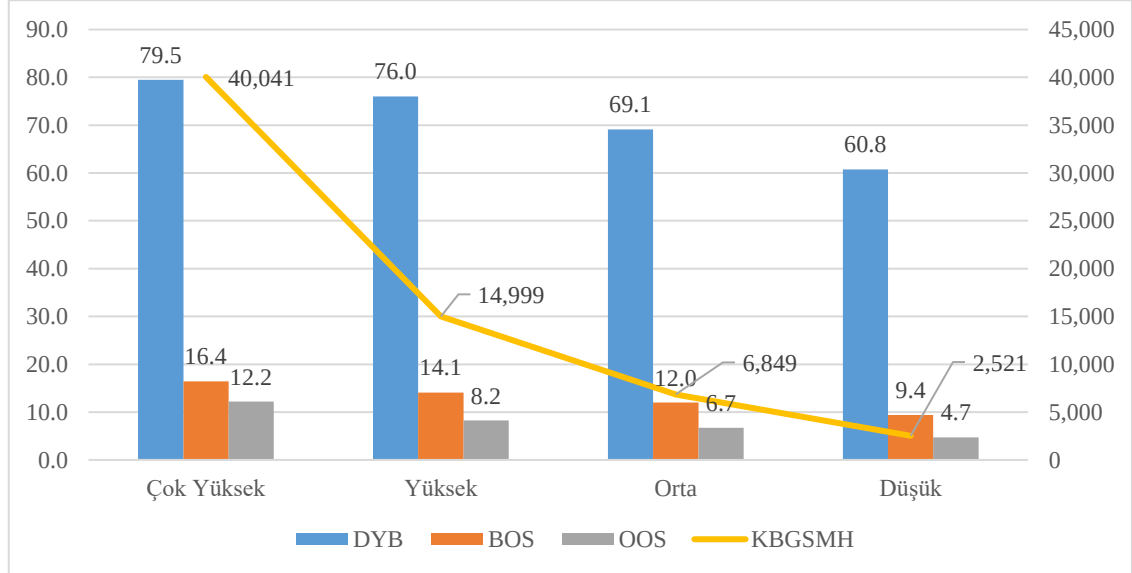
Kaynak: BM – İGE, Human Development Index verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafikte ülkelerin çok yüksek, yüksek, orta ve düşük İGE skoruna sahip olanlar şeklinde tasnif edildiği ve ülke gruplarına ait gelişmişlik değerlerinin zaman içindeki gelişimi gösterilmektedir. Başlangıç yılında çok yüksek, yüksek, orta ve düşük İGE skorlarını ortalaması sırasıyla 0.787, 0.571, 0.462 ve 0.351’dir. 2000 yılına gelindiğinde bu ülke gruplarının sırasıyla %5, %11, %13 ve %10 civarında iyileşme gerçekleşmiştir. 1990’lı yıllarda sağlanan gelişme trendi 2000’li yılların başında genel olarak artarak artmaya devam etmiş, sırasıyla %5, %13, %14 ve %22 olarak şekillenmiştir. 2010 yılı sonrasında çok yüksek ve düşük değere sahip olan ülkelerin ortalama İGE değerlerindeki değişim oranı diğerlerine azalmış ve eğri daha yatay hale gelmiştir. 2010-2017 tarihleri için ortalama İGE değerlerindeki değişim %2, %5, %8 ve %6 olabilmış, sırasıyla ortalama 0.892, 0.754, 0.645 ve 0.501 değerlerine ulaşılmıştır. Bu zaman dilimlerine karşılaştırmalı bakıldığında en ciddi tırmanışın 1990-2000 arasında gerçekleştiği, bu dönemde özellikle orta ve düşük İGE değerine sahip olan ülkelerin yüksek kalkınma

performansı sergiledikleri görülmektedir. 2010 sonrası dünya genelinde ve özellikle orta ve düşük İGE değerli ülkelerde eğimin azalması ise endişeleri beraberinde getirmektedir.

Ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeyindeki farklılıklar genel İGE değeri üzerinden incelenebilmekle beraber detaylı çalışmalar için İGE'nin bileşenleri olan “doğumda yaşam beklentisi DYB”, “beklenen okullaşma süresi BOS”, “ortalama okullaşma süresi OOS” ve “kişi başına GSMH” verilerini ele alınmaktadır. Aşağıdaki grafikte sol dikey ekseninde DYB, BOS ve OOS bileşenlerini tanımlamak üzere süre-yıl gösterilmektedir. Sağ dikey ekseninde ise KBGSMH verisini ölçümlemek üzere ABD Doları miktarı temsil edilmektedir.

Grafik 9: Ülke Gruplarına Göre İnsani Gelişmişlik Endeksi Bileşenlerinin Gelişimi, 2017.

Kaynak: BM – İGE, Human Development Index verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

2017 yılı verilerine göre çok yüksek, yüksek, orta ve düşük İGE değerlerine sahip olan ülkelerin ortalama DYB, BOS, OOS ve KBGSMH verileri yukarıdaki gibidir. Grafik incelendiğinde düşük ve yüksek İGE değerinin DYB üzerinde etkili olduğu izlenimine erişilmektedir. Çok yüksek İGE değerine sahip olan ülkelere doğumda yaşam beklentisi 79,5 yılken, düşük İGE değerine sahip olan ülkelere bu süre 60,8 yıldır. BOS verisi üzerinden karşılaştırma yapıldığında düşük İGE değerine sahip olan ülkelere 9,4 yıllık bir öğrenimin olmasına karşın diğer ülkelere bu sürenin 12 yıl ve üstü olduğu görülmektedir. Ortalama eğitim düzeyi hakkında bilgi veren OOS verisine göre bakıldığında ise çok yüksekten düşüğe doğru verilerin 12,2, 8,2, 6,7 ve 4,7 olduğu ve

gelişmiş ülkelerle geri kalmış olan ülkeler arasındaki OOS açısından farkın çok ciddi boyutlara ulaştığı işaret edilmektedir.

Grafikte sağ sütun üzerinden okunan ve eğrinin çizgi ile gösterildiği KBGSMH verisi incelendiğinde çok yüksek, yüksek, orta ve düşük İGE değerine sahip olan ülkeler arasındaki gelir uçurumu göze batmaktadır. 2017 verilerine göre çok yüksek İGE değerine sahip olan ülkeler; yüksek değere sahip olanlardan 2,7 kat, orta değere sahip olanlardan 5,8 kat ve düşük değere sahip olanlardan yaklaşık on altı kat daha fazla ortalama KBGSMH verisine sahiptirler. Grafikteki değişkenler bir arada değerlendirildiğinde gelişmiş ülkelerle geride kalan ülkeler arasındaki farkın çok boyutlu olduğu, özellikle eğitim ve gelirler ilgili değişkenlerdeki yüksek farklılık nedeniyle ülkeler arasındaki farkın kısa ve orta vadede kapanamayacak kadar yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu durum DYB verisiyle birleştiğinde eşitsizlik, göç, terör ve çatışmalar gibi sosyoekonomik ve politik anlamda çalkantılı bir süreci beraberinde getirebilmektedir.

1.3.4. Değerlendirme

İnsanlık tarihi incelendiğinde ekonomik büyüme telaşının ve gayretinin, değişen oranda olmakla birlikte, bütün zaman dilimlerinde var olduğu, büyüme ve kalkınma kavramlarının aslında kaygı ile ümit arasındaki insanoğlunun temel uğraşısını temsil ettiği görülmektedir. Bir taraftan insanoğlunun aceleciliği diğer taraftan da ağırlaşan şartların dayatması nedeniyle günümüz küreselleşme süreci bir tür ekonomik büyüme yarışı-savaşı halini almıştır-almaktadır. Sınırları tanımlanmamış olan bu atmosferde coğrafya, bölge, toplum, ülke fark etmeksizin rekabetin genel geçer ölçütü iktisadi büyüme oranları ve kalkınma dereceleri olagelmıştır. Ekonomik büyüme için “boş vakte tövbe edip acele edin (spend in haste, repent at leisure)!” söylem kalıbının kullanıldığı günümüzde, sınırlarının tanımlanmamış olması bir yana, büyüme ve kalkınmada geri kalmanın bir bedelinin olduğu bilinmektedir ve bu nedenle konu birey, toplum ve devletler ölçeğinde sürekli mercek altında tutulmaktadır.

İktisadi büyüme ve kalkınma kavramları günümüzde sahip oldukları önem ve kapsama rağmen 1000 – 1820 yılları arasındaki gelişmeler incelendiğinde; teknoloji, ekosistem, ticaret ve nakliyat gibi alanlarda yeniliklerin –büyük sıçramalar olmakla

beraber- sınırlı kaldığı, ilave olarak teknik ilerleme, bilimsel yöntem, deneysel test, sistematik birikim ve yeni bilgilerin yayınlanması gibi olanaklarında ihtiyacı karşılayamadığı görülmektedir (Maddison, 2006: 25). 1820’den sonraki yıllarda ise merkantilizmden kalma birikimlerin sanayi inkılabıyla birlikte hızlanan kapitalist üretim tekniğine aktarılması, servetin yatırıma dönüşmesi, filizlenme aşamasındaki endüstriyel yapıları teşvik etti. Ekosistem de gerçekleşen ‘büyük itici güç (the big push)’ neticesinde ortaya çıkan dalgalanma yatırım zincirini kamçıladi (Cypher ve Dietz, 2009: 142). Özellikle İngiltere’de yaşanan bu dönüşümler ussal hareket etme iddiasında olan diğer ülkelere ilham kaynağı oldu ve üretim-ticaret odaklı sanayileşme ekonomik anlamda yeni aydınlanma çağını başlattı (Hobsbawm, 2005: 29).

Ekonomik anlamda aydınlanmanın yaşanması, kurumsal yapıların şekillenmesi ve ticaret olanaklarının artması gibi gelişmelerle birlikte birinci küreselleşme dalgasının fitili ateşlendi. Ardından yaşanan dünya savaşları ve buhran-krizlere rağmen ekonomik büyüme teknolojik gelişmelerinde desteğiyle –Kondratieff’i haklı çıkararak şekilde- dalgalı bir seyirle devam etti (Yeldan, 2010: 45-48). Sistemin işleyişi neoliberal paradigma ve kurumlar rehberliğinde çizilen Washington konsensüsünde açık ekonomi, serbest piyasa, minimal devlet olarak tanımlandı ve sistemin aksaklıkları sonucu ortaya çıkan eşitsizlikler ve yoksulluk gibi olumsuz etkiler siyasi birimlere yüklenerek, siyasilerin eşitsizlik, işsizlik ve yoksulluk konularında çözüm bulmaları beklenir hale geldi (Pronk, 2005: 15-16). Yakın geçmişte yaşanan Berlin Duvarı’nın yıkılması, Soğuk Savaş’ın bitmesi, internet teknolojisinin yaygınlaşması ve uluslararası kurum ve kuruluşların etkinleşmesi; çekirdeğini ekonomik büyüme ve kalkınmanın oluşturduğu yeni küreselleşme dalgasının ortaya çıkmasını sağladı.

En öz haliyle ekonomik büyüme, bir ülkenin kişi başına düşen üretiminin artmasıdır. Kalkınma ise nüfusun en yoksul kesiminin ekonomik refahı, eğitim seviyesi, gelir dağılımı ve ekonomide yapısal değişimlere yol açan ekonomik büyümedir. Genel olarak kişi başına gelir düzeyi, milli gelir düzeyi ve satın alma gücü paritesine göre gelir düzeyi üzerinden ölçülen ekonomik büyüme cari durumun anlaşılması, gelecek planlarının tayini ve ülkelerin tasnifi açısından sıkça kullanılmaktadır (Nafziger, 2006: 48). Ekonomik büyüme ve kalkınmışlık düzeyleri bakımından ülkeler potansiyelini gerçekleştirebilenler ve gerçekleştiremeyenler olarak birbirlerinden ayrılmaktadır ve bu ayrışma gelişmiş, gelişmekte olan ve geri kalmış veya birinci, ikinci, üçüncü dünya veya

kuzey - güney şekillerinde ifade edilmektedir. Geri kalmış, üçüncü dünya veya güney ülkeleri için öncelik ekonomik kalkınmayken, gelişmiş, birinci dünya veya kuzey ülkeleri için amaç ekonomik büyümedir.

Her ülkenin farklı yapı ve özelliklerde olması büyüme yarışında uygulanacak olan politikaların doğru seçilmesini zorlaştırmaktadır. İnsanların tüketim kalıpları ve tercihlerindeki çeşitlilik bir taraftan büyüme konusunda seçilecek politikanın rasyonel olmasını zorlaştırırken diğer taraftan sosyoekonomik hayatı şekillendiren sistemlerin birbirleriyle karşılaştırılmasını olanaksız hale getirmektedir (Buğra, 2010: 28). Dolayısıyla iktisadi büyümenin nasıl sağlanacağı, büyüme hızı ve kalitesinin ne olması gerektiği ve sürdürülebilirliği hususlarında bütün ülke ve toplumları kapsayan altın formül bulunmamaktadır. Bu durum ülkelerin kendi gerçekleri neticesinde oluşturacakları özgün büyüme stratejileri uygulamaları sonucunu doğurmaktadır.

Kimi düşünürlere göre küreselleşmenin öncülüğünü yapan bir ‘proje’ olan büyüme-kalkınma kavramları kapitalist sistemde merkezi konuma sahiptir (Ritzer, 2011: 32). Hatta su bir balığın yaşaması için ne denli hayati ise büyümede kapitalizm için o denli hayati öneme sahiptir (Suarez-Villa, 2012: 25). Bu nedenle büyüme modern iktisat biliminin kuruluşundan bugüne odak noktasıdır ve insanların, toplumların ve ülkelerin hem gelecek kaygılarının giderilmesi hem de beklentilerinin karşılanması için ihtiyatla üzerinde durdukları bir konudur. Gelişen iletişim ve ulaştırma teknolojileriyle birlikte her geçen saniye daha da küçülen dünyada keskinleşen rekabet ortamı ülkelerin büyüme gayretleri telaşa dönüşmektedir. Bu telaş kendisini –önceki bölümlerde değinildiği gibi- kur savaşları, ticaret savaşları ve soğuk-sıcak savaşlar şeklinde gösterebilmektedir.

1.4. Küreselleşme, Uluslararası Ticaret ve Ekonomik Büyüme - Genel Değerlendirme

Gelişmelerin çok boyutlu ve dinamik bir şekilde cereyan ettiği günümüz dünyasında birey, aile, toplum ve devlet bazında değişimler hızla yaşanır hale gelmiştir. Özellikle son on yılda yaşanan teknolojik gelişmelerinde etkisiyle dünyanın daha da küçük bir hale geldiği görülmektedir. Öyle ki her hangi bir yerde ortaya çıkan bir gelişme ontolojik, etimolojik ve epistemolojik açıdan taşıdığı anlamlar incelenmeden çok farklı coğrafyalardan geniş toplumlarca kabul edilebilmekte, dünya ölçeğinde anlık furyalar ortaya çıkabilmektedir. Küreselleşme kavramı altında incelenen bu değişim-dönüşüm sürecinde belirsizlikler ve belirsizliklerin nasıl yönetileceği konuları öne çıkmakta, etkin strateji arayışı bütün sosyolojik etmenler ve kurumlarca sürekli yapılagelmektedir.

Ekonomik dinamiklerin hızlandığı, toplumsal yapıların sarsıldığı ve politik kurumların sorgulandığı bu değişim dönemine dair yapılan araştırmalar incelendiğinde bunların temelde iki başlık altında toplandığı görülmektedir. Bunlardan ilki değişimin dinamiklerini sorgulamak, sürecin nasıl ortaya çıktığı ve süreç içinde bugünün nasıl tanımlandığıdır. İkincisi ise cari dinamiklerin tahlil edilmesiyle birlikte etkin stratejinin neye göre ve nasıl belirlenmesi gerektiğidir. İki başlık altındaki çalışmalar, ister globafili ister globafobi isterse de nötr bakış açısıyla, incelendiğinde dünyanın hiç hazır olmadığı bir değişim sürecinin girişinde olduğu görülmektedir. Özellikle son çeyrek yüzyılda sosyoekonomik ve politik anlamda yaşananlar düşünüldüğünde değişim sürecinin ortaya çıkardığı bütün fırsatlara rağmen tehditlerin göz ardı edilemez boyutlarda olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum da fırsatları yakalamak ve tehditleri bertaraf edebilmek için uygun stratejinin ne olduğu, neye göre ve nasıl şekillendiği sorularını gündeme taşımaktadır.

Modern anlamda bilinen dünyanın maruz kaldığı en büyük iktisadi bunalımlardan olan 2008 krizi sonrasında ülkeler, gelecek planlarını yeniden gözden geçirme ve stratejilerini yenileme ihtiyacı duymuşlardır. Bu açıdan kriz sonrası dönemde kur savaşları, ticaret savaşlar, vekâlet savaşları ve soğuk savaş gibi söylemler yoğunlaşmaktadır. Ülkelerin ardı sıra uyguladıkları politikalar düşünüldüğünde yeni normalin şekillenmeye başladığını ve ülkeler arasında rekabetin yeniden I. ve II. Dünya Savaşları öncesindeki belirsizlik atmosferine sürüklendiği, ulusal para birimlerinde

manipölasyondan tarife yükseltmelere ve ticari ambargolara, darbe teşebbüslerinden kiralık müfterilerle ülkeleri itham etmeye ve gözdağı vermek amacıyla alakalı alakasız insanları (örn. Hakan Atilla - Meng Wanzhou) tutuklamaya kadar gittiği görülmektedir.

Başta gelişmiş ülkeler arasındaki rekabetten kaynaklanan bu doğrudan ve dolaylı çatışma ve belirsizlik süreçleri dünya görüşleri ‘weltanschauung’ merkezinde ele alındığında şartların çetinleş(tiril)mesi sonucunda neoliberal politika ve kurumlar üzerinden ilerleyen ve doğal düzene müdahale edilmesini öngören kuvveti üstün tutan dünya görüşünün yöntem değiştirdiği dikkat çekmektedir.

Ahenk ve denge merkezli hakkı üstün tutan görüşü savunanların seslerinin iyice bastırıldığı görece daha sancılı bir döneme girildiği düşünülmektedir. Bu dönemin önceki dönemlerden daha zorlu geçmesini sağlayacak nedenlerden ilki şüphesiz küreselleşmeyle birlikte ülkelerin, toplumların ve bireylerin birbirlerine daha bağımlı hale gelmiş olması, ikincisi de gelişen teknolojiyle birlikte sosyoekonomik ve politik anlamda değer ve ölçü birimlerinin hızla değişebiliyor olmasıdır. Olumlu ve olumsuz olarak değerlendirilebilecek olan bu iki etmen bakış açısına göre değişebilmektedir. Örneğin insanlar arasındaki etkileşim ve karşılıklı bağımlılığın artması insanlık temalı Milenyum Kalkınma Hedefleri gibi çalışmaları teşvik ederken, sosyolojik katmanların hızlı etkileşimi istenmeyen, örneğin AIDS, gelişmelere kapı aralamaktadır.

Teknolojik açıdan da benzer şekilde bilgiye erişimin artmasıyla birlikte ‘su kuyusunun nasıl açılacağı’ gibi temel bilgilerden Büyük Veri (Big Data) analizlerine kadar genişleme sağlanmaktadır. İlave olarak son yıllarda, sanal para birimleri (bitcoin, altcoin vb.) ve endüstri 4.0 ile tüketim ve üretim kalıplarının değişmeye başlaması ve bu akıllı teknolojilerin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte işsizlik oranlarının artacağı beklentisi kaos senaryolarının gündeme gelmesine neden olmaktadır.

Sürecin artıları ile eksileri arasındaki makasın alabildiğinde açılmış olması insanları ve ülkeleri iktisadın rasyonalite, tam istihdam gibi varsayımlarına ve temel sorunlarına, yani, kaynakların tam, etkin, adil ve sürdürülebilir kullanılıp kullanılmadığı konularına yeniden ve daha ciddi bir şekilde eğilmelerini sağlamaktadır. Teorik anlamda son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında rasyonalite ve serbest piyasa merkezli çalışmaların yerini davranışsal çalışmalara bırakmaya başladığı, doğal kaynakların yeniden tanımlandığı, üretim tekniğinin mekân bağımlılığından kurtularak kendi kendini

şekillendirebildiği ve paylaşımında adaletin ve sürdürülebilirliğin aranmadığı ve hatta sorgulanmadığı görülmektedir. Yeni normalin oluşum sürecinde kurulan denklemlerin çok aktörlü ve çok boyutlu olduğu ve domino etkileriyle kelebek etkilerinin eş anlı gerçekleştiği düşünüldüğünde bu temel varsayım ve sorunların yeniden değerlendirilmesinin önemi ve alınacak kararların barındırdığı risklerin boyutu anlaşılabilir. Cari hâkim paradigmaya göre bu risklerin başında ekonomik büyüme yarışında geride kalınması yer almaktadır.

1978 Washington Konsensüsüyle temeli atılan, 1995 Dünya Ticaret Örgütünün kurulmasıyla hızlanan ve 2008 Finansal kriziyle birlikte metodolojik anlamda yapısal kırılmaya uğrayan küresel sistemde, ekonomik büyüme amaç fonksiyon ve uluslararası ticarete araç fonksiyon olarak tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, cari paradigmaya göre ülkeler; uluslararası ticaret vasıtasıyla ekonomik büyümelerini sağlamak durumundadır ve bu noktada Niccolo Machiavelli'nin 'hedefe giden yolda her şey mubahtır', Thomas Hobbes'ın hatırlattığı 'insan insanın kurdudur -homo homini lupus' atasözü ve küresel kapitalizm için yaygın bir şekilde kullanılan 'herkesin herkesle savaşı - bellum omnium contra omnes' söylemleri gündeme gelmektedir. Burada ülkeler kendi refahlarını korumak ve arttırmak için ekonomilerine ve rakip ülke ekonomilerine doğrudan ve dolaylı müdahalelerde bulunmayı doğal hatta 'vazgeçilmez koşul – sine qua non' olarak görmektedir.

Küresel çapta yaşanan gelişmeler ele alındığında özellikle 2008 Finans kriziyle birlikte eski bir Çin bedduası olan "değişim döneminde yaşayın!" söyleminin karşılık bulduğu, değişimin hazır olmayan toplumlarda yıkıcı etkilerde bulunabileceğini ve buna mukabil değişime hazır olan ve stratejik hamlelerini yapabilen ülkelerin orta ve uzun vadede pozisyonlarını koruyarak ileri atılabilecekleri bir süreç yaşanmaktadır. Bu açıdan çalışmanın devam eden kısımlarında bir taraftan ekonomik büyüme rekabetinde ülkelerin ihracat dinamikleri bakımından hangi stratejileri ele alabilecekleri incelenirken diğer taraftan Türkiye'nin belirsizlik altında yol almasını sağlayacağı düşünülen ihracat stratejisi önerisinde bulunmaktadır.

II. BÖLÜM

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE MAKROEKONOMİK GELİŞMELER

Dünya tarihinde büyük dönüşümlerin yaşandığı son iki-üç asırlık süre zarfında düşünce kalıplarından geleneklere, etik algısından dinlere, değer birimlerinden ölçüm yöntemlerine kadar sosyoekonomik, politik ve teknik anlamda hemen her şey değişmektedir. Özellikle teknik ve teknolojik devrimlerle değişim ve dönüşüm çağının hızla yaşandığı günümüzde düşünce ve eylemin zaman ve mekân bağımlılığı ortadan kalkmaktadır. Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Soğuk Savaşın bitmesiyle birlikte 1990 sonrası dönemde yerel politikaların yerini küresel politikaların almaya başladığı görülmektedir. Yeni normalin şekillendiği bu süreçte geleceğin artan belirsizliği, insanların-toplumların ve devletlerin geleceğe yönelik strateji ve planlarını daha itinalı bir şekilde yapmaları ihtiyacını doğurmaktadır. Nitekim 2000li yıllarda yaşanan sosyoekonomik ve politik anlamdaki gelişmeler etkin stratejiye sahip olmanın önemini vurgulamaya devam etmektedir.

Kur savaşları, ticaret savaşları ve ekonomik soğuk savaş gibi söylemlerin yaygın bir şekilde kullanıldığı günümüzde, dünya ekonomisindeki gelişmelerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi gelecek stratejileri açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle devam eden başlıklarda ilk olarak gelişmiş ülkeler ve Türkiye'nin ekonomik büyüme ve kalkınma düzeylerine dair veriler karşılaştırılmaktadır. Ardından 1990 sonrası süreçte Türkiye ekonomisinin gelişimi temel makroekonomik veriler ve özellikle ihracat verileri üzerinden değerlendirilmektedir. Böylece yeni normalin şekillenmeye başladığı günümüzde dünya ekonomisinde etkili ve yetkili pozisyonda olan (olduğu kabul edilen) ülkelerin zaman içindeki performanslarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi, günümüz dünyasında yaşanan asimetric gelişmelerin anlaşılması ve gelecek beklentilerinin bu gelişmeler doğrultusunda sayısal göstergeler ve grafiklerle belirginleştirilmesi hedeflenmektedir.

2.1. Küreselleşme Sürecinde G20 Ülkelerinin Makroekonomik Açıdan Gelişimi

Dünya ekonomisinde son yarım yüzyılda oldukça büyük yapısal kırılmalar ve rejim değişiklikleri gerçekleşmiştir. 1970lerde Bretton Woods sisteminin terkedilmesiyle uygulamaya konan Petro-Dolar sistemi, Asya kaplanlarının yükselişi, AB ve benzeri uluslararası kurumların kurulması ve etkinleşmesi, soğuk savaşın sona ermesi, EURO para birimine geçilmesi ve benzeri gelişmeler bugünkü düzenin temelini teşkil etmektedir. Bugün dünya ekonomisi analizlerinde ülkelerin durumu ülke ve ülke grupları üzerinden yapılan karşılaştırmalarla yapılmaktadır. Ülke gruplandırmalarından en yaygın kullanılanlardan biri demografik, ekonomik ve politik kapsayıcılığının yüksek olması nedeniyle G7-G8 ve G20'dir ve bu nedenle küreselleşme sürecinde ülke karşılaştırmalarında G20 üzerinden yapılmaktadır.

Kuruluşu 1975 yılına dayanan Yediler-Sekizler Grubu (The Group of Seven/Group of Eight G7/G8) benzerlerinden farklı olarak herhangi bir anlaşmaya dayanmamaktadır ve 1998 yılına kadar bir sekreteryası olmamıştır. Üye ülke liderlerinin düzenlenen yıllık toplantılarda birbirlerini tanımalarını ve böylece birbirlerinin iç politik ve ekonomik kısıtlarını ve önceliklerini anlamalarını sağlamakta, politika koordinasyonu, ortak girişimler ve diğer aktörlerle etkileşim zemini oluşmaktadır. İlki altı ülkenin katılımıyla gerçekleşen zirvenin ikincisi 1994 yılında AB'nin de katılımıyla yedi ülkeyle gerçekleştirmiştir. Sonrasında Rusya'nın da katılımıyla birlikte G8 olarak anılmaya başlanmıştır. AB'nin de katılımıyla sekiz ülkeden fazlasını kapsayan birlikte Japonya'nın da yer alması G8'i klasik 'batı' tanımlamasının dışına çıkarmaktadır (Hajnal, 2007: 2-3).

G8'in genişletilerek G20 halini alması; 2008 küresel ekonomik krizi sonrasında oluşan sıkıntıları gidermek, ekonomik ve finansal tartışmaları genişletmek ve işbirliğini arttırmak için yeni bir diyalog mekanizması sağlamak üzere olmuştur. Dünya geneli ekonomik büyümeyi sürdürebilmek için ülkelerin maliye bakanları ve merkez bankası başkanlarının da dâhil edildiği forumda 19 ülkeye ilave olarak, AB konsey başkanı ve AB merkez bankası başkanı tarafından temsil edilen AB yer almaktadır. Bununla birlikte foruma IMF direktörü, Dünya Bankası Başkanı, IMF ve Dünya Bankasının Uluslararası Para ve Finansal Komite ve Kalkınma Komitesi başkanları da katılmaktadır. G20 dünyanın bütün bölgelerini kapsayan, toplam dünya nüfusunun üçte ikisini içeren ve

küresel GSYİH'nın yaklaşık% 90'ını oluşturan yapısı ile G8'e göre daha geniş meşruiyet zeminine sahiptir (Hajnal, 2007: 152). Bununla birlikte üye ülkelerden Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı ilhak etmesinin ardından birlikten çıkarılmış olması (Acosta, 2014), birliğin siyasi duruşunu muhafaza ettiğini göstermektedir.

Küreselleşme sürecinde ülkeler arasındaki gelişme seyri ilk olarak BM tarafından yayınlanan İnsani Gelişmişlik İndeksi – İGE (Human Development Index -HDI) verileri üzerinden karşılaştırılmaktadır. Buna göre G20 ülkeleri içinde en yüksek İGE verisine sahip olan ülke 0.939'la ikinci sırada yer alan Avustralya'dır. Avustralya'yı 0.926 puanla Almanya takip etmekte, Kanada ABD, İngiltere, Japonya ve Kore Cumhuriyeti İGE'nin ilk yirmi ülkesi arasında yer almaktadır.

Tablo 3: G20 ülkelerinin İGE Sıralaması ve İGE Değerlerinin Gelişimi

2017 İGE Sırası	Ülkeler	1990	2000	2010	2017	Mini Grafik	2012- 2017 Sıra Değişimi
3	Avustralya	0.87	0.9	0.92	0.94		0
5	Almanya	0.8	0.87	0.92	0.94		-1
12	Kanada	0.85	0.87	0.9	0.93		0
13	ABD	0.86	0.89	0.91	0.92		-5
14	İngiltere	0.78	0.87	0.91	0.92		5
19	Japonya	0.82	0.86	0.89	0.91		1
22	G. Kore	0.73	0.82	0.88	0.9		1
24	Fransa	0.78	0.85	0.88	0.9		0
28	İtalya	0.77	0.83	0.87	0.88		-2
39	Suudi Arabistan	0.7	0.74	0.81	0.85		0
47	Arjantin	0.7	0.77	0.81	0.83		-2
49	Rusya	0.73	0.72	0.78	0.82		3
64	Türkiye	0.58	0.66	0.73	0.79		8
74	Meksika	0.65	0.7	0.74	0.77		-1
79	Brezilya	0.61	0.68	0.73	0.76		7
86	Çin	0.5	0.59	0.71	0.75		7
113	Güney Afrika	0.62	0.63	0.65	0.7		6
116	Endonezya	0.53	0.61	0.66	0.69		-1

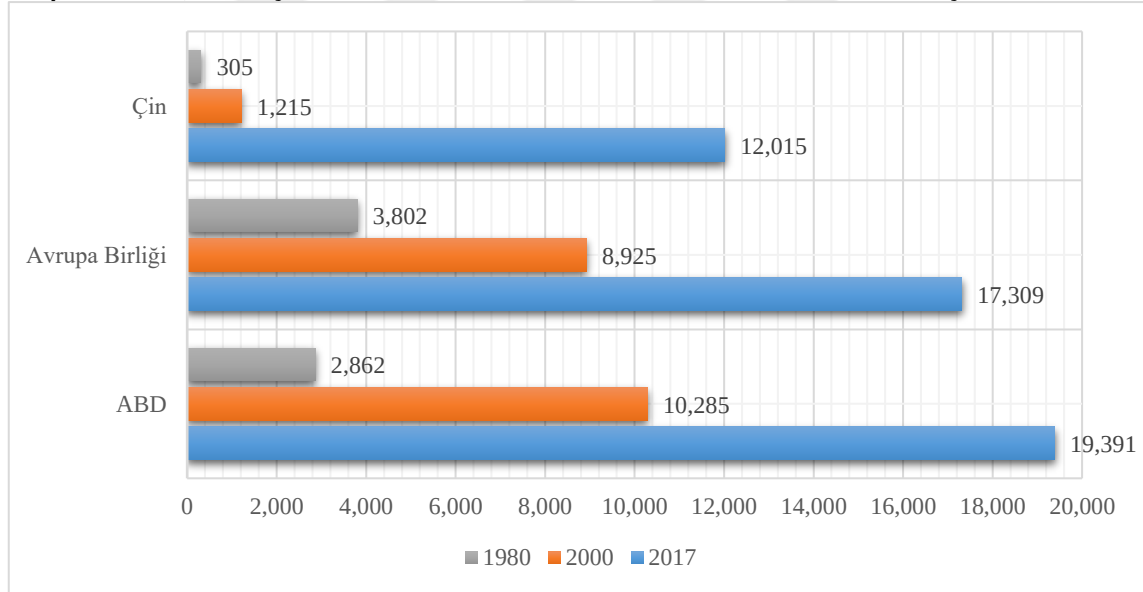
Kaynak: BM, İnsani Gelişme Raporu 2018

Fransa ve İtalya'nın sırasıyla 21. ve 26. Sırada yer aldığı endekste Suudi Arabistan 38. sıradaki konumu ile G20 içindeki en gelişmiş Müslüman ülke pozisyonundadır. Endekste Arjantin ve Rusya'dan sonra yer alan Türkiye 71. sırada yer almaktadır.

Türkiye'yi Meksika ve Brezilya takip etmektedir. Dünya ekonomisinin lokomotiflerinden olan Çin 90. sırada yer alırken düşük G20 ülkelerinden Endonezya, Güney Afrika ve Hindistan endeksin son sıralarında kendisine yer bulabilmektedir. Buradan hareketle G20'nin gelişmiş ülkeleri kapsamaktan ziyade dünya ekonomik ve siyasal görünümünü etkileyebilme kabiliyetine sahip olan ülkeleri ihtiva eden bir birlik olduğu kolaylıkla görülebilmektedir.

İGE verilerinden sonra ülke sınıflandırmalarında yaygın kullanılan ölçütlerden bir diğeri ülkelerin GSYİH verilerine göre sıralanmasıdır. Bu yaklaşımla G20 ülkeleri ele alındığında dünya ekonomileri arasında ABD, AB ve Çin ayrı bir boyutta olduğu ve diğer ülkelerin bu ülkeleri takip ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda hem karşılaştırmalı analizlerin kolayca yapılabilmesi hem de değişimlerin daha net görülebilmesi için devam eden grafiklerde G20 ülkelerden ABD, AB ve Çin ayrı olarak ele alınmaktadır.

Grafik 10: ABD, AB ve Çin'in 1980-2000 ve 2017 Yılları Verilerine Göre GSYİH Gelişimi

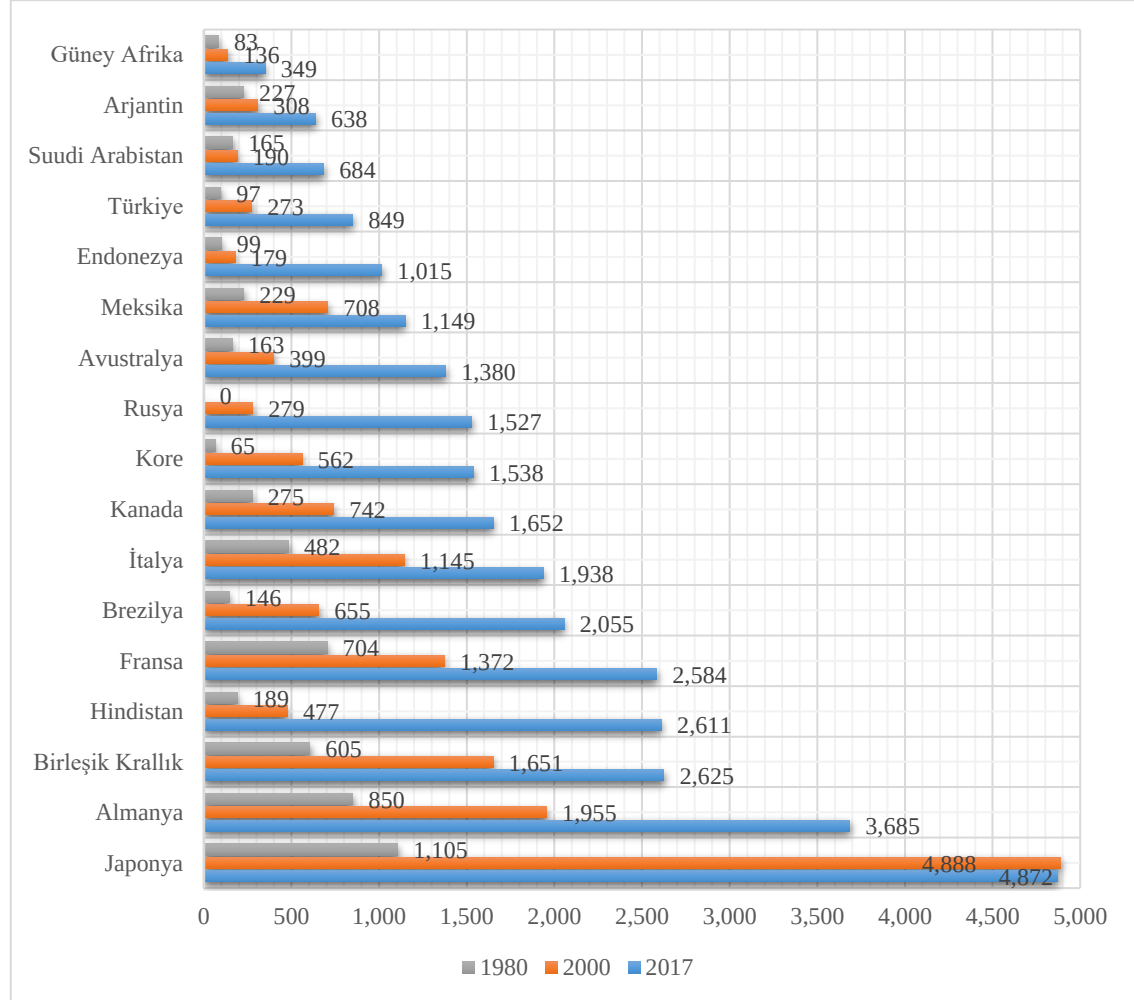
Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

21. yüzyılın en büyük ekonomilerine sahip olan ABD, AB ve Çin'in 1980, 2000 ve 2017 yıllarına ait GSYİH verileri yukarıda yer almaktadır. Grafik üzerinden okunabileceği üzere 1980lerden 2000 yılına kadar Çin'in, AB ve ABD'ye kıyasla görmezden gelinebilecek derece düşük bir GSYİH verisine sahipken, bu durumun 2000 yılı sonrasında ciddi biçimde değiştiği ve 2017 itibarıyla 12 Trilyon doları aşan GSYİH'sı ile hem AB hem de ABD için tehdit olmaya başladığı görülmektedir. Diğer taraftan grafik

üzerinden 1980 yılına dair AB'nin GSYİH verisinin (1980 yılına ait AB verisi bugünkü üyelerin o yıla ait toplam GSYİH verisini yansıtmaktadır) ABD'nin önünde yer aldığı ancak 2000 yılına gelindiğinde ABD'nin aradaki farkı kapatarak öne geçtiği görülmektedir. 2017 yılına gelindiğinde ise ABD'nin 19.391 Trilyon Dolarlık GSYİH verisi ile lokomotif pozisyonunu koruduğu ancak diğer ülkelerle arasındaki farkın azalma eğilimi gösterdiği okunabilmektedir. Bu azalma küreselleşmenin lokomotif pozisyonundaki ABD'nin GSYİH sıralamasına göre liderliği devraldığı AB ile son yıllarda özellikle ekonomik sahada yaşadığı anlaşmazlıkları açıklayabilmektedir.

2017 yılı itibarıyla ABD, AB ve Çin dışındaki G20 ülkelerine bakıldığında ise;

Grafik 11: ABD, AB ve Çin Hariç G20 Ülkelerinin 1980-2000-2017 Yıllarına Göre GSYİH Gelişimi

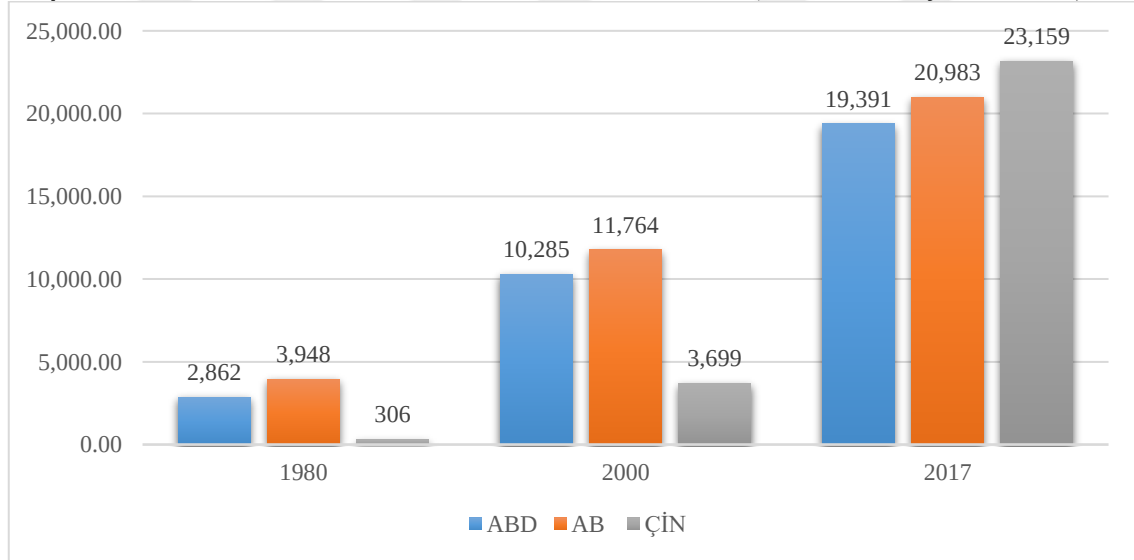
Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

En yüksek GSYİH verisine sahip olan ülkelerin sırasıyla Japonya, Almanya ve Birleşik Krallık olduğu, bu ülkeleri Hindistan, Fransa, Brezilya ve Kanada'nın takip ettiği görülmektedir. Grafikte farklı renklendirmelerle ayrıştırılan 1980-2000-2017 yıllarına

dair verilere bakıldığında özellikle Japonya'nın 2000 yılına göre gerileme gösterdiği, Almanya, Fransa, Kanada ve İngiltere'nin istikrarlı ilerleyişini koruduğu gözlemlenebilir. Diğer taraftan BRICS-TR (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) olarak tasnif edilen ülkelerden, Hindistan ve Rusya'nın 2000 yılı sonrası oldukça yüksek büyüme kaydettiği; Brezilya, Endonezya ve Türkiye'nin 1980-2000 arası yıllara göre büyümelerini hızlandırdıkları teyit edilmektedir. Buna karşın Güney Afrika'nın gelişim trendinde geride kaldığı, beklenen sıçramayı sergileme konusunda görece daha başarısız olduğu görülmektedir.

Önceki bölümde belirtildiği üzere ülkelerin karşılaştırılmasında nominal GSYİH verisi yanında reel karşılığı ifade etmek üzere kullanılan Satın Alma Gücü Paritesi – SAGP (Purchasing Power Parity - PPP) yaklaşımı da kullanılmaktadır. Nominal değere göre oldukça farklı çıkarımlara olanak sağlayan satın alma gücü yaklaşımına göre ülke karşılaştırmaları farklı yorumlara olanak sağlamaktadır. Buna göre ABD, AB ve Çin ekonomilerinin 1980-2000 ve 2017 yıllarına dair SAGP-GSYİH istatistikleri aşağıdaki grafikte sunulmaktadır.

Grafik 12: ABD, AB ve Çin'in SAGP- GSYİH Verilerinin Gelişimi, (1980-2017, Milyar, Int. USD)

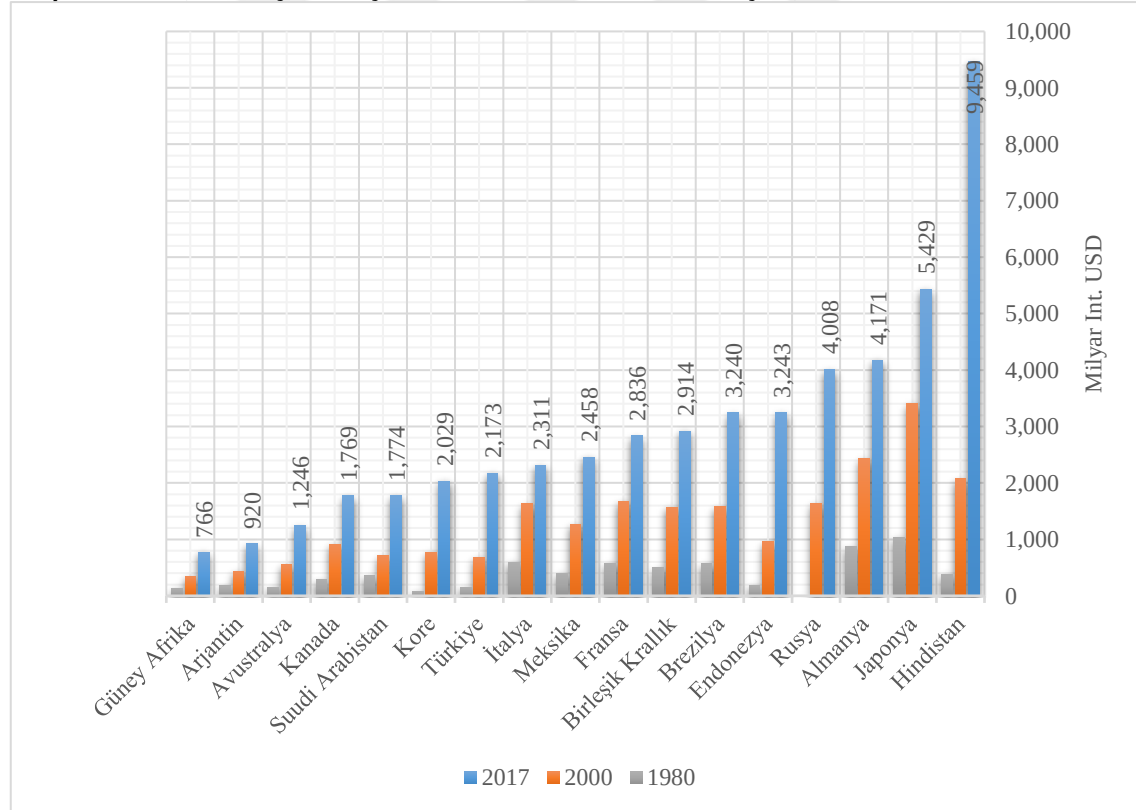
Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafiğe göre 1980 yılında AB yaklaşık dört trilyon dolarlık SAGP-GSYİH verisi ile ABD ve Çin'in önünde yer almaktadır. Çin'in ise sadece 306 milyar dolarlık SAGP-GSYİH verisi ile ABD'nin yaklaşık onda biri, AB'nin ise yaklaşık on üçte biri olduğu görülmektedir. 2000 yılına gelindiğinde AB ile ABD arasında 1980 yılındaki yaklaşık 1,37 (3948/2862) oran farkının azalarak 1,14'e gerilediği, Çin ile mukayeseli

bakıldığında da 3.20'ye (11764/3699) kadar düştüğü görülmektedir. 2000 sonrası gelişmelerle birlikte 2017 yılı verilerine bakıldığında ise AB'nin lider konumunu Çin'e bıraktığı görülmektedir. Buna göre 2000 sonrası yüksek performansı ile Çin 23,159 Trilyon Dolarlık SAGP-GSYİH verisiyle ABD'nin yaklaşık 1,19 katı, AB'nin ise yaklaşık 1,1 katı büyük bir ekonomi haline geldiği dikkat çekmektedir. Aynı dönemde AB ile ABD arasındaki yüzde farkın gerilemeye devam ederek yaklaşık 1,14'ten 1,08 kata kadar düşmüş olması 'Batı' bloğundaki rekabete dair bilgi sunmaktadır. Çin'in yükselişiyle şekillenen bu durum son yıllarda ABD ile Çin arasındaki çatışmaların neden kaynaklandığını ve AB'nin edilgen politikalara neden yöneldiği açıklarken, sürecin her geçen gün daha da çetrefilli bir hal alabileceğini ve küreselleşme lokomotifliğinin yakın zamanda -ekonomik anlamda- el değiştirebileceğini işaret etmektedir.

ABD, AB ve Çin dışındaki G20 ülkelerinin 1980 sonrası dönemde SAGP-GSYİH'na göre sergilediği gelişme seyri incelendiğinde;

Grafik 13: ABD, AB ve Çin Hariç G20 Ülkeleri SAGP-GSYİH Gelişimi, 1980-2000-2017

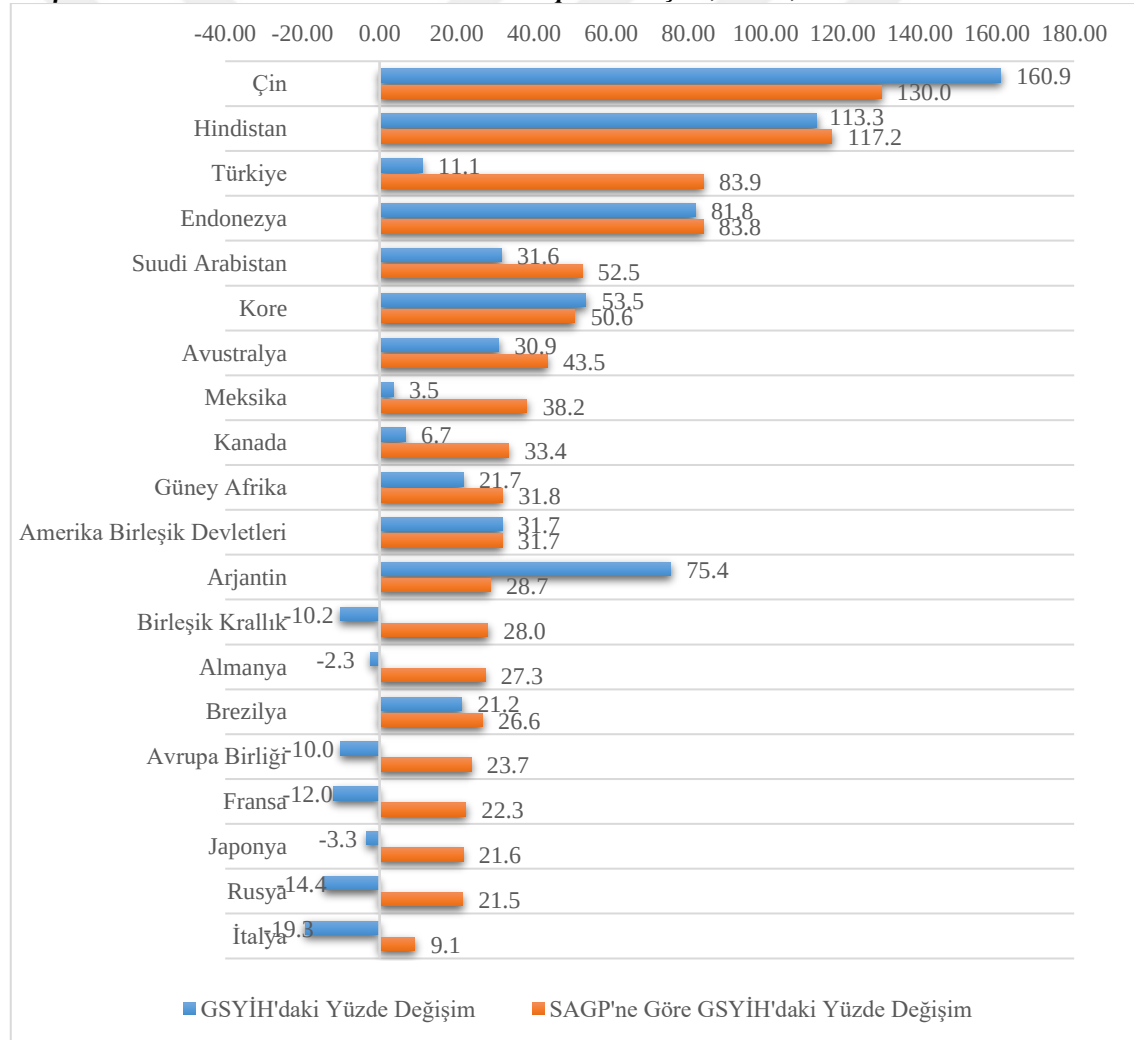

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

2000 sonrası dönemde Hindistan'ın sıra dışı bir gelişme sergileyerek yaklaşık 4,5 kat ilerleme kaydettiği dikkat çekerken, onu 2000 yılına göre GSYİH verisinde gerileme

olmasına rağmen SAGP-GSYİH'na göre ilerleme kaydeden Japonya, Almanya ve Rusya'nın izlediği görülmektedir. 2000 yılı sonrası SAGP-GSYİH'na göre sergilenen performansa bakıldığında İtalya, Fransa, İngiltere, Meksika ve Brezilya'nın görece düşük büyüme gösterdikleri bunlara mukabil Endonezya, Rusya ve Türkiye'nin yüksek performans sergiledikleri görülmektedir. GSYİH verisine göre yapılan sıralamada ABD, AB ve Çin'in ardından gelen Japonya, Almanya ve İngiltere'nin ardından gelen Hindistan'ın SAGP-GSYİH verisine göre Çin'in hemen ardından geliyor olması ve/veya benzer şekilde GSYİH sıralamasına göre 17. sırada olan Türkiye'nin de SAGP-GSYİH sıralamasına göre 13. sırada yer alması satın alma gücü paritesi yaklaşımının farklılığını ve sunduğu yorum zenginliğini göstermektedir.

Grafik 14: G20 Ülkelerinin 2008 Krizi Sonrası Toplam Gelişimi, Yüzde, 2008-2017

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Teknolojik gelişmelerle birlikte 2000 sonrası farklı bir boyuta taşınan dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler riskleri beraberinde getirmiş ve bunun sonucunda FED eski başkanı Janet Yellen'e göre "bir yaşam sürecinde bir daha görülme olasılığı olmayan (Yellen, 2017)" 2008 krizi yaşanmıştır. 1929 kriziyle birlikte en büyük krizler arasında yer alan bu krizden bütün ülkeler değişen oranlarda etkilemiş, birçoğunda yapısal kırılmalara ve rejim değişimlerine neden olmuştur. Önceki grafikte G20 ülkelerinin 2008 krizi sonrasında 2008-2017 dönemini kapsayan GSYİH ve SAGP-GSYİH büyüme oranları gösterilmektedir.

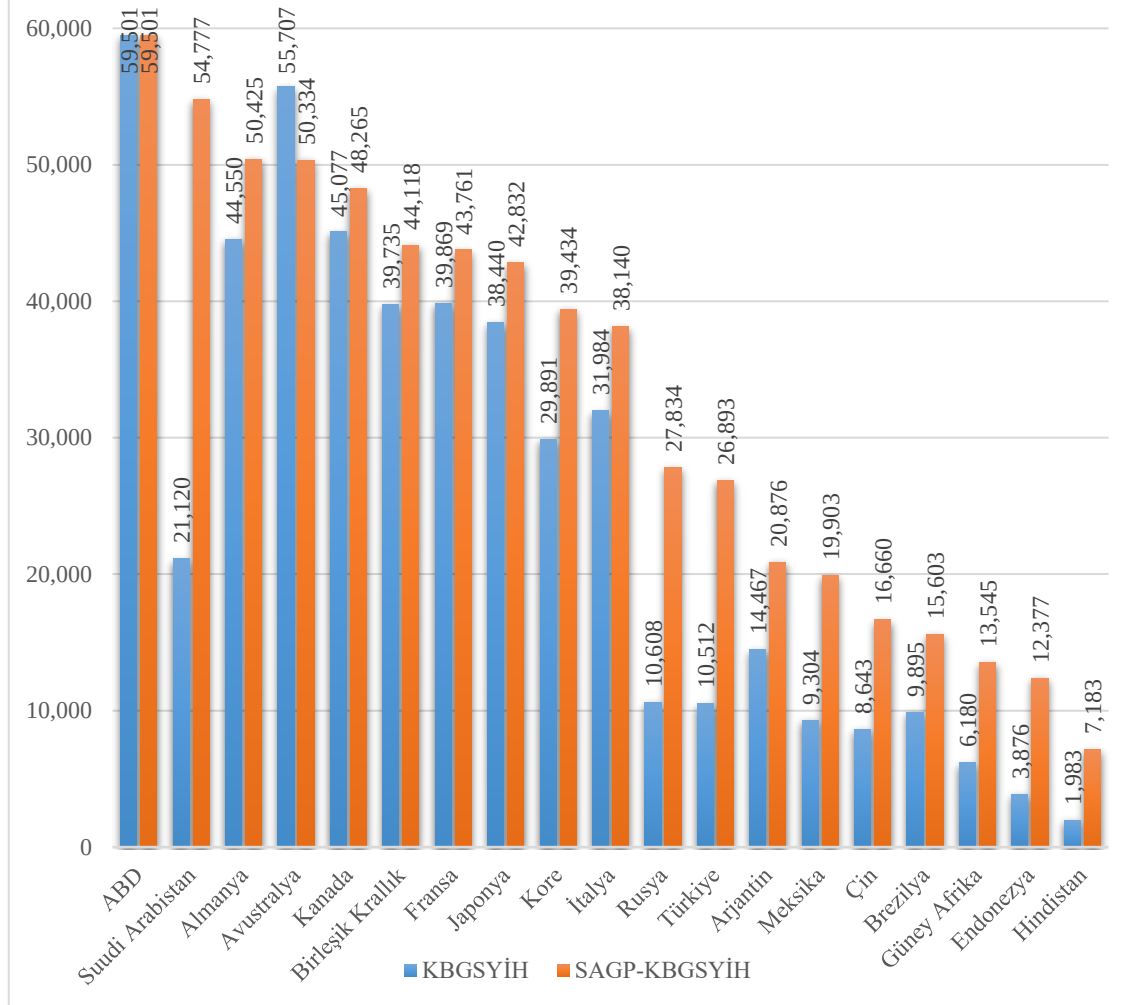
Ülkelerin 2008-2017 yılları arası sergiledikleri toplam SAGP-GSYİH büyüme oranına göre sıralandığı yukarıdaki grafikte Çin ve Hindistan'ın kriz sonrası dönemde yüksek büyüme serüvenlerini hem GSYİH hem de SAGP-GSYİH verilerine göre devam ettirdikleri görülmektedir. Kriz sonrası dönemde Çin GSYİH yaklaşık %160, SAGP-GSYİH'da ise %130luk ilerleme kaydetmiştir. Hindistan için aynı sıralamada veriler %113 ve %117'dir.

SAGP-GSYİH verisindeki toplam gelişime göre Çin ve Hindistan'ın ardından %83,9 gibi yüksek bir toplam büyüme oranına sahip olan Türkiye, üçüncü sırada yer almaktadır. Bu yüksek orana rağmen Türkiye'nin toplam GSYİH büyüme verisinde sadece %11,1 gibi bir oranda kalmış olması ve bu oranın SAGP-GSYİH verisiyle olan sıra dışı farkı dikkat çekmektedir. Arjantin ise Türkiye'nin tersi bir performans sergilemiş, kriz sonrası toplam GSYİH büyüme oranı %75,4 artarken SAGP-GSYİH verisi sadece %28 dolaylarında artabilmiştir.

Alışılmış durumların tersine grafiğin alt sıralarında gelişmiş Batı ülkelerinin olduğu, 2008 krizi sonrasında bu ülkelerin SAGP-GSYİH verilerinde görece düşük büyüme performansı sergiledikleri ancak özellikle toplam GSYİH büyüme oranları bakımından durgunluğa ve daralmaya girmiş oldukları görülmektedir. Birleşik Krallık, Almanya, Fransa, Japonya, Rusya ve İtalya'da yaşanan daralma sırasıyla %-10.2, %-2.3, %-12, %-3.3, %-14.4 ve %-19.3'tür. Bu ülkelerin bir kısmını da içeren Avrupa Birliği'nin birlik olarak daralması ise %-10.0 oranındadır. Şüphesiz bu durumun ortaya çıkmasında 2008 krizi sonrası yaşanan Avrupa Borç Krizlerinin de etkisi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Makroekonomik anlamda ülkelerin karşılaştırılması istifade edilen bir diğer açıklayıcı veri seti de kişi başına GSYİH ve satın alma gücü paritesine göre kişi başına GSYİH'dır. Ülkelerarasındaki gelişmişlik farkının nüfus değişkenini de ilave ederek gösteren bu yaklaşımla ülke vatandaşlarının ne denli müreffeh bir yaşam sürdürdüklerine dair fikir elde edilebilmektedir.

Grafik 15: AB Hariç G20 Ülkelerindeki KBGSYİH ve SAGP-KBGSYİH, (2017, USD)

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Buna göre yukarıdaki grafik incelendiğinde 2017 yılı verileri çerçevesinde ABD'nin altmış bin dolara yaklaşan kişi başına gelir düzeyi ile en müreffeh ülke konumunda olduğu; onu GSYİH bazında Avustralya'nın, SAGP-GSYİH bazında da Suudi Arabistan'ın izlediği görülmektedir. Kişi başına SAGP-GSYİH verileri üzerinden yapılmış olan sıralamaya göre toplamda dünyanın en büyük ekonomilerinden olan ve aynı zamanda en kalabalık ülkeleri olan Çin ve Hindistan'ın ise G20 ülkeleri arasında son

sıralarda yer almaktadır. Türkiye ise KBGSYİH verisi bakımından 14. sırada yer alırken SAGP-KBGSYİH verisine göre 12. sıradadır.

Küreselleşme sürecinde dünya ekonomisinde söz sahibi olan ülkelerin konumu ve gelişimine dair bilgiler verildikten sonra devam eden bölümde Türkiye ekonomisine dair makroekonomik göstergelere yer verilerek yakın geçmişteki performansı ele alınmaktadır.

2.2. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Makroekonomik Açından Gelişimi

Küreselleşme bugünkü haline gelinceye kadar sosyolojik, ekonomik ve politik anlamda yaklaşık 250-300 yıllık bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Bu süreç içinde sürecin lokomotifleri olan Batı'lı ülkeler de dâhil olmak üzere dünyanın hemen her ülkesinde büyük değişiklikler olmuştur, olmaktadır.

Küreselleşme sürecine Türkiye merkezinden bakıldığında; birinci küreselleşme evresi olarak tanımlanan 1870-1914 yıllarının Devlet-i Aliyye'nin (Osmanlı İmparatorluğu) sanayileşme konusunda geç kalmasının bedelini ağır bir şekilde ödediği, son yıllarına tekabül ettiği görülmektedir. 1914'te başlayan birinci dünya savaşında çok zor şartlar altında büyük fedakârlık göstererek varlığını devam ettiren Devlet-i Aliyye, savaşın ardından birde İstiklal Harbini gerçekleştirmiş ve bir noktadan sonra yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmıştır.

Sanayi inkılabı neticesinde kütleli üretimin artması dönemin liberal iktisat politikaları ile birleşerek birinci küreselleşme evresini (1870-1914) beraberinde getirmiş, açık ekonomiler algısı dünya çapında oturmaya başlamıştır (Yeldan, 2001: 15). Osmanlı Devletinin son yıllarına tekabül eden bu süreçte tedbirler alınmaya çalışılmış olsa da başarılı olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğinde olan Türkiye'de, kuruluşuyla birlikte özel sektöre öncelik veren “milli iktisat politikası” benimsediğini ilan etmiş (Şahin, 2006: 31-39), 1929 yılına değin dışa açık ve devlet eliyle özel sermayenin teşvik edilmesi politikalarını (kısmi liberal politikaları) uygulamıştır (Boratav, 1983: 258). Türkiye 29 kriziyle birlikte ekonomide sıkma politikaları uygulamaya başlamıştır. Hemen sonrasında gelen ikinci dünya savaşı sürecinde ise tedbir politikalarını benimsemiştir. Savaşın bitmesinden sonra Türkiye, 1947 Kalkınma Planıyla (Vaner Planı) birlikte 1948-1958 yılları arasında ithal ikameci politikalar yerine ihracat temelli liberal ticaret

politikasını belirleyerek, sanayileşmenin hızlanması ve ihracatla birlikte döviz tasarrufunun sağlanması gibi hedefler ortaya koymuştu ancak yaşanan gelişmeler ve 1961 darbesiyle birlikte yeniden ithal ikameci politikalar benimsenmiş ve 1980'e kadar bu politika uygulanmıştır. İthal ikameci politikaların beklenen gelişmeyi sağlayamaması ve 1970'lerde altın standardının terki ve petrol krizi gibi kritik gelişmelerin yaşanması neticesinde Türkiye, önemli derecede ödeme güçlüğü ve döviz darboğazları yaşanmış, dönemin siyasilerinden S. Demirel'in ifadesiyle "70 sente muhtaç" hale gelmiştir. Döviz darboğazıyla birlikte baş gösteren yüksek enflasyon ve ekonomik istikrarsızlıklar 24 Ocak 1980 Kararlarının alınmasını zorunlu kılmıştır (Karluk, 2009: 222-224). 24 Ocak kararlarıyla birlikte Türkiye yönünü dünyaya çevirmiş ve ihracata dayalı büyüme ve sanayileşme politikasına geçerek ekonomisini büyük ölçüde liberalleştirmiştir (Özcan ve Özçelebi, 2013: 2). Özünde liberal felsefenin izlerini taşıyan ve IMF'nin Ortodoks istikrar reçetelerinden oluşan 24 Ocak kararları dışa kapalı ekonomilerden uzaklaşarak ihracata dönük bir sanayileşmeyi öngörmektedir (Erdost ve Berksoy, 1982: 63-64).

Türkiye bu kararları alırken temelde hedefi kısa vadede kronik hale gelmiş olan iktisadi sıkıntıların giderilmesidir. Uzun dönemde ise istikrarlı ekonomik büyümenin sağlanması hedeflenmektedir (Karabıçak, 2000: 55; Tokucu ve Yüce, 2013: 49). Özel sektörün alanının genişletildiği kararlar doğrultusunda ihracatın önünü açmaya yönelik birçok düzenleme yapılmış, kamu kesiminin ekonomi ve özellikle de dış ticaret üzerindeki ağırlığı ve belirleyicilik düzeyi azaltılmaya çalışılmıştır. Gümrük vergileri düşürülmüş, ihracatı teşvik edici mahiyette düşük faizli krediler sunulmuştur (Akalin, 2006: 184-185). Büyük dönüşüm sürecinde önemli bir aşama olarak finansal serbestleşme hamlesi de 1989 yılında yapılmış, yabancı sermaye hareketliği serbest bırakılarak küresel entegrasyon süreci hızlandırılmıştır.

1990lı yılların çalkantılı sürecine birde serbest piyasa işleyişine uyum sancıları eklenince 1994 yılında döviz krizi yaşanmıştır. 1994 krizinin yaralarını sarmak ve AB ile ilişkileri daha sağlam temeller üzerinde şekillendirmek niyetiyle 1996 yılında Gümrük Birliği anlaşması imzalanmış ve böylece AB pazarında avantajlı konuma gelmek hedeflenmiştir. Ancak 1997 yılında yaşanan ve Türkiye'yi oldukça etkileyen Asya krizi ve siyasal alanda da Postmodern Darbe süreci teşebbüsleri baltalamış, ülke ekonomisinin daralmasına neden olmuştur. 1990lı yılların sonlarına doğru siyasal ve ekonomik istikrarsızlıkla beslenen yapısal sorunlar kendisini Kasım 2000 ve Şubat 2001 tarihlerinde

ekonomik kriz olarak göstermiştir. Bu dönemde ardı ardına yaşanan ekonomik ve siyasal krizlerle oluşan istikrarsızlık Türkiye'nin yine/yeniden IMF'ye yönelmesine neden olmuş, IMF'nin direktifleri doğrultusunda yapısal reformların yapılabilmesi için Mart 2001'de ekonominin başına Dünya Bankası başkan yardımcılığı yapan Kemal Derviş getirilmiştir. Kemal Derviş göreve gelir gelmez sonrasında adıyla anılan ve Merkez Bankası, Bankacılık, Kamulaştırma, Bütçe yönetimi gibi makro kapsamındaki kurumları kapsayan düzenlemeler, özelleştirilecek kuruluşlar ve bir takım kısıtları içeren 15 kanun meclisten geçmiştir. Böylece Türkiye IMF programları vasıtasıyla neoliberal doktrine bağlı küresel ekonomik sisteme entegre olmuştur.

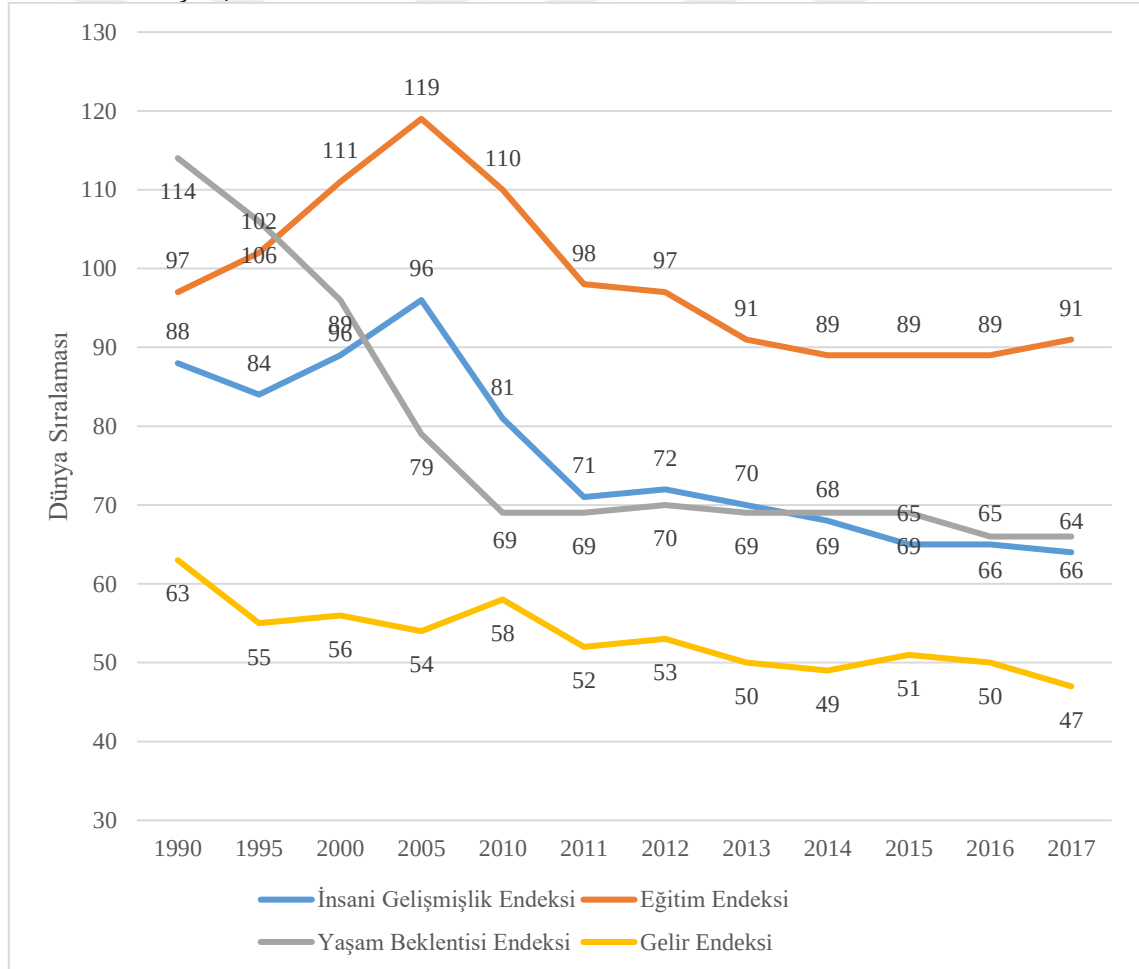
IMF'nin acı reçeteleri ve siyasal istikrarsızlık 2002 yılında erken seçimleri beraberinde getirmiş ve seçim sonrası dönemde tek parti iktidarının da getirdiği siyasal istikrar ortamı IMF politikaları merkezinde oluşturulan ekonomik programların uygulanmasına kolaylık sağlamıştır. Türkiye ekonomisi tek başına iktidarın getirdiği güven ortamının da katkısıyla 2008 krizine kadar hızlı büyüme sürecine girmiştir. 2008 krizinin etkileri tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye içinde oldukça yıkıcı olmuş, ancak ekonomi yönetimi başarılı bir şekilde yaşanan daralmanın krize dönüşmesini engelleyebilmiştir. 2008 krizinin ardından Türkiye'nin en büyük ihracat pazarı konumunda yer alan Avrupa'da yaşanan borç krizleri Türkiye'nin ihracatta yeni liman arayışlarını arttırmış, Afrika, Güney Amerika gibi açılımlar yapılmaya çalışılmıştır.

2002 yılı sonrasında yakın coğrafyasında oldukça çalkantılı bir atmosferle yaşamak durumunda olan Türkiye; Dünya küreselleşirken buna seyirci kalmamaya özen göstermiştir. Ülke içinde ve yakın coğrafyasında yaşanan savaşlar, askeri darbeler, darbe teşebbüsleri, terör olayları, depremler, siyasal istikrarsızlıklar ve benzeri olağan üstü gelişmelere rağmen Türkiye dünya ekonomileri arasında ilk yirmide kalmayı başarmıştır.

Türkiye, 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte ihracat odaklı büyüme stratejisini benimseyerek, bir taraftan eksiklerini giderme telaşı diğer taraftan da yarışma gayretiyle dünya iktisadi liginde yer almaya çalışmıştır. Aradan geçen zaman sürecinde Türkiye'nin dünya liginde ülke olarak sıralaması sürekli değişmiştir. Türkiye'nin insani gelişmişlik endeksi, eğitim endeksi, yaşam beklentisi endeksi, gelir endeksi ve bunların eşitsizliklere göre düzeltilmiş hallerindeki dünya sıralamasındaki değişim şöyledir.

Türkiye 1990 yılında insani gelişmişlik endeksine göre dünyada 88. sıradayken 2005 yılında 95. sıraya gerilemiştir. Takip eden yıllarda ise istikrarlı bir şekilde ilerleyerek endekste üst sıralara yükselmiş, İGE bakımından 64. sıraya gelmiştir. Eğitim endeksi sıralamasına bakıldığında 1990'da 97. sırada olan Türkiye'nin 2005 yılına gelindiğinde 119. sıraya gerilediği sonrasında da görece istikrarlı bir düzelmeyeyle 2017 yılında 91. sırada olduğu görülmektedir. Aynı zaman diliminde yaşam beklentisi endeksine göre Türkiye'nin 114'ten 66. sıraya yükseldiği, sağlık alanında yapılan yatırımların dünya sıralamasında hızla yükselişe neden olduğu dikkat çekmektedir. Gelir endeksine göre bakıldığında ise 63. sıradan 47. sıraya gelindiği, yekûnda özellikle 2010 sonrasında bütün endekslerde ilerlemenin olduğu görülmektedir.

Grafik 16: Türkiye'nin İnsani Gelişmişlik, Eğitim, Yaşam Beklentisi ve Gelir Endekslerinde Dünya Sıralaması Gelişimi, 1990-2017

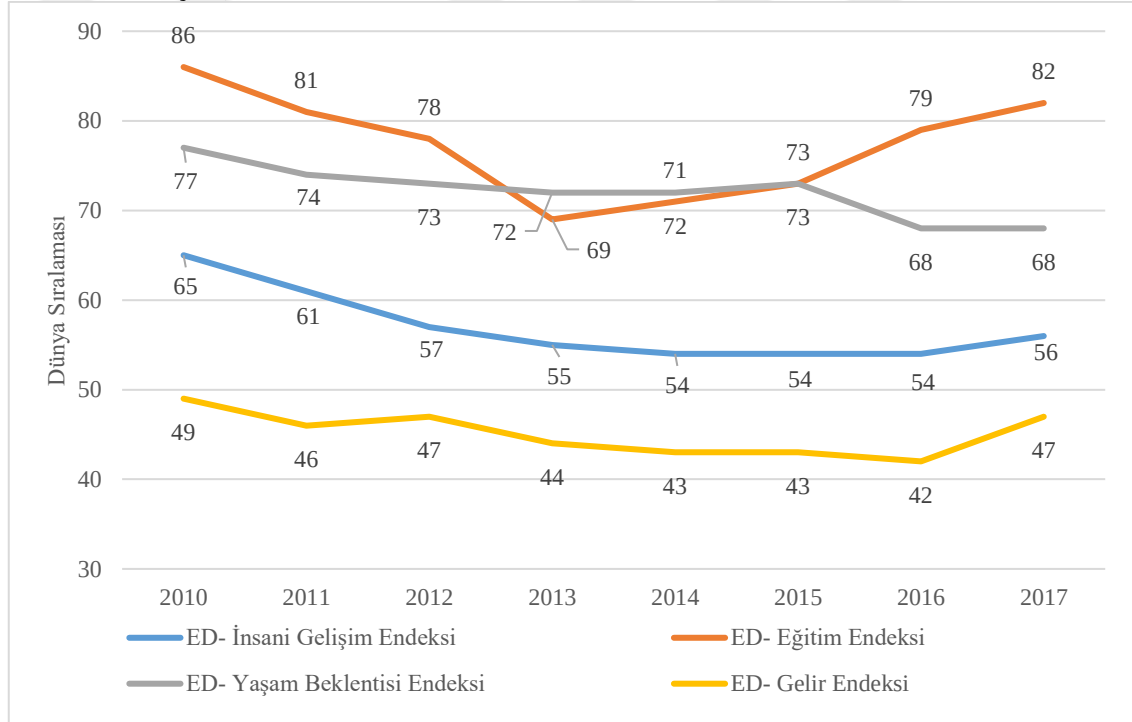
Kaynak: UNDP Verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ele alınan endekslerin eşitsizliklere göre yeniden düzenlenmiş (ED) haliyle dünya sıralamaları değişmektedir ve aşağıdaki grafikte gösterilmektedir. Türkiye ED-İGE

verisine göre 2010 yılında 65. sıradayken 2014 yılına kadar istikrarlı bir şekilde 54. sıraya gelmiş olmasına karşın 2017 yılında iki basamak gerilemiştir. Bu veriler düzeltilmemiş İGE ile kıyaslandığı zaman eşitsizliklerin Türkiye’yi dünya sıralamasında, örneğin 2017 yılında sekiz basamak, geriye götürdüğünü ifade etmektedir.

ED-Eğitim endeksi incelendiğinde 2010 yılında Türkiye 86. sıradadır ve 2013 yılında 69. sıraya kadar yükselebilmektedir. Ancak takip eden yıllarda Türkiye’nin sıralamada gerilediği ve 82. sıraya düştüğü dikkat çekmektedir. Eşitsizliklerin düzeltilmediği durumla karşılaştırıldığında 2017 yılında 9 sıralık bir farkın oluştuğu görülmektedir.

Grafik 17: Türkiye’nin ED-İGE, ED-Eğitim, ED-Yaşam Beklentisi ve ED-Gelir Endekslerindeki Dünya Sıralaması Gelişimi, 1990-2017

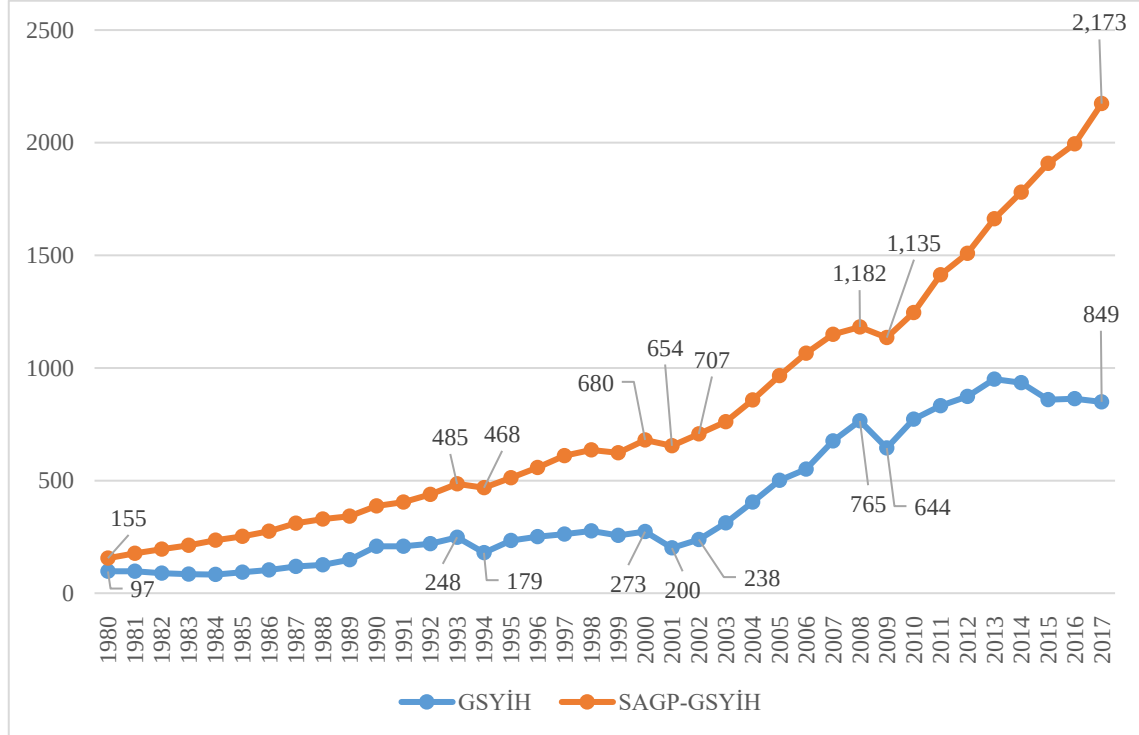
Kaynak: UNDP Verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

ED-Yaşam Beklentisi endeksi incelendiğinde Türkiye’nin 77. sıradan 68. sıraya yükseldiği ve bu durumun eşitsizlerin düzeltilmediği sıralamayla karşılaştırıldığında daha geri sıralamaları işaret ettiği dikkat çekmekte, Türkiye’de sağlık politikalarının kapsayıcılığı gibi farklı yorumlamalara kapı aralayabilmektedir. Son olarak ED-Gelir endeksindeki gelişmeler incelendiğinde Türkiye’nin dünya sıralamasında 2010-2016 yılları arasında 42. sıraya kadar yükseldiği ancak 2017 yılını 47. sırada tamamladığı görülmektedir. Bu durum eşitsizliklerin düzeltilmediği verilerle karşılaştırıldığında 2017

sıralamasında aynı sıralama olmasına karşın eşitsizliklerin önceki yıllarda Türkiye'yi yaklaşık ortalama 8-9 sıra geriye çektiği gözlemlenmektedir.

Kalkınma endeksleri temelli sıralamaların ardından Türkiye'nin 1980 sonrası ekonomik büyüme seyrine GSYİH ve SAGP-GSYİH verileri üzerinden bakıldığında, büyümenin dalgalı bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Grafikte Türkiye ekonomisinin daraldığı - krize girdiği sırasıyla 1994, 2000, 2001 ve 2008 tarihlerine ait veriler grafikte belirtilmektedir. 1994 yılında yaşanan krizin neticesinde GSYİH 248 Milyar Dolardan 179 Milyar Dolara, SAGP-GSYİH verisi de 485 milyar dolardan 468 milyar dolara gerilemiş, kriz ülke ekonomisinde ciddi kırılmalara neden olmuştur. 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri incelendiğinde ise 2000 yılında 273 Milyar Dolar olan GSYİH verisinin 2001de %26 civarında daraldığı ve 200 Milyar dolara gerilediği görülmektedir. Krizin ardından 2002 yılında dahi kriz öncesi düzeye erişilememiş ve sadece 238 Milyar Dolara ulaşılabilmiştir. Aynı döneme SAGP-GSYİH verileri üzerinden bakıldığında 2000 yılında 680 Milyar Dolar olan SAGP-GSYİH verisinin krizle birlikte 654 Milyar Dolara gerilediği ancak hemen 2002 yılında kayıplarını telafi ederek 707 Milyar Dolara çıktığı görülmektedir.

Grafik 18: Türkiye GSYİH ve SAGP-GSYİH Gelişimi, 1980-2017, Milyar USD

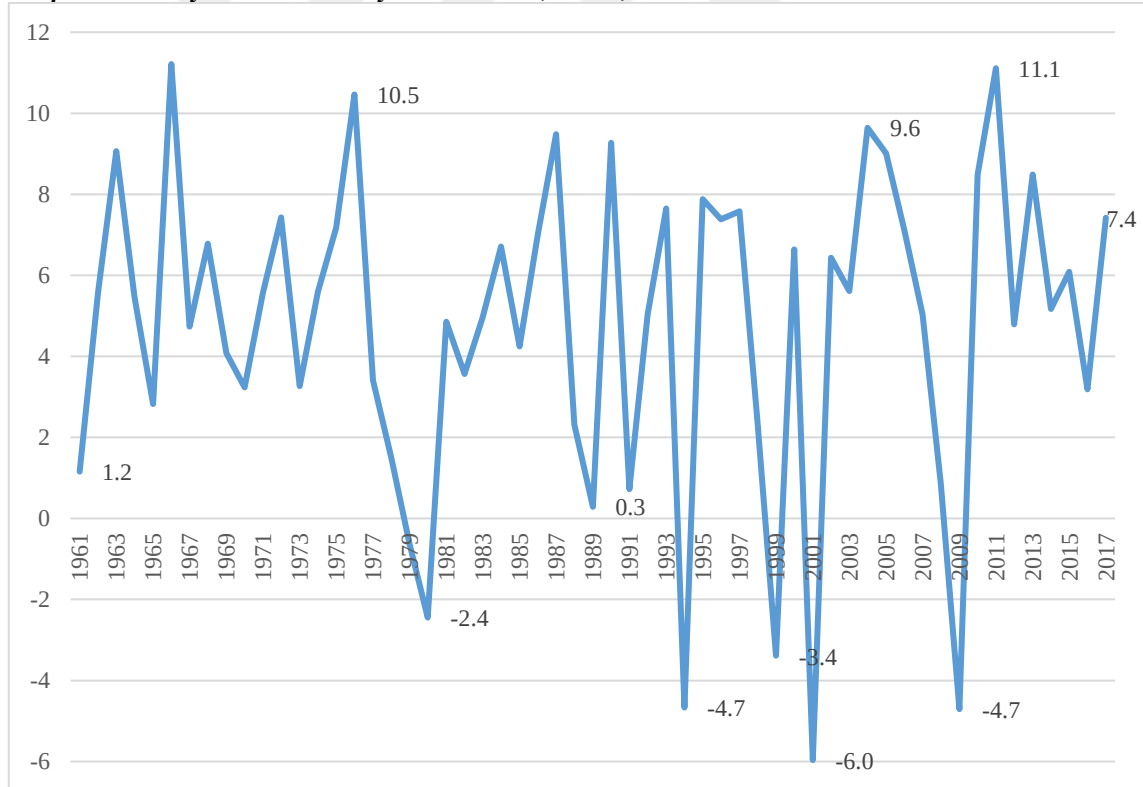

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Küresel finans krizinin yaşandığı 2008 yılı incelendiğinde krizin iki değişkeni de belirgin bir şekilde etkilediği kolaylıkla görülebilmektedir. 2008 yılında GSYİH 765 Milyar Dolardan 644 Milyar Dolara, SAGP-GSYİH verisi de 1182'den 1135'e gerilemiştir. Krizlerinde etkisiyle dalgalı bir şekilde gelişen Türkiye ekonomisi 2017 sonu itibariyle 849 Milyar Dolarlık GSYİH ve 2,173 Milyar Dolarlık SAGP-GSYİH verisine sahiptir. SAGP-GSYİH verisinde 2010 sonrasında doğrusal ve dik bir trend yaşanırken GSYİH verisinde 2013 yılından sonra trendin aşağı yönlü kırıldığı ve 2017 itibariyle hala yukarı yönlenemediği görülmektedir.

Türkiye ekonomisinin sergilediği dalgalı gelişme seyri büyüme oranları üzerinden de görülebilmektedir. Aşağıdaki grafikte 1961-2017 tarihleri arasındaki büyüme performansı yer almaktadır. Burada seride yaşanan ciddi kırılmalar incelendiğinde Türkiye ekonomisinin beş defa daraldığı (eksi büyüdüğü) görülmektedir.

Grafik 19: Türkiye Ekonomisi Büyüme Oranları, Yüzde, 1961-2017

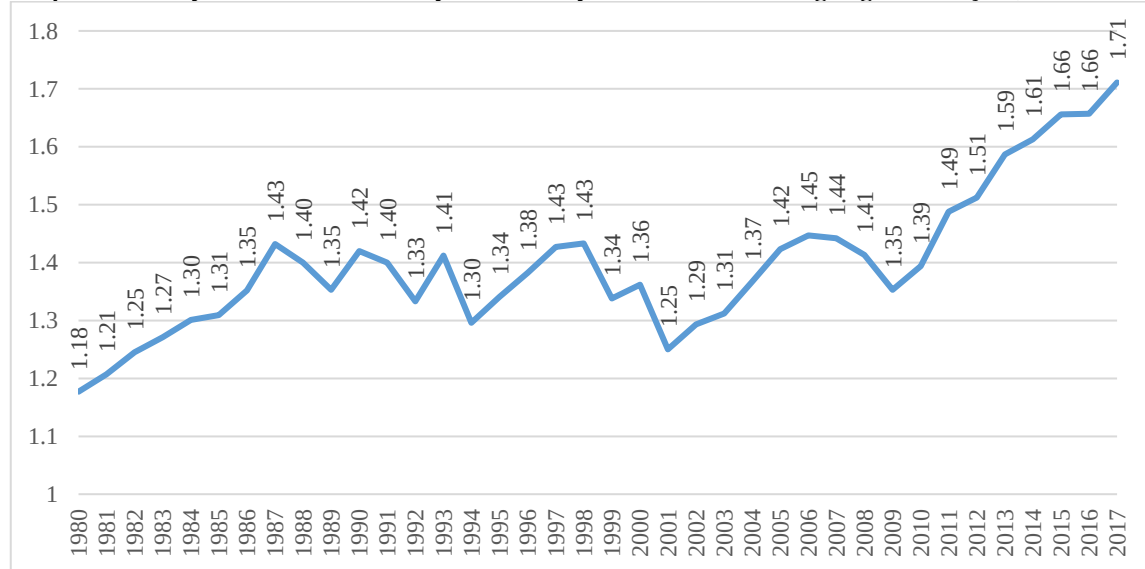
Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Büyüme oranları grafiğinde negatif büyüme oranlarının yaşandığı ilk tarih %-2,4 ile 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül darbesinin yaşandığı 1980'dir. 1994 yılında aşırı siyasi belirsizlik ve döviz darboğazı nedeniyle yaşanan kriz %-4,7'lik daralmaya neden olmuştur. %-3,4 ve %-6 oranları ise büyük Marmara depremi ve Kasım-Şubat krizlerini

ihliva eden 1999 ve 2001 tarihlerini işaret etmektedir. 2009 yılında yaşanan küresel finans krizinin Türkiye üzerindeki etkisi ise %-4,7 oranında daralmadır. Türkiye ekonomisi yapısal sorunlara sahip olması ve yaklaşık her 5-10 senede bir daralma yaşamasına rağmen refleksleri ve toparlanma kabiliyeti güçlü bir ülke olarak her kriz döneminden kısa sürede kurtulmayı başatabilmiştir. Yaşanan krizlerin sonraki yıllara yansımıyor olması, ardıl yıllarda hemen yüksek büyüme oranları ile telafi ediliyor olması bunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında 1994 krizi öncesi ve sonrasında %8lere yaklaşan büyüme oranlarının korunmuş olması krizin etkilerinin kalıcı olmadığı yorumlarını beraberinde getirmektedir. Benzer şekilde 1999 depremi ve ardından gelen 2000 Kasım – 2001 Şubat krizleri sonrasında 2002-2003 yıllarında %6 ve %5 büyümüş, 2004 yılında ise %9,6 oranını yakalamıştır. Aynı durum 2008 küresel krizinin etkileri içinde geçerli olarak 2009 yılında %-4,7 oranında küçülmüş olan ekonomi hemen sonra ki 2010 ve 2011 yıllarında %8 ve %11 oranında büyüebilmiştir. Bu gelişmeler incelendiğinde Türkiye'nin kendini toparlayabilme kabiliyetinin olduğu ancak yapısal sorunlar nedeniyle ortaya çıkan daralmalarla zaman kaybettiği ve dolayısıyla geri kaldığı sonucuna varılabilmektedir.

Dalgalı bir şekilde de olsa büyümesini koruyan ve her geçen yıl dünya ekonomileri arasında önemli bir konuma sahip olma iddiasını pekiştiren Türkiye'nin satın alma gücü paritesine göre dünya ekonomisindeki ağırlığı aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Grafik 20: Türkiye'nin SAGP-GSYİH'ya Göre Dünya Ekonomisindeki Ağırlığının Gelişimi, Yüzde

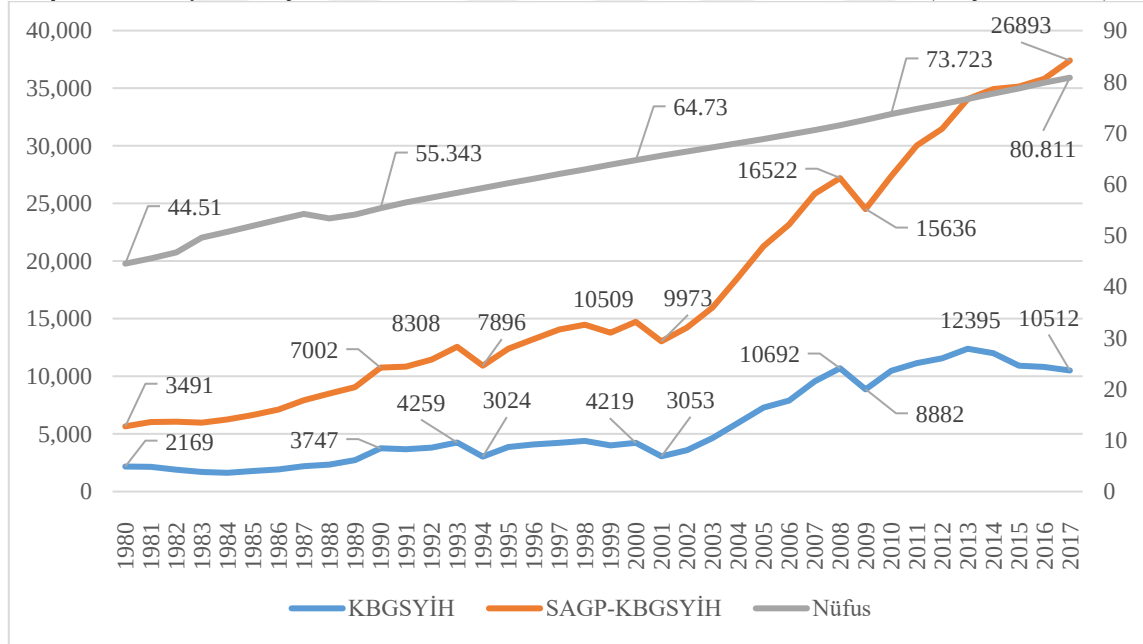

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

ABD, AB ve Çin'in satın alma gücü paritesi yaklaşımına göre dünya ekonomisinin %50'sini oluşturduğu düşünüldüğünde Türkiye'nin dünya ekonomisi üzerindeki ağırlığının hafife alınamayacak bir ölçüde olduğu ve bu oranın son yıllarda artış trendini yakaladığı görülmektedir. Türkiye'nin 1980 yılında %1,177 olan ağırlığı 1990'da %1,42, 2000'de %1,362, 2010'da %1,394 ve 2017 yılında da %1,711 olmuştur. Grafik incelendiğinde 1990'lardan itibaren yaşanan istikrarsızlık ve belirsizliklerin etkisiyle Türkiye'nin uzun yıllar (1990-2010) %1,35-%1,45 bandında kaldığı, 2012 sonrasında bu bandın yukarı doğru kırılabilirdiği dikkat çekmektedir. Ayrıca ülke ekonomisinde yaşanan 2000-2001 krizlerinin etkisi ile dünya ekonomisindeki ağırlık %1,362'den %1,25'e düştüğü görülmektedir. Diğer taraftan 2008 krizi öncesi 2007 yılında %1,442 olan oranın krizle birlikte %1,35'e düştüğü gözlemlenebilmektedir.

Türkiye ekonomisine dair makro değişkenlerin vatandaşlara ne kadar yansıdığını göstermek üzere aşağıdaki grafikte kişi başına gelir (KBGSYİH) ve satın alma gücü paritesine göre kişi başına (SAGP-KBGSYİH) yer verilmektedir.

Grafik 21: Türkiye'de Nüfus, KBGSYİH ve SAGP-KBGSYİH Gelişimi, 1980-2017, (Milyon ve USD)

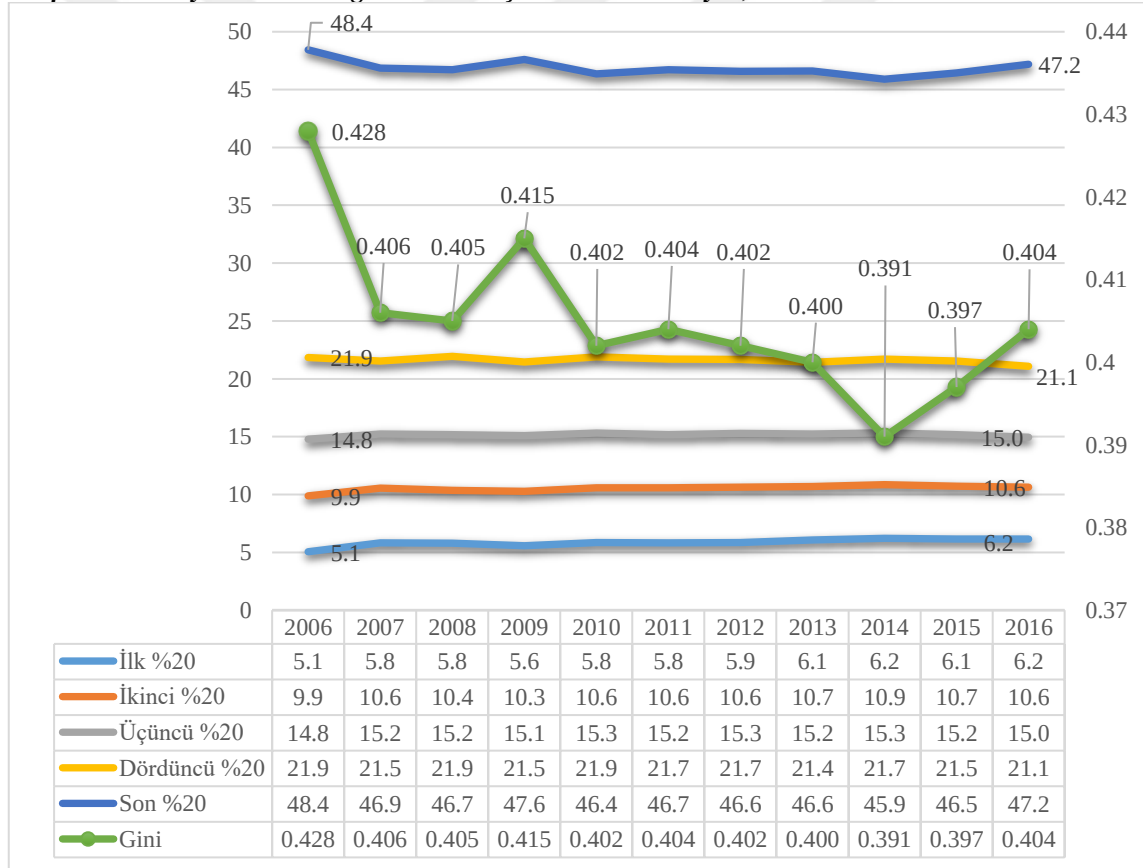
Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik incelendiğinde sol dikey eksen ABD doları cinsinden kişi başına gelir düzeyi yer alırken sağdaki dikey eksen toplam nüfus gösterilmektedir. Sol dikey eksen üzerinden grafik okunduğunda 1980 yılında Türkiye'de KBGSYİH'nın 2,169 Dolar olduğu ve aradan geçen zaman içinde bu rakamın yaklaşık 4.8 kat artarak 2017 yılında

10,512 Dolara çıktığı görülmektedir. SAGP-KBGSYİH verisi ise aynı dönemde 3,491 Dolardan 26,893 Dolara çıkarak yaklaşık 7.7 kat artış göstermiştir. Sağ dikey eksen merkezli bakıldığında ise 1980’de 44.5 milyon olan toplam nüfusun aradan geçen zaman içinde iki katına yakın olacak şekilde 80 milyonu aştığı görülmektedir. Nüfusun iki katına çıktığı bir süreçte KBGSYİH ve SAGP-KBGSYİH verilerinde kaydedilen sırasıyla 4.8 ve 7.7 katlık ilerleme Türkiye’nin performansı hakkında daha iyi bilgi vermektedir.

Kişi başına gelirdeki gelişme sürecinin incelenmesinden sonra aşağıdaki grafikte gelirin kişiler arasında nasıl dağıldığına bakılmaktadır. Yüzde paylar olarak ifade edilen gösterimle ilk %20 en düşük gelire sahip olan kesimi gösterirken son %20 ile en yüksek gelire sahip %20lik kesim ifade edilmektedir.

Grafik 22: Türkiye’de Gelir Dağılımının Gelişimi ve Gini Katsayısı, 2006-2016

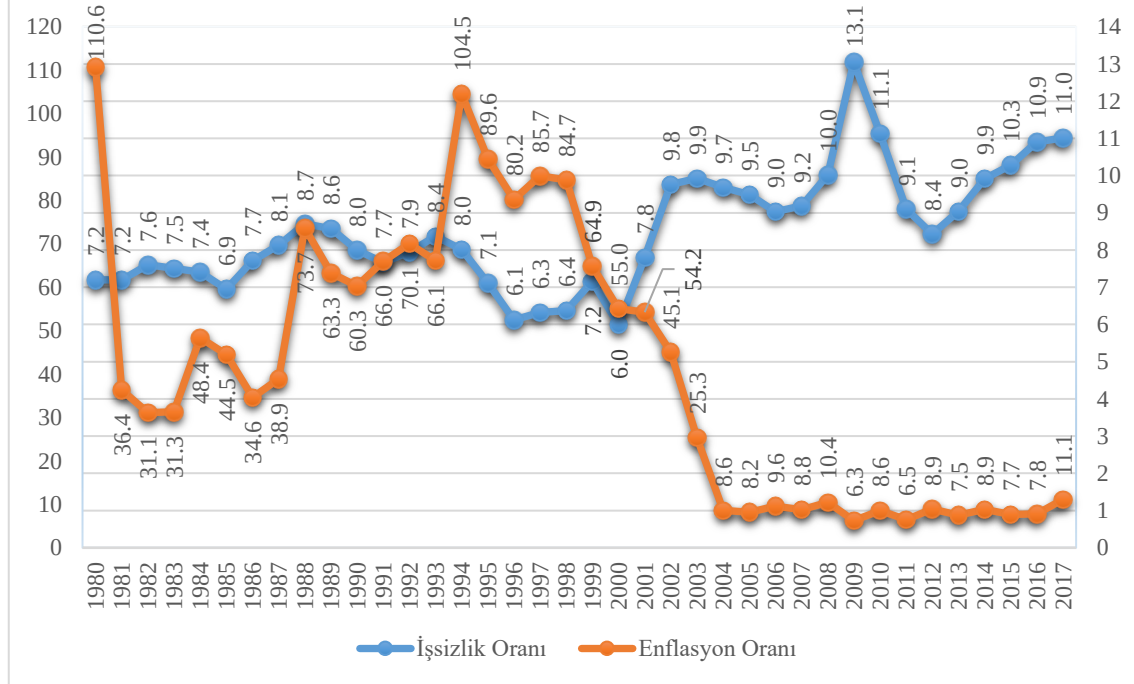
Kaynak: TÜİK, Gelir, Yaşam, Tüketim ve Yoksulluk İstatistikleri 2017

Yukarıda yer alan grafikte sol dikey ekseninde yüzde olarak gelirden alınan paylar gösterilirken, sağdaki dikey ekseninde gelir dağılımında eşitlikten sapmaları gösteren Gini katsayısı yer almaktadır. Türkiye’de gelir dağılımının gelişimi yüzdelik paylar üzerinden 2006-2016 yılları için karşılaştırmalı olarak incelendiğinde en zengin kesimi ifade eden

son %20lik kesim ile onun bir altında yer alan dördüncü %20lik kesimin toplam gelirden aldıkları payın düştüğü (48,6 - 47,2; 21,9 - 21,1), diğer kesimlerin toplam gelirden aldıkları payın ise arttığı (sırasıyla 5,1 - 6,2; 9,9 - 10,6; 14,8 - 15,0) görülmektedir. Grafiğe eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre Gini katsayısındaki değişimleri gösteren sağdaki dikey eksen üzerinden bakıldığında ise Türkiye’de 2006 yılında 0,428 olan değerinin 2016 yılında 0,404’e gerilediği, diğer ifadeyle eşitleştiği, görülmektedir. Ayrıca grafikte yer alan gösterimler; 2008 krizinin ve Türkiye’nin 2014 sonrası girmiş olduğu politik ve ekonomik türbülansın gelir dağılımını olumsuz etkilediği görülmektedir.

24 Ocak kararlarıyla makas değiştiren Türkiye’de uygun altyapının olmayışı ve siyasal istikrarsızlık gibi nedenler enflasyon ve işsizlik sorunlarını ortaya çıkarmıştır.

Grafik 23: Türkiye Ekonomisinin Gelişim Seyrinde İşsizlik ve Enflasyon Oranları, 1980-2017, Yüzde

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki grafikte sol dikey ekseninde enflasyon oranı, sağ dikey ekseninde de işsizlik oranı gösterilmektedir. Bu gösterimle bir taraftan işsizlik ile enflasyon arasındaki ters yönlü ilişkinin olduğuna dair Phillips Eğrisi’nin Türkiye için geçerliliği hakkında bilgi verilmekte, diğer taraftan da yaşanan kriz ve şokların iki değişken üzerindeki etkileri birlikte analiz edilebilmektedir.

Grafik, sol dikey ekseninde yer alan enflasyon oranı üzerinden okunduğunda; 24 Ocak kararlarının alındığı ve 12 Eylül Darbesinin yaşandığı 1980 yılında enflasyon

oranının %110,6 olması dikkat çekmektedir. Bu tarihte yönünü dışa dönük olarak belirleyen Türkiye, yapısal problemler, siyasal karmaşıklık ve istikrarsızlıklarında etkisiyle 2000lere kadar yüksek enflasyonla mücadele etmeye çalışmıştır. 1980lerin istikrarsız atmosferinde 1988'e kadar %40lar düzeyinde gezen enflasyon oranı 1988-89 yıllarında %73 ve %63'e yükselmiştir. 1990 yılına %60 enflasyonla giren Türkiye'de enflasyon canavarıyla mücadelede kararlılık söyleminin sürekli dillendirilmesine karşın bir ilerleme kaydedilememiş, enflasyon %60'ın altına hiç düşmemiştir. Krizin yaşandığı 1994 yılında %104 enflasyonla karşılaşan Türkiye'nin 1990lı yıllar için enflasyon ortalaması yıllık %77 dolaylarındadır. 2000 ve 2001 yıllarında %55 ve %54 enflasyonla karşılaşan Türkiye ekonomisi IMF merkezli yapısal programlarında etkisiyle 2002 yılında %45, 2003 yılında %25, 2004 yılında da %8,5 enflasyon oranına sahip olmuştur. Türkiye, 2002 sonrası bir taraftan IMF programının etkisi diğer taraftan tek parti yönetimi ile ortadan kalkan siyasal belirsizliğin etkisiyle enflasyon oranında görece istikrarı sağlamış 2002-2017 yılları arasında ortalama %8,53 enflasyon oranını yakalayabilmiştir.

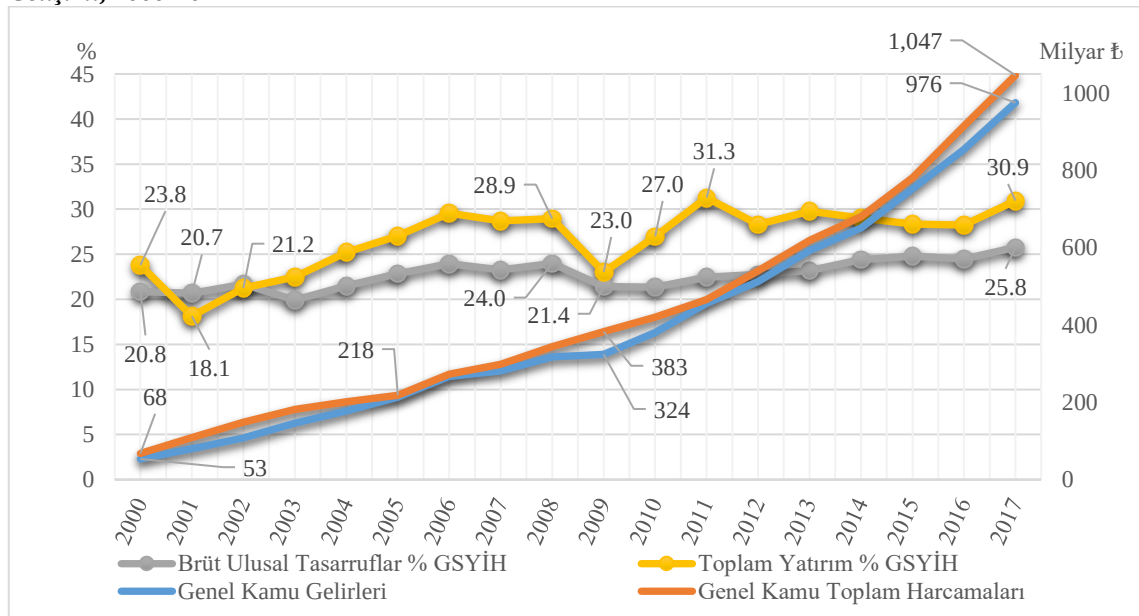
Grafik; sağ dikey eksen üzerinden okunduğunda 1980-2017 tarihleri arasında Türkiye'deki işsizlik oranlarının gelişimi izlenebilmektedir. Buna göre Türkiye, yüksek enflasyonla girdiği 1980li yıllarda ortalama %7,69 işsizlik oranına sahiptir. 1990 yılına %8 işsizlik oranı ile giren Türkiye'de özellikle 1993 yılı sonrasında, Phillips eğrisinin önermesini doğrular şekilde, enflasyon oranı %80-85'lere artarken 1994-2000 yılları arasında ortalama işsizlik oranı %6,85'e gerilemiştir. 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizler ve ardından uygulanan IMF merkezli düşük enflasyon odaklı politikalar neticesinde, yine Phillips eğrisini doğrular şekilde, ortalama işsizlik oranı %6-7 bandından ortalama %10'lara yükselmiş, özellikle küresel krizin etkilerinin yaşandığı 2009 yılında %13,1'e kadar çıkmıştır. 2002 sonrasında enflasyonda sağlanan görece istikrar işsizlik oranında sağlanamamış, oran %8,4-13,1 gibi geniş bir bandta dalgalanmıştır.

Enflasyon ve işsizlik verilerinde beklentilerini istenen ölçüde karşılayamayan Türkiye 2000 yılı sonrasında bir taraftan ekonomideki yapısal sorunların üstesinden gelmek için reformlar yaparken diğer taraftan dünya ekonomisinde meydana gelen gelişmeler karşısında ekonominin durgunluğa girmemesi için müdahalelerde bulunmuştur. Ülke çapında kamu ve özel yatırımların hızlandığı bu dönemde kamu açığı (kamu gelirleri ve harcamaları farkı) ve tasarruf açığı (ulusal tasarruflar ile toplam

yatırımlar farkı) oluşmuştur. Aşağıda yer alan grafikte sol dikey eksen ulusal tasarrufların ve toplam yatırımların GSYİH'ya olan oranını göstermektedir. Sağ dikey eksen ise Türk Lirası bazında genel brüt kamu gelirleri ile genel kamu toplam harcamalarının seyrine dair milyar ₺ bazında gösterim mevcuttur.

Grafiği soldan başlayarak tasarruf açığı merkezinde ele alırsak; 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerinin de etkisiyle 2001 yılında tasarruf fazlası olduğu ancak bu duruma sonraki yıllarda rastlanılmadığı görülmektedir.

Grafik 24: Türkiye’de Ulusal Tasarruf ve Toplam Yatırım Oranları ile Kamu Gelir ve Harcamalarının Gelişimi, 2000-2017

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

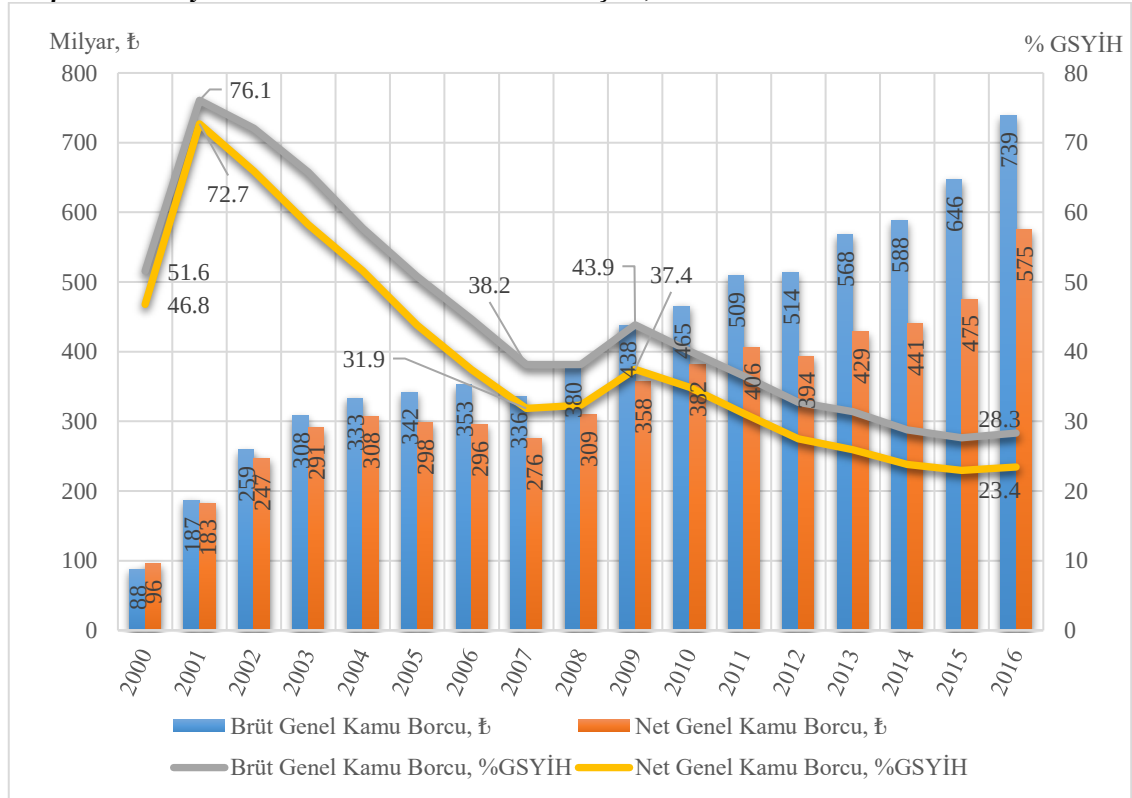
Küresel krizin yansıdığı 2009 yılında toplam yatırımlar oldukça azalmasına karşın yine de ulusal tasarruflardan yaklaşık %1,5 daha fazla olmuştur. Kriz öncesinde GSYİH'nın %28,9'u yatırıma yönelirken krizle birlikte bu oran %23'e kadar gerilemiştir. Ulusal tasarruflarda da düşüş %24'ten %21,4 olacak şekilde gerçekleşmiştir. Krizi takip eden 2010 ve 2011 yılında toplam yatırımların GSYİH'ya oranında %27 ve sonrasında %31,4 oranları görülürken bu yatırım artışına tasarrufların eşlik etmediği, tasarruf açığının arttığı, görülmektedir. Devam eden yıllarda ise tasarruf açığının görece azalan bir şekilde de dahi olsa varlığını koruduğu, 2017 itibari ile %5 (%30,9 - %25,8) civarında bir tasarruf açığının olduğu görülmektedir.

Sağda yer alan genel kamu geliri ve toplam kamu harcamaları miktarını gösteren dikey eksen üzerinden grafik incelendiğinde ise kamu kesiminin 2000-2017 yıllarının

tamamında gelirinden fazla harcama yaptığı, kamu açığı verdiği, görülmektedir. İlave olarak 2008 krizinde, krizin etkilerinden korunmak adına gelirlerde düşme olmasına rağmen toplam harcamaların devam ettirilmesi, kamu açığında bir geçici sapma meydana getirmiştir. 2015 itibariyle kamu gelir ve harcamaları arasındaki makasın hızla açılmaya başladığı dikkat çekmektedir. Kamu gelir-harcama dengesizliği durumunda doğal olarak aradaki fark borçlanma yoluyla giderilmektedir. Aşağıdaki grafikte 2000-2016 tarihleri için brüt ve net kamu borcu ile bunların GSYİH'ya oranları gösterilmektedir. Solda yer alan dikey ekseninde borç miktarı Milyar ₺ ölçeğinde gösterilirken sağda yer alan dikey ekseninde yüzde oranı ifade edilmektedir.

Türkiye, 2000-2001 krizleri sonrası yaşadığı darboğazdan kurtulmak için IMF başta olmak üzere uluslararası kuruluşlardan borçlanma yoluna gitmiştir. Bunun neticesinde brüt borç stokunda 100 milyar liraya yakın bir artış gerçekleşmiş ve genel kamu brüt borcunun GSYİH'ya oranı %51'den %76,1'e çıkmıştır. Net borç ise 87 Milyar ₺ artmış, GSYİH'ya olan oran %46,8'den %72,7'ye yükselmiştir. 2002 tarihiyle birlikte açıkları gidermek üzere kamu borç stokundaki artış devam ederken GSYİH verisindeki hızlı yükseliş neticesinde borçların GSYİH'ya oranında bir düşüş sağlanmıştır.

Grafik 25: Türkiye'de Kamu Brüt-Net Borcunun Gelişimi, 2000-2016

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte 2008 kriziyle birlikte GSYİH'daki azalma ve uygulanan makro ihtiyati politikalar nedeniyle brüt ve net borçların %GSYİH'ya oranı verilerindeki azalışın önce durduğu sonrasında 2009 yılında yüksek düzeyde artış gösterdiği, ancak 2010 yılı itibariyle daha düşük eğimle de olsa azalmaya devam ettiği görülmektedir.

2016 yılı verilerine bakıldığında Türkiye'nin GSYİH'sına kıyasla kamu net borcunun %23,4'e gerilediği dikkat çekmektedir. Aynı oranın G20 ülkelerinden Japonya'da %152,8; İtalya'da %120,2; Fransa'da %87,4; ABD'de %81,4; İngiltere'de %79,1; AB'de %70,2; Meksika'da %48,7; Almanya'da %48,5 ve Brezilya'da %46,2 olduğu düşünüldüğünde Türkiye'nin bu konuda oldukça başarılı olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte borç stokundaki artış ve brüt-net borç farkının özellikle küresel kriz sonrasında açılıyor olması kamu borçlarının yapısının da zamanla değiştiği konusunda fikir vermektedir. Nitekim grafik incelendiğinde brüt/net borç oranında artış olduğu 2000 yılında 0,91 olan değer zaman içinde 1,35'lere kadar çıktığı görülmektedir.

1990lı yıllarda biriken kronik sorunların patlak vermesiyle yeni milenyuma iki büyük krizle giren ve ardından IMF merkezinde yapısal dönüşüm programını kabul eden Türkiye, döviz kurunda kur çıpası uygulamasını terk ederek kuru serbest dalgalanmaya bırakmış, bunun sonucunda da 2000 yılında 675,000 olan dolar 2001 yılında 1,440,000'e çıkmıştır.

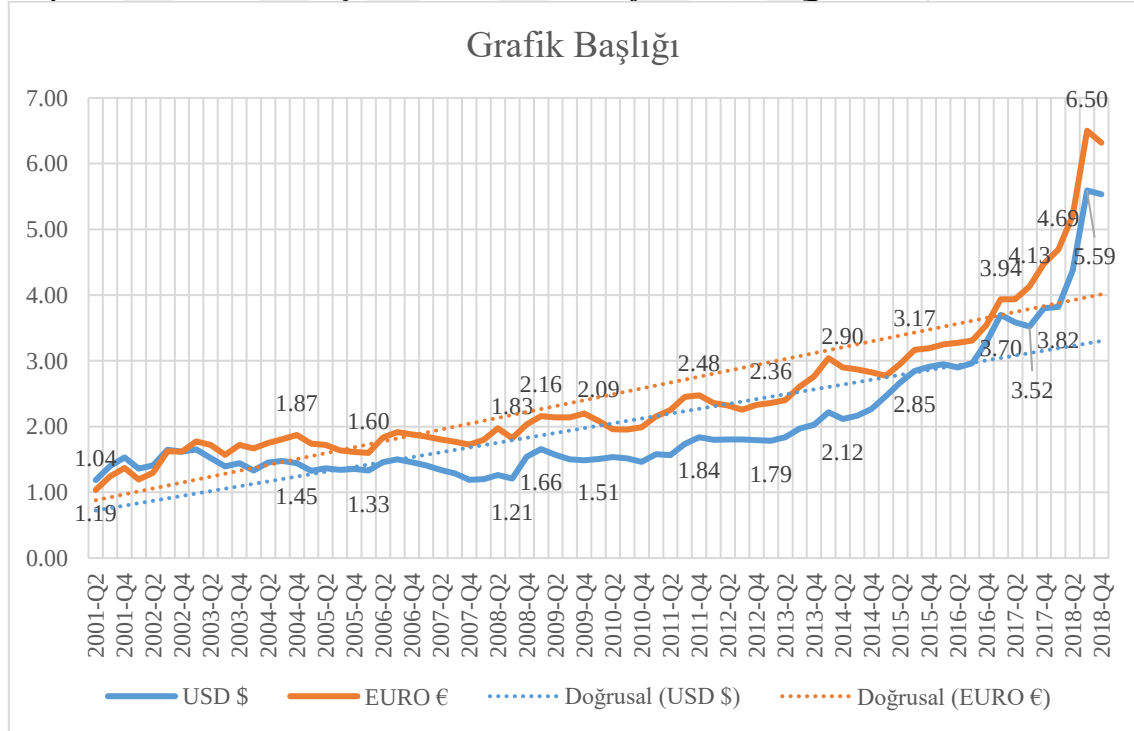
Güçlü ekonomiye geçiş programının ilan edildiği 14 Nisan 2001'de yapılan reformlarla birlikte bağımsızlığı tanınan Merkez Bankası'nın temel amacı "fiyat istikrarını sağlamak" olarak kanunen tanımlanmıştır (1211 Nolu TCMB Kanunu Md. 4). Banka bu temel amaç ve IMF programı doğrultusunda 'yüksek faiz – düşük kur' stratejisini benimsemiştir. Uygulanan yüksek faiz politikaları ile Türkiye'nin yeni siyasal istikrarla güçlenen hikâyesi birleşince ülke ekonomisi küresel sıcak para akımlarını cezbetmiştir. Bunun sonucunda da döviz kuru küresel finans krizinin yaşandığı 2009 yılına kadar dar bir bantta hareket etmiştir.

Küresel krizin ortaya çıkardığı belirsizlik ve panik etkisiyle döviz kuru hem artmış hem de daha geniş dalga boyunda gidip gelmeye başlamıştır. ABD'nin krizin etkisini azaltmak için uyguladığı Parasal Genişleme - Quantitative Easing (QE), stratejisi ülke kurlarında yükselişin sınırlı kalmasını sağlamıştır ancak 2010-2011 yıllarında AB

ülkelerinde yaşanan borç krizleri ikinci bir belirsizlik dalgasını ortaya çıkarmış ve bu gelişmeler sürerken Türk Lirasının kalıcı değer kayıplarına neden olmuştur.

ABD'nin krizden çıkış için uyguladığı QE stratejisi sonucunda 2008 yılında 900 milyar dolar olan bilanço büyüklüğü 2015 yılında 4,5 trilyon dolara kadar yükselmiş, bir anlamda piyasalar paraya boğulmuştur (Uras, 2015). Ancak ABD'nin 2015 yılı sonunda *parasal genişlemeyi* durdurması ve faiz artırımına gitmesi küresel para piyasalarında ibrenin yönünü değiştirmiştir. Uygulanan *Parasal Sıkıştırma- Quantitative Tightening (QT)* stratejisi karşısında Türkiye ve benzeri konumdaki gelişmekte olan ülkelerin para birimleri dolar karşısında hızla değer kaybetmeye başlamıştır. Bu gidişata AB Merkez Bankasının da eşlik etmesi Türkiye gibi AB ile yoğun ilişkileri olan ülkelerdeki değer kaybını hızlandırmıştır.

Grafik 26: USD ve EURO Karşısında Türk Lirasının Performansı, 2001Q2 – 2018Q3

Kaynak: TCMB, EVDS verileri üzerinden yazar tarafından hazırlanmıştır.

Yukarıdaki grafikte Türk Lirasının Dolar ve Euro karşısındaki performansı gösterilmektedir. Buna göre Türk Lirası 2001-2009 yılları arasında Dolar 1,19-1,66 bandında, yeni tedavüle giren Euro'da 1,04-2,03 arasında dalgalanmıştır. 2008 krizinin etkisiyle 2009 yılının ilk çeyreğinde Dolar 1,66, Euro ise 2,16 düzeyinde gerçekleşmiş olmakla birlikte 2010 yılının ilk çeyreğinde parasal genişlemenin de etkisi ile 1,51 ile 2,09'a gerilemiştir. Krizin ortaya çıkardığı domino etkisi ile tetiklenen AB krizlerinin

etkisiyle 2012 yılının ilk çeyreğinde Dolar 1,84 ve Euro 3,04'e çıkmıştır. Ardından parasal genişlemenin durdurulması ve parasal sıkılaştırmanın gündeme gelmesiyle birlikte gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yerel para birimleri hızla değer kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde Türkiye'de zaten var olan yapısal sorunların yanı sıra ortaya çıkan eylemler, terör olayları, yoğun seçim trafiği ve darbe teşebbüsleri ile Türkiye'nin komşularında meydana gelen savaş ve terör olayları gibi gelişmeler Türk lirasının değer kaybını diğer piyasalara göre daha da arttırmış, Türkiye'yi negatif ayırtmıştır. Dolar ve Euro 2016 yılının ilk çeyreğinde 2,95 ve 3,25; 2018 yılının ilk çeyreğinde ise 3,82-4,69 olarak gerçekleşmiştir. Küresel gelişmelerin etkisi, yapısal sorunlar ve sistem değişikliğini öngören 24 Haziran 2018 seçimlerinin etkisi ile 2018'in ikinci çeyreğinde 4,57 ve 5,32 olarak gerçekleşmiştir. Seçimlerin ardından 2018 yılında ABD başkanının provokatif tutumuyla birlikte gerilen ilişkiler, yapısal sorunlarında ötesinde, hızlı bir değer kaybı yaşanmasına neden olmuşsa da son çeyrekte volatilité düşürülerek, şokun etkisi büyük ölçüde giderilmiştir.

Devam eden kısımda Türkiye ekonomisinin uluslararası ticaretine dair görünümü ele alınmakta, cari açık başta olmak üzere ihracat ve ithalatla ilgili değişkenler ve bu değişkenlerin gelişimi ele alınmaktadır.

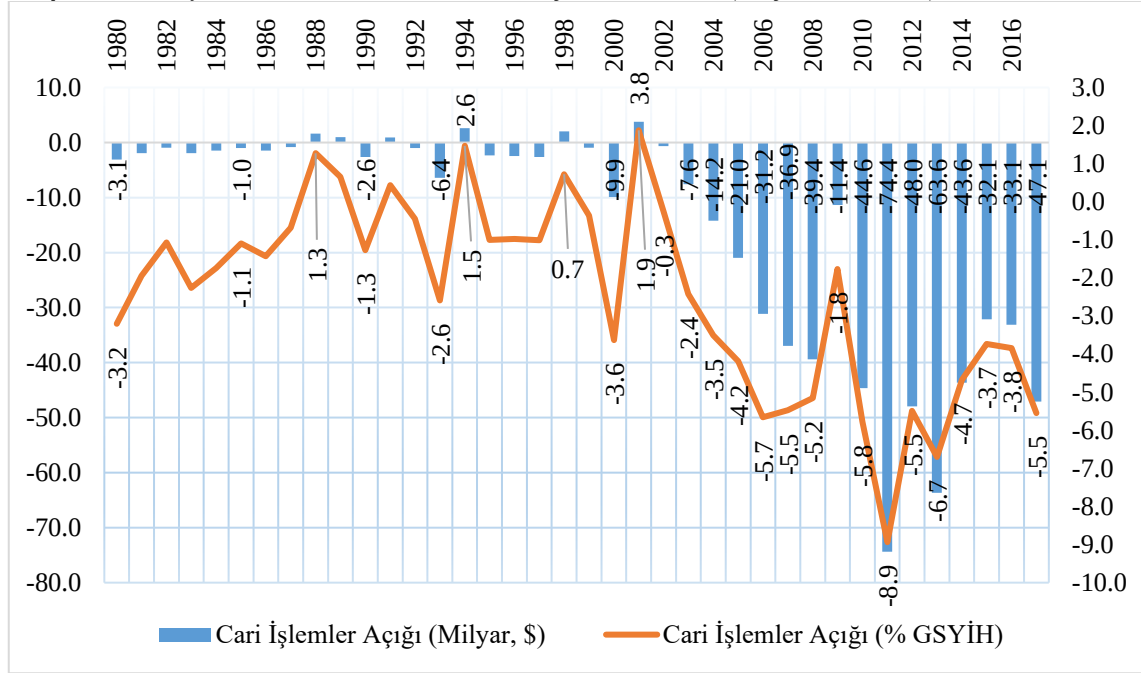
2.3. Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Uluslararası Ticaret Görünümü

Türkiye uluslararası gelişmeleri yakından takip eden ve küresel şoklardan kısa-orta ve uzun vadede doğrudan ve dolaylı olarak etkilenen bir ekonomidir. 1980'de geçiş yaptığı dışa açık büyüme stratejisinin gereği olarak küresel rekabet düzenini eklemlenmeye çalışan Türkiye'nin uluslararası ticaretine dair; cari açık, dış ticaret açığı, ihracat ve ithalatın yıllık yüzde değişimi, teknoloji yoğunluğuna göre ihracatın yapısı, ihracata hacim, değer ve birim değer, ihracat pazarları ve pazarların ağırlıkları ve bütün bunların yıllar içindeki gelişimi grafikler halinde aşağıda sunulmaktadır.

Bir ülkenin uluslararası rekabet ortamındaki pozisyonu genel olarak ödemeler bilançosu üzerinden okunmaktadır. Ödemeler bilançosu; bir ülkedeki yerleşiklerin belirli bir dönem boyunca yabancı ülkelerdeki yerleşiklerle yaptıkları tüm ekonomik işlemlerin sonucunun kaydedildiği bilançodur. Genellikle yıllık olarak hazırlanan ve akım değişkenlerin ele alındığı bilançoda; cari işlemler hesabı, sermaye hesabı, resmi rezervler hesabı ve istatistik farklar hesabı yer almaktadır. Bu hesaplardan cari işlemler hesabının

alt kalemlerinde mal ticareti, uluslararası hizmetler ve tek yanlı transferler bulunmaktadır. Cari işlemler hesabında açık olması cari açık, fazla olması da cari fazla olarak ifade edilmektedir (Seyidoğlu, 2009: 318-320). Cari işlemler hesabı bir ülkenin reel durumu ve gidişatı hakkında kapsamlı bilgi vermesi bakımından ulusal ve uluslararası ölçekteki analizlerde özenle takip edilmektedir.

Grafik 27: Türkiye’de Cari İşlemler Hesabının Seyri, 1980-2017, (Milyar USD ve %)

Kaynak: IMF, Dünya Ekonomik Görünüm Veritabanı - 2018, verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki grafikte Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası cari açık/fazla verisinin seyri oran ve değer olarak gösterilmektedir. Sol dikey eksen de cari açık/fazla milyar USD bazında yer alırken, sağ dikey eksen de cari açık/fazlanın GSYİH'ya yüzde oranı yer almaktadır.

Grafik üzerinden Türkiye’de cari açığın seyri incelendiğinde 1980 yılından 2000 yılında yaşanan krize kadar gerek değer gerekse de GSYİH’ya oran olarak oldukça düşük açıkların verildiği hatta 1988, 1989, 1991, 1994 ve 1998 yıllarında cari fazlaların yaşandığı görülmektedir. Bu yirmi yılı kapsayan dönemde en yüksek cari açık 1999 depremi sonrasında meydana gelen ekonomik krizin etkisiyle 2000 yılında, -9,9 milyar dolar ve %-3,6 olarak verilmiştir. 2000 krizinin ardından yaşanan 2001 krizi neticesinde ülke ekonomisinde kriz ortamının şekillendirdiği belirsizlikle birlikte %1,9 oranında cari fazla verilmiş ancak sonraki yıllarda cari açık oranı hiç alışık olunmadığı kadar artış göstermeye başlamıştır. 2003 yılından küresel krizin yaşandığı 2008 yılına kadar cari açık

gerek değer gerekse de oran olarak sürekli artmış, 2008 yılında %-5,2 ile 39,4 milyar dolara ulaşmıştır. 2009 yılında cari açık küresel krizin etkisiyle daralmış -11,4 Milyar Dolar ile %-1,8 olarak gerçekleşmiştir. Ancak hemen ardından 2010 yılında artış seyrine kaldığı yerden devam etmiş 2011 yılında %-8,9'luk oran ve -74,4 milyar dolarla rekor düzeye ulaşmış ve ekonomide *yumuşak iniş* söylemlerinin gündeme gelmesini sağlamıştır. 2012 yılı itibariyle cari açık değer ve GSYİH yüzdesi açısından dalgalı bir seyir izlemiş, nihayet 2017 yılında -47,1 ve %-5,5 düzeyinde gerçeklemiştir.

Ortalama değerler üzerinden seriler incelendiğinde Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüme gidilen 1980 ile finansal serbestleşmenin gerçekleştirildiği 1989 yılları arasında cari açık yıllık ortalama -1 Milyar Dolar düzeyinde ve %-1,1 oranındadır. Siyasal istikrarsızlıklar ve ekonomik krizlerin yaşandığı 1989-2002 yılları arasında yıllık ortalama cari açık 1,5 Milyar Dolar ile %-0,5 düzeyindedir. 2003-2008 yıllarında cari açık ortalama %-4,4 ile ortalama -25 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2009 - 2017 arasındaki gelişime bakıldığında ise ortalama cari açığında %-5,2 ve ortalama -44,2 Milyar Dolar olduğu görülmektedir.

2000 sonrası verilen yüksek cari açık oranları Türkiye ekonomisinde kriz beklentileri ve cari açığın sürdürülebilirliği konularında tartışmaları beraberinde getirmektedir. Zira bir ülkenin itibarından makroekonomik istikrarına kadar birçok alanda açıklama kabiliyetine sahip olan cari işlemler dengesi oldukça önemli bir göstergedir ve açık durumunda telafisi güç durumların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu doğrultuda IMF'nin '*nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, büyük cari açıklar sürdürülemez*' görüşü (Edwards, 2001: 13) ile Stanley Fisher'in '*bir ülkede yaklaşımakta olan krizin temel göstergesi cari işlem açığıdır. Gerçekleşen ve beklenen cari açık büyükse veya ağır dış borç geri ödemesi yapan bir ülke yeterli cari işlem fazlası veremiyor ise, devalüasyona ve bunalıma davetiye çıkarmış demektir*' (Fischer'den aktaran Uygur, 2012: 12)' ifadesi dikkat çekmektedir.

Kriz beklentileriyle ilgili olarak Freund (2000:2), cari açığın %5 dolaylarına erişmesiyle birlikte ekonomide sıkıntıların başlayacağını ve 3-4 yıl bu düzeyde açık verilmesi durumunda büyüme oranlarında düşüş, resesyon ve kur düzeyinde yükselme gibi etkilerin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Edwards (2006:1)'da cari açığın

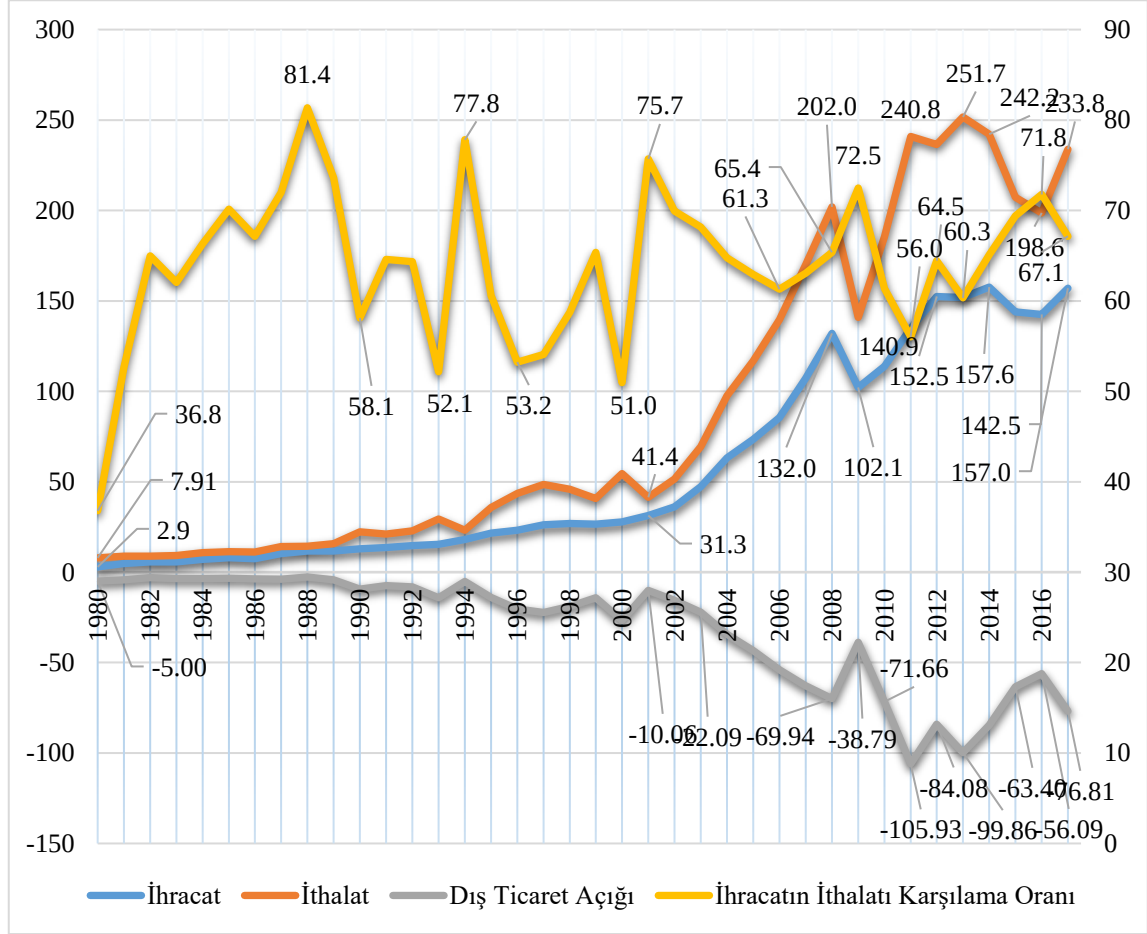
doğal bir sınırının olduğu ve %6 gibi bir orana çıkan cari açığın sürdürülmesinin mümkün olmadığına işaret ederek, örnekler üzerinden iddiasını pekiştirmektedir.

Freund ve Edwards'ın ifadelerine karşın Babaoğlu (2005: 11) ülke ekonomisine dair analizlerin -bu cari açık oranı da olsa- tek değişken üzerinden yapılmasının eksik ve sakıncalı olduğu ifade ederken, Milesi-Feretti ve Razin (1996: 65) cari açığa diğer makroekonomik değişkenlere bakılmaksızın %5 gibi bir eşik değer atamanın tutarlı olmayacağını belirtmişlerdir. Diğer taraftan cari açığın ne kadar sürdürülebileceği konusunda “sürdürülebilirlik” ölçütü olarak ödünç alınan kaynaklarla ne yapıldığına bakılması gerektiği görüşünde mevcuttur. Buna göre eğer ülkenin, borcun ödenebilmesine olanak sağlayacak verimli alanlarda yatırım yapması durumunda cari açık düzeyi ciddi bir sorun olmaktan çıkmaktadır. Tersisi durumda ise cari açık sürdürülemez kabul edilmektedir. İlave olarak cari açığın sürdürülebilirliğinin genel küresel ekonomik konjonktüre de bağlı olduğu unutulmamalıdır. Buna göre cari fazlaya sahip olan ülkeler, diğer ülkelere kaynak transferi yapmaya razı oldukları sürece cari açığı sürdürmek mümkündür ancak bu durumun ilelebet sürmeyeceği, bir düzeltmenin mutlaka yaşanacağı ve bunun çoğu zaman yumuşak iniş biçiminden çok yere çakılma biçiminde gerçekleşebileceği ifade edilmektedir (Subaşı, 2010: 28).

Cari işlemler hesabının en önemli kalemi mal ticaretidir. Kimi kaynaklarda *görünür ticaret (visible trade)* olarak da geçen mal ticareti ülke içindeki yerleşiklerin dış dünya ile olan mal ihracat ve ithalatını kapsamaktadır. Reel ekonomideki gelişmelerin en somut göstergesi konumundaki mal ticareti çoğu ülkenin uluslararası işlemlerinin yarısından fazlasını içermesinin yanı sıra ekonominin üretim, teknoloji, verimlilik gibi alanlardaki düzeyini de göstermektedir. Bir ülkenin ihracatı ithalatından fazla ise ülke dış ticaret fazlası vermektedir, tersi durumda ise dış ticaret açığı söz konusudur (Seyidoğlu, 2009: 318).

Aşağıdaki grafikte Türkiye'nin 1980 sonrası ihracat, ithalat, dış ticaret açığı ve ihracatın ithalatı karşılama oranı istatistiklerine yer verilmektedir. Soldaki dikey ekseninde ihracat, ithalat ve dış ticaret açığı için Milyar ABD Doları cinsinden değerler yer almaktadır. Sağ dikey ekseninde ise ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde olarak gösterilmektedir.

Grafik 28: Türkiye’de İhracat, İthalat, Dış Ticaret Açığı ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranının Gelişimi, 1980-2017

Kaynak: TÜİK- Dış Ticaret İstatistiklerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

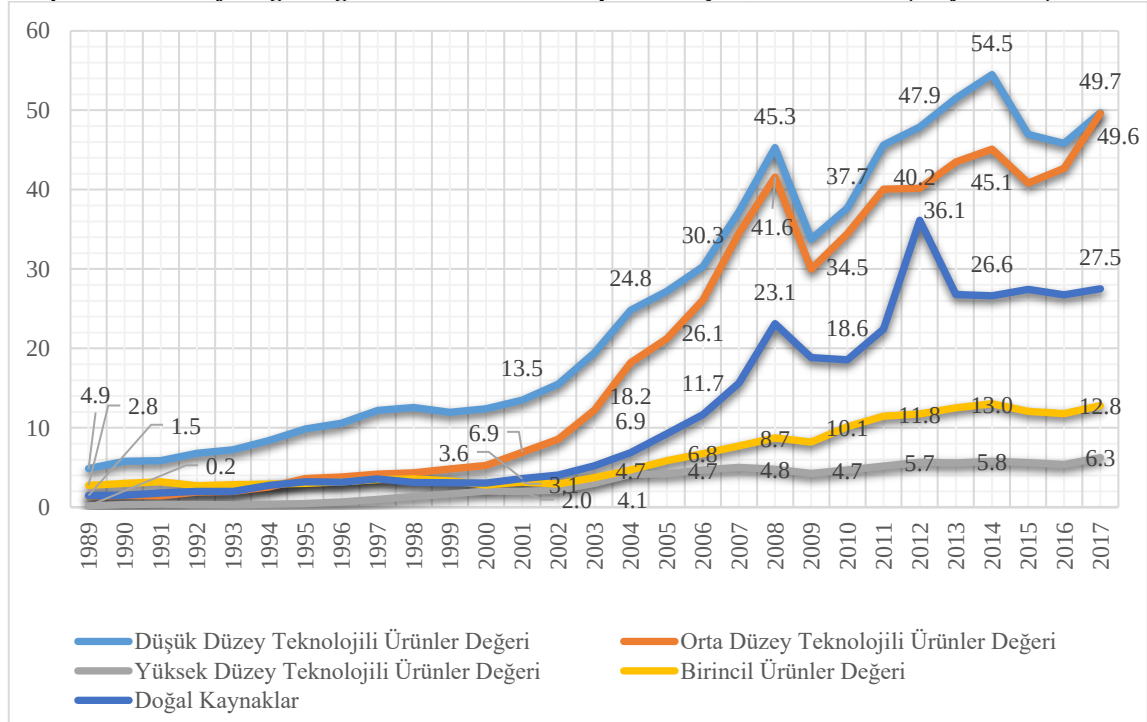
Türkiye’de dış ticaretin 1980 sonrası gelişiminin gösterildiği grafikte finansal liberalizasyonun gerçekleştirildiği 1989 yılından itibaren bir ivmelenmenin başladığı görülmektedir. Ekonomik krizin yaşandığı 2001 yılı incelendiğinde 41,4 milyar dolarlık ithalatın karşısında 31,3 milyar dolarlık ihracat yapıldığı, dış ticaret açığının -10,1 milyar dolar olarak gerçekleştiği ve ihracatın ithalatı karşılama oranının %75 olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren dış ticaret istatistiklerinde yüksek frekansla dalgalanmaların olduğu 2008 yılına gelindiğinde 202 Milyar Dolarlık İthalat karşısında 132 Milyar Dolarlık ihracat yapıldığı ve 69,9 Milyar Dolarlık dış ticaret açığı verildiği görülmektedir. 2017 yılı verilerine bakıldığında ise verilerin sırasıyla 233.8; 157.0 ve -76.8 olduğu, ihracatın ithalatı karşılama oranının ise %67,1’de kaldığı görülmektedir.

İhracat ve ithalatın boyutları küçük olmasına karşın ihracatın ithalatı karşılama oranındaki dalgalanma özellikle 1990lı yıllarda Türkiye’nin ne denli istikrarsız bir dış ticaret dengesine sahip olduğu konusunda fikir vermektedir. Aynı serinin 2001 sonraki

dalgalanmaları incelendiğinde ise dalgalanmanın daha dar bir bandta varlığını devam ettirdiği görülmektedir.

Özel olarak ihracat verisindeki gelişime bakıldığında Türkiye'nin 1989 sonrası süreçte nasıl bir dönüşüm geçirdiği daha kolay görülebilmektedir. Bu açıdan teknoloji sınıflandırmasına göre ihracatın tasnif edildiği aşağıdaki grafik incelendiğinde özellikle 2001 sonrası dikkat çekmektedir.

Grafik 29: Teknoloji Yoğunluğuna Göre İhracatın Yapısal Gelişimi, 1989 – 2017 (Milyar USD)

Kaynak: Dünya Bankası - Dünya Entegre Ticaret Çözümü (World Integrated Trade Solution - WITS)

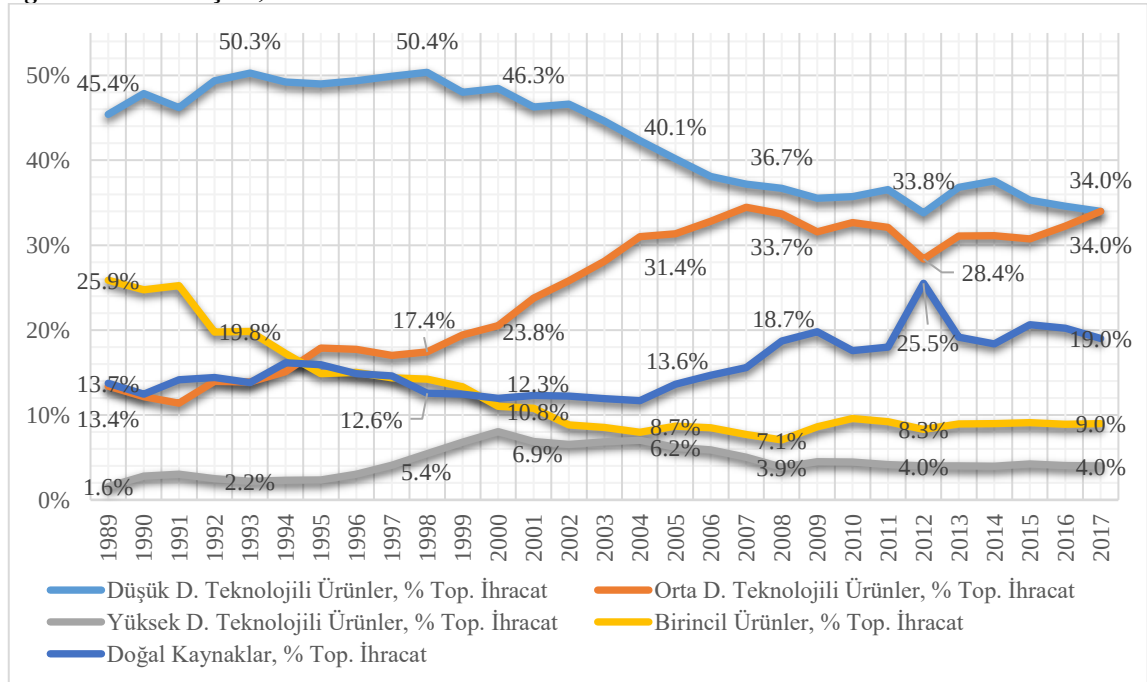
Grafik incelendiğinde Türkiye'nin üretim yapısında ve ihracatında yaşanan büyük dönüşüm görülebilmektedir. Başlangıç yılı olarak finansal serbestleşmenin yapıldığı 1989 yılı ele alındığında geçen süre içinde Türkiye'de düşük düzey teknoloji ürünlerin ihracatını 10,2 kat artarak 49,7 Milyar Dolara, orta düzey teknoloji ürünlerin ihracatını 34,5 kat artarak 49,6 Milyar Dolara ve ileri teknoloji ürünlerin ihracatı da 37,4 kat artarak 6,3 Milyar Dolara yükselttiği dikkat çekmektedir. Birincil ürün ihracatı 4,6 kat artarak 12,8 Milyar Dolara ve doğal kaynak ihracatı da 18,7 kat artarak 27,5 Milyar Dolara çıkmıştır.

Seriler incelendiğinde 2008 yılında yaşanan küresel krize kadar düşük ve orta düzey teknoloji ürünlerin ve doğal kaynakların ihracatında yüksek performans

sağlandığı, ama bu grupta yer alan ürün ihracatında krizle birlikte %20’yi aşan kayıpların yaşandığı ve bu kayıpların ancak 2011 yılında telafi edilebildiği görülmektedir. Aynı dönemde yüksek düzey teknoloji içeren mallar ve birincil ürünlerin ihracat serisinde dikkat çekici bir kırılmanın yaşanmadığı gözlemlenmektedir. 2009 yılında görülen kırılmanın ardından 2014 yılına kadar ikinci bir genişleme dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde özellikle doğal kaynak ihracatının 2012 yılındaki kalıcı olamayan çıkışı dikkat çekmektedir. İkinci genişleme dalgasında düşük ve orta düzey teknoloji ürün ihracatında sergilenen çıkışın 2015 yılında yerini düşüşe bıraktığı ancak toparlanmanın önceki kırılmaya kıyasla daha kısa sürdüğü, diğer ürün gruplarında ise stabil ilerleyişin devam ettiği görülmektedir. 2017 itibariyle orta düzey teknoloji ürün ihracatının düşük düzey teknoloji ürün ihracatını yakalamış olması, Türkiye’nin üretim teknolojisini geliştirdiği yorumuna olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte sürecin Vernon Ürün dönemleri hipotezine paralel seyrettiği, Türkiye’nin gelişmiş ülkelerdeki eski teknolojileri transfer ederek teknolojik ürün düzeyini geliştirdiği düşüncesi de uyanmaktadır.

Türkiye’nin 1989’dan itibaren üretim teknolojisindeki yaşanan gelişmenin daha iyi anlaşılabilmesi için teknoloji sınıflandırmasına göre ihracat ürün gruplarının toplam ihracattaki paylarının gelişimi aşağıda gösterilmektedir.

Grafik 30: Teknoloji Sınıflandırmasına Göre İhracat Ürün Gruplarının Toplam İhracattaki Ağırlıklarının Gelişimi, 1989-2017

Kaynak: Dünya Bankası - Dünya Entegre Ticaret Çözümü (World Integrated Trade Solution - WITS)

Grafikte 1989 Türkiye'nin ihracatında düşük düzey teknoloji malların ağırlığı %45,4 düzeyinde olduğu, bunu birincil ürünlerin %25,9 ile takip ettiği, doğal kaynak ihracatının da %13,7 payla arkadan geldiği görülmektedir. Bu oranlara bakıldığında Türkiye'nin o dönemki ihracatının %85'e yakınının düşük katma değerli ürün ihracatına dayandığı, orta ve ileri teknoloji içeren ürünlerin sadece %15 kadar yer tuttuğu görülmektedir.

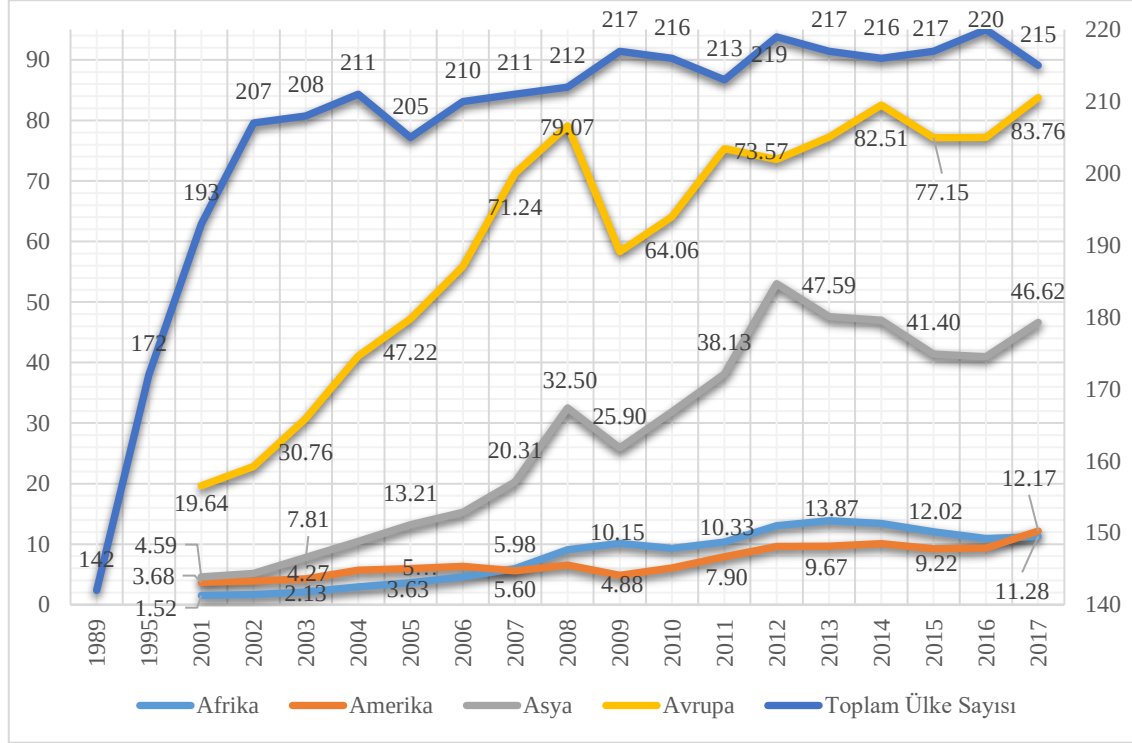
Krizin yaşandığı 2001 yılına bakıldığında ise ihracatta düşük teknoloji ürünlerin ağırlığını koruduğu, başlangıçta %25 olan birincil ürünleri ihracatının %10'lara kadar gerilediği, buna karşın orta teknoloji ürün ihracatındaki artışla %10'lara gelinmesi dikkat çekmektedir. Aynı dönem için doğal kaynakların ihracat ağırlığında %3 gibi kısmi düşüş olmasına karşın yüksek teknoloji içeren ürünlerin toplam ihracat içindeki ağırlığı %1,6'dan %6,9 kadar çıkmıştır.

2001-2017 yılları arasında ürün grupları ağırlıklarında değişme devam etmiş, 2017 yılında orta düzey teknoloji içeren ürünlerin toplamdaki ağırlığı düşük teknoloji içeren ürünleri yakalamış, %34 olarak gerçekleşmiştir. Yıllar içinde birincil ürünlerin ihracat ağırlığı düşüşünü korumuş, 2017 yılında %9 düzeyine gerilemiştir. İleri teknoloji içeren ürünlerin ağırlığı ise 2001'e kıyasla gerilemiş ve %4 olmuştur. Buradan hareketle geçen yıllar içinde Türkiye'de üretim teknolojisi bakımından bir dönüşümün yaşandığı görülebilmektedir. Ancak bu durumun bir başarı mı yoksa Vernon (1966) ürün devreleri hipotezinin doğal sonucu mu olduğu, yani Türkiye'nin gelişmiş ülkelerin bıraktıkları-vazgeçtikleri orta düzey ürün ihracatında mı başarılı olduğu konusu tartışmalıdır.

Üretim yapısındaki bu dönüşüm pazar bazında da kendisini göstermiştir. İhracatı yapılan ürünlerdeki teknoloji yoğunluğundaki gelişim seyrinin yanı sıra ihracat yapılan bölgelere bakıldığında grafik aşağıdaki gibi oluşmaktadır. Sol dikey ekseninde ihracatın Milyar Dolar üzerinden değer olarak ifade edildiği, sağ dikey ekseninde de ihracat yapılan ülke sayılarının yer aldığı grafiğe göre Türkiye, 1989 yılında 142 ülkeye ihracat yapan bir ülkedir. Bu sayı 1995 yılında 172'ye 2001 yılında 193'e ve 2002 yılında da 207'ye çıkmış ve bu düzeyde dalgalanarak 2017 itibarıyla 215 sayısına ulaşmıştır. Daha öz ifadesiyle 2001 yılından sonra Türkiye dünyada –göz ardı edilebilir istisnalar dışında- bütün ülke ve piyasalara ihracat yapabilen bir ülke konumun yükselmiştir.

İhracatın yapıldığı coğrafi bölgelere kıtalar bazında bakıldığında Türkiye'nin en çok yakın komşusu olan Avrupa'ya yoğun ihracat yaptığı, Avrupa'yı Asya'nın takip ettiği görülmektedir.

Grafik 31: İhracat Yapılan Toplam Ülke Sayısı ve Afrika, Amerika, Asya ve Avrupa'ya Yapılan İhracatın Gelişimi, 1989-2017

Kaynak: Dünya Bankası - Dünya Entegre Ticaret Çözümü (World Integrated Trade Solution - WITS)

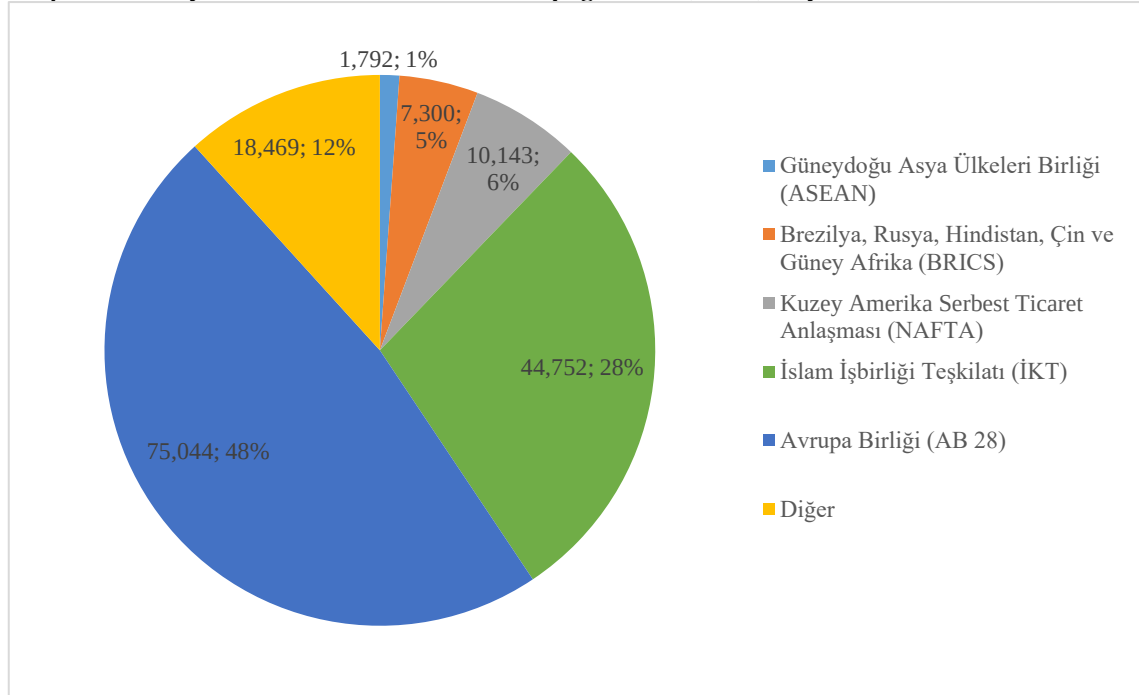
Afrika ve Amerika kıtalarının ise benzer düzeylerde olduğu ve ihracatta diğer kıtalarda yakalanmış olan ivmenin buralarda yakalanamadığı görülmektedir. Diğer taraftan 2008 küresel krizinin en çok Avrupa'ya olan ihracatı etkilediği ve kriz öncesi düzeye anca 2013 yılında gelinebildiği dikkat çekmektedir. Asya ülkelerine olan ihracat içinde benzer bir kırılma yaşanmış ancak bu kırılmanın etkisinin iki yıl gibi bir sürede ortadan kalkmıştır. İlave olarak Avrupa ve Asya kıtalarına olan ihracatın 2014 yılı itibarıyla bir daralma yaşadığı ancak bu daralmanın 2016 ve 2017 yıllarında giderildiği gözlemlenebilmektedir. Aynı dönemlerde Amerika kıtasına olan ihracat görece daha dar bir bantta değişim göstermiş, krizler ve şokların etkisi kısa dönemde giderilebilmiştir. Afrika kıtası içinse farklı bir senaryo işlemiş, Türkiye'nin 2005 yılını Afrika Yılı olarak ilan etmesi ve *kara kıtada* yeni elçilikler açması, yeni uçuş destinasyonları ataması ve bölgeye yönelik eğilimlerin hızlandırılması gibi etmenler neticesinde 2008 krizi süresinde

Afrika'ya olan ihracat yaklaşık iki katına çıkmıştır. Ancak bu müspet gelişmelerin beklenen trendi oluşturma konusunda yeterli olmadığı görülmektedir.

Türkiye'nin 2001 yılından 2017 yılına ihracatının gelişimi yıllık ortalama büyüme hızı ve toplam büyüme üzerinden okunacak olursa; Afrika'ya olan ihracat yıllık ortalama %13,8 büyüme göstererek geçen süre içinde 7,4 kat; Amerika'ya olan ihracat yıllık ortalama %8,4 büyüme göstererek geçen süre içinde 3,3 kat; Asya'ya olan ihracat yıllık ortalama %16,7 büyüme göstererek geçen süre içinde 10,1 kat ve Avrupa'ya olan ihracat yıllık ortalama %9,9 büyüme göstererek geçen süre içinde 4,26 kat arttığı görülmektedir.

Bölgesel-küresel çaptaki birlikler ve ülke gruplandırmalarına olan ihracata bakıldığında ise 2017 verilerine göre grafik aşağıdaki gibidir. Buna göre Türkiye ihracatının %48 gibi büyük bir oranını AB-28 ülkelerine yapmakta, AB'yi 56 üyesi bulunan ve Türkiye'nin kuruluşundan bugüne üyesi bulunduğu İslam İşbirliği Teşkilatı %29 ile takip etmektedir. ABD, Kanada ve Meksika'dan müteşekkil NAFTA birliğine olan ihracat %6 dolaylarında, gelişen piyasaları ifade eden ve Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ülkelerini kapsayan BRICS ülkelerine olan ihracat ise sadece %5 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 32: Türkiye'nin Uluslararası Birliklere Yaptığı İhracat, 2017, Milyon USD

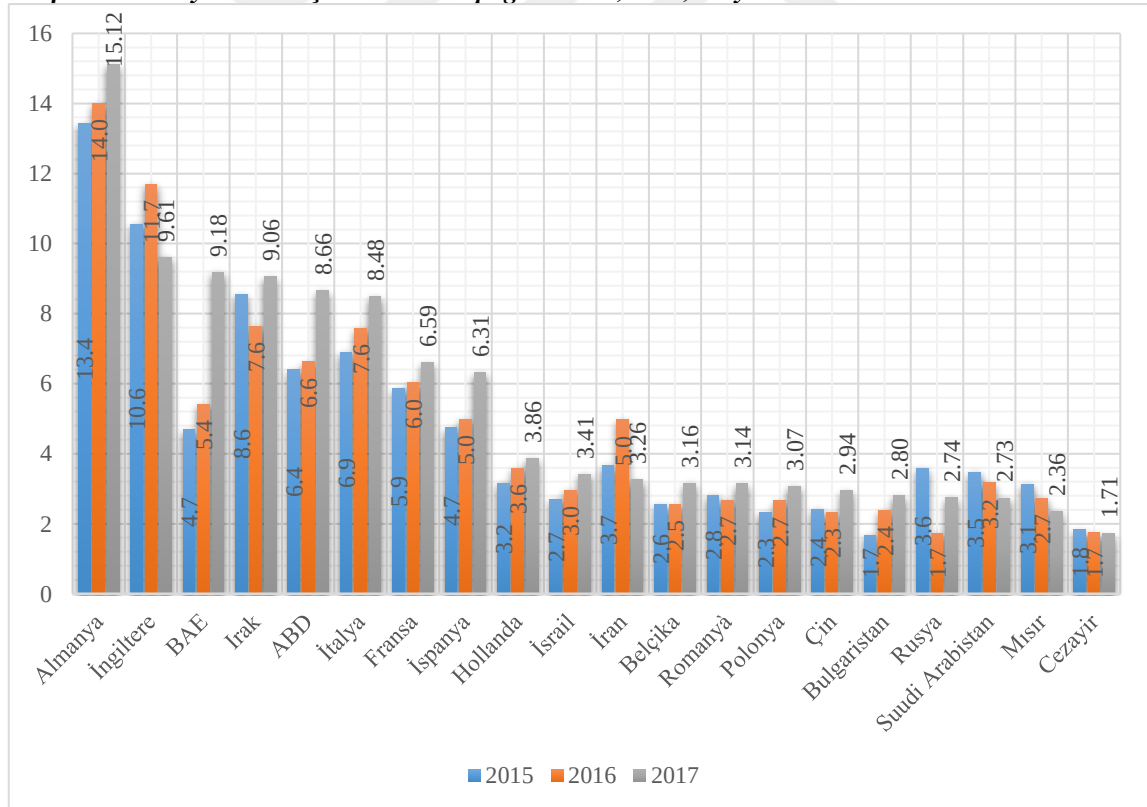

Kaynak: Uluslararası Ticaret İstatistikleri (International Trade Statistics) verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Son olarak kurucuları Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler ve Singapur olan ve sonrasında Bruney (1984), Vietnam (1995), Laos (1997), Myanmar (1997) ve Kamboçya (1999)'yı arasına dâhil eden Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği ASEAN'a olan ihracat %1 olarak gerçekleştiği, birlik ve üyelere spesifik olarak yer almayan veya mükerrer kayıt riskinden dolayı dâhil edilememiş olan Diğer ülkelere yapılan ihracatta %12 dolaylarında olduğu görülmektedir.

Kıtalar ve birliklere yapılan ihracat analizinden sonra ülke bazında en çok ihracat yapılan yirmi ülke sıralaması aşağıdaki gibi oluşmaktadır. Buna göre Türkiye 2017 yılında en çok ihracatını 15,12 Milyar USD ile Almanya ile yapmıştır. Almanya'nın ardından 9,61 Milyar USD ile İngiltere gelmekte, onu BAE ve Irak 9,18 ve 9,06 Milyar USD ile takip etmektedir. 2017 verilerine göre toplamda 157 Milyar Dolar olan ihracatın 73 Milyar Doları (%46'sı) sadece Almanya, İngiltere, BAE, Irak, ABD, İtalya, Fransa ve İspanya'ya yapılmaktadır.

Grafik 33: Türkiye'nin En Çok İhracat Yaptığı 20 Ülke, 2017, Milyar USD.

Kaynak: Uluslararası Ticaret İstatistikleri (International Trade Statistics) verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

En yüksek ihracat yapılan 20 ülkeye yapılan ihracat toplam ihracatın %70'ini teşkil edecek şekilde 110 Milyar Dolardır. Bu durum Türkiye'nin ihracatta pazar

farklılaştırması konusundaki konumu hakkında bilgi vermektedir. Şöyle ki Türkiye'nin Almanya ile olan yoğun ihracatı Türkiye'nin Almanya karşısındaki duyarlılığını etkilemekte, sosyoekonomik ve politik esnekliğini azaltmaktadır. Diğer bir ifade ile Almanya ekonomisinde yaşanacak bir şokun, ihracatının %10'unu Almanya'ya yapan Türkiye'yi doğrudan etkileyecek olması Türkiye'nin manevra alanını daraltmaktadır. Benzer durum toplam ihracatın hemen hemen yarısının yapıldığı AB içinde geçerlidir, AB'nin Türkiye lehine veya aleyhine alacağı kararlar Türkiye ekonomisini doğrudan etkileyebilmektedir. Dolayısıyla uluslararası rekabet sürecinde ülkelerin birbirlerine olan bağımlılıkları ekonomik bağımsızlığı doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir.

Grafik incelendiğinde ihracat partnerlerinde yaşanan gelişmelerin ihracatı nasıl etkilediği konusuna fikir sahibi olunabilmektedir. Örneğin İngiltere'ye yapılan ihracat verisinin 2015, 2016 ve 2017 yılları için dönüşümüne bakıldığında 2016 yılında meydana gelen BREXİT oylaması sonrası ihracatın düştüğü görülmektedir. Rusya'ya ihracat verisinin de uçak düşürülmesi sonrasında gerilen ilişkiler nedeniyle 2016 yılında %50'den fazla gerilediği gözlemlenmektedir. Benzer durum uluslararası yaptırımlar ve ekonomik krizle uğraşan İran'a yapılan ihracat içinde geçerlidir. 2015 yılında 3,7 Milyar Dolar olan ihracat 2016 yılında 5,0 Milyar Dolara çıkmış ancak İran'a yönelik yaptırımlar ve ekonomik krizin etkisiyle 2017 yılında 3,26 Milyar Dolara kadar gerilemiştir.

ABD ve BAE'ne yönelik sütunlar incelendiğinde ise 2017 yılında 2016 yılına kıyasla büyük bir gelişme kaydedildiği dikkat çekerken Almanya, İtalya, Fransa, İspanya, Hollanda ve İsrail'e olan ihracatta istikrarlı bir gelişme seyri izlendiği, Türkiye'nin bu pazarlarda rekabetçi konumunu güçlendirerek koruduğu görülmektedir.

2.4. Değerlendirme

Türkiye, insanlık tarihinin en dinamik gelişim sürecinin yaşandığı günümüzde sahip olduğu yapısal sorunlar ve yaşadığı onca badireye rağmen dünya ekonomisine yön veren ülkeler arasında yer almaya devam etmektedir. Lokomotifliğini ABD, AB ve Çin'in üstlendiği dünya ekonomisinde jeopolitik ve jeoekonomik avantajlarını ve dezavantajlarını en iyi şekilde yönetmeye çalışan ve bu şekilde keskinleşen küresel rekabet ortamında ayakta kalmak için uğraşan Türkiye, gerek cari riskleri bertaraf etmek gerekse de genç ve dinamik nüfusunun beklentilerini karşılamak adına risk alarak ilerlemeye devam etmektedir.

'70 sente muhtaç' olunan günlerden dünya ekonomisinde %1,7 ağırlığa sahip olunan bugüne gelerek G20 ülkeleri arasında yer alan Türkiye, özellikle stratejisini dışa açık ve rekabetçi olarak belirlediği 1980'den itibaren büyük gelişme kaydetmiştir. 1980 yılında 97 Milyar Dolar olan GSYİH verisi 2017 yılında yaklaşık dokuz kat artarak 849 Milyar Dolara gelmiş, kişi başına gelirden ise aynı zaman diliminde neredeyse iki katına katlanan nüfusa rağmen yaklaşık beş kat artış olmuştur. Küresel rekabet ortamının kızıştığı bu dönemde Türkiye riskli bir patikada ilerleyişini devam ettirmektedir. Alınan riskler sonucunda Türkiye üretim de düşük düzey teknoloji ürünü ihracatından orta ve yüksek düzey teknoloji içeren mal ihracatına geçmeye çalışmakta, bir taraftan ihracatının yarısına yakınına yaptığı yüksek standartlara sahip AB ülkeleri ile temaslarını sürdürürken diğer taraftan başta gelişmekte olan Asya ülkeleri olmak üzere Amerika'dan Afrika'ya pazar arayışlarını devam ettirmektedir.

1989 yılından itibaren orta ve ileri teknoloji içeren ürün ihracatında sergilenen 34 ve 37 katlık artış ile yapısal dönüşümdeki seyri gözlemlenen Türkiye, bu çabaların sonucunda 1980'den 2017'ye toplam ihracatını 54 kat arttırmayı başarmış, dünya genelinde 215 ülke ve bölgeye ihracat yapan bir küresel aktör konumuna yükselmiştir. Buna karşın madalyonun diğer yüzüne bakıldığında da aynı dönemde ithalatın 29,5 kat artışı ve cari açık açısından da özellikle 2001 yılı sonrası ortalama olarak %-4,5 açık verildiği görülmektedir. Makroekonomik verilere bakıldığında ise kamunun borcunun azalmasına karşın özel sektör borcunun tırmanmış olması, işsizlik oranında özellikle son yıllarda yaşanan artış ve yeniden yükselme eğiliminde olan enflasyon gibi nedenler endişeleri beslemektedir. Nitekim 2018 yılı itibarıyla başta döviz kuru ve enflasyon

olmak üzere makroekonomik verilerde yaşanan türbölans endişelerin tutarlı olduğunu göstermektedir.

Özellikle 2008 krizinin ardından küresel piyasalarda yaygın bir şekilde kullanılan kur savaşları, ticaret savaşları ve ekonomik vekâlet savaşları gibi söylemler ve bu söylemlerin başta gelişmiş ölkelerce vergi oranları artışı, kısıtlar, kota ve ambargo uygulamalarla karşılık bulması küresel anlamda belirsizliği arttırmaktadır. Artan belirsizlikler ölkeleri ekonomi politikalarına müdahale etmeye yöneltmektedir ve bu insicam eğer önlem alınmazsa dünya ekonomisinde büyük çaplı kırılmaları ortaya çıkarabilmektedir. Bu kritik dönemeçte Türkiye'nin nerede pozisyon alacağı, hangi politikaları uygulayacağı ve önceliklerinin ne olacağı konuları öne çıkmaktadır. Çalışmanın devam eden kısımlarında Türkiye'nin ekonomik büyüme yolunda belirlemesi gereken ihracat stratejisinde dinamikleri nasıl yönetebileceğine dair aydınlatıcı analizler yer almaktadır.

III. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

15. yüzyıldan itibaren ölçü birimlerinin standartlaşması, deniz yollarının keşfi ve çok kültürlü şehirlerin yaygınlaşarak ulus devlet süreçlerinin yaşanması başta Batı'lı ülkeler olmak üzere dünya genelinde hızlı dönüşümlerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Eurocentric okumaya göre, aynı dönemde Rönesans ve reform düşüncesinin yaygınlaşmasıyla bireyin kendisini tanımlayarak toplumsal gelişmelerde kendisine yer bulması, sınıf yapılarının ve toplumsal kurumların yeniden tanımlanmasını sağlamıştır. Bireyin ön plana çıkmaya başladığı bu süreçte, özellikle ulaştırma alanında ortaya çıkan teknolojik gelişmelerle birlikte, yeni hammadde ve pazar arayışları hızlanmış, coğrafi keşifler yarış haline gelmiş ve farklı coğrafyalardaki toplumların etkileşimi artmıştır.

Küresel çapta gelişmelerin hızla yaşanmaya başlaması, dönemin yelken çağı – keşifler çağı olarak tanımlanmasını sağlamıştır. Vasco da Gama'nın dünyanın yuvarlak olduğunu ispatladığı yıllara denk gelen bu dönemde yeni yolların, kıtaların ve coğrafyaların keşfi dini kesimlerden tüccarlara, maceraperestlerden fatihlere kadar toplumların geniş kesimlerinde büyük heyecana neden olmuştur. Bir taraftan yeni coğrafyaların kâşiflerine kazandırdığı prestij diğer taraftan da elde edilen değerli madenler, hammaddeler ve yeni pazar olanakları keşiflere olan ilgiyi pekiştirmiştir. Özellikle Portekiz ve İspanya'da yaşanan hızlı refah artışı uluslararası ticaretin ülkelere teorik ve politik olarak ele alınmasını ve konunun incelenmesini sağlamıştır.

Bu bölümde ihracat dinamikleri ve ekonomik büyüme ilişkisine dair teorik çerçeve ve literatür araştırması sonuçlarına yer verilmektedir. Teorik çerçevede uluslararası ticarete dair öncü teorilere özet halinde yer verdikten sonra modern teoriler kapsamında uluslararası ticaretle ekonomik büyüme arasındaki ilişki çift yönlü olarak incelenmektedir. Ardından ihracatın ürün ve pazar boyutlarında nicelik ve nitelik bakımından sergilediği dinamizm ve bu dinamizmin ekonomiye etkileri, ihracat dinamikleri ve ekonomik büyüme başlığı altında ele alınmaktadır. Teorik çerçeveden sonra da ihracat dinamikleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair literatür özetine yer verilmektedir.

3.1. Teorik Çerçeve

İlgili bölümde de belirtildiği üzere uluslararası ticaret binlerce yıldır yapılagelen bir faaliyettir. İlk örnekleri siyasal otoritelerin öncülüğünde gerçekleşen uluslararası ticaretin zaman içinde bireyler tarafından yapılmaya başlandığı görülmektedir. Bu geçiş sürecinin özellikle 15. yüzyıllarda yaşanan Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda kamusal alanda bireye yer tanınmasıyla başladığı ve bu dönemden itibaren uluslararası ticaretin dinamik bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Burjuva ve tüccar sınıfının şekillenmeye başladığı bu dönemde ülkeler milli menfaatleri doğrultusunda merkantilist uygulamalara yönelmişlerdir.

İlk kez 1763'te Mirabeau'nun 'Kırsal Felsefe (Philosophie Rurale)' adlı eserinde *systeme mercantile* olarak yer alan ve tarihçiler ile iktisatçılar arasında politik mi yoksa ekonomik bir sistem mi olduğu konusu tartışmalı olan Merkantilizm (Magnusson, 2015: 217); genel anlamda, Avrupa ülkelerinde sanayi ve ticaretin orta çağ örgütlenmesinden sonra güçlü ve merkezileşmiş ulus devletler yaratmayı amaçlayan bir politikalar sistemi olarak kabul edilmektedir. Bu politikaların ülkeden ülkeye değişiyor olması merkantilizmin bir iktisadi okul olup olmadığı konusundaki tartışmaları beslemektedir (Negishi, 2001: 3-4). Nitekim merkantilizm İspanya'da Bulyonizm, Fransa'da Colbertizm, Almanya'da Kameralizm ve İngiltere'de de ticari merkantilizm şeklinde uygulanmıştır (Haftacı, 2014: 43-47). Merkantilist politikaların alışlagelmiş getiri oranlarını koruyamaması ve dolayısıyla beklentileri karşılayamaz hale gelmesi yeni arayışlara kapı aralamıştır. Bu noktada Fransa tecrübesinden Dr. F. Quesnay'in öncülüğünü üstlendiği Fیزیokrasi akımı bir düşünce ve sistem önermesi olarak gündeme gelmiştir.

Fizyokratik düşüncenin yirmi yıl gibi kısa bir süre içinde birçok Avrupa ülkesinde karşılık bulması liberal düşünce temelli çalışmaları cesaretlendirdi. Fizyokratların doğal yasa çıkışı, merkantilistlerin odağında değerli maden stokunun arttırılması olan düşüncesini sarstı ancak sanayi devriminin ayak seslerinin çoktan geldiği bir dönemde ekonominin temeline tarımı yerleştirmeye çalışması tutarlı karşılanamadı. Mevcut koşulların istikametini tayin edecek olan işaret fişegi 1776 yılında geçmişti ticari merkantilizme dayanan İngiltere'den yükseldi (Kuyucuklu, 1995: 26-27).

3.1.1. Mutlak ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorileri

Sanayi devrimi ve ulaşımda gerçekleştirilen atılımlarla birlikte 18. yüzyıldan itibaren dünya ekonomisinde büyük çaplı dönüşümler gözlemlenmektedir. Bu dönüşümün daha başlangıcında yayınladığı meşhur eseriyle üretim, tüketim ve paylaşım mekanizmalarının işleyişine yeni farklı ve özgün bir bakış açısı sunarak iktisadi düşünceyi modern anlamda ele alan ve iktisadın bir disiplin halinde incelenmesini sağlayan Adam Smith'tir. Merkantilistleri zenginliğin altın ve gümüş stoklamaktan fazlası olduğu noktasından eleştiren Smith, gerçek zenginliğin üretimden ve özellikle de verimlilikten kaynaklandığını belirtmiştir. Smith'e göre emeğin verimliliği iş bölüşümü ve uzmanlaşmadan gelmektedir ve uluslararası ticarete *laissez-faire* yaklaşımı da farklı ülkeler arasındaki iş bölüşümünü yansıtmaktadır (Negishi, 2001: 23).

Merkantilizm ile laissez faire liberalizmi birbirine tamamen zıt iki düşüncedir. Birinde kamu müdahalesinin her türü meşru görülürken diğerinde kamunun sadece kanun koyma ve düzeni sağlama fonksiyonu kabul edilmektedir. Uluslararası ticarete sıfır toplamlı bir oyun olarak bakan merkantilist düşünceye göre '*herkesin herkesle savaşı - Bellum omnium contra omnes*' doktrini geçerliken, liberal düşüncede serbest ticaretin bütün ülkelerin çıkarına hizmet edeceğine dair harmoni-ahenk anlayışı yer almaktadır (Heckscher, 1931: 316-318). Liberal doktrinin kabullerinden hareket eden A. Smith (1776) firma-toplum ve ülkeler bazında bir ahengin olduğunu ve özgürleşmeyle birlikte devreye girecek olan *görünmez elin* bu ahengi sürdüreceğini belirtmekte, iş bölüşümü ve uzmanlaşmanın önemini *toplu iğne* fabrikası üzerinden hareketle aktarmaktadır. Smith uzmanlaşma ile öğrenme arasındaki karşılıklı bağımlılığı analiz ederek artan verimlilikle birlikte ölçeğe göre artan getirinin mümkün olduğunu ve böylece uzun dönemde büyümenin sağlanacağını ifade etmektedir. Uluslararası ticaret içinde aynı durumun geçerli olduğunu ifade eden Smith, ülkeler arasındaki iş bölümü ve uzmanlaşmanın maliyetlerde farklılaşmalara neden olduğunu ve ticaretin bu maliyet farklılıklarından kaynaklandığını göstermektedir (Zhang, 2000: 12).

İskoç düşünür A. Smith'in kapsamlı çalışmasında ele aldığı konuların başında merkantilist uygulamaların yanlışlığı ve iş bölüşümüyle birlikte gelen uzmanlaşmanın serbest ticarete ortaya çıkaracağı faziletler yer almaktadır. Buna göre ülkeler merkantilist dönemden kalma korumacı reflekslerini terk ederek maliyet avantajına sahip oldukları

ürünlerde uzmanlaşırlarsa uzun vadede piyasalar arasında denge oluşacak ve bu durumdan ticarete taraf olan bütün ülkeler kazançlı çıkacaktır. Diğer bir ifadeyle *laissez-faire* söyleminin benimsenmesiyle birlikte iş bölüşümü ve uzmanlaşma artacak, dünya kaynakları daha verimli bir şekilde kullanılacak ve dünya refahı en üst düzeye çıkacaktır (Zhang, 2008: 24).

Smith'in dış ticarete dair geliştirdiği *Mutlak Üstünlükler Teorisi*'ne göre ülkeler sahip oldukları emek miktarının verimliliğinin en yüksek olduğu üründe uzmanlaşarak diğer ülkeye kıyasla daha düşük maliyetle üretebildiği ürünlere yoğunlaşmalıdır. Buna göre birim emek başına üretim miktarlarının farklı olması ticarete taraf olan ülkelerin kârlı dış ticaret yapabilmelerinin temel koşulu olmaktadır. Smith'in bu özgün yaklaşımı döneminin merkantilist uygulamalarına olan itirazı ile birlikte düşünüldüğünde büyük yankı uyandırmıştır. Ancak yine de 'eğer bir ülke tüm malları diğerinden daha ucuza üretirse ne olur?' sorusu ve benzeri soru(n)lara cevap veremediği için yetersiz görülmüştür (Seyidoğlu, 2009: 25-26). Smith'in *Mutlak Üstünlükler Teorisi* ile açıklanamayan durumlar Robert Torrens (1815) ve David Ricardo (1817) tarafından geliştirilen *Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi* ile açıklanmıştır.

Robert Torrens'in iki yıl öncesinden belirtmesine karşın ilgili literatürde daha çok David Ricardo ile anılan *Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi* ülkeler arasındaki maliyet farklılıklarının oran üzerinden karşılaştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna göre bir ülkenin iki ürün grubunda da maliyet avantajına sahip olması durumunda daha yüksek oranda maliyet avantajına sahip olduğu ürüne yoğunlaşması gerekmektedir. Bu şekilde ticaret devam edebilecek ve yine iki ülkede serbest ticaretin faziletlerinden istifade edebilecektir. Konuyla ilgili R. Torrens İngiltere ile Polonya arasındaki kumaş ve mısır ticaretini ele alırken D. Ricardo ise yine İngiltere'nin Portekiz ile olan kumaş – şarap ticareti üzerinden karşılaştırmalı üstünlükleri incelemişlerdir. Torrens'e göre İngiltere'nin Polonya'dan daha ucuza mısır üretebilmesine rağmen sanayi ürünü olan ve karşılaştırmalı üstünlüğünün daha yüksek oranda olduğu kumaşta yoğunlaşması gerekmektedir (Maneschi, 1998: 51-53). Aynı örnek D. Ricardo'nun çalışmasında kumaş ve şarap üzerinden gerçekleşmekte, İngiltere'nin şarabı daha ucuza üretebiliyor olmasına rağmen kumaşa yönelmesi gerektiği vurgulanmakta (Ricardo, 2016: 120-121), otarşiden serbest ticarete doğru geçişin, her iki ülke içinde refahı arttıracakı belirtilmektedir (Gray, 1976: 61-62).

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin mutlak üstünlükler teorisini de kapsayacak ve onun eksiklerini giderecek şekilde etkinlik göstermesi, onu uluslararası ticaretin temel teorisi haline getirmiştir. Ancak yine de; emek-değer teorisine dayanması, işgücü verimliliği arasındaki farkların nedenlerine değinmemesi, ülkeler arasında işgücünün tam hareketsiz olduğunu varsayması, sadece arz yönlü olması, sabit maliyetlere ve tam uzmanlaşmayı esas alması, üretim aşamalarına yer vermemesi ve statik bir model olması teorisinin eksikliklerinin olduğunu göstermektedir (Seyidoğlu, 2009: 29-30).

Ricardo'nun çalışmasında spesifik olarak uluslararası ticaretin neden kaynaklandığı konusuna değinmemesi ve özellikle ülkelerin işgücü verimliliği arasındaki farkların nedenlerini araştırmaması sonraki çalışmalara kapı aralamıştır. Ricardo'nun sadece arz cephesinden ele aldığı modelinde dışladığı; ülkeler arasındaki teknoloji düzeyi, faktör donanımları ve zevk ve tercihlerdeki farklılıklar neoklasik iktisatçılar tarafından teklif eğrileri, genel denge, ticaretten elde edilen kazanımlar ve optimum tarifeler merkezinde ele alınmıştır (Zhang, 2000: 4). Neoklasik okulun kaydettiği mesafenin ardından, işgücü verimliliğindeki farklılıklar üzerinden faktör donatımının uluslararası ticaretin gerçekleşmesindeki rolü incelenebilmiştir. Bu konuda uluslararası ticaretin nedenini ve nasılını açıklamaya yönelik olarak Eli F. Heckscher ve onun öğrencisi Bertil Ohlin tarafından geliştirilen Faktör Donatımı Teorisi ön plana çıkmaktadır.

3.1.2. Heckscher - Ohlin Faktör Donatımı Teorisi

Sanayi devriminin ilk aşamalarında geliştirilen klasik teoriler ülkeler arasındaki maliyet farklılıklarının iklim ve nüfus gibi dışsal değişkenlerden kaynaklandığını belirterek, emek-değere dayalı arz merkezli bakış açıları geliştirmişlerdi. Ancak sanayi devriminin gerçekleşmesi ve hızla mesafe kaydetmesiyle birlikte emek-değer yaklaşımının yerini sanayi almış, üretim sürecinde emeğin konumu gerilemişti. Bu durumun doğal sonucu olarak uluslararası ticaretin nedenine ve nasılına dair yapılan çalışmalarda ülkelerdeki faktörlerin varlığı ve yoğunluğu tartışılmıştır. Bu alanda yapılan çalışmalardan ilki Eli F. Heckscher tarafından 1919 yılında yapılmış, Heckscher'in çalışmaları 1933 yılında öğrencisi Bertil Ohlin tarafından geliştirilmiştir (Negishi, 2001: 117).

Heckscher - Ohlin teorisi veya diğerk adıyla faktör donatımı (Factor Endowment) teorisi ölçek ekonomileri ve/veya aksak rekabet teorilerinin aksine klasik uluslararası ticaret teorileriyle aynı felsefeyi paylaşmakta, ölkeler arasındaki ticaretin karşılaştırmalı üstünlüklerden kaynaklandığını kabul etmektedir. Yakın geçmişe kadar uluslararası ticaretin *modern* teorisi olarak adlandırılan teoriye göre ölkeler arasındaki üstünlükler; teknoloji, zevkler veya hükümet politikalarından ziyade görece faktör varlıklarındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır (Ethier, 2014: 3). Bu anlamda Heckscher - Ohlin teorisi Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin geliştirilmiş hali olarak yorumlanabilmektedir (Jones, 1970: 78). Diğer taraftan Heckscher-Ohlin modeli, modern ekonomide karşılaştırmalı üstünlüklerin baskın modellerinden biri olarak da kabul edilmektedir. Teoriye göre iki ülkenin faktör özellikleri ve yoğunlukları arasındaki farklılıklar metaların maliyetini etkilemekte, farklılaştırmaktadır. Bu farklılıkta uluslararası ticaretin kaynağı olarak görölmektedir ve bu açıdan Ricardian modelinden ayrılmaktadır. Heckscher-Ohlin teorisinde, emek ve sermaye olarak tanımlanan iki faktörün sektörler arasında mobil olduğu ve serbest ticaretin başlamasıyla birlikte uzun vadede ölkeler arasında dengenin sağlanabileceğı kabul edilmektedir (Zhang, 2008: 46).

Heckscher ve Ohlin'in; üretim faktörlerinin başlangıçtaki farklılıkları noktasından hareketle geliştirdiğı faktör donatımı teorisi zaman içinde Stolper ve Samuelson (1941), Johnson (1957), Jones (1956-1957) ve Lancaster (1957) tarafından geliştirilmiştir. Teorinin varsayımları maddeler halinde şöyledir (Shone, 1972: 29):

- i. İki ölk, iki mal ve iki faktör ele alınmaktadır (2 x 2 x 2 modeli)
- ii. Ricardo'nun modelinde, üretim fonksiyonları aynı mal için iki ölkede farklı iken Heckscher ve Ohlin modelinde aynı olduğu kabul edilmektedir.
- iii. Üretim fonksiyonları doğrusal olarak homojendir.
- iv. Üretim faktörleri yurt içinde mobildir, uluslararası olarak tam hareketsizdir.
- v. Tüm pazarlarda tam rekabet hâkimdir; bu durumda, (a) tüm faktörlerin tam olarak kullanılır, (b) faktör getirileri faktörlerin marjinal ürünlerine göre belirlenir ve (c) emtialar marjinal maliyetle fiyatlandırılır.
- vi. Faktör dönüşümü hariç tutulmuştur ve her iki ölk de ticaret öncesi ya da sonrasında uzmanlaşmamıştır.
- vii. Ölkelerdeki tüketim kalıpları birbirine benzerdir.

Bu varsayımlar altında teoriye göre; sermaye girdisinin emek girdisine oranı, farklı ülkelerdeki aynı endüstri için aynı olmalıdır. Sermayenin (emeğin) emeğe (sermayeye) göre zengin bir biçimde donatıldığı bir ülke de, diğer ürüne kıyasla daha yüksek (daha düşük) sermaye-emek oranına sahip olan sanayi gelişmekte ve böylece sermaye girdisi (emek) tam olarak istihdam edilmektedir. Başka bir deyişle, sermaye (emek) girdisi bakımından zengin olan ülke, sermayenin (emeğin) emeğe (sermayeye) göre daha yoğun olarak kullanıldığı meta üretiminde, tam olarak olmasa da, uzmanlaşmaktadır. Ülkelerdeki tüketicilerin tüketim kalıplarında bir fark olmaması nedeniyle de sermaye açısından zengin ülkenin sermaye yoğun malları ihraç ettiği ve emek yoğunluğunu yüksek malları ithal ettiği sonucuna varılmaktadır. Serbest ticaretin gerçekleşmesiyle birlikte ülkeler arasındaki faktör fiyatları farklılığı ortadan kalkacak ve faktör fiyatlarının uluslararası eşitlemesine yol açmaktadır, çünkü iç faktör fiyatları, faktör fiyatlarının marjinal verimlilik teorisi kapsamında belirlenmektedir. İki ülke, iki mal ve iki faktör üzerinden şekillendirildiği için $2 \times 2 \times 2$ modeli olarak da ifade edilen teoremin matematiksel ifadesi aşağıdaki gibidir (Negishi, 2001: 117-119).

Birinci ve ikinci ülkedeki toplam emek ve toplam sermaye L^* ve K^* dır.

$$\begin{aligned} L_1 + L_2 &= L^* \\ K_1 + K_2 &= K^* \end{aligned}$$

Buna göre ülkelerin üretim fonksiyonları aşağıdaki gibi oluşturulabilir.

$$\begin{aligned} X_1 &= F_1(L_1 + K_1) \\ X_2 &= F_2(L_2 + K_2) \end{aligned}$$

X_1 ve X_2 birinci ve ikinci ülke için üretim fonksiyonlarını göstermektedir. Üretim fonksiyonlarının doğrusal ve homojen oldukları varsayımı gereği, girdilerdeki orantısal değişimi elde etmek üzere üretim fonksiyonlarının iki tarafını da $1/L_1$ ve $1/L_2$ ye böldüğümüzde;

$$X_1 / L_1 = F_1(L_1 / L_1, K_1 / L_1) = F_1(1, K_1 / L_1) = f_1(k_1)$$

$$X_2 / L_2 = F_2(L_2 / L_2, K_2 / L_2) = F_2(1, K_2 / L_2) = f_2(k_2)$$

k_1 ve k_2 katsayılarına ulaşılmaktadır. $k_1 = K_1 / L_1$ ve $k_2 = K_2 / L_2$ ifade etmektedir. Açık ifadesi ile k_1 birinci ülke için emeğin çıktısı olarak sermaye/emek oranını göstermektedir. k_2 de aynı şekilde ikinci ülke için sermaye/emek oranını temsil etmektedir. Ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında $f_1(k_1)$ ve $f_2(k_2)$ iki ülke için kişi başına üretim fonksiyonunu vermektedir. Buradan hareketle sermayenin marjinal ürünü birinci ülke için şöyle hesaplanabilir; $r = df_1(k_1) / dk_1 = f_1'(k_1)$

Burada r ilk mal için getiri ifade etmektedir. Benzer şekilde elde edilen,

$$r = pdf_2(k_2) / dk_2 = pf_2'(k_2)$$

Denkleminde yer alan p ikinci ürünün fiyatını göstermektedir. Ücretin w ilave edilmesiyle birlikte toplam ürünün marjinal ürün faktörü tarafından fiyatlandırılması;

$$f_1(k_1) = w + rk_1 = w + f_1'(k_1)k_1$$

Şeklindedir ve burada w birinci ürün açısından ücreti temsil etmektedir ve;

$$pf_2(k_2) = w + pf_2'(k_2)$$

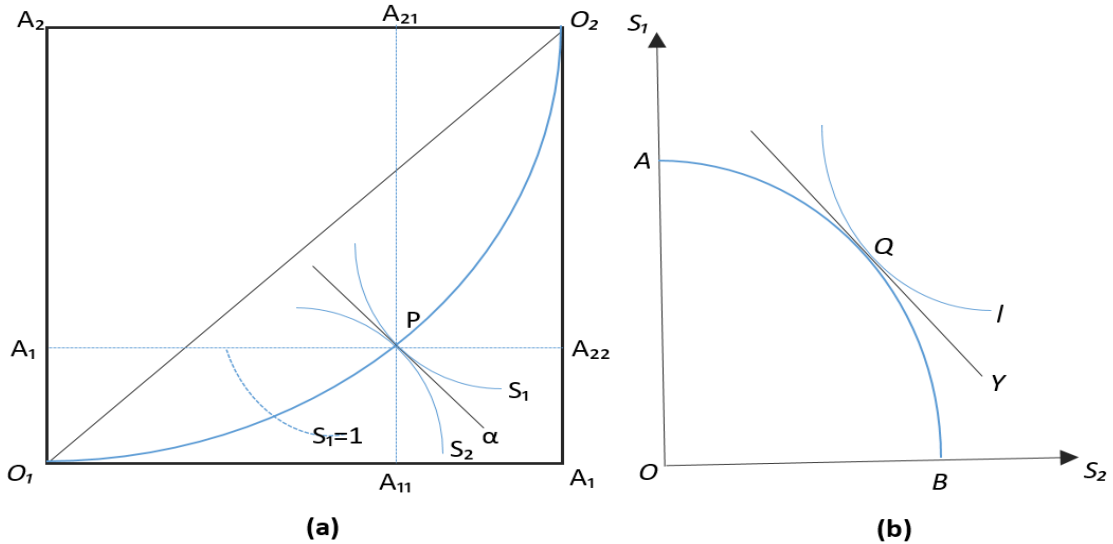
p ikinci ürünün fiyatını temsil etmektedir. Böylece w , r , k_1 ve k_2 şeklinde dört bilinmeyene ulaşılmaktadır.

Ülkelerin özdeş üretim fonksiyonlarına sahip olması ve iki ürünün de aynı uluslararası fiyata sahip olduğu durumda w ile r eşitlenmektedir. Bu durum Samuelson (1941) *uluslararası faktör fiyatları eşitliği* teoremini ortaya çıkarmaktadır ve faktörlerin ülkeler arasında tamamen mobil olması durumunda faktör fiyatlarının eşitleneceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, üretim faktörleri tamamen hareketsiz olsa bile, serbest ticaretin gerçekleşmesi yani tarife ve gümrük gibi uygulamaların olmaması ile faktör fiyatları uluslararası olarak eşitlenecektir. Eğer w , r , k_1 ve k_2 veri ise yukarıda yer alan I. ve II. denklemler; $L_1 + L_2 = L^*$ ve $k_1L_1 + k_2L_2 = K^*$ şeklinde yazılabilir. Bu denklemin iki tarafı da L^* 'a bölünecek olursa;

$$a_1 k_1 + a_2 k_2 = K^* / L^*$$

Elde edilecektir. Burada $a_1 = L_1 / L^*$ ve $a_2 = L_2 / L^*$ ifade etmektedir ve $a_1 + a_2 = 1$ 'dir. Özdeş üretim fonksiyonuna sahip olan iki ülkenin birbirlerinden farklı faktör donatımı oranına (K^* / L^*) sahip olması durumunda, serbest ticaret gerçekleştiğinde ülkeler arasındaki iki sektörde faktör fiyatları ve sermaye işgücü oranları k_1 ve k_2 iki ülke arasında eşitlenecektir. İlk emtianın ikincisinden daha fazla sermaye yoğun olduğu $k_1 > k_2$ durumunda olduğu varsayılırsa eğer birinci ülkenin ikinci ülkeye kıyasla daha yüksek faktör donatımı oranına (K^* / L^*) sahip olduğu sonucuna ulaşılır. Bu durumda a_1 oranı birinci ülke için karşılaştırmalı olarak daha yüksek olacaktır. Diğer bir ifade ile sermayenin (emeğin) emeğe (sermayeye) kıyasla daha bol olduğu bir ülkede, daha yüksek (düşük) sermaye-emek oranına sahip sanayinin ölçeği büyük olmalıdır. Tüketici tercihlerinde bir farklılığın olmadığı varsayımı altında incelendiğinde, sermaye (emek) zengini ülke, sermaye (emek) yoğun metallerini ihraç eder ve karşı ülkenin emek (sermaye) yoğun malını ithal eder. Basit Heckscher - Ohlin modelinin grafik üzerinden gösterimi ise aşağıdaki gibidir.

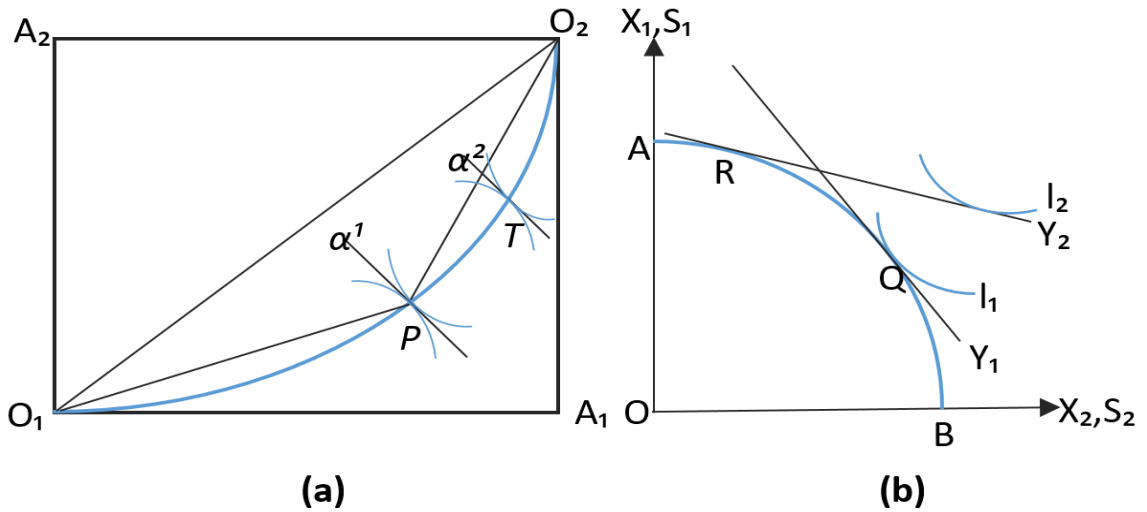
Şekil 1: Heckscher – Ohlin Modeli Grafik Gösterimi

Ekonomide A_1 ve A_2 şeklinde iki faktörün olduğu O_1A_1 birinci ülkedeki birinci faktörün toplam kullanımını, O_1A_2 ise yine birinci ülkenin A_2 faktörünün toplam kullanımını göstermektedir. Üretim faktörlerinin doğrusal homojen olması varsayımı

altında eş-ürün eğrisi üzerindeki $s_1=1$ birim eş-ürünü vermekte ve aynı eğri üzerindeki PS_1 noktasında üretim S_1 'e kıyasla daha fazladır. Ülke ikinci ürünü de üretmek istemektedir ve bu doğrultuda A_1 ve A_2 faktörlerinin bir kısmını bu ürün için ayırmalıdır ve bu ayırım O_2 orijini üzerinden okunmakta, ilk üründe olduğu gibi PS_2 de oluşmaktadır. PS_1 ve PS_2 nin kesişim noktası olan P noktası ele alındığında S_1 , A_1 faktöründen A_{11} kadar A_2 faktöründen de A_{12} kadar kullanılmaktadır. S_2 noktası da birinci faktör A_1 den A_{21} kadar ve A_2 'den A_{22} kadar kullanılmaktadır. İki eş-ürün eğrisinin teğet olduğu noktada ekonomide faktörler tam istihdam edilmekte, $a_{11}+a_{12}=a_1$ ve $a_{21}+a_{22}=a_2$ eşitlikleri sağlanmaktadır. O_1PO_2 eğrisi kayıtsızlık eğrilerinin birbirlerine teğet olduğu noktaları gösteren *sözleşme eğrisi*dir. Eğer ülke tamamen birinci ürünü üretmeye odaklanırsa bu durumda eş-ürün eğrisi O_2 noktasında geçecek ve (b) grafiğinin dikey ekseninde yer alan OA kadar üretim yapacaktır. Sadece ikinci ürüne odaklanması durumunda ise eş-ürün eğrisi O_1 den geçecek ve ekonomide sadece (b) grafiğinde yatay ekseninde yer alan OB kadar üretim yapacaktır. (b) grafiğinde yer alan S_1 ve S_2 eksenlerini kesen eğri üzerinde yer alan Q noktası (a) grafiğindeki A_1 - A_2 eğrisi üzerindeki P noktasını göstermektedir. Bu Edgeworth-Bowley kutusu yaklaşımı Stolper-Samuelson tarafından uluslararası ticaret literatüründe, faktör donatımı teorisini açıklamak üzere; S_1 , S_2 , A_1 , A_2 , p_1 ve p_2 sırasıyla, eş-ürün eğrilerini, faktör donatımını ve faktör fiyatlarını verecek şekilde kullanılmıştır. Buna göre ticaret öncesi ve ticaret sonrası durumların birlikte gösterimi şöyledir (Shone, 1972: 31-34):

Şekil 2: Heckscher – Ohlin Modeline Göre Ticaret Öncesi ve Sonrası

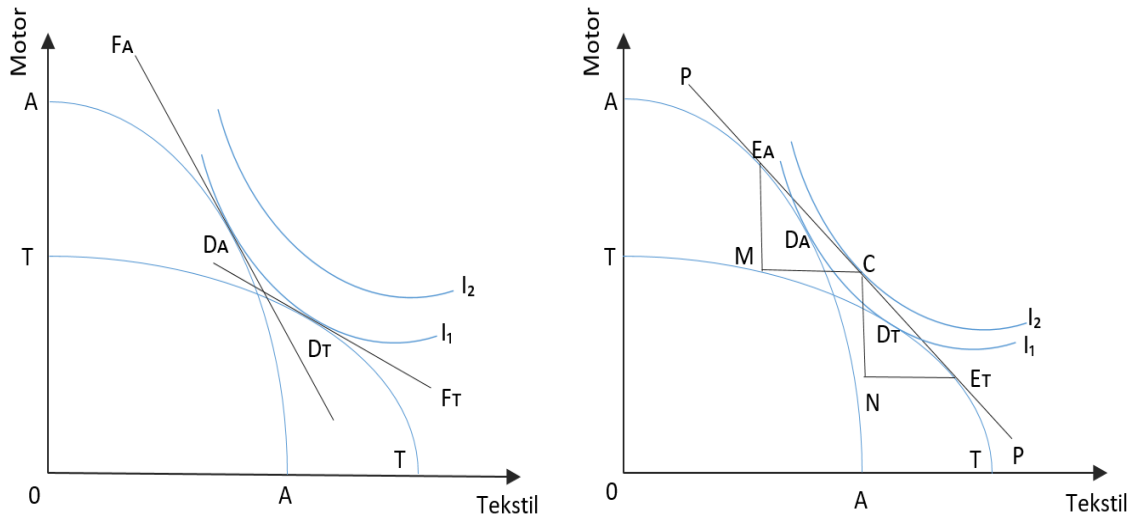

Yukarıda yer alan grafiklerde ticaret öncesi denge noktaları olan P ve Q noktalarının ticaretle birlikte değiştikleri, R ve T halini aldıkları görülmektedir. Ticaret öncesi durumda ürün fiyatları oranı Y_1 , faktör fiyatları oranı α_1 'dir. Ticaretten sonra denge noktası Y_2 olarak gerçekleşmektedir. (b) grafiğindeki Q noktasından R noktasındaki geçiş, (a) grafiğindeki α_1 'i α_2 'ye değiştirmekte ve bu da P noktasından T noktasına geçişi sağlamaktadır. Bu durumda birinci ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünün bol sahip olduğu faktör yönünde arttığını göstermektedir. Nitekim (a) grafiğinde birinci ürüne ait eş-ürün eğrisi ikincisine nispetle daha yüksektir, T noktasında faktör fiyat oranı da P 'ye kıyasla daha fazladır. Diğer bir ifade ile ürünlerin fiyat oranı ile faktörlerin fiyat oranı arasında doğru yönlü bir ilişki vardır.

Sonuç olarak serbest ticaretle birlikte I_1 sağa kayarak I_2 'ye yükselmekte, daha yüksek refah düzeyine ulaşılmakta, üretim ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükleri doğrultusunda gelişmekte ve karşılaştırılmalı olarak uzmanlaşılabilen ürünlerin üretiminde kullanılan faktörler uzmanlaşılabilir ürüne doğru kaydırılmaktadır.

Heckscher – Ohlin modelinin Türkiye ile Almanya için örneklerle gösterimi için aşağıdaki grafikler incelenebilir.

Şekil 3: Heckscher – Ohlin Modeline Göre Türkiye ve Almanya'nın Ticareti

Yukarıdaki grafikte üretim olanakları ve toplumsal kayıtsızlık eğrileri yardımıyla ülkeler arasındaki faktör donatımlarının farklı, üretim teknolojilerinin aynı kabul edildiği faktör donatımı teorisinin öngördüğü sonuçlar gösterilmektedir. Grafiklerde AA Almanya'nın TT 'de Türkiye'nin dönüşüm eğrilerini göstermektedir. Almanya sermayeye bol olarak sahip bulunduğu ve motor üretimi de sermaye yoğun olduğu için bu ülkenin

üretim olanakları eğrisi dikey ekseninde daha uzundur. Diğer taraftan Türkiye'nin üretim olanakları eğrisi yatay ekseninde daha geniş yer almaktadır. Teorinin varsayımlarından olan tüketim kalıplarındaki benzerlik gereği ülkeler arasındaki toplumsal kayıtsızlık eğrileri özdeşdir ve I_1 ile I_2 iki ülkenin ortak kayıtsızlık eğrileridir. Dış ticaret başlamadan önceki durumu gösteren soldaki grafik incelendiğinde I_1 kayıtsızlık eğrisinin AA üretim olanakları eğrisi üzerinde DA, TT eğrisi üzerinde DT noktalarında teğet olduğu görülmektedir. Almanya'nın ticaret öncesi denge noktası DA, Türkiye'nin ticaret öncesi denge noktası da DT'dir. İç fiyat oranları ise sırasıyla F_A ve F_T 'dir. Ticaretin başlamadığı bu durumda F_A 'nın F_T 'ye göre daha dik konumda olması Almanya'da motorun Türkiye'ye kıyasla daha ucuz olduğunu, diğer taraftan Türkiye'nin de tekstil konusunda Almanya'dan daha ucuz olduğunu göstermektedir. Ülkelerin PP gibi bir fiyattan ticarete başlamalarıyla birlikte grafiğin sağ tarafında görüleceği üzere Türkiye'de ticaret dengesi DT'den ET'ye kaymakta, tekstilde uzmanlaşmaya gidilmektedir. Benzer şekilde Almanya'nın ticaret dengesi de DA'dan EA'ya yükselmekte ve Almanya motor üretiminde uzmanlaşmaya gitmektedir. Ticaretin başlamasıyla birlikte tüketim C olarak gerçekleşmekte, Türkiye NET kadar tekstil ihraç edip bunun karşılığında NC kadar motor ithal etmektedir. Almanya ise EAM kadar motor ihraç edip bunun karşılığında MC kadar tekstil ithal edebilmektedir. Ülkelerin toplumsal kayıtsızlık eğrileri I_1 'den I_2 'ye yükselmekte, serbest ticaretten iki ülkenin de refah seviye artmaktadır (Seyidoğlu, 2009: 85-87).

Heckscher – Ohlin teorisi Paul Samuelson'un kazandığı matematiksel izahla birlikte uluslararası ticaretin temel teorilerinden biri haline gelmiş, sonrasında yapılan çalışmalara dayanak teşkil etmiştir. HOS teoreminin iki faktörü ele alan yapısı Jaroslav Vanek (1968) tarafından çok ürün ve çok faktörü ele alacak şekilde genişletilmiş, teori HOV modeli olarak anılmaya başlanmıştır. Faktör donatımı yaklaşımından faktör içeriği formülasyonuna odaklanan HOV modeli zaman içinde Leontief (1953), Leamer (1980), Bowen, Leamer ve Sveikauskas (1987), Treffer (2000) ve Davis ve Weinstein (2001) tarafından ampirik olarak incelenmiş ancak beklenen açıklama kabiliyetini sağlayamadığı görülmüştür (Feenstra, 2004: 31).

Ricardo'nun ülkeler arasındaki karşılaştırmalı üstünlükleri statik olarak ele almış olması onun yeniden yorumlanması ve eksiklerinin giderilmesi mahiyetindeki Heckscher – Ohlin teorisinin de statik özellikler sergilemesine neden olmuştur. Bu noktadan

hareketle Arrow-Debreu-McKenzie, HOS teorisini dinamik bir şekilde yorumlama arayışına girmişler, geliştirdikleri dinamik Heckscher – Ohlin modeliyle ülkeler arasındaki faktör donatımı ve faktör yoğunluklarındaki değişimleri incelemişlerdir. Genel denge yaklaşımı çerçevesinde yaptıkları çalışmada denge dinamiklerinin, ancak faktörlerin yeniden tahsis edilmesinde oluşabilecek maliyetlerin kısıtlanması şartıyla mümkün olabileceği sonucuna ulaşmışlardır (Kemp, 2008: 71).

Heckscher – Ohlin’in çalışmalarından dört teorem çıkarılmıştır, bunlar; faktör donatımı teoremi, uluslararası faktör fiyatları eşitliği teoremi, Stolper-Samuelson gelir dağılımı teoremi ve Rybczynski teoremidir (Seyidoğlu, 2009: 87). Stolper Samuelson teoremi (1941), bir emtianın nispi fiyatındaki bir artışın, bu metanın üretilmesinde yoğun olarak kullanılan faktörün gerçek getirisini artıracak, diğer faktöründe getirisini azaltacağını ifade etmektedir. Rybczynski (1955) teoremi ise emtia fiyatlarının sabit tutulması durumunda, bir faktördeki artışın, bu faktörü nispeten yoğun bir şekilde kullanan malların üretimini orantılı olarak arttıracak, ifade etmekte ve böylece dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır (Zhang, 2000: 8). Rybczynski’nin bu çıkışı uluslararası ticaret ile büyüme arasındaki ilişkinin yeniden ele alınmasını sağlamış, konuyla ilgili teorik ve pratik çalışmalara öncülük etmiştir.

Faktör donatımı teorisinin gelişmesinden sonra Smith’le başlayan soru yeniden gündeme gelmiş ve serbest ticaretten hangi ülkenin daha kazançlı çıkacağına dair incelemeler artmıştır. Bu noktada dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ticaretin nedenleri ve ekonomik büyümeye etkisi şeklinde iki farklı açıdan irdelenmeye başlamıştır. Ekonomik büyüme odaklı olarak bakıldığında HOS modelinde sabit kabul edilen üretim faktörlerindeki artışlar ve teknolojik gelişme gibi etmenlerin dâhil edilmesiyle statik yerine dinamik analizlerin yapıldığı dikkat çekmektedir. Zira ekonomik büyüme; ülkede üretim, tüketim ve bu ikisi arasındaki farkları yansıtan dış ticareti etkilemekte, hatta iki yönlü olarak etkileşim gösterebilmektedir. Ekonomik büyüme uluslararası ticareti, uluslararası ticarete ekonomik büyümeyi etkileyebilmektedir ve bu iki değişken arasındaki ilişki dinamik özellik taşımaktadır (Seyidoğlu, 2009: 117).

Burada ekonomik büyüme kavramından kastın yaygın bir şekilde kullanılan ‘kişi başına düşen reel ulusal gelirin artması’ tanımlaması olmadığı, bunun yerine analitik yorum kabiliyeti sunan ‘iktisadi hayatın işgücü, tabii kaynaklar ve teçhizat gibi temel

verilerinde kişi başına gelirmede yıldıan yıla daha yüksek bir reel gelirmede geçiş gibi devamlı artışlar’ şeklindeki neden sonuç ilişkisini barındıran bir tanımlamanın olduğu belirtilmelidir. Diğer bir ifadeyle kastedilen ekonomik büyüme üretim olanaklarının sağa doğru kaymasıdır ve bu ancak üretim faktörlerindeki artış ve teknoloji düzeyindeki ilerleme neticesinde ortaya çıkmaktadır. Tabii bu yaklaşım ekonominin tam istihdamda olmadığı durumda söz konusu olacaktır zira tam istihdam durumunda ekonomide bir kapasite artışı söz konusu değildir. Çalışmada ekonomik büyüme bu analitik yaklaşım çerçevesinde ele alınmaktadır. İlave olarak uluslararası ticaretle ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü ilişkinin neden-sonuç ilişkisi merkezinde ele alınıp alınamayacağı ve eğer alınabilirse, yumurta-tavuk ilişkisinde olduğu gibi, hangisinin neden hangisinin sonuç olduğu konusunun muğlak kalacağı bilinmelidir (Acar, 2004:177-179). Bu muğlaklığı gidermek adına devam eden bölümde öncelikle ekonomik büyümenin uluslararası ticarete etkisi kapsamındaki teorilere yer verilmekte, sonrasında da uluslararası ticaretin ekonomik büyümeye olan ilişkisine dair teoriler ele alınmaktadır. Son olarak ihracat dinamiklerine dair ürün ve pazar merkezindeki teori ve yaklaşımlara yer verilmektedir.

3.1.3. Ekonomik Büyüme – Uluslararası Ticaret İlişkisi

Ekonominin modern anlamda ele alınmasıyla birlikte tartışılan konuların başında ekonomik büyümenin nasıl sağlanacağı ve bu noktada uluslararası ticaretin rolünün ne olduğu olmuştur. Bu nedenle ekonomik büyüme ile uluslararası ticaret ilişkisi uzun yıllardan beri iktisatçıların analiz etmeye çalıştığı bir konudur (Uysal ve Sat, 2015: 417). Öncü düşünürlerin eserleri incelendiğinde ekonomik büyüme ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkinin teorik anlamda ilk olarak John Stuart Mill tarafından incelendiği görülmektedir. Mill, yaptığı araştırmalarda her ne kadar ortaya bir teori koymamış olsa da teknolojik gelişmelerin ülkenin uluslararası ticaretini etkilediğini, özellikle zorunlu ve lüks malların ithalatını arttırdığını öne sürmüştür. Mill'in ardından F. Y. Edgeworth geliştirdiği kutu diyagramı üzerinden büyüme ve dış ticaret ilişkisini daha detaylı olarak incelemiş, ekonomik büyümenin dış ticaret hadlerini olumsuz etkilemesi durumunda “zararlı büyüme” durumunun ortaya çıkabileceğini belirtmiştir (Acar, 2004: 179).

Ekonomik büyümenin dış ticarete olan etkisine dair çalışmalar birinci küreselleşme evresinin sona ermesinden ikinci küreselleşme evresinin başlangıcına değin seyrek bir seyir izlemiş, bu süre içinde araştırmacılar genel olarak HOS modelinde olduğu gibi uluslararası ticaretin nedenlerine odaklanmışlardır. Ancak özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin ekonomik büyümeye odaklanmaları konuyla ilgili teorik ve uygulamalı çalışmaların hızla artmasını sağlamıştır (Shone, 1972: 44). Savaşın ardından ekonomik büyümeyle uluslararası ticaret arasındaki ilişki teorik olarak Rybczynski, Hicks, Bhagwati ve Johnson başta olmak üzere birçok düşünür tarafından incelenmiştir. Dış ticaret dengelerinde gelir etkisini göz önünde bulundurmayan ve Keynesyen özellikler barındıran bu teorilerden ilk üçü tek ülkede büyüme olduğu varsayımı üzerinden büyümenin dış ticaret hadlerine olan etkisi ile ilgilenirken, Johnson iki ülkeli bir modelde büyüme ile ticaret hadleri ilişkisini çözümlemeye çalışmıştır (Erkök Yılmaz, 2010: 161).

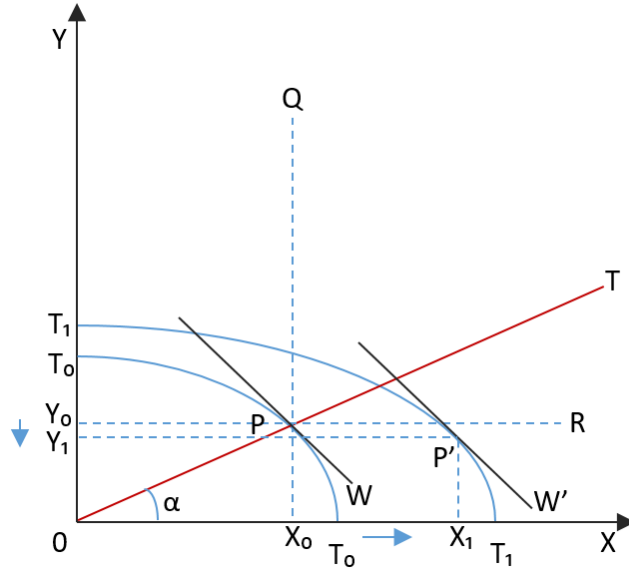
Aşağıda ekonomik büyümenin uluslararası ticarete olan etkisini inceleyen teorilerden öne çıkanlara ana hatlarıyla yer verilmektedir ve böylece uygulama kısmında elde edilecek olan ampirik bulguların yorumlanmasına zemin hazırlanmaktadır.

Rybczynski Teoremi (1955)

Tadeusz Rybczynski ekonomik büyümenin üretimde kullanılan faktörlerin arzında ortaya çıkacak olan bir artıştan kaynaklanması durumunda, ülkenin o faktörü yoğun olarak kullanan metanın üretimindeki uzmanlaşmasının artacağını buna mukabil diğer metanın üretiminde daralmaya gideceğini ifade etmiştir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200-201). Rybczynski'ye göre bir faktörün miktarındaki bir artış, her zaman bu faktörün nispeten daha fazla kullanıldığı emtianın fiyatını düşürecek ve marjinal tüketim eğilimi fiyatlardaki bir azalmanın sadece derecesini etkileyebilir, bunu tersine çeviremez (Rybczynski, 1955: 340). Faktör miktarındaki bir artış, dış ticarete konu ürünün fiyatını etkileyeceği için, ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünü etkileyerek ticarete yansımaktadır.

Rybczynski teoremini kutu diyagramı, matematiksel izah ve dönüşüm eğrileri şeklinde üç farklı yöntemle açıklamıştır. Aşağıda kolay anlaşılması ve ekonomik gelişmenin ticaret hadlerinde üzerindeki etkilerini göstermesi nedeniyle dönüşüm eğrileri üzerinden Rybczynski teoremi gösterilmektedir.

Şekil 4: Rybczynski Teoremi Gösterimi

Yukarıda yer alan şekilde T₀T₀ büyümeden önceki dönüşüm eğrisidir. X ile Y arasındaki nisbi fiyatları veren ticaret hadleri WW doğrusunun eğimi ile gösterilmektedir. Buna göre X ve Y ürünleri arasındaki denge P noktasında dengededir. Ekonomik büyümeden sonra dönüşüm eğrisi sağa kayarak T₁T₁ halini almıştır. Sözgelimi Emek faktöründeki artış nedeniyle ekonominin emek-yoğun X malı üretme potansiyeli daha çok

olduğu için dönüşüm eğrileri sağa daha yatık şekilde kayma göstermiş, X ekseninde kestiği parça Y'ye göre daha büyük olmuştur.

Ticaret hadleri değişmediği için WW eğrisi ile $w'w'$ eğrisi birbirlerine paraleldir ve yeni denge noktası P' olmaktadır. P' denge noktası PR doğrusunun altında yer almaktadır ve buna göre X'in üretimi artarken Y'nin üretimi azalmıştır. Buna göre bir faktörün miktarı sabitken diğer faktörün miktarında artış olması, üretiminde artan faktörün daha yoğun kullanıldığı malın üretimini mutlak olarak arttırmakta diğer malın miktarını da mutlak olarak düşürmektedir. Ancak burada Rybczynski'nin varsayımsal olarak kabul ettiği nisbi fiyatların değişmemesi genel denge koşullarına uymamaktadır, çünkü ekonomik büyüme reel geliri ve dolayısıyla toplam talebi arttırmaktadır. Bu durumda eğer ithal malı Y düşük mal değil ise ekonomik büyüme sonrası X ve Y mallarına olan talep artmalı ve yeni denge noktası PQ ile PR arasında T_1T_1 üzerinde gerçekleşmelidir. Burada T_1T_1 'nin eğimi P' doğrusunun eğiminden daha düşüktür ve bu da ihraç malı olan X'in nisbi fiyatının düşmesi ve ithal malı olan Y'nin fiyatının yükselmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda da ekonomik büyüme sonrası ülkenin ticaret hadlerinde bozulma meydana gelmektedir (Acar, 2004: 193-194)

Hicks Teoremi (1953)

Ekonomik büyümeyi faktör miktarındaki artış yerine verimlilik üzerinden açıklayan Hicks'e göre bir ülkede üretim faktörleri miktarı sabitken çıktı düzeyindeki iyileşmeler teknoloji sayesinde verimlilikte sağlanan artışlar sonucunda gerçekleşmektedir. Teknolojik gelişmeyi de; faktörlerden ikisinin verimliliğini de aynı oranda etkilemişse *nötr*, emeği daha çok etkilemişse *sermayeden tasarruf edici*, sermayeyi daha çok etkilemişse *emekten tasarruf edici teknolojik gelişme* şeklinde üçe ayırmaktadır. Hicks'e göre verimliliği artan faktöre, faktör fiyatın sabit kalması şartıyla, talep artacaktır. Emeğin (sermayenin) marjinal verimliliğinin sermayenininkinden (emeğinkinden) daha çok artması durumunda otomatik olarak daha fazla emek (sermaye), daha az sermaye (emek) kullanan üretim tekniklerine doğru bir kayma gözlenecektir. Ancak verimlilik düzeyinde gelişme olan faktöre olan talepteki artış nedeniyle faktörün fiyatı kısa sürede artacaktır. Üretim tekniğinin değişmesi maliyetlerde kendisini gösterecek ve ülkenin karşılaştırmalı üstünlüklerinde değişimler meydana getirecektir. Bu durumda üç farklı durum ortaya çıkacaktır. Bunlar (Erkök Yılmaz, 2010: 166);

- Sermaye veya emek yoğun bir mal için nötr teknolojik gelişmenin yaşanması durumunda; bu mal ülkenin ihraç malı ise ticaret hadleri ülke aleyhine dönecektir. İthal ikameci mal ise ticaret hadleri ülke lehine değişecektir.
- Üründe yoğun kullanılan faktörde yaşanacak teknolojik gelişme durumunda; eğer söz konusu mal ülkenin ihraç malı ise ticaret hadleri ülke aleyhine, ithal ikameci mal ise ticaret hadleri ülke lehine dönecektir.
- Ürünlerde görece az kullanılan faktörde yaşanacak olan teknolojik gelişme durumunda ise ne olacağı belirsizdir. Söz konusu malların fiyatında artma veya azalma gözlemlenebilir.

Tek ülke için geçerli olan ve faktör fiyat oranlarının değişmeden kalması durumunda ortaya çıkan bu sonuçlar Hicks'in parasal analizi de ilave ettiği iki ülke için incelendiğinde ortaya aşağıda yer alan olası sonuçlar çıkmaktadır. Burada ülkelerde yer alan ihraç malları ve ithal malları talep esnekliklerinin de dikkate alındığı unutulmamalıdır (Hicks, 1953: 128):

- Eğer teknolojik gelişmelerin tetiklediği verimlilik artışı ihracatçı kesimde gerçekleştiyse bu ülke için parasal anlamda zorlukların çıkma olasılığı zayıftır, bu doğrultuda teknolojik gelişmeden istifade eden ülke en az, diğer ülke ise en çok yararlanan konumundadır.
- Bir ülkede nötr teknolojik gelişme sonucu verimlilik artışları homojen yayılma göstermişse, bu gelişmenin meyvelerinin bir kısmı yabancılara gidecek, çoğu ülke içinde kalacaktır.
- Verimlilik artışları ithalat ikameci mallarda gerçekleştiyse, kendisine ihracat yapan ülke karşı ülke açısından kayıp söz konusu olacaktır.

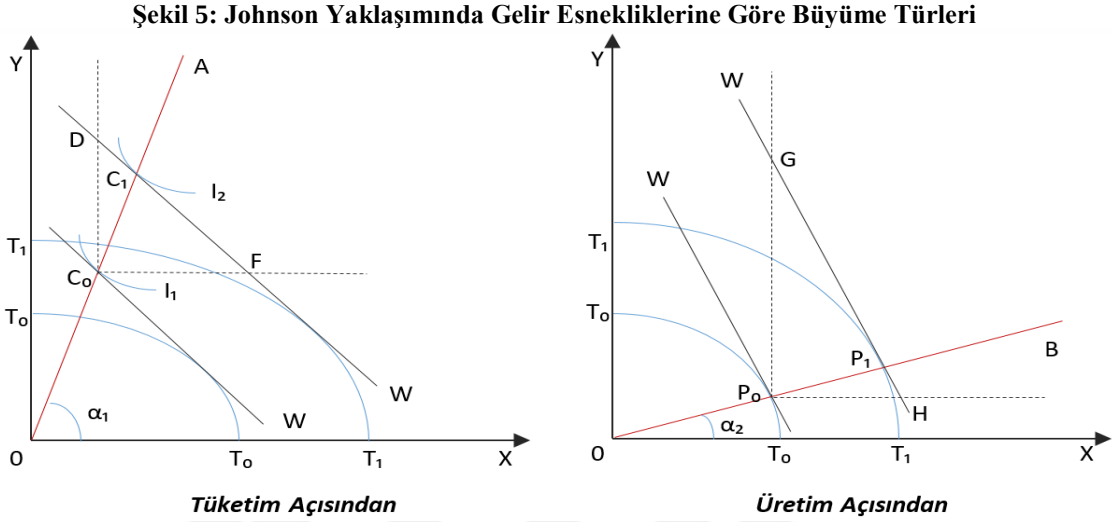
Görüldüğü gibi Hicks, Ricardo'nun üretim ölçeğinden bağımsız olarak sabit maliyeti esas alan statik yaklaşımına karşın teknolojik ilerlemelerin ticaretin gelişimindeki rolünü inceleyerek dinamik bir model oluşturmuş (Caves, 1987: 259), ekonomik büyüme ile uluslararası ticareti önce tek sonra iki ülke için neden sonuç ilişkileri ve etkileşim mekanizması ile açıklamayı başarmıştır. Hicks'in teknolojik gelişmeleri içsel bir değişken olarak uluslararası ticaret analizine dâhil etmesi kendisinden sonra gelen Posner (1961), Vernon (1966) ve Keesing (1971) gibi düşünürleri etkilemiştir.

Johnson Yaklaşımı (1955)

Harry G. Johnson, çalışmalarında kendisinden önceki teorileri gerçek dünyaya uygun bir şekilde sentezlemiş, bu teorilerin uyarlanmasında, anlaşılmasında ve konsolidasyonunda büyük rol oynamıştır (Corden, 1984: 568). Klasik ve neoklasik önermelerin sarsıldığı bir dönemde Harry Johnson; Ricardo, Jevons ve Marshall'ın mikro ekonomik düşünceleri ile Keynes'in makroekonomik yaklaşımını birlikte ele alarak, uluslararası ticarete tarifeler ve benzeri uygulamaların etkilerinin ülkeler arasındaki etkileşimine ve ekonomik büyüme ve kalkınmaya etkisine bakmıştır. Bu açıdan çalışması ekonomik büyüme ile uluslararası ticaret teorisi kapsamındaki çalışmalara zemin oluşturmaktadır (Khatkhate, 2009: 27). Johnson, James E. Meade'nin üretim faktörlerinin hareketliliği, ulusal hesaplardaki değişimler ve gelir esneklikleri gibi konularda HOS teorisine yaptığı matematiksel katkıları takip ederek çalışmasını gerçekleştirmiştir (Caves, 1987: 132). H. Johnson, Keynezyen devrimle birlikte otomatik sistem anlayışından politika problemine geçişin olduğunu ve Keynezyen fikirlerin uluslararası ticarete uygulanmaya başlanmasıyla birlikte yeni bir yaklaşımın başladığını ifade etmektedir (Johnson, 2013: 16).

Johnson (1959) ekonomik büyümenin; teknolojik ilerleme, nüfus artışı ve sermaye birikiminden kaynaklı olacak şekilde üçe ayrıldığını ve bu büyümelerin tarım ülkesinde veya sanayi ülkesinde, tarımsal ürünlerde ve sanayi ürünlerinde farklı sonuçlar çıkaracağını belirterek, nüfus artışı ve sermaye birikimine bağlı olan ekonomik büyümeyi Rybczynski teorisi üzerinden, teknolojik ilerleme kaynaklı büyümenin etkilerini de Hicks modelinden ele almaktadır. Johnson'un katkısı ise tek ülke için uyarlanmış olan bu teorileri talebin gelir esnekliklerini göz önüne alarak iki ülke için analiz etmesidir. Analizine büyüme türleri üzerinden başlayan Johnson'a göre temelde *dışa dönük büyüme*, *nötr büyüme* ve *içe dönük büyüme* şeklinde üç farklı büyüme söz konusudur. Bunlara *aşırı dışa dönük* ve *aşırı içe dönük* büyüme türleri de eklenebilir. Aşırı dışa dönük büyümede talep tamamen ithal mallarına yönelmiş durumdadır ve gelir artışı durumunda ithal mallara olan talep yerli mallara olan talepten daha fazladır, ülke aşırı derecede dışa bağımlı durumdadır. Aşırı içe dönük büyüme durumunda ise gelirdeki artışın tümü yerli mallara olan talebi arttırmakta, ithal mallarına olan talep düşmektedir. Bu durumda ülkenin dışa bağımlılığına azalma söz konusudur. Burada belirleyici olan ithal mallara olan talebin gelir esnekliğidir. Johnson'a göre büyümenin türünü belirleyen ithal mallara

olan esnekliğin 1'den büyük olması durumunda açık, 1'e eşit olması durumunda nötr ve 1'den küçük olması durumunda da kapalı büyüme ortaya çıkacaktır (Johnson, 1959: 299-300). Aşağıdaki grafiklerde tüketim ve üretim açısından iki ülkenin ithal mallarına olan talebin gelir esnekliklerine göre büyüme türleri gösterilmektedir.

Tüketim açısından büyümenin yapısı incelendiğinde, büyümeden sonra tüketim dengesi: C1'de ise nötr büyüme, C1 - D arasında bir yerde ise ticarete yönelik büyüme, C1 ile F arasında bir yerde ise ticarete karşıt büyüme, D noktasının yukarısında ise aşırı derecede ticarete yönelik büyüme, F noktasının altında bir yerde ise aşırı derecede ticarete karşıt büyümedir. Üretim açısından incelendiğinde, büyümeden sonra üretim dengesi: P1'de ise nötr büyüme, P1 ile G arasında ise ticarete karşıt büyüme, P1 ile H arasında ise ticarete yönelik büyüme, G noktasının üzerinde ise ticarete aşırı karşıt büyüme ve H noktasının altında ticarete aşırı yönelik büyümedir (Selman ve Bilman, 2018: 4-6).

Teknolojik gelişmenin ortaya çıkması ülkenin sanayi ülkesi mi yoksa tarım ülkesi mi olduğuna göre büyümenin niteliğini belirlemektedir. Bu yaklaşıma göre olası durumlar şöyle özetlemektedir (Johnson'dan aktaran Erkök Yılmaz, 2010: 171-172):

- a. Aşırı içe dönük teknik gelişme türleri:
 - i. Sanayi ülkesinde tarım alanındaki bir nötr teknolojik gelişme,
 - ii. Tarım ülkesinde, sanayi dalında meydana gelen bir nötr teknolojik gelişme;
 - iii. Tarım ülkesinde sanayide ortaya çıkan sermayeden tasarruf edici gelişme;
 - iv. Sanayi ülkesinde tarımda meydana gelen emekten tasarruf edici bir teknolojik gelişme
- b. Aşırı dışa yönelikten içe yönelik gelişmeye doğru sıralanan ama asla aşırı içe yönelik olmayacak türden bir teknolojik gelişme

- i. Sanayi ülkesinde sanayi dalında meydana gelecek bir nötr teknolojik gelişme;
- ii. Tarım ülkesinde tarım ürünlerinde meydana gelecek bir nötr teknolojik gelişme;
- iii. Sanayi ülkesinde sanayi dalında “sermayeden tasarruf edici” teknolojik gelişme;
- iv. Tarım ülkesinde tarım ürünlerinde meydana gelecek bir “emekten tasarruf edici” teknolojik gelişme;
- c. Aşırı dışı yönelikten aşırı içi yöneliğe değin her türlü etkileri olabilecek teknolojik gelişmeler
 - i. Ülkelerden birinde sanayide “sermayeden tasarruf edici” gelişme;
 - ii. Ülkelerden birinde tarımda “emekten tasarruf edici” gelişme.

Johnson’a göre ülkeler arasındaki ‘dengeli büyüme’, ticaret hadlerinde bir değişimin olmadığı büyümedir. Bunun için ülkelerdeki ithal malı talebinin gelir esneklikleri zıt yönde olmaması gerekmektedir. Dengesizlik durumu ise ülkelerden sadece birinin büyümesi ve büyüme sonucu ticaret hadlerini kendi lehine çevirmesinden dolayı ortaya çıkmaktadır (Johnson 1959: 316-317). Johnson özellikle büyüme türlerini ayırt etmesi ve ülkelerde gerçekleşen teknolojik ilerlemenin ticaret hadlerinde meydana getireceği etkileri incelemesi bakımından kendisinden sonra gelen araştırmacılar için oldukça önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bhagwati - Yoksullaştıran Büyüme Teoremi (1958)

Uluslararası ticaretin olumsuz etkilerinin olabileceğine dair düşünceler John Stuart Mill’le (1848) başlamıştır. Mill, teknolojik ilerleme sonucunda zorunlu ve lüks malların ticaretinde nasıl değişmelerin gerçekleşeceğini araştırmış ve özellikle ithalata olan etkileri incelemiştir. Mill’in ardından F. Y. Edgeworth (1894) karamsar bir yaklaşımla ekonomik büyümenin dış ticaret hadleri üzerindeki bozucu etkilerini incelemiş ve bu bozucu etkilerin doğuracağı refah kaybını “zararlı büyüme” kavramı üzerinden vurgulamıştır (Acar, 2004: 179; Krugman ve Obsfeld, 1991).

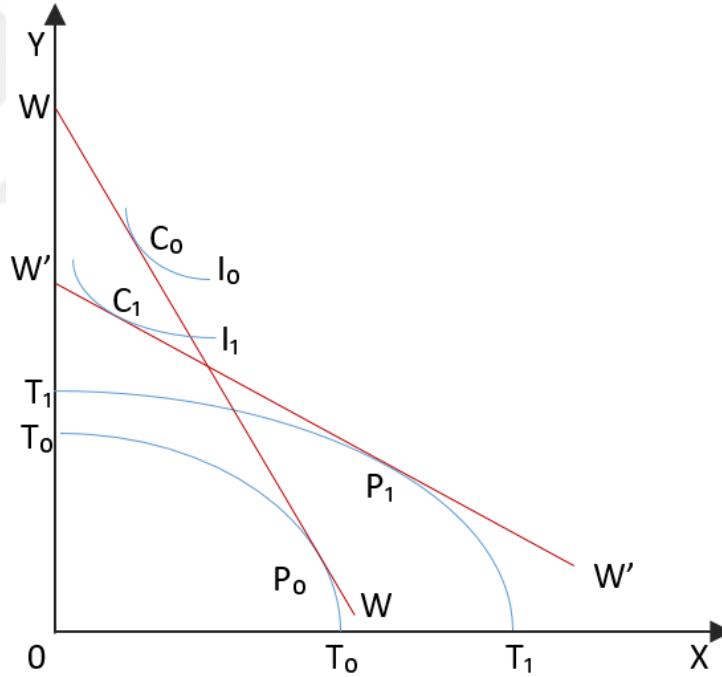
Mill ve Edgeworth’un çalışmaları Harry Johnson tarafından yeniden ele alınmış ve modern anlamda araştırılmıştır ancak kuramlaştırılmamıştır. Johnson’un araştırmaları öğrencisi olan Jagdish Bhagwati (1958) tarafından “yoksullaştıran büyüme” kavramı altında incelenmiş, şematik biçimde ele alınmıştır (Corden, 1984: 571).

Bhagwati; Mill ve Edgeworth’la başlayan Singer-Prebisch (1950) ve Rybczynski (1955)’nin *Hollanda hastalığı* yaklaşımı ile Johnson’un katkılarını ele alarak (Yakışık

vd. 2017: 8) ekonomik büyümenin umulanın aksine refah kaybı ile sonuçlanabileceğini belirtmiş, önemli olanın büyümenin niteliği olduğunu vurgulamıştır. Johnson (1967), Bhagwati'nin yaklaşımı üzerinden yaptığı çalışmada dış ticaret hadlerindeki bozulmanın ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebileceğini ifade etmiş, ekonomik büyüme – uluslararası ticaret ilişkisinin tersinin de söz konusu olabileceğini belirtmiştir (Erk vd. 1999: 2).

Yoksullaştıran büyüme; bir ülkenin ihracatçı sektöründe ortaya çıkan bir gelişme sonrasında ihraç ürünlerini düşük fiyata satması sonucunda büyümeden kaydedilen bütün avantajlarının karşı ülkeye geçebileceğini ifade etmektedir. Buna göre iktisadi büyüme her zaman ülkenin avantajına olmayabilir, özellikle büyüme sonrası ticaret hadleri ülke aleyhine dönüyorsa, ülke büyümeden sağladığı gelir artışından daha fazla gelir kaybına uğrayabilir.

Şekil 6: Bhagwati, Yoksullaştıran Büyüme Modeli

Yukarıdaki grafikte yoksullaştıran büyüme hipotezinin gösterimi mevcuttur. Şekilde T_0 büyüme öncesi üretim olanaklarını T_1 de büyüme sonrası için üretim olanakları eğrisini vermektedir. P_0 , C_0 ve I_0 da büyüme öncesine dair sırasıyla üretim tüketim ve refah düzeylerini vermekte, P_1 , C_1 ve I_1 de bu değişkenlerin büyüme sonrası durumunu göstermektedir. Büyüme ile birlikte ticaret hadleri P_0C_0 dan P_1C_1 e geçmiş ve

kötüleşmiştir. Bunun sonucunda da refah seviyesi I_0 'dan I_1 'e gerilemiştir. Bu durum teorik anlamda 'yoksullaştıran büyüme' olarak ifade edilmektedir (Bhagwati, 1958: 2).

Bhagwati'nin yoksullaştıran büyüme hipotezinin gerçekleşebilmesi için; ihracat malı arzında büyük bir artış yaşanması ve ticaret hadlerinde bozulmanın olması, karşı ülkenin talep esnekliğinin çok düşük olması, ülkenin dış ticarete bağımlılık düzeyinin fazla olması, teknolojik gelişmenin karşı ülkeye kıyasla zayıf olması, ülkenin dünya ticaret hadleri üzerinde etki edebilecek durumda olması ve ülkenin optimal gümrük politikası uyguluyor olması gerekmektedir (Başkonuş, 1991: 23).

Bhagwati'nin akademik anlamda geniş kabul gören teoremi bazı iktisatçılar tarafından gerçek hayatta rastlanması pek olası görülmeyen bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Ateş ve Bostan, 2007: 3). Ancak teorinin öngörülleri; bazı ülkelerin dış ticarete açılmalarına rağmen refah düzeylerindeki gerilemenin nedenleri kapsamında sürekli tartışılmaktadır.

3.1.4. Uluslararası Ticaret – Ekonomik Büyüme İlişkisi

1870li yıllarında başladığı kabul edilen ilk küreselleşme evresinin I. Dünya Savaşıyla birlikte sona ermesinin ardından ülkeler arasında sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda belirsizlik atmosferi ortaya çıkmıştır. Ülkeler savaşın tahribatını gidermek ve hızlı bir şekilde kalkınabilmek için korumacı politikalara yönelmişler, yerli para birimlerini devalüe ederek uluslararası mal ve hizmet akımları rekabetinde avantajlı konuma gelmeye çalışmışlardır. Bu dönemde ülkeler klasik ve neoklasik ekolün arz yönlü, uzun döneme odaklı ve genel denge yaklaşımını esas alan yaklaşımından uzaklaşmışlardır. Bu dönemin sonlarına yaklaşıldığında gerçekleşen Büyük Buhran ekonomide istikrar talebini arttırmış ve bunun neticesinde yeni yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Bu noktada John Maynard Keynes'in talep merkezli, kısa döneme odaklı ve kamu müdahalelerini öngören yaklaşımı karşılık bulmuştur.

Keynes'in ekonomik işleyişte kamu müdahalesine yer tanınmasıyla birlikte; Smith'in 18. yüzyılda başlattığı ve ardından 19. yüzyılda Torrens, D. Ricardo, James Mill ve John Stuart Mill tarafından geliştirilen ve aynı yüzyılın sonlarında marjinalist akımın katkılarıyla şekillenen iktisat anlayışı değişme göstermiş, var olan teoriler yeniden ele alınmıştır. Yeniden ele alınan teorilerin başında klasik ekolün temel noktalarından biri olan ticari açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi yer almaktadır (Medina-Smith, 2001:2). Keynesyen düşünceyle birlikte ülkeler uluslararası ticarete avantaj elde etme güdüsüyle ithal ikameci politikaları benimsemişlerdir ancak bu politikaları uygulayan ülkelerde; kaynakların irrasyonel kullanımı, dışa bağımlılık ve çarpık sanayileşmenin görülmesi bu politikalara olan ilgiyi azaltmıştır (Tunç, 2004: 124).

İkinci dünya savaşı sonrası ülkelerin ekonomik büyüme ve hızlı kalkınma yarışına girmeleri uluslararası ticaret ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaların odak noktası haline getirmiştir. Bu minvalde Keynesyen yaklaşım üzerinden teorilerini şekillendiren ve uzun dönemli büyüme modelleri içinde ihracata yer veren Ray Harrod (1939), Evsey Domar (1946-1947) ve Kaldor (1966) büyüme literatürüne yeni bir boyut kazandırmışlardır. Büyüme teorilerinde, teknolojik değişmelerin olmadığı varsayımı altında, dış ticaret çarpanı ve yatırımların önemi noktasından bakan bu yeni yaklaşıma göre dışa açık bir ülkenin ihraç ve ithal mallarının gelir esneklikleri önemlidir ve ülkelerin uzun dönemli büyüme için ihtiyaç duyacakları sermaye birikimi net ihracat ile

sağlanabilecektir (Değer, 2007: 38). Özellikle N. Kaldor'un uzun dönemli ekonomik büyümenin açıklanmasında talebin kapsamı içine yurtdışı talebini de dâhil etmesi post Keynesyen yaklaşımın ihracata verdiği önemi göstermektedir (Çetin, 2009: 357). Zira ülke uluslararası talebi karşılayabilmek adına ihracat yapmalıdır ve ihracat ile elde edilen gelirler yeni yatırımların yapılabilmesi için gereken kaynağı sağlayabilecektir.

Talep merkezli Keynesyen yaklaşımın uluslararası ticareti ve bu ticaretin ekonomik büyümeye olan etkisini içeren modellerinin tersine, Neo-Klasik büyüme modelleri teknolojik gelişmeleri dışsal olarak ele almış ve kapalı ekonomi üzerinden analizini gerçekleştirmiştir. Standart neoklasik büyüme modeline göre, hükümet politikaları durağan durumdaki gelir artış hızını etkileyemez ve bu durumda “büyüme motoru” sadece dışsal olarak ele alınan teknolojik ilerlemedir. Neoklasik çerçevede, ticaret rejimlerindeki farklılıklar uzun vadeli büyüme oranlarındaki değişikliklerle bağlantılı değildir (Lee, 1993: 300).

Neoklasik büyüme modellerinin eksiklikleri Schumpeterci büyüme modelleri olarak da anılan içsel (endojen) büyüme modelleri; Romer (1986, 1990), Lucas (1988), Segerstrom, Anant ve Dinopoulos (1990), Aghion ve Howitt (1990) ve Grossman ve Helpman (1991) tarafından geliştirilmiştir. Ekonomik büyümede ihracat ürün farklılaştırmasına değinen, yeniliği içsel olarak ele alan ve inovasyonun yayılma etkisine yer veren endojen büyüme teorisine göre (Ruffin, 1994: 27) ekonomik büyümenin sağlanması için uluslararası ticaret önemli bir konuma sahiptir (De Long ve Summers, 1991; Gould ve Ruffin, 1992) ve kamu politikaları ekonomik büyüme üzerinde etkili (Barro, 1991) olabilmektedir.

İçsel büyüme modelleri ekonomik büyümenin determinantları olarak; bilgi, beşeri sermaye, AR-GE, teknolojik gelişme ve piyasa genişliği değişkenlerini ele almıştır. Piyasa genişliği kapsamında ülkelerin uluslararası serbest ticarete açılmaları doğrultusunda ölçek ekonomilerinden istifade edebileceklerini, küresel rekabet ortamında avantaj elde edebilmek adına bilgi ve beşeri sermaye birikimlerini arttıracaklarını belirtmişlerdir (Demir vd. 2005: 181). Diğer bir ifadeyle ihracat yoluyla ülkeler piyasa darlığı sorununun üstesinden gelebilmekte, optimum ölçek düzeyini yakalayabilmektedir. Bu şekilde maliyet dezavantajlarını giderecekler ve üretimde etkinliği sağlayabileceklerdir (Şentürk, 2007: 85).

İçsel büyüme modellerinin bilgi birikimi, beşeri sermaye ve inovasyona yer vererek uzun dönemli ekonomik büyümeyi incelemesi ve bunu dışa açık ülkeler için analiz etmesi büyüme modellerine yeni bir boyut kazandırmış, geniş bir perspektif sunmuştur. Buna göre uluslararası ticaretin büyümenin motoru olarak ne ölçüde ve nasıl değerlendirilebileceği, ne kadar etkili olduğu ve hangi politikalar ile desteklenebileceği incelenmeye başlamıştır. Teorilerin ortaya atıldığı dönemde yaşanan küreselleşme merkezli gelişmeler ülkelerin dışa açık politika izlemeleri durumunda; hâlihazırdaki karşılaştırmalı üstünlüklerinin tutarlılığının sınanacağını, dünya ölçeğinde üretime odaklanabileceklerini, yeni teknolojilere erişim sağlayabileceklerini, hızlı ve ucuz iletişim olanaklarının sağlanmasıyla bilgiye erişimlerinin artabileceğini (bilginin küreselleşmesini) ve uluslararası sermaye akımlarından istifade edebileceklerini göstermiştir. Nitekim yapılan çalışmalarda uluslararası ticaretin açık ülkelerde yenilik ve büyüme üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Grossman ve Helpman, 1990: 86). Dolayısıyla ihracat büyümenin motoru kabul edilmektedir. Toplam talebin bir bileşeni olarak ihracattaki artış, doğrudan üretim artışı için bir katalizör görevi görmektedir ve yurtdışına ihraç edilen mallara olan talepteki artış, toplam çıktı miktarında ve dolayısıyla ihraç malları sektöründe gelir ve istihdamda artışa neden olmaktadır. Bu durum kaynakların tam ve etkin kullanılmasını, ölçek ekonomilerinden istifade edilmesini ve üretim sürecinde yeni teknolojilerin kullanılmasını tetikleyerek ekonomik büyümenin gerçekleşmesini sağlar. İlave olarak ihracat; ödemeler bilançosu açıklarının giderilmesine, yapılacak olan yeni yatırımların finansmanında ve üretimde kullanılacak olan hammadde ve ara malların finansmanında kolaylık sağlar (Panas ve Vamvoukas, 2002: 731; Şimşek, 2003: 43-44; Awokuse, 2006: 593-594).

İçsel büyüme modellerinin sağladığı yüksek açıklama kabiliyeti konuya ilginin artmasına neden olmuştur. Bu noktada dış ticaretin serbestleştirilmesinin etkileri ve bu etkilerin hangi kanallardan gerçekleştiği konusunda özellikle Paul Krugman, Paul Romer, Gene Grossman ve Elhanan Helpman gibi iktisatçılar önemli çalışmalarda bulunmuşlardır (Yapar Saçık, 2009: 168).

İhracatın ekonomik büyümedeki rolü farklı ekollerce ele alınmış ve bunların toplamında *ihracata dayalı büyüme hipotezi* (İDBH) şekillendirilmiştir. Öneme binaen konu birçok ülke ve zaman dilimi için farklı yöntemlerle sürekli test edilmişti ve edilmektedir. Her ülkenin farklı dinamikler üzerinden hareket etmesi, ticarete konu olan

malların ve ticareti gerçekleştiren ülkelerin farklı olmaları nedeniyle konuyla ilgili çalışmalar çeşitli sonuçlar sunabilmektedir, nitekim bu nedenle *teori* kelimesi yerine *deneylerle henüz yeter derecede doğrulanmamış ancak doğrulanacağı umulan teorik düşünce* (TDK) anlamına gelen *hipotez* kelimesi ilgili literatürde kullanılmaktadır.

İçsel büyüme teorisyenlerine göre serbest ticaretin gerçekleşmesi sonucunda; ülkelerin otarşı kısırlığından çıkarak fazlalığa sahip olması (fazlalık etkisi), bilgi birikimi ve AR-GE teşviki ile yeni teknolojilerin yayılmasını sağlaması (teknoloji etkisi) ve kaynakların ülke içi ve ülkeler arasında yeniden dağılımını sağlaması (tahsisat etkisi) mümkündür (Acar, 2002:129-130). İhracatın teknolojik yayılımlar ve dışsallıklar yoluyla ekonomik büyümeyi bütüncül olarak etkilediği kabul edilmektedir. Dışsallıklar kimi zaman -Bhagwati'nin *yoksullaştıran büyüme* kavramında belirttiği gibi- negatif olabilmektedir ancak genel olarak olumlu dışsallıklar oldukları kabul edilmektedir. İDBH'ne göre uluslararası piyasalara açılmak verimlilik düzeyinde artışı, inovasyonu ve bilgi akışını (spillover) sağlayacak, uzmanlaşma artacak ve ölçek ekonomilerinin sağladığı pozitif etki bütün ülke-firmalara yarayacaktır. Ekonominin genelinde yaşanan verimlilik artışı ve beşeri sermayenin gelişimi sadece ihracat sektörlerini değil bütün sektörleri etkileyecektir (Marin, 1992: 678).

İhracat odaklı olarak dışa açılmanın ekonomik büyüme üzerine etkisi farklı teoriler çerçevesinde ele alınırken, ülkelerin genelde dışa açılma özelde de ihracata dayalı büyüme stratejileri benimsemeleri bir takım eleştirileri beraberinde getirmiştir. Bu eleştirilerden ilki karşılaştırmalı üstünlükler eleştirisidir. Buna göre aksak rekabet piyasalarının söz konusu olduğu gerçek dünyada dışa açılmanın beklenmeyen etkileri olabilmektedir. İkinci eleştiri Keynes'ten gelmektedir. Karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımına mesafeli duran Keynes'in makroekonomik temelli yaklaşımına göre ülkenin dışa açılması ve ihracatı teşvik etmesi iç talep düzeyinde beklenmeyen bir daralmaya neden olabilir ve talepteki daralma istihdam ve refahta azalmayı tetikleyebilir. Diğer taraftan dışa açılmayla birlikte yaşanacak olan toplam iç talep düzeyindeki düşme, döviz kurlarındaki değişim üzerinden ithalat ve ihracatın nispi fiyatını değiştirebilir ve böylece de refah kaybı yaşanabilir. Üçüncü eleştiri noktası modern kalkınma teorilerine eleştirileri ile literatürde seçkin bir konuma sahip olan H. J. Chang (2002)'ın *merdiveni tekmelemek* (*kicking away the ladder*) başlıklı eleştirisidir. Chang'a göre; bugünün gelişmiş ülkelerinin hepsi ikinci dünya savaşı sonrasında uyguladıkları korumacı politikalar ve

geniş kamu müdahaleleri ile gelişmiş olmasına rağmen gelişmekte olan piyasalar ve ülkeler için bu politikaları önermek yerine onların hazır olmadan ihracat yapabilme ümidi ile dışa açılmalarını önermelerini konu edinmektedir. Dördüncü eleştiri doğrudan İDBH ile ilgilidir ve üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bunların ilki Joan Robinson'un (1937, 1947) *komşuyu fakirleştirme (beggar thy neighbor)* kavramı üzerinden belirttiği ve 1930lu yıllarda ülkelerin para birimlerini devalüe etme yarışını vurgulayan makroekonomik merkantilizmdir. Robinson'un talep ve miktar merkezli eleştirisinden sonra Hans Singer (1950) ve Raul Prebisch (1950) arz ve fiyat açılarından ihracata dayalı büyüme hipotezini eleştirmişler, ihracata odaklanan ülkelerin dış ticaret haddinde azalmaların olduğunu belirtmişlerdir. Son alt başlık ise Keynes'in ihracata dayalı büyüme teorisine yaptığı yapısal eleştiridir. Buna göre ülkelerin ihracata yönelik strateji uygulamaları sonucunda ekonomik gelişmenin beklenen derinliğe sahip olamayabileceği, hatta ülkelerin küresel rekabet ortamında avantaj elde edebilme doğrultusunda iş ve çevre standartlarını dikkate almama, çalışma koşullarını zorlaştırma, ücretlerin baskılanması sonucu iç talebin düşmesi ve sermayeye yaranmaya çalışma gibi negatif konularda yarışa girebileceğini belirtmektedir (Palley, 2012: 145-147). Bu eleştirilerle birlikte düşünüldüğünde merkantilist düşünceden günümüze farklı şekillerde ele alınan ihracata dayalı büyüme stratejisinin bir hipotez olarak ele alınması daha iyi anlaşılmaktadır.

İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki merkantilist dönemden günümüze gelinceye kadar teorik ve pratik anlamda ilgi toplamaya devam etmektedir. Ticaretin büyümeyi desteklediği ve büyüme ile ticaretin yapısının değiştiği düşüncesi akademik olarak kabul görmesine karşın uygulama örnekleri incelendiğinde her zaman aynı sonuca ulaşılmadığı görülmektedir. Bugünün gelişmiş ülkelerinin 19. yüzyılda uyguladıkları ihracat politikaları sonucunda geliştikleri H. A. Innis ve A. O. Hirshman tarafından ifade edilmektedir. H. A. Innis'in 'başlıca ürün teorisi' olarak adlandırdığı yaklaşıma göre; ülkeler sahip olduğu ana kalemlerin (başlıca ürün - staples) ticaretiyle sermaye girişi sağlamışlardır ve bu girişler, A. O. Hirshman'ın *bağlılıklar (linkages)* olarak ifade ettiği gibi, bağlantılar yoluyla diğer malların üretimini kamçılıyarak gelişmeyi sağlamıştır. Yeni yerleşim bölgelerinin açıldığı bu dönemde ortaya çıkan talebi karşılamak üzere sanayi ürünlerine talep artmış ve bu artış sanayileşme yarışını tetiklemiştir. Sanayileşen ülkeler dünya genelinde hem hammadde hem de pazar arayışlarına girmiş sömürgecilik ve plantasyon faaliyetleri geniş kabul görmeye başlamış, ihracata dayalı büyüme

stratejisinin ilk örnekleri gerçekleşmiştir (Kindleberger, 1970: 79-83). I. Dünya Savaşı, 1929 Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı sürecinde ülkelerin korumacı politikalara dönmeleri ve bulanık devam eden bu süreçte makroekonomik merkantilizme yönelmeleri ihracata dayalı büyüme stratejisinin görece terk edilmesini sağlamıştır. İkinci dünya savaşından ağır mağlubiyetle çıkmış olan Almanya ve Japonya 1945'ten 1970lere döviz kurunu devalüe etmişler ve bu yolla ihracata dayalı büyüme stratejisini uygulamışlar, başarılı sonuçlar almışlardır (Palley, 2012: 147).

Almanya ve Japonya'nın başarılı sonuçlar alması, Asya Kaplanları olarak tanımlanan Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan ülkelere ilham kaynağı oldu ve bu ülkelerin ihracat merkezli stratejik planları neticesinde sağladıkları yüksek performans ihracata dayalı büyüme hipotezine olan güveni güçlendirdi. 1970-1985 yılları arasında Asya kaplanlarının, özellikle aynı dönemde korumacı politikaları benimseyen Arjantin ve Gana gibi ülkelere kıyasla daha yüksek refah seviyesine ulaşması ve teknik anlamda büyük ilerleme göstermeleri korumacı ve ithal ikameci stratejilerin itibarını sarstı ve İDBH'nin yaygınlaşmasını sağladı (Young, 1991: 369; Medina-Smith, 2001: 2). Asya kaplanlarının başarılı performans sergilemesinin yanı sıra IMF ve Dünya bankası gibi uluslar üstü kuruluşların ülkeleri dışa açılmaya yönlendirmesi neticesinde İDBH 1980li yıllardan itibaren muteber bir politika olarak kabul görmeye ve yaygın bir şekilde uygulanmaya başlandı (Özcan ve Özçelebi, 2013: 1). Asya Kaplanlarının küresel ekonomiye entegre olma, döviz kurunu düşük tutma ve düşük ücretlerle çalışma koşullarını baskılayarak ülkelere yabancı firmaları ve doğrudan yabancı yatırımları çekmesi Meksika'ya ilham kaynağı olmuştur. Meksika 1986 yılında ticareti serbestleştirme yoluna girmiş ve 1994 yılında NAFTA'ya (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması) üye olmuştur. Bu süreçte Meksika para birimi Peso Dolar karşısında büyük değer kaybı yaşamasına rağmen Meksika İDBH'inden beklediği sıçramayı sağlayamamış, finansal dalgalanmalar ve ekonomik krizler yaşamıştır (Palley, 2012: 149).

9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 21 Aralık 1991'de de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte tek kutuplu dünyaya geçişin sağlanması ve aynı süreçte iletişim ve ulaşım teknolojilerinde gerçekleşen büyük dönüşümler dünya ticaret hacmindeki artışı desteklemiştir. 1990lı yılların ikinci yarısından itibaren gelişmekte olan ülkelerin dünya ticaretinde oynadıkları rol artmıştır. Özellikle BRICS ülkeleri olarak

gruplandırılan Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'nın dünya ticaretindeki ağırlığı yadsınamaz hale gelmiştir (Koçyiğit vd., 2015: 117). İhracata dayalı büyüme hipotezinin 1990lı yıllardan itibaren en belirgin örneği Çin'dir. Çin, önceki tecrübelerden de istifade ederek kendi koşullarına uygun olarak belirlediği ihracata dayalı büyüme stratejisinde; ithalat üzerindeki vergileri arttırma, sermaye hareketlerini kısıtlama, döviz kurunu baskılama, çok uluslu şirketleri cezbedecek teşvikler uygulama ve teknoloji hırsızlığına (bankacılık, otomotiv ve elektronik ürünlerde olduğu gibi) müsamaha gösterme politikalarını uygulamış ve böylece ekonomik büyümesini hızlandırmıştır (Palley, 2012: 149). Çin'in yükselişine ilave olarak Sovyet sisteminin çökmesi sonrasında ortaya çıkan Litvanya gibi ülkelerde küresel sisteme entegre olma çabalarının sonuç vermesi, uluslararası ticaretin iç piyasada rekabeti arttırması ve teknoloji transferlerinin gerçekleşmesi gibi olumlu gelişmelerin yaşanması İDBH'nin, bir takım sosyoekonomik maliyetleri ortaya çıkarmasına rağmen, ekonomik kalkınma yolunda önemli bir strateji olduğu kabulünü güçlendirmiştir (Krugman vd., 2018: 316-317; Sağlam ve Egeli, 2015: 515-516).

2000li yıllar itibariyle dünya ekonomisinin dönüşümü ve küreselleşmeyle birlikte ülkeler arası bağılılık yeni bir boyuta ulaşmıştır. Bu yüksek bağımlılık ortamında küresel ekonominin lokomotifi olan ABD'de Büyük Buhran'dan sonraki en etkili kriz olan 2008 Finansal Krizi yaşanmıştır. Bunun neticesinde dünya mal ithalatında %36'lık bir düşüş yaşanırken bu daralma İDBH'nin yeniden ele alınmasını sağlamıştır. İDBH V2.0 olarak ifade edilen bu yeni sürümde "gelişmekte olan ülkelerin ihracat performanslarının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ithalat taleplerine ne kadar bağımlı" olduklarına odaklanılmaktadır. Önceki versiyonda Kuzey-Güney arasındaki ticaret akımına odaklanılırken yeni versiyonda Güney-Güney arasındaki akımların daha yoğun gerçekleşeceği ve buna uygun politikaların öne çıkacağı ifade edilmektedir (Canuto vd., 2010: 1).

Çin'in yükselişi, Estonya gibi türev ülkelerin küresel sisteme hızlı adaptasyonu ve çeşitli pratik gözlemlere rağmen uluslararası ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin belirsizliği devam etmektedir. Tarifelerin mahiyeti, etkinliği ve ticaret politikasının verimlilikle olan ilişkisi, ülke ve seçilen zaman dilimlerine göre farklılaşabilmektedir (Lee, 1993: 300). Teorilerin tam rekabet merkezinde oluşturulmuş olmasına rağmen genellikle aksak rekabet koşullarının geçerli olması, gelişmiş ülkeler

arasında endüstri-içi yoğun bir şekilde yapıyor olması ve buna mukabil Kuzey ile Güney arasında ticaretin kısıtlı olarak gerçekleşmesi İDBH'nin tutarlığını tartışmaya açmaktadır. Diğer taraftan üretimi tetikleyen teknolojik gelişmelerinde ülkeler arasında heterojen bir şekilde meydana geliyor olması, İDBH gibi bir hipotezin bütün ülkeler ve zaman dilimleri için geçerliliğini kısıtlamaktadır (Romer, 1994: 19). Böyle olunca uluslararası ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair ürün ve pazar merkezinde yeni yaklaşımların değerlendirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Devam eden bölümde ihracat ürün çeşitlendirmesi, ürün sofistیکasyonu, pazar çeşitlendirmesi ve pazar yoğunlaşması verilerini içeren ihracat dinamikleri açıklanmakta ve ihracat dinamikleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair teorik arkaplan incelenmektedir.

3.1.5. İhracat Dinamikleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

İhracat - ekonomik büyüme ilişkisinin karmaşık yapısı içinde ihracattan beklenen kazanımların ne derece gereçli olduğunun anlaşılabilmesi için bir ülkenin; hangi malları, hangi ülkelere ihraç ettiği ve bunların ekonomik büyüme hızına olan etkilerinin ne olduğu sorularının berraklaştırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda ürün bazında ürün çeşitlendirmesi ve ürün sofistikasyonu, pazar bazında da pazar çeşitlendirmesi ve yoğunlaşması kavramları gündeme gelmektedir. Ürün ve pazar kapsamındaki bu değişkenlerdeki gelişmeler ihracat dinamikleri olarak ifade edilmektedir. Diğer bir ifade ile ihracat dinamikleri; bir ülkenin uluslararası ticaretinin ürün ve pazar bakımından çeşitliliğinin ve sofistikasyonunun/yoğunlaşmasının değişimi-gelişimidir.

İhracat dinamikleri genel olarak firma ve ülke ölçeğinde ele alınan bir kavramdır. Firma düzeyindeki ihracatçı dinamikleri firmaların personel sayısından hammadde ve pazara yakınlığına kadar birçok değişkenin ele alınarak firmaların ihracat performanslarının incelenmesini kapsamaktadır. Ülke bazındaki ihracat dinamikleri kavramı ise ürün ve pazar bazında nicelik ve nitelik bakımından yaşanan değişmelerin ülke ekonomisine olan etkilerinin incelenmesidir. Literatürde ihracat dinamikleri çatı kavramının çok yaygın kullanılmadığı, bunun yerine ihracatın mahiyetinde yaşanan değişimlerin göz ardı edilerek nihai ihracat verileri üzerinden bütüncül olarak ele alındığı görülmektedir. Son yıllarda yapılan bazı çalışmalarda ise ürün ve pazar bakımından nicel ve nitel gelişmelerin birbirinden bağımsız bir şekilde ele alındığına rastlanılmaktadır. İlave olarak konuyla ilgili bir kavram kargaşasının olduğu; çeşitlendirme, uzmanlaşma, yoğunlaşma, sofistikasyon ve genişleme gibi birçok farklı şekillerde konunun ele alındığı da belirtilmelidir.

İhracat Ürün Çeşitlendirmesi (Export Diversification)

İkinci dünya savaşı sonrasında ülkelerin ekonomik büyüme yolunda ihracatı *stratejik* olarak belirlemesiyle başlayan ihracat odaklı çalışmalar ‘hangi ihracat’ sorularını beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşım sonucunda ortaya çıkan ve teorik-pratik açıdan geniş biçimde incelenen ihracat ürün çeşitlendirmesi kavramı; geleneksel temel ürünlerin ihracatından geleneksel olmayan ürünlerin ihracatına doğru geçişi ifade etmektedir. İhracat çeşitlendirmesi, birkaç birincil mal ihracatına bağımlılığın ekonomik ve politik riskleri barındırdığını ifade ederek, sınırlı bir ihracat sepetinden uzaklaşmayı

vurgulamaktadır (Samen, 2010: 2-4). Bu açıdan bakıldığında bir ülkenin ihracat çeşitlendirmesine gitmesi, James Tobin’in finansal portföy teorisinde belirttiği gibi, “tüm yumurtaları aynı sepete koyma” riskinden kaçınmasıdır (Krugman vd., 2018: 645). Ülkenin birincil ürünlere dayalı dar bir ihracat karmasına sahip olması ülkeyi “*doğal kaynak laneti (resource curse)*” ve/veya ilgili literatürde sıkça yer aldığı üzere “*Hollanda hastalığı*” sorunlarına itebilmektedir ki bu sorunlar ulusal paranın aşırı değerlenmesiyle birlikte ekonomideki endüstrilerin zayıflamasını, endüstriye çeşitliliğin azalmasını ve bunların toplamı da büyüme hızının düşmesini sağlamaktadır (Hesse, 2008: 7). Genellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde yoğunlaşan iktisatçıların üzerinde durdukları ihracat çeşitlendirmesi, ihracat gelirlerinde istikrarın sağlanması ve sektörel genişlemelerin ekonomik büyüme üzerine olan etkisi bakımından önemsenmektedir (Çeviker ve Taş, 2011: 3).

Küreselleşme ile hızlanan sosyoekonomik ve politik süreçte keskinleşen rekabet ortamı ülkelerin ihracat çeşitlendirmesine yönelmesini zorunlu kılmaktadır. İhracatın ülke ekonomisine olan etkilerine ilave olarak ihracat çeşitlendirmesi stratejisi; yapısal dönüşüme olanak sağlaması, durağan durumdaki üretim yapısına dinamizm kazandırması, ekonomik büyümenin paydaşlarının arttırması, yaygın istihdam sağlaması, rekabet düzeyinin gelişmesi, bilgi yayılmasının hızlanması ve genel olarak yaşam standartlarını yükseltmesi gibi ilave katkılarda bulunmaktadır. İhracat çeşitlendirmesiyle birlikte ülkeler mevcut üretim kalıplarını değiştirme olanağı bulmakta ve böylece gereken yapısal dönüşümü sağlayabilmektedir. Aksi takdirde birkaç birincil ürüne dayalı ekonomilerin maruz kaldığı ekonomik ve politik riskler söz konusu olmaktadır. Ekonomik anlamda riskler; gelir, istihdam, yatırım, dış ticaret hacmi, döviz kuru, enflasyon ve beklentilerde yaşanacak olan şoklara açık hale gelmek şeklinde özetlenebilmektedir. Politik riskler ise yolsuzluk, iltimas, sosyal adaletsizlik gibi nedenlerin yanı sıra ihracatın temellendiği ürün grubunda yaşanacak olan bir küresel gelişme sonrası ortaya çıkacak beklenmedik gelir kayıplarına dayalı siyasal istikrarsızlık ve bundan beslenen -siyasal sistemi kırılgan olan ülkelerde- iç karışıklıklar ve/veya darbelerdir. Bu açıdan bakıldığında ihracat çeşitlendirmesinin zayıf olduğu -ihracatın birincil ürünlere yoğunlaştığı- ülkelerin dünya talebindeki değişmelere çok açık olduğu ve dolayısıyla ekonomik bağımsızlığının azaldığı düşünülebilmektedir (Samen, 2010: 3-4). Dolayısıyla ihracat çeşitlendirmesinin yeterli olmaması durumu ülke ekonomisinde

riskleri arttırmakta ve belli bir aşama da doğal kaynak laneti, Hollanda Hastalığı ve Bhagwati'nin vurguladığı *yoksullaştıran büyüme* olasılığını beraberinde getirmektedir.

Tarihsel süreç içinde ihracat çeşitlendirmesine bakıldığında konunun esasında ilkel toplumlardan bugüne süregeldiği görülmektedir. İlkel durumda insanlar ihtiyaçlarını tabiatta hazır buldukları meyve ve bitkiler üzerinden giderirlerken sonrasında hayvanları evcilleştirmek suretiyle onların etinden sütünden ve derilerinden istifade etmeye başladıkları bu yolla çeşitlendirmeye gittikleri görülmektedir. Hayvancılığın belli bir aşamaya gelmesinden sonra tarım devrimi gerçekleşmiş ve insanlar aynı toprak ve su girdileri ile çeşitli ürünler üretebilmeyi ve ihtiyaçlarını karşılamayı başarmışlardır. Tarım devrimi sayesinde farklı topluluklar ürettikleri fazlalıkları takasa açmışlar ve pazar kavramının ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu insicam içinde bakıldığında geleceğin belirsizliği ve kaynakların etkin kullanımı arayışı ürün çeşitlendirmeye olanak sağlamış ve ürün çeşitlendirme kabiliyetinin artması toplumların ticarete yönelmesini kolaylamış, ekonominin işleyişini belirlemiştir. Üretimin çeşitlendirilmesi teknolojik buluşları tetiklemiş, bir taraftan ihtiyaçların temini diğer taraftan da farklı zevk ve tercihlere sahip olan insanların taleplerinin karşılanabilmesi doğrultusunda merdiven, tekerlek, oy-yay gibi üretime yönelik araç ve gereçler üretilmeye başlanmıştır. Buradan hareketle ürün çeşitliliğinin ekonomi biliminin temelinde yer aldığı düşüncesi ortaya çıkmaktadır ancak konunun modern iktisat bilim tarafından ele alınması biraz zaman almıştır.

Teorik açıdan ihracat ürün çeşitlendirmesine bakıldığında konunun iş bölüşümü ve uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi sağlayacağı iddiasındaki klasik iktisatçılarınca (A. Smith 1776, D. Ricardo 1817 ve J.S. Mill 1848) eleştirilerek ele alındığı görülmektedir. Bu düşünelere göre ülkeler karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünlere yoğunlaşmalı diğer ürünleri terk etmeli veya en azından ikinci plana atmalıdırlar ki böylece serbest uluslararası ticaretten iki ülkede kazançlı çıkabilecektir. Klasik ekolün izlerini takip eden ve geliştirdikleri marjinalist yaklaşım, analiz yöntemleri ve teklif eğrileri ile mevcut uluslararası ticaret teorilerine açıklama kabiliyeti kazandıran neoklasik okul da uzmanlaşma fenomenini takip etmiş, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünlerde uzmanlaştıkça nasıl ve ne kadar kazançlı çıkacaklarını incelemişlerdir. 20. Yüzyılın ilk başlarında ticaretin neden ve nasıl ortaya çıktığını belirten Heckscher-Ohlin-Samuelson modeli geniş kabul görmüş olsa da *Pareto* optimum düzeyine bir türlü erişilememiş olması, küresel gelişmeler merkezinde değişen ticaret

kalıpları ve ortaya çıkan iktisadi atmosfer; klasik ve neoklasik teorilerin tam rekabet, karşılaştırmalı üstünlük, ölçeğe göre sabit getiri, faktör homojenliği ve benzeri ön kabullerinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu teorilerin özellikle ikinci dünya savaşından sonra ülkelerin ihracat yapısındaki farklılıkları ve ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığı yeteri kadar açıklayamamış olması yeni arayışlara kapı aralamış, yoğunlaşma-uzmanlaşma fenomeninin tartışılmasını sağlamıştır (Sannassee vd., 2014: 11). İlave olarak Prebisch (1950) ve Singer (1950)'in klasik kabuller çerçevesinde gerçekleşecek olan uluslararası ticaretin uzun dönemde doğal kaynak ve temel ürün ihracatında üstünlüğe sahip olan ülkelerin aleyhine sonuçlanacağını Engel kanunu üzerinden ifade etmesi, yoğunlaşma-uzmanlaşma merkezli klasik yaklaşımın yerini alacak yeni ticaret teorilere kapı aralamıştır. Bu noktada Brunstam Linder (1961)'in gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşen yoğun ticareti açıklamak üzere geliştirdiği ve ülkelerdeki gelir düzeyinin karşılıklı ticaretin yapısını belirlediği düşüncesiyle ticareti talep yönüyle ele alan, zevk ve tercihlerdeki farklılıkları değerlendirmeye katan *tercihlerde benzerlik hipotezi* (Similarity in Preferences) yeni ticaret teorilerine öncülük etmiş, HOS modelinin açıklamakta güçlük çektiği Leontief paradoksuna çözüm getirmiştir. Linder'le aynı dönemde Michael V. Posner (1961) tarafından ortaya atılan teknoloji açığı -taklit gecikme- hipotezi de klasik kabullerdeki homojen teknoloji düzeyine itirazla, ülkeler arasındaki teknolojik farklılığın ticareti sağladığını ve bir ülkede şekillendirilen yeniliğin süratle karşı ülkece taklit edilmeye çalışılacağını belirterek ticarete belirleyici olanın yeni ürünlere odaklanılması olduğunu belirtmiştir (Choga ve Tsegaye, 2015: 129).

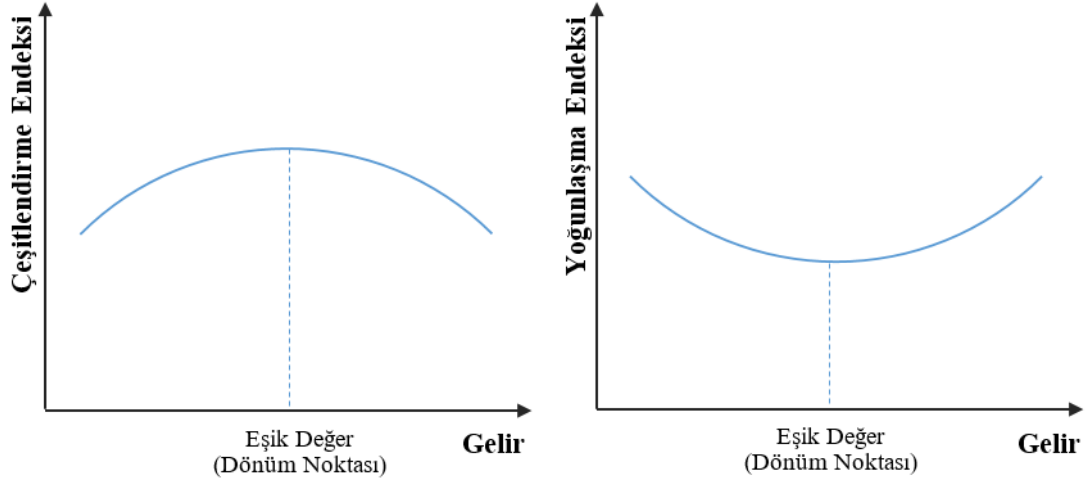
Prebisch ve Singer'in uzun vadede temel ürün ihracatçısı ülkeler için ortaya koyduğu karamsar tabloya ilave olarak Linder'in zevk tercihlerin belirleyici olduğunu belirtmesi ve Posner'in yeni ürünlerin önemine dair yaptığı vurgu ihracat çeşitlendirmesinin önemine dikkat çekmektedir. Vernon'un (1966) öncülüğünü üstlendiği ürün devreleri teorileri açısından bakıldığında da ihracat çeşitlendirmesi Kuzey ve Güney ülkeleri arasındaki etkileşimi arttırmakta ve geliştirmektedir. Brainard ve Cooper (1968), ihracat çeşitlendirmesi ile hem ülke içinde hem de küresel piyasalarda belirsizliğin azalacağını ve dolayısıyla ticaret hacminin gelişeceğini belirtmişlerdir. Çeşitliliği bir tür üretim faktörü olarak ele alan Romer (1990)'in (Sannassee vd., 2014: 12) yanı sıra Matsuyama (1992) içsel büyüme modelleri üzerinden yaptığı analizinde,

ihracat ürün çeşitlendirmesiyle birlikte *yaparak öğrenme* yaklaşımının daha geniş bir ürün yelpazesinde etki göstereceğine, bilgilerin ülke içinde ve küresel çapta daha etkili yayılacağına (knowledge spillover), üretimde yeni tekniklerin kullanılmasına ve yeni yönetim-pazarlama tekniklerinin yaygınlaşması gibi pozitif dışsallıklar sağlayacağına değinmiş, bu şekilde ekonomik büyümenin daha istikrarlı ve hızlı gerçekleşebileceğini göstermiştir (Hesse, 2008: 2). Acemoğlu ve Zilibotti (1997) de Brainard ve Cooper'ın belirsizlik merkezli çalışmalarına istinaden çeşitlendirmenin yatırım risklerini düşüreceği ve böylelikle yeni yatırımların cazip hale gelerek ülke genelinde gelir artışının gerçekleşebileceğini ifade etmişlerdir. Agosin (2007) ise ürün çeşitlendirmesi kapsamında üretilecek yeni ürünler sayesinde ülkenin karşılaştırmalı üstünlüklerdeki statik pozisyonunun dinamik bir hale geleceğini belirtmiştir.

İhracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ilk dönemlerden günümüze sürekli tartışılmaktadır. Öncü izlerine F. List'in bebek sanayi koruma tezinde ithal ikame yapılabilmesine imkân sağlama açısından rastlanılan çeşitlendirme kavramı zaman içinde ihracata dayalı büyüme hipotezinde daha yaygın halde araştırmalara konu olmuştur. Ülke verileri ile yapılan çalışmalarda ihracat ürün çeşitlendirmesi ile kişi başına gelir arasında doğrusal olmayan ilişkilerin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ülkelerin ürün çeşitlendirmesiyle birlikte önce emek yoğun ürünlerden sermaye yoğun ürünlere geçişin sağlandığı ve sonrasında ülkelerin kendine özgü koşullar çerçevesinde ortaya çıkan eşik değere ulaşmalarının ardından beşeri sermaye yoğun ürünlere geçiş sağladıkları görülmektedir (Can, 2015: 95). Yokoyama ve Alemu (2009) yılında yaptıkları çalışmada ülkelerin gelişimine dair yoğunlaşma-çeşitlendirme-yeniden yoğunlaşma seyrinin gerçekleştiğini belirtmiştir. İhracat çeşitlendirmesi ile GSYİH arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi inceleyen Imbs ve Wacziarg (2003) da iki değişken arasında ters U şeklinde bir eğrinin ortaya çıkacağını vurgulamıştır. Buna göre ülkeler ihracat ürün çeşitlendirmesi stratejisini takip ederek gelirlerini belli bir eşik değere kadar arttırmakta ve bu eşik değerden sonra yeniden daha sofistike ürünlere odaklanmak durumundadırlar. Imbs ve Wacziarg yaptıkları çalışmada bu eşik değer 9000 dolar civarında olduğunu belirtmişlerdir. Bu rakam çerçevesinde bakıldığında orta gelir tuzağından (middle-income trap) çıkışın yolunun eşik değerin diğer kısmı olan ürün sofistikasyonuna odaklanmaları gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Carrere vd. (2007) ise yaptıkları çalışmada eşik değerin 20-22bin dolar arasında bir düzeyde

oluşturduğunu, bu düzeyin altındaki ülkelerin ihracat çeşitlendirmesine odaklı strateji takip etmeleri gerektiğini belirtmişler, bu düzeyin sonrasında sofistikasyona odaklanabileceklerini vurgulamışlardır (Naude ve Rossouw, 2011: 101-103).

Şekil 7: Gelir Düzeyine Göre Çeşitlendirme ve Yoğunlaşma Endekslerinin Gelişimi

Cadot vd. (2011) 156 ülkenin verileri ile hazırladıkları çalışmada yukarıdaki grafikleri oluşturmuşlardır. Buna göre gelişmekte olan ülkeler çeşitlendirme endeksinin eşik değerinin solunda yer almaktadır. Gelişmiş ülkeler ise ürün çeşitlendirmesinden ürün sofistikasyonuna geçişi başarmış ülkelerdir. Yoğunlaşma endeksine ait eğri incelendiğinde de aynı analizin farklı bir gösterimi mevcuttur ve buna göre de ülkeler ihracat sepetlerinde çeşitlendirmeye giderek yoğunlaşma düzeyinde ilk başta bir azalmaya karşılık eşik değerden sonra yoğunlaşmanın yeniden gerçekleşeceği görülmektedir. Eşik değerden sonra ülkelerin ihracat sofistikasyonuna erişilmesi bir sonraki bölümde ele alınmaktadır.

İhracat ürün çeşitlendirmesinin yatay ve dikey çeşitlendirme olmak üzere iki türü mevcuttur. Yatay (horizontal, extensive) çeşitlendirme; ihracat sepetindeki ürün sayısındaki artıştır. Bu artış birincil, ikincil ve üçüncül şeklindeki ürün gruplarındaki ürün sayısındaki artışı ifade etmektedir. Dikey (vertical, intensive) çeşitlendirme ise hâlihazırda sepette yer alan ürünlerdeki geliştirmedir yani birincil ürün grubundaki ürünlerin geliştirilerek bir üst ürün grubuna yükseltilmesi, katma değerinin artırılmasıdır. Bir örnek üzerinden gidilmek gerekirse yatay çeşitlendirme, bir ülkenin hali hazırdaki maden ihracatına yeni madenleri ilave etmesi, dikey çeşitlendirme ise bu ürünlerin işlenmesini ve işlenmiş halde (yüksek katma değerle) ihracatının yapılmasını

kapsamaktadır (Hesse, 2008: 5). Yatay çeşitlendirme ülkenin dışsal şoklara karşı direncinin artmasını sağlarken, dikey çeşitlendirme büyüme ve istikrarına katkıda bulunmaktadır. Yatay ve dikey çeşitlendirmenin sağlanabilmesi ülkede var olan beşeri sermaye birikimi, teknoloji düzeyi, sermaye yatırımları, yönetsel beceriler ve pazarlama kabiliyeti ile ilgilidir. Uzun dönemli sürdürülebilir büyüme için yatay ve dikey çeşitlendirme beraber ele alınmalıdır (Samen, 2010: 5).

İhracat ürün çeşitliliğinin ölçülmesi konusunda da farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bunlar; Mutlak Sapma Yöntemi, Hirschman Endeksi, Gini-Hirschman Endeksi, Herfindahl Endeksi, Herfindahl-Hirschman Endeksi, Topu İhtisas Endeksi, Ogive Endeksi, Ticaret Yoğunlaşma Oranı ve Theil Entropy Endeksidir. Hesaplama yöntemlerinin farklılık göstermesi bakımından öz halinde yöntemlerin matematiksel gösterimi ve açıklamaları aşağıdaki gibidir (Hammouda vd., 2006: 28-35; Can, 2015: 100-102).

Mutlak Sapma Yöntemi: Ülkenin ihracat karmasının dünya ihracat karmasından sapma oranı üzerinden hesaplanan bir çeşitlendirme yöntemidir.

$$S_j = \frac{\sum_i |h_{ij} - h_i|}{2}$$

h_{ij} ; j ülkesinden yapılan toplam ihracat içindeki i malının ağırlığını göstermektedir. h_i ise i malının dünya ihracatındaki payını göstermektedir. 0 ile 1 arasında bir sonuç sunan endekste 1 çeşitliliğin artmasını 0 ise yoğunlaşmayı göstermektedir.

Hirschman Endeksi ve Normalleştirilmiş Hirschman Endeksi: İhracat hacmi ve yoğunlaşma düzeyi konusunda sıkça kullanılan bir endekstir. Aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$H_1 = \sqrt{\sum_{i=1}^N \left(\frac{x_i}{X} \right)^2}$$

Burada x_i belli bir ürünün ihracat değerini gösterirken X ülkenin toplam ihracatıdır ve N ihracata konu ürün gruplarını temsil etmektedir. H_1 değerinin yüksek olması ülkenin belli ürün gruplarında yoğunlaştığını göstermektedir.

Hirschman Endeksinin 100 ile çarpılmış hali **Gini-Hirschman Endeksini** vermektedir ve bu durumda endeksin 100 olması; ülkenin ürün-pazar bakımından tek ürün-pazar ile etkileşimde olmasını – yoğunlaşmasını- ifade etmektedir (Tegegne, 1991). 0'a yaklaşması ise ürün-pazar bakımından çeşitlendirmenin artması anlamındadır. Bu endeks ihracat için geçerli olduğu kadar ithalat içinde geçerlidir.

Hirschman Endeksinin normalleştirilmiş hali ise çeşitlendirme düzeyinin 0 ile 1 arasında bir değer üzerinden gösterilmesidir. Bu da aşağıdaki formül üzerinden hesaplanabilmektedir;

$$N - H_1 = \frac{\sqrt{\sum_i^N P_i^2} - \sqrt{\frac{1}{N}}}{1 - \frac{1}{N}}$$

Burada; $P_i = \frac{x_i}{X}$ dir. x_i ; i malının ihracat değerini, X ; toplam ihracatı

$\left(X = \sum_{i=1}^N x_i \right)$ ve N 'de ihracata konu olan ürün grubu sayısını vermektedir.

Herfindahl Endeksi: Endüstriyel yoğunlaşmayı ölçmek ve oligopolistik piyasalarda büyük firmaların kontrol derecesini saptamak için kullanılmaktadır. Aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$H_2 = \sum_{i=1}^N S_i^2$$

Burada S_i büyük firmanın piyasa payını, H_2 ise endüstrideki yoğunlaşmayı ifade etmektedir. Anlaşılabacağı üzere Herfindahl Endeksi, Hirschman Endeksinin kareköksüz halini andırmaktadır bu nedenle literatürde genellikle **Herfindahl-Hirschman** olarak yer almaktadır. Bu iki yöntemin birlikte yer alışı ise;

$$H_j = \frac{\sqrt{\sum_{i=0}^N \left(\frac{x_i}{X}\right)^2} - \sqrt{\frac{1}{N}}}{1 - \sqrt{\frac{1}{N}}}$$

Şeklinde yazılabilmektedir. Burada ülkenin i malının ihracatından sağladığı gelir aynı malın dünya ihracatındaki durumuna kıyaslanmaktadır. N önceki yöntemlerde olduğu gibi ihracata konu olan ürün grubunu temsil etmektedir. H_j ; 0 ile 1 arasındaki bir değer almaktadır ve 1 maksimum yoğunlaşmayı ifade etmekte, 0 ise maksimum çeşitlendirmeyi göstermektedir.

Topu İhtisas Endeksi (Aggregate Specialization Index): İhraç edilen ürünlerin dağılımındaki yoğunlaşmadan türetilen bir endekstir. Herfindahl'ın geliştirdiği endüstriyel yoğunlaşma ile Hirschman'ın geliştirdiği ticari yoğunlaşmanın birlikte ele alınışına benzemektedir.

$$SPE = \sum_{i=1}^N \left(\frac{x_i}{X}\right)^2$$

Burada yine x_i i malının ihraç değerini, X ülkenin toplam ihracatını ve N ihraç edilen ürün grubu sayısını vermektedir. SPE değerinin 1 olması ülkenin sadece bir ürün ihraç ettiğini göstermekte iken 0 olması ülkenin maksimum çeşitlendirmeye gittiğini ifade etmektedir.

Ogive Endeksi: İstihdamın sektörler arasındaki eşit dağılımdan sapmasını incelemek üzere geliştirilen endeks ihracat ürün çeşitlendirmesi ve konsantrasyonu için de kullanılmaktadır.

$$OGV = \sum_{i=1}^N \frac{\left(\frac{P_i - 1}{N}\right)^2}{\frac{1}{N}}$$

Burada $P_i = \left(\frac{x_i}{X}\right)$; i malının toplam ihracat içindeki payını, N ihracat portföyünde yer alan ürün miktarını, $1/N$ her ürün için ortalama ihracat getirisinin

ortalamasını veren ideal ihracat getirisini ifade etmektedir. OGV'nin 0 olması ihracatın bütün ürünleri kapsadığını gösterirken daha yüksek değerler alması görece daha az çeşitlendirmenin olduğu sonucunu vermektedir.

Ticaret Yoğunlaşma Oranı (CR_m): Firma, ürün, sektör veya pazar (ülke-bölgenin) toplam içindeki payının ölçülmesidir.

$$CR_m = \sum_{i=1}^m P_i * 100$$

Formülüyle hesaplanmaktadır. Burada CR_m ticaretteki yoğunlaşma düzeyini, P_i firma, ürün, sektör veya pazarın (ülke-bölge) payını göstermektedir (Küçükkiremitçi vd., 2010).

Theil Entropy Endeksi: İletişimden finansa, ekonomiden biyolojiye kadar birçok alanda dağınıklık ölçütü olarak çeşitliliği ölçmek için kullanılan bir yöntemdir.

$$ENT = - \sum_{i=1}^N P_i \log_2 \left(\frac{1}{P_i} \right)$$

Önceki yöntemlerde olduğu gibi burada da N ihracata konu ürün sayısını, $P_i = \left(\frac{x_i}{X} \right)$ yani i ürünün ihracatını ve X'de ülkeden dış ülkelere yapılan toplam ihracatı vermektedir.

IMF'nin yayınladığı ihracat ürün çeşitlendirmesinde kullanılan Theil Endeksinin hesaplanmasında Cadot vd. (2011) tarafından belirlenen tanım ve metot kullanılmıştır. Bu doğrultuda ürünlerin; geleneksel, yeni ve ticarete konu olmayan şeklinde tasnif edilerek bunlar için kukla değişkenler oluşturulmuştur. Geleneksel ürünler gözlem tarihinden öncede var olan ve varlığını devam ettiren ürünlerdir. Ticarete konu olmayan ürünler de gözlem süresinde ihracatının kayda alınmadığı ürünlerdir. Bu iki ürün grubu için oluşturulan kukla değişkenler gözlem süresince sabit kalmaktadır. Yeni ürün kapsamında ele alınan ürünlerin önceki ve sonraki iki yılda ticaretinin gerçekleşmesi gerekmektedir ve bu nedenle yeni ürünler için oluşturulan kukla değişkenler gözlem sürecinde değişebilmektedir. Bu yaklaşım üzerinden hareketle yoğun (intensive) ve

yaygın (extensive) bileşenlerin toplamı olan Theil Endeksi'nin hesaplanması aşağıdaki gibidir.

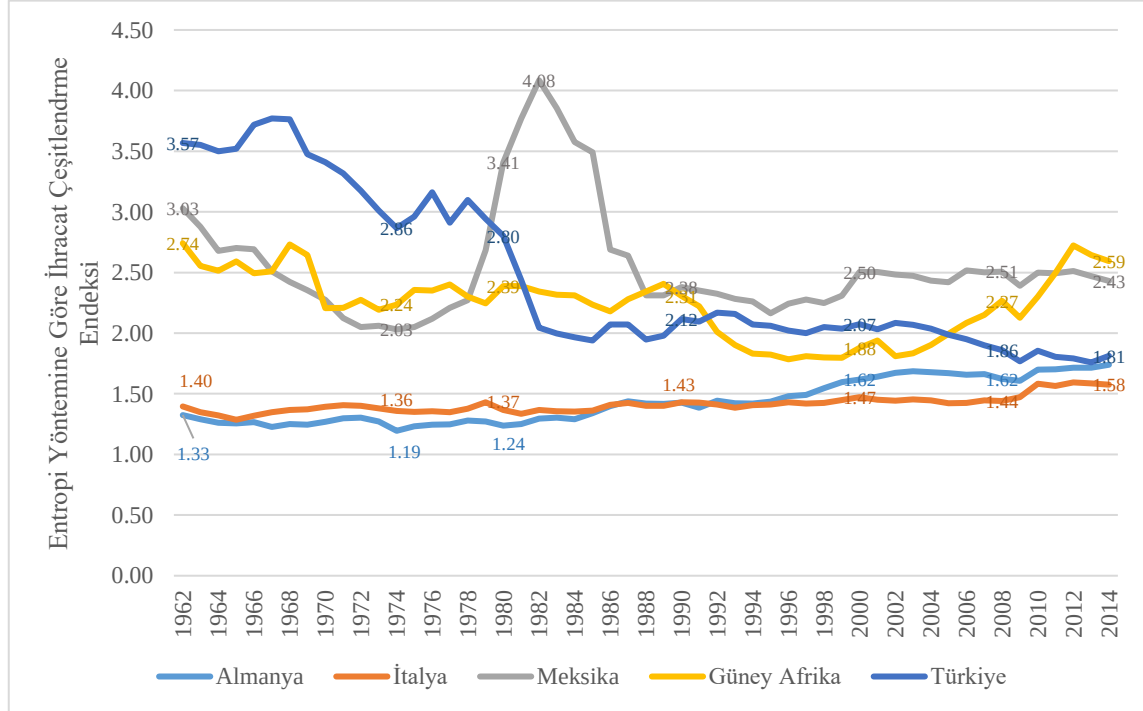
$$T_B = \sum_k \left(\frac{N_k}{N} \right) \left(\frac{\mu_k}{\mu} \right) \ln \left(\frac{\mu_k}{\mu} \right)$$

Burada k geleneksel, yeni ve ticarete konu olmayan ürün gruplarını göstermekte, N_k ürün grupları içinde ihraç edilen toplam ürün sayısını ve μ_k / μ her grup için ihracatın nispi ortalamasını vermektedir. Buradan hareketle intensive Theil Endeksi şöyle hesaplanabilmektedir;

$$T_w = \sum_k (N_k / N) (\mu_k / \mu) \left\{ (1 / N_k) \sum_{i \in Ik} (x_i / \mu_k) \ln(x_i / \mu_k) \right\}$$

Günümüzde Theil Endeksi ihracat ürün çeşitliliğini ölçmek için yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışmada da IMF'nin yayınladığı ve Theil endeksi kullanılmaktadır. Aşağıda Türkiye ve seçilmiş ülkeler için Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından Theil Entropi Endeksi yöntemiyle hesaplanan ve yoğun-geniş marjların toplamından oluşan İhracat Çeşitlendirme Endeksinin zaman içindeki değişimi yer almaktadır.

Grafik 34: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin İhracatta Ürün Çeşitlendirme Endeksinin Gelişimi, 1962-2014

Kaynak: IMF İhracat Çeşitlendirmesi Veritabanı verileriyle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafiğe göre 1962 yılında Türkiye ihracatında ürün çeşitlendirmesi bakımından seçilen ülkeler arasında en az çeşitliliğe sahip olan ülkedir. Zaman içinde Türkiye'nin ihracatta ürün çeşitliliğinin arttığı ve gelişmiş ülkelere yakınsadığı görülmektedir. Aynı zaman diliminde Meksika'nın ihracatta ürün çeşitlendirmesi verileri incelendiğinde; başlangıç itibariyle Türkiye'ye yakın bir düzeyde olan Meksika'nın 1975'lere kadar çeşitliliği artırma konusunda başarılı olduğu, takip eden on üç yılda ise ihracat çeşitliliği bakımından daralmanın yaşandığı sonrasında da belirli bir düzeyin korunduğu görülmektedir. Güney Afrika serisi ise 1962'den günümüze dar bir bandda 2000lere kadar azalma sergilemiş ancak bu tarihten sonra yeniden yukarı doğru hareket etmiş ve 2014 itibariyle seçilmiş ülkeler arasında en düşük ihracat ürün çeşitlendirmesine sahip olan ülke olmuştur. Gelişmiş ülkelerden Almanya ve İtalya'nın serilerine bakıldığında da başlangıç tarihinde İtalya'nın daha dar bir ürün sepetine sahip olduğu ancak 1990lar itibariyle İtalya'nın Almanya'ya kıyasla daha geniş ürün gamına sahip olmaya başladığı görülmektedir. Özellikle 2000 sonrası Almanya'nın ihracat sepetinde belirgin bir daralmanın olduğu dikkat çekerken, İtalya dışındaki ülkelerin küresel krizi takip eden 2009 yılında ürün çeşitliliğinde geçici bir daralmanın olduğu gözlemlenmektedir.

İlgili literatürde genel olarak ihracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme ile ilişkili olduğu kabul edilmekle birlikte, ilişkinin kesin doğası üzerinde hala teorik ve ampirik belirsizliklerin mevcut olduğu görülmektedir (Naude ve Rossouw, 2011: 100). Bu durum aşağıda yer verilen yeni yaklaşımların ortaya atılmasına olanak sağlamaktadır.

İhracat Ürün Sofistikasyonu (Export Sophistication)

Uluslararası Ticaret Sınıflandırmasının (SITC) 1955 yılında yayınlanmasından günümüze kadar geçen süre içinde ihracat ürün çeşitlendirmesinin bir ülke ekonomisinin geneli üzerindeki etkinliği sürekli incelenmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için ülke ekonomisinde makroekonomik istikrarın sağlanması, teknoloji transferi ve yayılımını hızlandırması ve karşılaştırmalı statikleri dinamik hale getirmesi nedeniyle ihracat ürün çeşitlendirmesi oldukça önemlidir. Ürün çeşitlendirmesinde genellikle eşik değerin sağında yer alan gelişmiş ülkelere bakıldığında ise bu ülkelerin Yokoyama-Alemu (2009) ve Cadot (2011)'in belirttiği gibi yeniden yoğunlaşma, uzmanlaşma ve/veya sofistikasyona girdikleri görülmektedir. Bu açıdan ihraç edilen ürünlerin mahiyeti yani niteliği ve bunların ülke ekonomisine olan makroekonomik etkileri ilgili literatürde yoğun bir şekilde tartışılmaktadır.

Araştırmaların merkezinde yer alan kavram konusunda genel kabul görmüş bir yaklaşım söz konusu değildir. Konunun gelişim sürecine bakıldığında sırasıyla yoğunlaşma (concentration), uzmanlaşma (specialization) ve karmaşıklıklaştırmaiteliklendirme (sophistication) kavramlarının öne çıktığı görülmektedir.

Önceki ölçüm yöntemlerinde yoğunlaşma-uzmanlaşma ile çeşitlendirme birbirlerine karşıt kavramlar olarak ele alınmıştır. Bu nedenle yoğunlaşma-uzmanlaşma ölçümleri kullanılırken genel olarak çeşitlendirmenin tamamlayıcı parçası olarak ele alındığı ve genellikle 0 ile 1 arasında ölçülendirilen hesaplama yöntemlerinde çeşitlendirmenin düzeyinin dışında kalan kısım olarak ifade edildiği görülmektedir. Yoğunlaşma ve uzmanlaşma kavramlarına ilave olarak yakın geçmişte değerlendirmeye alınan verimlilik merkezli sofistikasyon kavramı ise farklı bir yaklaşım üzerinden hareket etmektedir.

İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesinde ihracata konu ürünlerin yapısının ne olduğu ve hangi düzeyde teknoloji içerdiği önemli bir sorundur. Bu sorunu aşabilmek adına birçok tasnif yapılmaktadır ancak ürün gruplarının oldukça farklı kapsamlarda olması ve çoğu ürünün birden fazla özellik göstermesi gibi nedenlerle bu konuda mutabık olunan bir sınıflandırma bulunmamaktadır.

Literatürde 99 alt başlığa sahip olan ve 5300 ürünün tanımlandığı Uyumlandırılmış Emtia Tanımı ve Kodlama Sistemi HS (Harmonized Commodity Description ve Coding Systems) ve 7 alt başlıktan oluşan Geniş Ekonomik Kategoriler BEC (Broad Economic Categories) sınıflandırmaları yaygın olarak kullanılmaktadır. Ürünlerin teknoloji yoğunluğu bakımından sınıflandırılmasında ise genellikle Pavitt (1984)'in geliştirdiği ve ürünlerin doğal kaynaklar, emek yoğun, ölçek yoğun, farklılaştırılmış ve bilim tabanlı ürünler olarak ele alındığı sınıflandırmadır. İlave olarak OECD (1994) teknolojiyi merkeze yerleştirerek her kategori için çok daha detaylı bir sınıflandırmaya gitmiştir.

Sanjaya Lall (2000) yayınladığı çalışmasında bu iki sınıflandırmayı birleştirmiş ve gelişmekte olan ülkeler için teknoloji merkezinde ürün gruplarını tayin etmiştir. Sanjaya Lall'ın yaptığı tasnif ve ürün gruplarına dair örnekler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 4: S. Lall - İhracatın Teknolojik Açıdan Sınıflandırılması

İhracatın Teknolojik Sınıflandırılması (Technological Classification of Exports)	
Ürün Sınıflandırması	Örnekler
Birincil (ilkel) Ürünler	Taze meyve, et, pirinç, kakao, çay, kahve, odun, kömür, ham petrol, gaz
Mamul Mallar (Manufactured products)	
Doğal Kaynaklar (Resource based manufactures)	
Tarım-Ormancılık Temelli Ürünler	Hazırlanmış etler / meyveler, içecekler, odun ürünleri, bitkisel yağlar
Diğer Doğal Kaynak Temelli Ürünler	Cevher konsantreleri, petrol / kauçuk ürünleri, çimento, kesilmiş taşlar, cam
Düşük Teknolojili Ürünler (Low technology manufactures)	
Tekstil ve Moda Ürünleri	Tekstil/moda grubu ürünler kümesi, tekstil kumaşlar, giyim, şapkalar, ayakkabılar, deri ürünleri, seyahat eşyaları
Diğer Düşük Teknolojili Ürünler	Çanak çömlek, basit metal parçalar / yapılar, mobilya, mücevher, oyuncak, plastik ürünler
Orta Teknolojili Ürünler (Medium technology manufactures)	
Otomotiv Ürünleri	Yolcu araçları ve parçaları, ticari araçlar, motosikletler ve parçalar
Orta teknoloji Proses Endüstrileri	Sentetik lifler, kimyasallar ve boyalar, gübreler, plastikler, demirler, borular / tüpler
Orta Teknolojili Mühendislik Endüstrileri	Makinalar, motorlar, endüstriyel makineler, pompalar, şalt cihazları, gemiler, saatler
Yüksek Teknolojili Ürünler (High technology manufactures)	
Elektronik ve Elektrikli Ürünler	Ofis / veri işleme / telekomünikasyon ekipmanları, TV'ler, transistörler, türbinler, güç üreten ekipmanlar
Diğer Yüksek Teknoloji	İlaç, havacılık, optik / ölçüm cihazları, kameralar
Diğer İşlemler	Elektrik, sinema filmi, basılı materyal, "özel" işlemler, altın, sanat, madeni para, evcil hayvanlar

Kaynak: Lall, 2000: 7

Lall'ın geliştirdiği sınıflandırma ilgili literatürde yaygın kullanım alanı bulmuştur. Lall gelişmekte olan ülkelerin ihracat yapıları, yola bağımlılıkları (path-dependent) ve değişime olan dirençlerinin ekonomik büyüme ve kalkınmaya olan etkilerini incelediği çalışmasında düşük teknolojili ürünlerin ileri teknoloji içeren ürünlere kıyasla daha yavaş büyüme sağladığını ifade etmiş, bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin ulusal stratejilerini seçerken dikkatli olmaları ve yüksek teknolojili ürün ihracatına yoğunlaşmaları gerektiğini belirtmiştir (Lall, 2000: 7).

Lall, Weiss ve Zhang 2005 yılında yayınladıkları “İhracat Ürün Sofistikasyonu: Ürün Özelliklerinin Yeni Ölçüm Yöntemi (The ‘Sophistication’ of Exports: A New Measure of Product Characteristics)” başlıklı çalışmalarıyla Kaplinsky ve Santos Paulino (2004)’nun izlediği yöntemle sanayi verilerine ihtiyaç duymaksızın ihraç mallarının sınıflandırılmasını önermekte ve böylece önceki çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmaktadırlar. Buna göre ihraç edilen ürünler özelliklerini endüstrinin faktör

yapısından ziyade üretildikleri ülkeden almaktadırlar ve bu durumda ihracat mallarının sofistikasyon düzeyi yüksek ise ihracatçı ülkenin ortalama geliri de yüksek olmaktadır. Bunun basit bir mantıkla ifadesi; ticaret müdahalelerinin olmadığı durumda daha zengin ülkeler tarafından ihracat edilen ürünler, yüksek ücretli üreticilerinin dünya pazarlarında rekabet etmesini sağlayan özelliklere sahip olmak durumundadır. Burada Lall vd. ürün özelliklerini belirlerken teknoloji yoğunluğunu merkeze almaktadır ancak bunun yanı sıra pazarlama, lojistik-yakınlık, parçalandırılabilirlik (fragmentability), bilgi ve aşinalık, doğal kaynaklar, altyapı ve değer zinciri organizasyonu (value chain organization) gibi etmenler önemlidir. Bu etmenler özellikle ihracatın üretim koşullarına katkıda bulundukları için önemlidir. İlave olarak ülkenin dış ticarete uyguladığı kotalar, sübvansiyonlar gibi ticaret tercihleri de üretim koşulları ve yerleşkeleri için belirleyici pozisyonadadır. Bunların toplamında sofistikasyon endeksi sadece teknoloji düzeyine değil teknolojiyle birlikte diğer sayılan etmenleri de içeren bir endekstir ve bu endekse göre hem teknolojik hem de gelişmişlik açısından zengin konumda olan ülkeler daha sofistike ürünler üretmekte ve diğer ülkelere karşı üstünlüğe sahip olmaktadır. Diğer taraftan ileri teknoloji ile düşük sofistike ürünler ihracatının yapıyor olması ülke ekonomisinin parçalı bir yapıda olduğunu göstermektedir. Düşük teknoloji ile sofistike ürünlerin üretiliyor olması ise ülkenin diğer ülkelerde olmayan spesifik doğal kaynaklara, lojistik konuma ve düşük ücret politikasını benimseyen politik müdahalelere sahip olduğuna işaret etmektedir. Aşağıdaki tabloda teknoloji ile sofistikasyon düzeyleri arasındaki etkileşimi ifade eden matris sunumu mevcuttur (Lall vd., 2005: 6-7)

Tablo 5: Teknoloji Yoğunluğu – Sofistikasyon Düzeyi Matris Sunumu

		İhracat Sofistikasyonu ve Teknoloji Yoğunluğu	
		Sofistikasyon Düzeyi	
		Düşük	Yüksek
Teknoloji Düzeyi	Düşük	İhracat üretimi düşük ücret alanlarına kaymış olan teknolojik olarak basit ürünler	Ticaret sapmaları, doğal kaynak mevcudiyeti, ana pazarlara yakınlık ve lojistik ihtiyaçlar nedeniyle ihracat üretimi yüksek ücret alanlarında kalmaya devam eden teknolojik olarak basit ürünler
	Yüksek	Düşük ücret alanlarında bulunan parçalanabilir süreçlere sahip teknolojik olarak gelişmiş ürünler	Yüksek ücret ülkelerinin güçlü karşılaştırmalı üstünlüğü koruduğu parçalanabilir süreçler olmadan teknolojik olarak gelişmiş ürünler

Not: Sofistikasyon düzeyi; ürün ihracatçıların ortalama gelirine dayanmaktadır ve gelirle birlikte artmaktadır. Teknoloji seviyesi, temel endüstriyel sürecin Ar-Ge yoğunluğuna dayanmaktadır.

Kaynak: Lall, 2000: 7

Lall vd. (2005-2006) yaptıkları çalışmada verimlilik düzeyinin ihracat sepetine etkisini ortaya koymuşlardır. Hausmann, Hwang ve Rodrik (2006) “ne ihraç ettiğin önemlidir (what you export matters)” başlıklı çalışmaları ile benzer ihracat yapısına sahip olan ülkelerin verimlilik düzeyleri üzerinden hareket ederek ölçüm yöntemi geliştirmişlerdir. Buna göre k ürününü potansiyel olarak üreten ve ihraç eden bir ülke doğal olarak bu ürünü üretebilecek verimlilik düzeyindedir. Bu noktadan hareketle ilk olarak bir ürünü ihraç eden ülkelerin ağırlıklı GSYİH verileri ele alınarak gelir düzeyi ile o ürün arasında bağlantı kurulmaktadır. Ülkelerin j ürünlerin de l olarak ifade edilmesi durumunda j ülkesinin toplam ihracatı;

$$X_j = \sum_l x_{jl}$$

Olarak hesaplanabilir. Burada j ülkesine ait KBGSYİH verisinin Y_j ile belirtilmesiyle birlikte k ürünü için $Prody_k$ denkleminde ulaşılabilir. $Prody_k$; k ürününü üreten ülkelerin ağırlıklandırılmış gelir düzeyini göstermektedir ki bu aynı zamanda j ülkesinin k ürününde sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlüğü hakkında bilgi vermektedir (Hausmann vd., 2006: 8).

$$PRODY_k = \sum_j \frac{x_{jk} / X_j}{\sum_j (x_{jk} / X_j)} Y_j$$

Burada x_{jk} ; j ülkesi tarafından ihraç edilen k ürününün değerini, X_j ; j ülkesinin toplam ihracatını ve Y_j ’de ülkedeki satın alma gücü paritesine kişi başına gelir düzeyini ifade etmektedir. x_{jk} / X_j oranı k ürününün toplam ihraç sepetindeki ağırlığını, $\sum_j (x_{jk} / X_j)$ da bu ürünü ihraç eden ülkelerdeki değer paylaşımlarının toplamını vermektedir. Buna göre zengin bir ülkede k ürününün ihracattaki ağırlığının daha yüksek olması onu daha sofistike bir ürün yapacaktır. Bu yaklaşım ülke karşılaştırmalarında önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Hausmann vd. verdiği örnek üzerinden açıklamak gerekirse Bangladeş ile ABD'nin 'erkek ceketleri ve blazerlar, sentetik elyaf, örme değil' başlığında yer alan veya teknik ifade ile SITC 6-digit 620333 ürün grubunda 1995 yılında yaptıkları ihracat ABD için 28.800.000 USD ve Bangladeş'in yaptığı ihracat 19.400.000 USD'dir. Ancak bu rakamların ABD'nin ihracatı içinde payı %0,005 iken Bangladeş'in ihracatındaki payı %0,6 olmaktadır. Bu durumda yukarıda tanımlanan PRODY endeksi, ABD'nin Bangladeş'ten daha büyük bir miktar ihraç etmesine rağmen, Bangladeş'in gelirinin, giysilerle ilişkili verimlilik düzeyi bakımından ABD gelirinden daha ağır bir etkide bulunduğu göstermektedir. Bir ürün yerine ihracat sepetinde yer alan bütün ürünlerin verimlilik düzeyine bakıldığında $EXPY_i$ hesaplanmaktadır (Hausmann vd., 2006: 8).

$$EXPY_i = \sum_l \left(\frac{x_{il}}{X_i} \right) PRODY_l$$

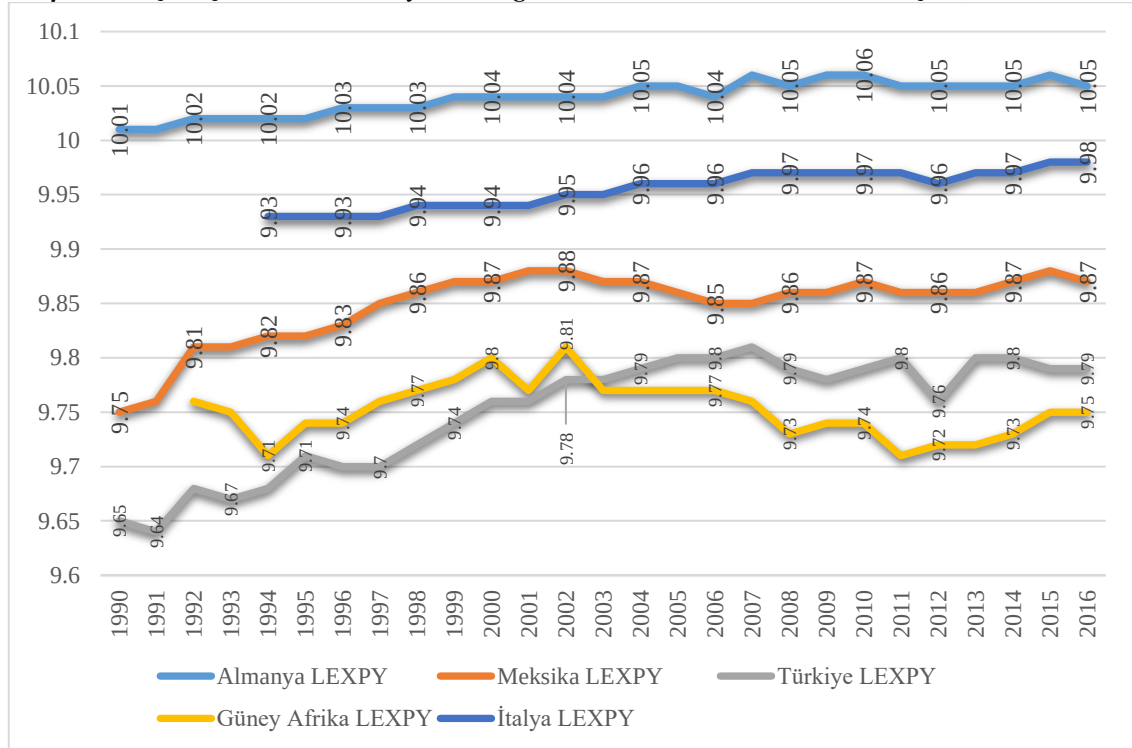
$EXPY_i$; $PRODY_l$ 'nin o ülke için ağırlıklı ortalamasıdır ve bu ülke toplam ihracatındaki ürünlerin değer payları olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu yöntem bir ürünün daha sofistike olması için gereken teknoloji, uzmanlık düzeyi, Ar-Ge faaliyetlerine odaklanmak yerine ülkenin gelişmişlik düzeyine ve bunun ticaret kalıplarına yansımaya odaklanmaktadır (Jarreau ve Poncet, 2009: 10).

Hausmann vd. nin 'ne ihraç ettiğin önemlidir' başlıklı çalışmalarında geliştirdikleri PRODY ve EXPY yaklaşımı ile ihracat sepetinin gelir düzeyinin bir yansıması olduğu, diğer bir ifade ile ülkenin gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi veren bir gösterge olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durum da 'ülkeler ne ihraç ediyorsa odurlar (countries become what they produce; countries are what they export) (Hausmann vd. 2006: 2; Hesse, 2009: 59)' söylemini pekiştirmektedir.

Nitekim gündelik hayattan bakıldığında da Hausmann vd. nin yaklaşımının karşılığı görülebilmektedir. Örnek olarak piyasaya meyve-sebze arz eden birinin çiftçi, makine arz eden sanayici, bina arz eden müteahhit ve bilim arz eden bilim insanı olarak anılmaktadır... Bu insanların normal şartlar altında bunları arz edebilecek birikime ve donatılara sahip oldukları varsayılmakta, piyasaya arz ettikleri -ihraç ettikleri- ürünün mahiyetine göre donanıma sahip oldukları bilinmektedir.

Aşağıda Türkiye ve bazı seçilmiş ülkelerin EXPY verilerinin yıllar içindeki gelişimi yer almaktadır. Aşağıda yer alan grafik incelendiğinde Almanya'nın tahmin edildiği gibi yüksek LEXPY verisine sahip olduğu ve onu İtalya'nın takip ettiği görülmektedir. İki gelişmiş ülkenin altında yer alan Meksika'ya dair eğri ele alındığında 1990-2000 yılları arasında hızlı bir gelişim sergilediği ancak 2000 yılı sonrasında durumunun durağanlaştığı dikkat çekmektedir.

Grafik 35: Seçilmiş Ülkeler ve Türkiye'nin Logaritmik Halde EXPY Verisinin Gelişimi, 1990-2016

Kaynak: Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) verileriyle yazar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye'nin LEXPY verisine bakıldığında ise 2008 küresel krizine kadar hızlı gelişimin sergilendiği ancak kriz döneminde ve 2011-2012 yıllarında sofistikasyon daralması yaşandığı görülmektedir. Ülkelerin 2016 yılına dair SAGP-KBGSYİH verileri ise; Almanya 44.072, İtalya 34.620, Meksika 16.831, Türkiye 23.679 ve Güney Afrika 12.260 dolaylarındadır.

Grafikte Meksika'nın Türkiye'den daha yüksek LEXPY skoruna sahip olmasına karşın daha düşük KBSGPGSYİH'a sahip olması merak uyandırmaktadır zira LEXPY yaklaşımına göre ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile kişi başına gelir düzeyleri arasında ilişki olması gerekmektedir. Bu durumun muhtemel açıklaması, Palley (2012: 149)'ın belirttiği gibi, şirketlerin küreselleşmesi sürecinde Meksika'nın NAFTA üyesi olması ve

ABD'ye olan coğrafi yakınlığı nedeniyle ABD'li firmaların üretim üssü olarak faaliyet göstermesi olabilir, ancak böyle bir yargı için daha detaylı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. EXPY yaklaşımının, Meksika'da olduğu gibi, beklentilerden farklı sonuç verdiği Çin ve Hindistan gibi ülkeler de mevcuttur. Örneğin nüfusun oldukça yoğun olduğu ülkelere Çin'de sofistikasyon düzeyi kalkınmışlık düzeyinin oldukça ötesinde bulunmaktadır (Anand vd., 2012: 9). Yine de bazı ayrıntılar barındırmakla birlikte EXPY ekonomik büyümenin güçlü ve keskin bir tahmincisi olarak kabul edilmektedir (Hausmann vd., 2007: 3). Çünkü ülkelerin temel karakteristikleri olan fiziki ve beşeri sermaye, emek ve doğal kaynaklar kompozisyonu dış ticarete hangi düzeydeki ürünlerin konu olacağını belirtmektedir (Akıncı vd., 2018: 736-737).

İhracat dinamiklerinden ürün bazında olan ürün çeşitlendirmesi ve ürün sofistikasyonu kısmından sonra ihracatın nereye yapıldığının ekonomik büyümeye olan ilişkisine dair ihracatta pazar çeşitlendirmesi ve pazar yoğunlaşması yaklaşımları devam eden satırlarda ele alınmaktadır.

İhracat Pazar Çeşitlendirmesi (Export Market –Geographical- Diversification)

İkinci dünya savaşının ardından ülkelerin ihracata dönük büyüme stratejisini benimsemeleri ihracatta ürün ve pazar çeşitlendirmesi arayışlarını beraberinde getirmiş, özellikle 1980 sonrası küreselleşmenin hızlanmasıyla birlikte dünya ticaretinde belirgin artışlar gerçekleşmiştir. Bu dönemde iletişim ve ulaştırma teknolojilerindeki ilerlemeler, Berlin duvarının yıkılması (1989) ve soğuk savaşın bitmesiyle (1991) birlikte ülkeler arasındaki politik bariyerlerin ortadan kalkması, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve onun güncellenmiş hali Dünya Ticaret Örgütü'nü (WTO) gibi uluslar üstü kuruluşların etkinliklerinin artması ve demokrasi, insan hakları gibi liberal doktrin söylemlerinin yaygın kabul görmesi ile ülkelerin dışa açılmaları küresel ticaretin gelişmesine olanak sağlamıştır. Ülkelerin küreselleşme sürecinde Doğu Asya'da başarılı bir şekilde uygulanan örnekler üzerinden hareketle ihracat dayalı büyüme hipotezine odaklanmaları küresel rekabet ortamının keskinleşmesine neden olmuş, ihracatın mahiyet ve niteliği ürün ve pazar merkezinde tartışılmaya başlanmıştır. İhracattan umulan verimlilik artışı ve ekonomik büyüme ilişkisi hangi koşullar ve stratejiler doğrultusunda ortaya çıkacağı tartışılmalıdır (Değer ve Genç, 2010: 67-68). Bu süreç içinde ülkeler gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin küresel katma değerden aldıkları payı arttırmak için daha fazla ihracat yapmak zorunda olduklarını kabullenmişlerdir (Erkan ve Sunay, 2016:

1825). Ülkeler bir taraftan küreselleşmeye dair endişelerini gidermek ve uyumlu bir şekilde adapte olmak için çaba sarf ederken diğer taraftan küresel rekabet ortamında ayakta kalabilmek üzere ihracat kompozisyonlarını geliştirme adına tarife dışı önlemlerle yeni korumacılık (new protectionism) uygulamalarına başvurmuşlar (Bark ve Melo, 1988: 341), kendilerine özgü kalkınma stratejilerini seçmeye çalışmışlardır. Bu ülkelerden strateji tayini sürecini başarılı bir şekilde yürüten ülkelerin zaman içinde hızlı ekonomik büyümeyi gerçekleştirdikleri ve kalkınma hedeflerine ulaştıkları görülürken, tercihlerinde başarısız olan –yanlış stratejileri benimseyen- ülkelerin geri kaldıkları da tecrübe edilmiştir (Tekle, 2017: 62-63). Dolayısıyla ülkeler küreselleşen dünyada kendilerine yer ararlarken doğru tercihler yapma ve bu yolla hem riskleri en aza indirmeye hem de kazancı ençoklaştırmaya odaklanmaktadır.

Küreselleşme sürecinde dünya pazarından bahsedilmeye başlanması genelde iki ülke ve iki faktöre dayanan klasik ve neoklasik uluslararası ticaret teorilerinin yeniden ele alınması gereğini ortaya çıkarmıştır (Shepherd, 2010: 1218). Çünkü gerçekleşen ticaret hacimleri incelendiğinde bunların büyük bir kısmının benzer faktör yapılarına ve zevk-tercihlere sahip olan ülkeler arasında olduğu görülmüştür. Bu noktada 2008 Nobel İktisat Ödüllü Paul Krugman coğrafyanın önemini belirterek ülkeler arasındaki aksak rekabet ortamında dahi serbest ticaretin ülkeler açısından faydalı olacağını, yeni ürün ve pazar arayışlarının dünya genelinde bilgi akışını hızlandırarak maliyetlerde düşüşe neden olacağını ve böylece toplam refahın arttıracığını ifade etmiştir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 199-202). Krugman'ın belirttiği gibi ülkeler bir taraftan ihracattan elde etkileri geliri arttırmak diğer taraftan da daha istikrarlı hale getirebilmek adına ihracatta ürün ve pazar çeşitlendirmesine gitme stratejisi izlemişlerdir. Burada ihracat pazar çeşitlendirmesi önceki bölümde yer alan ihracat ürün çeşitlendirmesinin benzeri şekilde ihracatta geleneksel pazarlardan yeni pazarlara açılmayı (Raihan, 2007: 81), mevcut ihracat kompozisyonlarını pazar anlamında genişletmelerini (Ali vd., 1991: 13) ifade etmektedir. Ülkelerin ihracat ürün ve pazar çeşitlendirmeleri temelde ekonomik gelişmişlik düzeyi, sanayileşme düzeyi, coğrafi konum ve ekonomik büyüklük (Kösekahyaoglu, 2007: 17-18) açısından farklılaşmaktadır ve iki değişkende ülke ekonomisinin dengeli ilerleyebilmesi için önem taşımaktadır.

İhracat ürün ve pazar çeşitlendirmesi özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik performanslarının nasıl arttırılacağı ve ekonomik büyümenin nasıl sağlanacağı

konusunda tartışmaların merkezinde yer almaktadır (Agosin, 2012: 1). Markowitz'in (1959) modern portföy teorisinde de belirttiği yatırımcıların birbirleri arasında korelasyonu düşük olan finansal yatırımları yapmalarının sistematik olmayan risklere karşı güvenlik sağlayacağı yaklaşımının (Çınar ve Göksel, 2010: 36) veya Tobin'in "yumurtaları aynı sepete koymama" merkezindeki görüşünün (Krugman vd., 2018: 645). Benzer olarak ülkeler de coğrafi çeşitlendirmeye giderek bunu dışsal şoklara karşı bir tampon olarak kullanabilmekte, ülke ekonomisi ve ihracat gelirlerini daha istikrarlı bir hale getirebilmektedirler (Bacchetta vd., 2007: 4). Aynı yaklaşım literatürde birçok alan için kullanılmakta, örneğin gayrimenkul sektöründe coğrafi çeşitlendirmenin etkileri (Cheng ve Roulac, 2007: 29) ve yabancı yatırım portföylerinin zenginleştirilmesi (Todorov, 2017: 639) gibi alanlarda kullanılmaktadır. Zira öngörülemeyen risklerden kaçınma isteği yatırımcı, firma, ülke ve bölge düzeyinde her kesim için söz konusudur. Çünkü ürün bazında söz konusu olan *doğal kaynak laneti* ve *Hollanda Hastalığı* durumları pazar bazında da geçerli olabilmektedir (Lederman ve Maloney, 2009: 51) ve çeşitlendirmenin olmadığı monopsonik (tek alıcılı) bir ortamda alıcı konumundaki ülkede yaşanacak olan bir şoka karşı yapılabilecek bir şey olmadığı için firma-ülke bu durumun baskısı altında kalmakta (Ahmed vd., 2013: 939), ihracat ürün çeşitlendirmesi bölümünde belirtildiği gibi ekonomik ve politik risklerle karşılaşabilmektedir. Bu noktada ihracatta çeşitlendirmeye gitmek küreselleşme sürecinde dışa açık strateji benimseyen firmaların-ülkelerin belirsizlik merkezli ekonomik ve politik risklerden korunmaları, hedge etmeleri anlamına gelmektedir (Önder ve Yılmazkuday, 2014: 1).

Risklerden korunmanın yanı sıra ihracatta pazar çeşitlendirmesinin ekonomiye doğrudan ve dolaylı olarak olumlu etkileri de bulunmaktadır. Pazar çeşitlendirmesinin ülke ekonomisine etkisi ana hatları ile şöyle sıralanabilir:

- **İstikrar, Güven ve Ekonomik Bağımsızlık:** Ülkelerin dışa açık büyüme stratejisini benimsemeleri ekonomik ve siyasal anlamda birçok dışsal şoka maruz kalmalarına neden olabilir (Bacchetta vd., 2009: 97). İhracatta ürün ve pazar çeşitlendirmesi, ihracat gelirlerinde artışın yanı sıra her hangi bir talep şokuna karşın ülke ekonomisinin direncini artırır (Bacchetta vd., 2007: 4; Haddad vd., 2012: 17). Çeşitlendirme yapmış olan ülkelerde ihracatın miktar ve hacim bakımından dalgalanması dar bir bantta gerçekleşmektedir ve bu durumda daha

istikrarlı ihracat yapısına sahiptirler. İstikrar ülkedeki güven ortamını pekiştirmekte ve bu da ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır (Ramey ve Ramey 1995: 1138). İlave olarak pazar çeşitlendirmesi ekonominin diğer ülke ve bölgelerde yaşanacak olan sosyoekonomik ve politik gelişmelere karşı az kırılgan olmasını veya diğer ifadeyle ekonomik bağımsızlığı sağlamaktadır (Hinlo ve Arranguez, 2017: 2).

- **Ölçek Etkisi ile Kaynakların Tam ve Etkin Kullanımı:** Yeni pazarlara açılmak ölçek etkisiyle üretim ölçeğinin genişlemesine ve doğal olarak daha düşük maliyetlerle üretim yapılabilmesine olanak sağlar (Juvenal ve Monteiro, 2013: 2-3) ve böylece ülkenin daha yüksek hızda büyüme kaydedebilmesine olanak sağlar (Önder ve Yılmazkuday, 2014: 1). Üretim kapasitesinin genişlemesi ülke içinde atıl olan kaynakların üretim sürecine dâhil edilmesini ve etkin olmayan kaynakların etkinleştirilmesini beraberinde getirmektedir.
- **Yatırım, Üretim ve İstihdam artışı:** Pazar çeşitlendirmesi ülke ekonomisindeki makroekonomik dalgalanmaları kısıtlayarak istikrarlı bir ortamı temin eder, bu da yatırımların riskini düşürür ve yeni yatırımların yapılmasını teşvik eder (Aizenmann ve Marion, 1999: 157). Bu durumda ülkede bir taraftan hali hazırdaki üretim teknolojisine yatırımların artmasına diğer taraftan da yeni üretim tesislerinin açılmasını sağlar (Boehe ve Jiménez, 2016: 1265). Üretimde yeni alanlar ortaya çıkar ve üretimin kapsamı genişler (Xuefeng ve Yaşar, 2016: 30). Ekonomide yeni yatırımların yapılması ürün kar ve üretim ölçeğinin artması çarpan etkisiyle birlikte istihdam artışına neden olur ve ülke ekonomisi gelişme kaydeder (Erkan ve Sunay, 2016: 1825). Güven ortamının oluşması ve kamunun ihracata odaklanarak gereken altyapıyı kurması doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye gelmesini kolaylaştırır (Cos vd., 2018: 1-4; Newfarmer vd., 2009: XXii). İlave olarak yeni yatırımların yapılması ülkenin beşeri sermaye stokunu arttırabilir.
- **İnovasyon ve Bilgi Akışı (spillover):** Yeni pazarlara açılmak ülke ekonomisine üretim, pazarlama ve yönetim gibi alanlarda bilgi akışını sağlayarak, yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil edilmesini tetikler (Hinlo ve Arranguez, 2017:2). Ülkeler arasındaki bilgi akışı hâlihazırdaki üretim süreçlerini etkileyebileceği gibi yeni üretim, uluslararası pazarlama ve yönetim modellerinin

gelişmesine katkıda bulunarak verimliliği arttır ve ekonomik büyümeye etki eder (Boehe ve Jiménez, 2016: 1265). İlave olarak yeni pazarlardan elde edilecek bilgi birikimi inovasyon güdüsünün gelişmesine etki eder (Juvenal ve Monteiro, 2013: 2-3).

- **Maliyetlerde Düşme ve Rekabet Gücünde Artış:** Pazar çeşitlendirmesiyle birlikte üretim ölçeğinin genişlemesi, kaynakların yeniden organizasyonu, bilgi akışının sağlanması ve inovasyon sonucunda üretimde uzmanlaşma ortaya çıkar ve bu uzun dönemde ortalama maliyetlerde düşüşe neden olur (Xuefeng ve Yaşar, 2016: 30). Bu durumda ülkenin rekabet gücünü arttırır.
- **Vizyon Genişlemesi, Sinerji ve Fırsatlar:** İhracatta Pazar genişlemesi ile birlikte ülkenin diğer ülkelerle olan etkileşimi artmakta, küresel entegrasyonu yükselmektedir. Bu durumda ülke dünya genelini göz önünde bulundurarak yatırım, üretim ve tüketim kararları alabilir. Ülkeler arasında ticari bağların güçlenmesi sinerjik bir etki ortaya çıkararak bölgesel ve küresel kararların alınmasında birlikteliği ortaya çıkarabilir. Ayrıca ülkeler dünyanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan yenilikler ve taleplerden hızla haberdar olarak, fırsatlar elde edebilir. Yeni pazarlar daha yeni pazarlara kapı aralayabilir, ülkelerin kendi standartlarına uygun üretimlerin yapılması diğer ülkelere girişi hızlandırabilir ve yeni pazarlara erişimi kolaylaştırabilir. Turizm başta olmak üzere kültür, din ve dil gibi sosyoekonomik ve siyasal alanlarda etkileşim artabilir.

İhracat pazarının genişletilmesi stratejisi yeni ülke ve bölgelere açılma, pazarlama çalışmalarının yönlendirilmesi, marka bilinirliği ve yeni müşteri kitlesi oluşturulması gibi koşullar gerektirdiği için uzun dönemi kapsayan bir stratejidir. Firmaların ve dolayısıyla ülkelerin ihracat performansını doğrudan etkileyebilecek olan bu stratejide temel noktaların ne olması gerektiği ve hangi ülke gruplarının öncelikli olduğu konusu belirsizdir (Lee ve Yang, 1990: 41). Bu nedenle ülkenin çeşitlendirmeye gitme stratejisini izlerken dikkatli davranması gereklidir. Çeşitlendirme stratejisi kapsamında uygulanacak politikanın dikkatli seçilmemesi iktisadi kaynakların etkin olmayacak şekilde dağılmasına ve rekabet gücünün kaybına neden olabilir (Çınar, 2017: 2). Diğer taraftan ihraç pazarlarının çeşitlendirilmesi uzun süren ve karmaşık bir süreçtir. Özellikle sermaye yetersizliğinin söz konusu olduğu durumda kaynakların nasıl kullanılacağı, coğrafi çeşitlendirmenin en etkin nasıl yönetileceği önemli bir sorundur (Boehe vd., 2016: 127).

Bu durum Bhagwati'nin yoksullaştıran büyüme teorisinin ihracat pazar çeşitlendirmesi stratejisi için de geçerli olduğu, anlamına gelmektedir ki bu ülkenin belli bir ürün grubunda yoğun bir şekilde ticaret yapılması durumunda o ürünün iç fiyatında artışa neden olacağı ve refah düzeyini düşüreceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla uygulanacak politikaların ülke refahını olumsuz etkilemeyecek şekilde özenle seçilmesi gerekmektedir (Tekle, 2017: 64). Zira ülkenin toplam hasılası içinde ihracatının payı büyükse olası bir dalgalanmanın ülke ekonomisi üzerindeki tahribatı büyük olacaktır. Bunun için istikrarlı ve sürdürülebilir ihracata yönelik strateji izlenmesi gerekmektedir (Acaravcı ve Kargı, 2015: 2). Örneğin, milli gelirlerinde petrol ihracatı önemli yer tutan Orta Doğu ülkeleri petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan olumlu ya da olumsuz etkilenebilmektedirler. Bu sorunun çözümü için ülkeler ihraç ettikleri ürün çeşidini ve ülke sayısını artırarak, ihracat gelirinde artış ve istikrar sağlayabilirler (Çeviker ve Taş, 2011: 2). Ancak eğer ülkenin altyapısı ve sermaye bakımından imkânları yeterli değil ise kıt olan kaynakların yeni pazarlara açılma doğrultusunda kullanılarak ihracatta çeşitlendirmeye gitmesi ülkenin aleyhine sonuçlanabilir (Régolo, 2013: 16).

Bunun için ülkelerin kapsamlı bir politika sepeti içeren stratejiyi takip ederek yeni pazarlara açılmayı teşvik etmeleri, iletişim ve ulaşım alanlarında ortaya çıkan maliyetleri düşürmeleri, ihracata yönelik standartların teminini desteklemeleri ve objektif kriterlerle dışlama etkisine dikkat ederek sanayileşmeyi özendirmeleri gerekmektedir. Burada genel hedef, uluslararası rekabet gücünün geliştirilmesi ve potansiyel ihracat fırsatlarından yararlanma kapasitelerini kısıtlayan piyasa ve politika başarısızlıklarında en verimli firmaları desteklemek olmalıdır (Brenton vd., 2009: 2). Coğrafi çeşitlendirme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki lineer özellikler gösterebildiği gibi doğrusal olmayan özellikler gösterebilmektedir. Bu durumda ihracatta ürün çeşitlendirmesi için geçerli olan U şeklindeki grafik yeniden gündeme gelmekte, ülkenin belli bir eşik değere kadar coğrafi çeşitlendirmeden istifade ettiği ancak bu eşik değerden sonra yoğunlaşmanın gündeme geleceği sonucuna ulaşılmaktadır (Cos vd., 2018: 5). Burada eşik değerinin nerede oluştuğu ve optimum pazar çeşitlendirmesi düzeyinin ne olduğu soruları önem taşımaktadır (Xuefeng ve Yaşar, 2016: 29). Ayrıca yeri gelmişken ihracatta ürün çeşitlendirmesi ile pazar çeşitlendirmesi arasında bir kıyaslama yapmak mümkündür. İki stratejinin de ülke ekonomisine katkıda bulunduğu bilinmekle birlikte pazar çeşitlendirmesinin daha güçlü etkide bulunduğu uygulamalı çalışmalarda görülmektedir.

Ayrıca birçok nedenden dolayı gelişme yolundaki ülkeler için yeni pazarlar bulmak yeni ürün üretmekten daha kolay olabilmektedir (Campi vd., 2017: 1-2).

Firmaların ve dolayısıyla ülkelerin ihracat performansını doğrudan etkileyebilecek olan bu stratejide temel noktaların ne olması gerektiği ve hangi ülke gruplarının öncelikli olduğu konusu belirsizdir. Bu nedenle araştırmalar ihracat çeşitlendirmesi ile yoğunlaşması arasında tercihin neye göre nasıl yapılması gerektiği konusunda yoğunlaşmaktadır. Çok boyutlu bir strateji olan ihracat genişlemesinde basit düzeyde ihracatın yapıldığı ülke sayısına temellendirilmekte, ihracat performansı ve ekonomik büyüme ilişkisi bu şekilde incelenmektedir (Lee ve Yang, 1990: 41). Bunun yanı sıra ihracat ürün çeşitlendirmesinde olduğu gibi pazarların çeşitlendirilmesinde de iki yaklaşım mevcuttur. Bunlar geniş (extensive) ve yoğun (intensive) marjlar veya diğer ifadeyle yatay ve dikey çeşitlendirme olarak literatürde yer almaktadır. Geniş marjda (extensive margin) ülke yeni pazarlara daha çok ürün grubu ihraç ederken, yoğun marjda (intensive margin) ise mevcut piyasalara olan satış hacminde artış ele alınmaktadır. Bunlardan hangisinin ülke ekonomisine daha yüksek katkıda bulunduğu ise ülkenin hâlihazırdaki durumu başta olmak üzere birçok etmene göre değişebilmektedir (Hesse, 2009: 61).

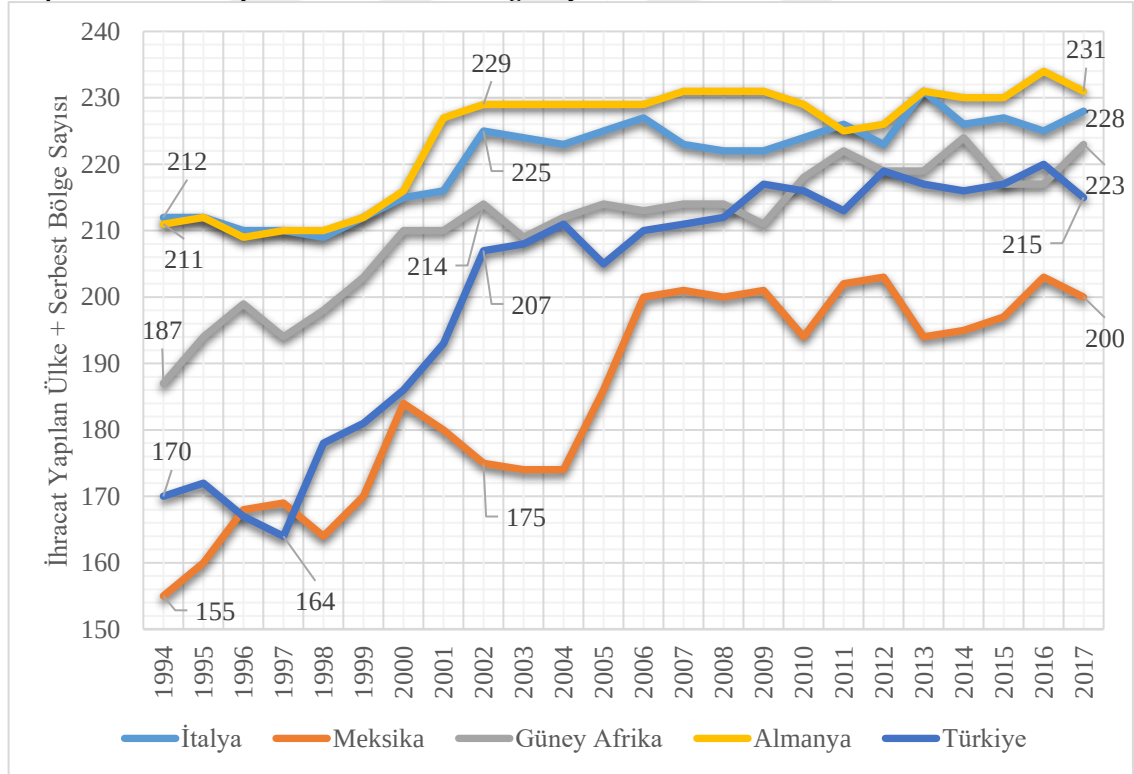
Birçok pazara zaten ihracat yapan ülkeler için geniş marjda yapılacak çalışmaların getirisi doğal olarak yoğun marja göre daha düşük olacaktır. Bununla birlikte geri kalmış ülkeler söz konusu olduğunda geniş marjın daha güçlü bir biçimde büyümeyi etkilediği görülmektedir (Klinger ve Lederman, 2009: 115). Ancak yine de bu ilişkinin ülkeden ülkeye değişebildiği, gelişmekte olan ülkelerin yaptıkları ikili anlaşmalarla yoğun marjdan daha çok getiri sağlayabildikleri unutulmamalıdır (Brenton vd., 2009: 4). İlgili literatürde özellikle ürün çeşitlendirmesi ve Pazar yoğunlaşması ile ilgili birçok çalışmaya rastlanılsa da ülke-bölge bazında geniş marjın ele alındığı çalışmalar nadirdir. Bununla birlikte ihracat yapılan ülke sayısı (geniş marj) gelişmekte olan ülkelerin dünya ticaret sistemine entegre olmalarını göstermesi bakımından önemli bir gösterge olarak tanımlanmaktadır (Shepherd, 2010: 1217).

İhracatın önemi ve ihracattan ürün-pazar açılarından genişletilmesi gelişmekte olan ülkeler için oldukça önemlidir. Günümüz dünya ekonomisinin belirleyici ülkelerinden Çin ihracat pazar çeşitlendirmesini, 1986 yılında yayınladığı beş yıllık

kalkınma planında ‘yeni gelişen pazarlara açılma ve ihracat pazarlarının çeşitlendirilmesi’ başlığı altında ele almış ve buna uygun strateji belirlemiştir (Xuefeng ve Yaşar, 2016: 28). Geçen süre zarfında Çin’in geldiği ihracat düzeyi ve yakaladığı yüksek büyüme trendi düşünüldüğünde başarılı bir strateji uygulandığı görülmektedir. Türkiye ise 2008 yılında ihracatta pazar çeşitlendirmesini stratejik amaçlar arasına almış, 2009-2013 yılları için hazırlanan planında ihracatta ürün ve pazar çeşitlendirmesinin istikrarlı ihracat için gerekli olduğunu belirtmiştir (Çınar ve Göksel, 2010: 31).

Aşağıda seçilmiş ülkelere dair ihracat yapılan ülke sayılarının yıllar içindeki gelişimi yer almaktadır. Grafik incelendiğinde gelişmiş ülkelerden Almanya ve İtalya’nın 1990lı yıllardan itibaren dünya geneline ihracatı yaptıkları görülmektedir. Aynı dönemde gelişmekte olan ülkelere Güney Afrika’nın ihracat yaptığı ülke sayısını 1999 yılında 200’ün üzerinde çıkardığı, Türkiye’nin ise aynı başarıyı 2002 yılında yakaladığı görülmektedir.

Grafik 36: İhracat Yapılan Ülke + Serbest Bölge Sayısı, 1994-2017

Kaynak: WITS veri tabanından yararlanılarak oluşturulmuştur.

NAFTA üyesi olan Meksika’nın ise ihracatta Pazar çeşitlendirmesi bakımından oldukça geride kaldığı ve 2004 yılında başlattığı atılım ile 2006 yılında 200’ün üstüne çıktığı görülmektedir. Aynı grafik ihracatta Pazar çeşitlendirmesinin temel fonksiyonu

olan dışsal şoklara karşı direnç oluşturma konusunda bilgi vermektedir. AB’de 2010-2011 yılları arasında yaşanan borç krizleri döneminde AB ekonomisinin lokomotifi pozisyonunda olan Almanya’nın serisinde görece kırılmanın olduğunu ancak kısa zamanda toparlandığını gösterirken İtalya’nın 2007 krizinden etkilendiği konusunda fikir vermektedir. AB’e borç krizlerinin yaşandığı dönemde ihracatını hemen hemen yarısını AB’ye yapan Türkiye’nin ihracat Pazar çeşitlendirmesi eğrisinde geçici bir kırılmanın olduğu görülmektedir. Güney afrika özelinde bakıldığında ise 2008 yılında kısa dönemde telafi edilen kısmi bir daralmanın yaşandığı görülürken Meksika’nın oldukça dalgalı bir seyir izlediği dikkat çekmektedir. Buradan hareketle ihracatta Pazar çeşitlendirmesine gitme konusunda başarılı olan ülkelerde dış şokların etkisinin daha geçici olduğu ve pazarların daha istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

Pazar çeşitlendirmesine gitmenin ülke ekonomisine olan olumlu etkilerinin yanı sıra bu stratejinin maliyeti özellikle belli bir noktadan sonra öne çıkmaktadır. Çünkü ihracatta pazar çeşitlendirmesinin doğal bir sınırı vardır ve belli bir noktadan sonra istenilen faydayı sağlaması beklenemez. Örneğin bir ülkenin ihracat çeşitlendirmesi kapsamında nüfusu 35 bin civarında olan ve Bahamaların yakınında yer alan Turks ve Caicos adalarına ihracata odaklanması kaynakların verimsiz kullanılması anlamına gelecektir ve ülkenin katlanılacağı bu zahmetin yerine hâlihazırda mevcut olan ülkelere yoğunlaşması gereği ortaya çıkacaktır. Bu noktada devam eden bölümde ele alınan ihracatta pazar yoğunlaşması-konsantrasyonu (export market concentration) kavramı gündeme gelmektedir.

İhracatta Pazar Yoğunlaşması (Export Market Concentration)

İhracatta pazar çeşitlendirmesi stratejisinin toplam ülke ve bölge sayısı gibi doğal bir sınırının olması ve pazarların uzaklık, büyüklük ve işlevsellik bakımından heterojen yapıda olmaları ülkelerin belli bir noktadan sonra pazar açısından çeşitlendirme yerine yoğunlaşmaya geçmesini zorunlu kılmaktadır. Çünkü üretim ölçeğinin geliştirilmesi, ürün karmasının pazarlaması ve lojistik süreçlerinin dış pazarlara uyarlanması gibi işlemler firmalar ve ülkeler için birtakım yönetsel, mali ve fiziki kaynaklara olan ihtiyacı ortaya çıkarmakta, bu durumda pazarların çeşitlendirilmesinden elde edilen faydaları kısıtlamakta (Boehe ve Jiménez, 2016: 1263-1264) ve ihracatta yoğunlaşma yaklaşımını yeniden gündeme taşımaktadır. İhracat pazar yoğunlaşması ülkenin birkaç ülke-bölgeye ihracatını yoğun bir şekilde yapması, bağımlı hale gelmesidir. Örneğin

İngiltere Dominik Cumhuriyetinin muz ihracatının %80'ini almaktadır. Bu durumda Dominik ve İngiltere'ye bağımlı hale gelmektedir (Bernal, 2003: 111).

Tarih boyunca fiziki imkânların yetersizliğinden kaynaklanan nakliye sıkıntıları ve bilgi akışındaki aksaklıklar nedeniyle ihracatın büyük oranda belli bölgelere (örneğin komşu ülkelere) yoğunlaştığı bilinmektedir. Teknolojik imkânların gelişmesiyle birlikte denizaşırı nakliyenin mümkün olması yeni piyasa koşullarının şekillenmesi küresel ticarete pazar çeşitlendirilmesi stratejisinin uygulanmasına olanak sağlamıştır. Bu süreçte klasik iktisadi düşüncenin belirttiği iş bölüşümü ve uzmanlaşma yaklaşımı ihracatın belli ülkelere yoğun bir şekilde yapılmasını önermiş, karşılaştırmalı üstünlükler hiyerarşisine göre yeni pazarlara açılma ihtiyacının ortaya çıkacağını belirtmiştir. Dolayısıyla, Trabold (1995)'un belirttiği gibi, eski stratejinin özü birkaç anahtar pazar üzerine yoğunlaşmaktır. Ancak 20. yüzyılın ortalarından itibaren belirgin dünya ticaretinin çok boyutlu hale gelmesi ve yapısında meydana gelen değişimler neticesinde ülkelerin ortalama ihracatta pazar yoğunlaşması seviyelerinde gerileme başlamıştır (Dixon, 1985: 174). Burada belirleyici olan kriterler, Jif Ayal (1979) ile Piercy (1981)'in de belirttiği üzere, maliyetler, ürün karakteristikleri, firma karakteristikleri ve pazar koşullarıdır. Bu kriterler doğrultusunda ülkeler, ihracatta yoğunlaşmalarını birkaç anahtar ülkeye yapmak veya bütün piyasalara açılmak arasında tercih yapmak durumundadır (Trabold, 1995: 575).

İhracat pazarlarının genişletilmesiyle ilgili olarak iki alternatif strateji mevcuttur. Bunlardan ilki önceki bölümde ele alınan pazar çeşitlendirmesi, ikincisi de ihracat pazar yoğunlaşmasıdır. İhracatta pazar yoğunlaşması stratejisi ülkenin avantaja sahip olduğu birkaç ülkeye yoğunlaşılmasına öncelik veren stratejidir ve bu yaklaşımı ile önceliği yeni pazarlara girmek olarak tanımlayan pazar çeşitlendirmesi stratejisinin tersini ifade etmektedir (Lee ve Yang, 1990: 42; Katsikeas ve Leonidou, 1996: 114). İlgili literatürde genellikle birlikte ele alınan iki stratejiden çeşitlendirmenin avantajları; daha esnek olması, bağımsızlığın yüksek olması ve daha düşük risk içermesidir. Yoğunlaşma stratejisinin avantajları ise pazarda uzmanlaşma ve yüksek piyasa bilgisi, ölçek ekonomileri ve daha yüksek kontrol kabiliyeti sunmasıdır. Bu iki stratejinin niteliklerine bakıldığında stratejilerin sahip oldukları avantajın diğerinin zayıflığı olarak yer aldığı görülmektedir ki bu nedenle iki strateji birbirlerinin tamamlayıcıları olarak ele alınmaktadır (Olusoga, 1993: 41-42).

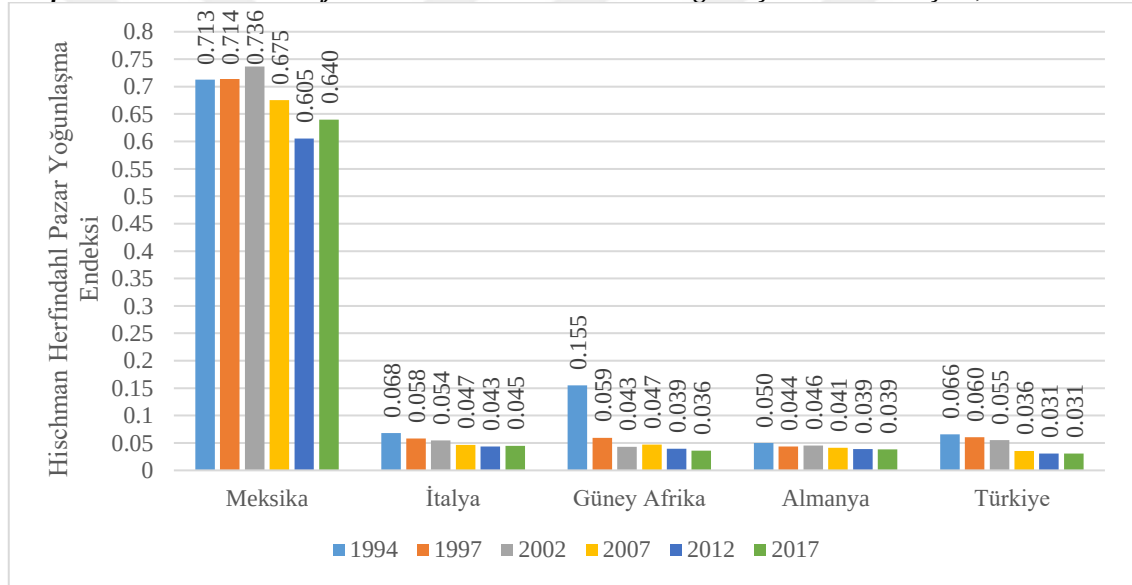
İhracatta pazar çeşitlendirmesi belli bir eşik değerden sonra yerini pazar yoğunlaşmasına bırakmaktadır. Firma bazında yapılan çalışmalar düşük yoğunluklu ihracatçılar için bu ilişkinin S şeklinde bir eğriye neden olduğunu, yüksek yoğunluklu ihracatçılar için de ters U şeklinde bir eğrinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu durum tıpkı ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonunda olduğu gibi işlemektedir. Ülke belli bir çeşitlendirme düzeyine kadar yeni pazarlardan kazançlı çıkmaya devam eder ancak bu eşik değerin sonrasında geriye kalan yeni pazarlara açılmanın maliyeti sağlanan getiriden fazla olacağı için eğrinin eğimi aşağı yöne çevrilir (Boehe ve Jiménez, 2016: 1263). Burada belirleyici olan ülkenin pazar bakımından hangi gelişmişlik düzeyinde olduğudur. Yapılan uygulamalı çalışmalar geliştirmekte olan ülkeler için pazar çeşitlendirmesinin pazar yoğunlaşmasına kıyasla ihracat performansını daha çok katkı sağladığı yönünde bilgi vermektedir (Lee ve Yang, 1990: 42). Bununla birlikte pazar yoğunlaşması stratejisinin pazar payı elde etme bakımından daha etkili olduğunu ve bunun uzun dönemde karlılığı arttırdığını göstermektedir (Katsikeas ve Leonidou, 1996: 113-114). Ancak yine de iki stratejiden hangisinin daha etkili olduğu sorusunun cevabı net değildir. Bir yaklaşıma göre az sayıda ülkeye yoğunlaşarak pazar payının korunması ihracat performansı için oldukça etkilidir. Diğer yaklaşım ise aynı performansın birçok pazara açılarak sağlanacağını ifade etmektedir. Son olarak bu iki strateji arasında bir farkın olmadığı, çeşitli sonuçlar çıkmasının farklı faktörlerden kaynaklandığı konusunda görüşler mevcuttur. Bu sonuçların hangisinin daha olası olduğu ise ülke örneklerine göre çeşitlenebilmektedir zira ülkeler ne ürettikleri ürün bazında ne de jeoekonomik potansiyelleri bakımından özdeş değildir. Bununla birlikte ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıklar hangi stratejinin daha etkili sonuçlar üreteceği konusunda fikir verebilmektedir. Özellikle ülkelerin coğrafi çeşitlendirmeye giderek yabancı yatırımcıları cezbetmesi gibi olumlu etkileri sağlaması ülke ekonomisi için önemli olabilmektedir (Cos vd., 2018: 3-4).

Bir ülkenin ihracat pazar yoğunlaşmasının ölçülmesi için ürün çeşitlendirmesi ve yoğunlaşması kısmında belirtilen yöntemlerden istifade edilmektedir. İlgili literatürde sıkça kullanılan yöntemler, Hirschman Endeksi, Gini-Hirschman Endeksi, Herfindahl Endeksi, Hirschman – Herfindahl Endeksi, Entropi Endeksi, Ticaret Yoğunlama Endeksi ve İhracat ve İthalat Payları toplamıdır. Bu yöntemlerden en sık kullanılanı ihracat ürün çeşitlendirmesi bölümünde detaylı yer verilmiş olan Hirschman – Herfindahl Endeksidir.

Aşağıdaki grafikte seçilmiş ülkelerin Hirschman – Herfindahl Endeksi verilerinin zaman içinde gelişimi gösterilmektedir.

Grafik incelendiğinde büyük olasılıkla ilk dikkat çeken ülke ihracatının büyük kısmını ABD'ye yapmakta olan Meksika'dır. Coğrafi konumu nedeniyle küresel ekonominin lokomotifi konumunda olan ABD'ye sınır olan Meksika ihracatının büyük kısmını bu ülkeye yapmakta, ABD'li firmalar için bir tür üretim üssü fonksiyonu görmektedir. Bu nedenle Hirschman-Herfindahl endeksine göre yoğunlaşma oranı 0,6-0,7 gibi oldukça yüksek oranda seyretmektedir. Bununla birlikte 2002, 2007 ve 2012 yılı verilerine bakıldığında bu süre zarfında yoğunlaşma düzeyinde bir azalmanın olduğu ancak 2017 yılında yeniden yükselmeye başladığı görülmektedir.

Grafik 37: Hirschman – Herfindahl Endeksine Göre Pazar Yoğunlaşmalarının Gelişimi, 1994-2017

Kaynak: WITS Veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Meksika'dan sonra dikkat çeken bir diğer ülke de Güney Afrika'dır. Güney Afrika 1994'e kadar izlerini taşıdığı sömürgeciliğin yansıması ihracatta yoğunlaşma endeksinde yüksek bir değere sahiptir ancak bu değer zamanla düştüğü görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelere Türkiye'nin yoğunlaşma endeksine bakıldığında da 2002 yılına kadar yoğunlaşma endeksinde gelişmiş ülkelere kıyasla yüksek bir değere sahip olduğu ancak bunun 2002 sonrasında Türkiye'nin dışa açılmasına hız vermesiyle birlikte düşüşe geçtiği, yoğunlaşma endeksine göre Almanya ve İtalya'dan daha düşük değere sahip olduğu görülmektedir. Önceki bölümden de hatırlanacağı üzere 1994 yılında sadece 174 ülkeye ihracat yapan Türkiye 2002 yılında 200 ülkeyi geçmiş ve 2017 yılı itibarıyla 215

ihracat pazarı sayısına ulaşmıştır. Gelişmiş ülkelere dair verilerden İtalya ile Almanya'yı karşılaştırmalı olarak ele aldığımızda ise 1994 yılında İtalya'nın Almanya'dan daha yüksek bir değerle başladığı ve zaman içinde bu farkın azalmasına rağmen Almanya'nın daha düşük değere sahip olduğu görülmektedir. Seçilen ülke örnekleri genel olarak ele alındığında ülkelerin ihracat pazar yoğunlaşması değerlerinde düşme eğiliminin olduğunu göstermekte ve Dixon'un 1985'te belirttiği azalma eğilimini doğrulamaktadır.

Ülkeler ihracatta avantajlı konuma yükselmek, istikrarlı ihracat gelirlerine sahip olmak ve ekonomik açıdan dışsal sosyoekonomik ve politik risklerden korunabilmek için kendi önceliklerine göre strateji uygulamaktadırlar. Bu strateji tespiti ve tayini süreci 2007-2008 yıllarında ABD'de yaşanan küresel finansal kriz, 2011 yılında AB'de ortaya çıkan borç krizleri ile birlikte daha kritik bir önem taşımaya başlamıştır. Özellikle küresel piyasalarda oluşan belirsizliğin kur ve ticaret savaşlarını tetiklemesi, ülkeleri rekabeti gün geçtikçe keskinleşen bir ortam içinde ihracat stratejisi izlemeye zorlamaktadır.

Küresel krizlerden majör ekonomileri büyük oranda etkilemesi ve bu nedenle toplam talepte ortaya çıkan daralma, ihracatının büyük çoğunluğunu bu ülkelere yapan gelişmekte olan ülkeleri zor duruma soktuğu için bu ülkeler ihracatta pazar çeşitlendirmesine ağırlık vermeye başlamışlardır (Shepherd, 2010: 1217). Türkiye içinde benzer durum söz konusudur. Küresel pazarlarda etkin bir yer almaya çalışan Türkiye; diplomatik misyon sayısını, vizesiz gidilebilir ülke sayısını ve yurtdışındaki banka şubesi sayısını arttırmıştır. 2005 yılını Afrika yılı ilan ederek uzun zamandır atıl kalan *kara kıtaya* ihracatını arttırmayı başarmıştır. Bu gayretine karşın Türkiye, Erkan ve Sumay'ın (2016: 1824) belirttiği gibi, dış ticaretinin hemen hemen yarısını AB ülkeleri ile gerçekleştirmektedir ve bundan dolayı AB'de ekonomik ve siyasal anlamda yaşanan krizler Türkiye'yi doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Bu durumda ihracatta ürün ve pazar açısından yeni açılımlara gitmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye vergi iade ve indirimleri, sübvansiyonlar, teşvikler, yardımlarla özel teşebbüslerin yeni ürün karmasına ve pazar kompozisyonuna ulaşmalarını desteklemekte, Ticaret Bakanlığı ve İGEME (İhracatı Geliştirme Merkezi) vasıtasıyla ihracat dinamiklerini yönlendirmeye çalışmaktadır (Çınar ve Göksel, 2010: 30-31).

Günümüzde bir taraftan küresel aktörlerin kur ve ticaret savaşları söylemlerini eyleme dönüştürerek uluslararası ticarete korumacılığa yönelmeleri, diğer taraftan da

ABD Merkez Bankası FED'in *parasal sıkılaştırma* politikası uygulaması Türkiye'nin de içinde bulunduğu GOÜ'de şokların yaşanmasında, kur-faiz ve ekonomik büyüme açısından ciddi yapısal sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Türkiye; ekonomik işleyiş, teknoloji düzeyi ve uluslararasılık bakımından heterojen bir ülkedir. Doğu Anadolu'daki üretim kapasitesi, teknolojisi ve ürün yelpazesi ile iç Anadolu ve Marmara bölgesi arasında büyük farklılıklar vardır. Bu noktada ihracat dinamiklerinden herhangi birinin seçilmesi ve diğerlerinin terkedilmesi söz konusu değildir. Bu nedenle ihracat dinamiklerinin yönlendirilmesi için öncelikli ve önemli adımların objektif bir şekilde belirlenerek ihracat stratejisinin oluşturulması gerekmektedir.

3.2. Literatür Araştırması

İkinci dünya savaşı sonrasında ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma yarışına girmeleri ve ihracata dayalı büyüme stratejisi izleyen ülkelerin sergilediği yüksek büyüme hızı ekonomistlerin dikkati çekmiş ve ihracat – ekonomik büyüme ilişkisi (export-led growth) en çok merak edilen ve incelenen konular arasına girmiştir (Palley, 2012: 141-142). Öyle ki bugüne değin ihracat ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmediği bir ülke, bölge veya ekonomik sınıflandırma bulmak hemen hemen söz konusu değildir. Yapılan çalışmaların yoğun olarak iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisine odaklandığı ve ilişkinin yönünün ülkeden ülkeye, seçilen dönemlere ve uygulanan ölçüm metotlarına göre değiştiği görülmektedir. Türkiye özelinde ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında da aradaki ilişkinin ele alınan dönem ve uygulanan ölçüm metoduna göre değiştiği, bir birinden tamamen farklı sonuçlar verebildiği görülmektedir. İhracat gibi kritik öneme sahip olan bir konuda dahi çeşitli sonuçlara ulaşılmış olması, bu çalışmanın konusu olan ihracat dinamikleri yaklaşımına başvurmayı zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle aşağıda sırasıyla ihracat dinamikleri olarak ele alınan ihracat ürün çeşitlendirmesi, ürün sofistیکasyonu, pazar çeşitlendirmesi ve pazar yoğunlaşmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalara yer verilmektedir.

İkinci dünya savaşı sonrasında ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma yarışına girmeleri ve ihracata dayalı büyüme stratejisi izleyen ülkelerin sergilediği yüksek büyüme hızı ekonomistlerin dikkati çekmiş ve ihracat – ekonomik büyüme ilişkisi (export-led growth) en çok merak edilen ve incelenen konular arasına girmiştir (Palley, 2012: 141-142). Öyle ki bugüne değin ihracat ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmediği bir ülke, bölge veya ekonomik sınıflandırma bulmak hemen hemen söz konusu değildir. Yapılan çalışmaların yoğun olarak iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisine odaklandığı ve ilişkinin yönünün ülkeden ülkeye, seçilen dönemlere ve uygulanan ölçüm metotlarına göre değiştiği görülmektedir. Türkiye özelinde ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında da aradaki ilişkinin ele alınan dönem ve uygulanan ölçüm metoduna göre değiştiği, bir birinden tamamen farklı sonuçlar verebildiği görülmektedir. İhracat gibi kritik öneme sahip olan bir konuda dahi çeşitli sonuçlara ulaşılmış olması, bu çalışmanın konusu olan ihracat dinamikleri yaklaşımına başvurmayı zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle aşağıda sırasıyla ihracat dinamikleri olarak ele alınan

ihracat ürün çeşitlendirmesi, ürün sofistیکasyonu, pazar çeşitlendirmesi ve pazar yoğunlaşmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalardan öne çıkanlara kronolojik olarak yer verilmektedir.

3.2.1. İhracat Ürün Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme

Ali, Alwang ve Siegel (1991) Afrika ülkelerinden Malawi, Tanzania ve Zimbabwe için 1961-1987 yıllarını kapsayan çalışmalarında ihracatta ürün çeşitlendirmesinin beklentinin aksine ihracat gelirlerini düşürdüğü ve ülke ekonomisinde istikrarsızlığı sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

De Piñeres ve Ferrantino (1997) Şili ekonomisinin 1962-1991 yılları arasında yaşadığı yapısal dönüşümlerle ihracatta ürün çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre uzun dönemde ihracat çeşitlendirmesinin Şili ekonomisinde büyüme oranlarını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Al-Marhubi (2000) 91 ülkenin 1961-1988 yılları arasındaki ihracatı ve ekonomik büyümelerini kapsayan ve en küçük kareler yöntemiyle yaptığı çalışmasında ihracat ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi etkilediğini ve özellikle gelişmekte olan ülkeler için ihracat çeşitlendirmesinin yatırımları etkilediğini belirtmiştir.

Imbs ve Wacziarg (2003) yaptıkları çalışmada gelir düzeyi ile ihracatta yoğunlaşma arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ülkeleri yapısal özellikleri itibarıyla ilk olarak tasnif ederek yaptıkları çalışmada sektörel çeşitlendirmenin farklı ülkeler için zamanla nasıl değişim gösterdiğini araştırmışlar ve çeşitlilik ile gelir arasında U şeklinde bir eğriye ulaşmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre düşük gelirli ülkeler ilk olarak ürün çeşitlendirmesine gitmektedirler ve bu kişi başına gelir düzeyi belli bir hadde ulaşınca kadar devam etmektedir. Bu haddenden sonra ülkelerde uzmanlaşma başlamaktadır.

Herzer ve Nowak-Lehmann (2006) Şili ekonomisinin 1963-2001 yıllarına ait verileri üzerinden ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Johansen trace testi, hata düzeltme modeli ve dinamik en küçük kareler yöntemleri üzerinden yaptıkları ekonometrik çalışmada ihracatta ürün çeşitlendirmenin ve özellikle yatay çeşitlendirmenin ekonomik büyüme üzerinde önemli derecede etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kösekahyaoğlu (2007) yaptığı çalışmada 1980-2005 tarihleri için Türkiye'nin dış ticaretinde yoğunlaşma düzeyindeki gelişmeleri incelemiştir. Gini-Hirschman endeksinin kullanıldığı çalışmada 1980li yılların başlarından itibaren ihracatta ürün çeşitlendirmesinde önemli değişikliklerin ortaya çıktığı ve 1996 yılında imzalanan Gümrük Birliği Antlaşması ile birlikte Türkiye'nin ithalatında ürün yapısında kısmi değişiklik olmasına karşın ihracat yapısına çok önemli değişimlerin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin ihracatta (Almanya, İngiltere ve İtalya) ve ithalatta (Almanya, Rusya ve İtalya) ile yaptığı ticaretin toplam içindeki paylarının %30lara yakın olması ürün çeşitlendirmesinde başarının coğrafi çeşitlendirmede sağlanamadığını göstermektedir.

Francis, Iyare ve Lorde (2007) Karayiplerde yer alan sekiz ülkenin 1961-2000 yılları verileriyle tarım ürünlerinde çeşitlendirme – ekonomik büyüme ilişkisini eşbütünleşme ve hata düzeltme modelleri ve Granger nedensellik testi üzerinden sınıamışlardır. Sonuç olarak; kısa dönemde sadece Barbados ve Belize için, uzun dönemde de sadece Dominik Cumhuriyeti için tarımsal ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyümenin nedeni olduğu sonuçlarına ulaşılırken ekonomik büyümeden tarımsal ürün çeşitliliğine doğru nedensellik ilişkisi uzun dönemde Belize, Kosta Rika, Haiti ve Jamaika için geçerlidir.

Bacchetta, Jansen, Piermartini ve Amugo-Pacheco (2007) 191 ülkenin 1962-2004 yıllarına dair SITC 3 haneli gruplandırmaya dayalı ürünleri üzerinden hesapladıkları Herfindahl Endeksine uyguladıkları panel en küçük kareler analizi sonucunda düşük gelirli ülkelerde ihracat ürün çeşitlendirmesinin gelir düzeyindeki dalgalanmaları önlemek adına oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. İlave olarak gelişmiş ülkeler için coğrafi çeşitlendirmenin ürün çeşitlendirmesine kıyasla daha önemli rol oynadığını belirtmişlerdir.

Agosin (2007) ihracat çeşitlendirmesinin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında Latin Amerika ve Asya ülkelerinin 1980-2003 yıllarına ait verilerini kullanmıştır. Herfindahl-Hirschman endeksini kullandığı çalışmasında Agosin ihracat ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi iki kanal üzerinden hızlandırdığı sonucuna ulaşmıştır. Bu kanallardan ilki portföy etkisidir ve ürün çeşitlendirmesine giden ülkede ihracatta volatilitenin düşmesi çıktı düzeyindeki

volatilitenin azalmasını sağlamakta –istikrar getirmekte- olduğu için ülke ekonomisinin büyümesini hızlandırmaktadır. Diğer kanal ise ürün çeşitlendirmesi ile ülkenin karşılaştırmalı üstünlüklerde sağladığı dinamik faydanın –bilgi yayılması (spillover) ve yaparak öğrenme- artmasıdır ki bu yatırımları özendirici bir fonksiyon görmekte ve ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır.

Aditya ve Roy 65 ülkenin 1965-2005 yıllarını kapsayan çalışmalarında, dinamik panel tahmin modelini kullanmışlar ve sonuç olarak ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca ihracat ürün yoğunlaşması ile gelir arasındaki ilişkinin doğrusal olmayan özellikler taşıdığını ve bu nedenle ihracat çeşitlendirmesinin bir noktadan sonra yerini ürün yoğunlaşmasına bıraktığını ifade eden U şeklindeki eğrinin de varlığını teyit etmişlerdir.

Hesse (2009) 109 ülkenin 1961-2000 yıllarını kapsayan verilerini Herfindahl Endeksi üzerinden inceleyerek yaptığı çalışmada gelişmekte olan ülkeler için ihracatta yoğunlaşmanın ekonomik büyüme performansı için zararlı olduğunu, diğer ifade ile çeşitlendirmeye gerek duyulduğunu belirtmiştir.

Hammouda, Karingi, Njuguna ve Jallab (2010) Afrika ülkeleri için ekonomik büyüme, verimlilik ve çeşitlendirme ilişkisini 1981-2000 yılları için sorguladıkları çalışmalarında ihracatta ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin inkâr edilemeyeceği sonucuna ulaşmışlardır.

Affendy Arip, Yee ve Karim (2010) Malezya için hazırladıkları ve 1980-2007 yıllarını kapsayan araştırmada, ihracat ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme ilişkisini eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile sınımışlardır. Analiz sonuçlarına göre ihracat ürün çeşitlendirmesinin Malezya'nın ekonomik büyümesinde önemli role sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Değer (2010) Türkiye'nin 1980-2006 yıllarını kapsayan çalışmasında ihracat ürün çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Korelasyon katsayıları, Granger nedensellik testi, Johansen koentegrasyon testi ve regresyon analizleri ile yapılan çalışmada elde edilen bulgulara göre ihracatta ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi mevcuttur ve değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur.

Çeviker ve Taş (2011) 1962-2008 yıllarını kapsayan Normalleştirilmiş Hirschman-Herfindahl endeksi verileri ile Granger nedensellik testini uyguladıkları çalışmalarında Türkiye için; ekonomik büyümeden ihracata ve ihracattan da ihracat ürün çeşitlendirmesine doğru nedensellik ilişkisi bulmuşlar, ürün çeşitlendirmesiyle ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin varlığına dair bir kanıt rastlamamışlardır.

Naudé ve Rossouw (2011) yaptıkları çalışmada 1962-2000 yılları için Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika ülkeleri için ihracatta ürün farklılaşması ve ekonomik performans ilişkisini sorgulamışlardır. Her ülke için uygulamalı genel denge modeli kurarak yaptıkları çalışmada kişi başına gelir ile ihracat uzmanlaşması arasında öngörülen U şeklindeki eğrinin geçerli olduğunu belirterek ihracat ürün çeşitlendirmesinin Güney Afrika için ekonomik büyüme ile Granger nedensellik ilişkisi içinde olduğunu, Brezilya, Çin ve Hindistan içinse ihracatta ürün çeşitlendirmesinden ziyade uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Doğruel ve Tekce (2011) ihracat çeşitlendirmesi yaklaşımının Prebisch-Singer tezinin büyük yankı uyandırdığı 1950lerden günümüze tartışılan bir konu olduğunu belirterek başladığı çalışmasında; Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesi ülkelerinden (MENA) petrol zengini olan Cezayir, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Fas, Umman, S. Arabistan ve Tunus 'un 1991-2009 yıllarına ait Hirschman-Herfindahl endeksi verileri ve kişi başına gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre; ihracat yoğunlaşması ile ekonomik büyüme arasında ters yönlü ilişki mevcuttur, petrol rezervleri ülkenin ekonomik büyümesini engelleyebilmektedir ve ticari açıklık derecesi önemlidir.

Misztal (2011) AB üyesi ülkelerini kapsayan çalışmasında 1995-2009 yıllarına dair verileri kullanmış ve ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme ilişkisini vektör otoregresyon (VAR) modeli ile incelemişler, etki-tepki fonksiyonlarını analiz etmişlerdir. Çalışmaya göre ihracat ürün çeşitlendirmesi ve yoğunlaşması AB ülkelerindeki kişi başına gelir düzeyinin en önemli belirleyicilerinden biridir. Görece düşük kişi başına gelir düzeyine sahip olan ülkelerde ihracat ürün çeşitlendirmesi belirleyici olurken yüksek gelir düzeyine sahip olan AB ülkelerinde ihracat ürün yoğunlaşmasının belirleyici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Cadot, Carr  r   ve Strauss-Kahn (2011) 156 ülkenin 19 yıllık HS6 (Harmonize Sistem 6) seviyesindeki 4991 ürün verisi ile teorik olarak yaptıkları çalışmada Imbs ve Wacziarg (2003)'ın yaptıkları çalışmayı tasdik etmişler ve ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde bir eğrinin var olduğu sonucuna ulaşmışlardır. İlave olarak çeşitlendirmenin basamaklarını da ele alan araştırmacılar satın alma gücü paritesine göre kişi başına gelirin 25.000 Doların altında olduğu ülkeler için çeşitlendirmenin üstünde olan ülkelerde de yoğunlaşmanın ekonomik büyümeyi etkilediğini belirtmişlerdir.

Ferreira ve Harrison (2012) Kosta Rica için 1965-2006 yıllarının kapsayan çalışmada yaptıkları çalışmada ADL (autoregressive distributed lags) ve dinamik en küçük kareler yöntemini kullanmışlardır. Sonuç olarak ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Yücel ve Doğruel (2012), yaptıkları çalışmada ihracat performansı ve ekonomik büyüme ilişkisini etkileyen faktörler olarak yoğun ve geniş marjları ele almışlardır. Türkiye, Brezilya, Çin, Hindistan, Meksika ve Rusya'nın ele alındığı çalışmada 2000-2010 yıllarını kapsayan veri seti üzerinden yaptıkları çalışmada yoğun marjı kapsayan çeşitlendirmenin yaygın marjdan daha önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Agosin, Alvarez ve Bravo-Ortega (2012), 79 ülkenin 1962-2000 yılları için ihracatta ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme ilişkisini kabul etmişler ve ilişkiyi çok boyutlu olarak ele alarak ürün çeşitlendirmesinin determinantlarını neler olduğunu sorgulamışlardır. Standart dinamik panel data ve GMM analizleri ile yapılan çalışma sonucunda; ticari açıklığın ihracatta uzmanlaşmayı getirdiğini, finansal gelişmişliğin ürün çeşitlendirmesini etkilemediğini, döviz kurundaki dalgalanmaların ürün yoğunlaşmasını etkilediğini, eğitim düzeyindeki artışın ihracatta ürün çeşitlendirmesini olumlu etkilediğini, uzak pazarlara yapılan ihracatın uzmanlaşmayı arttırdığını ve ticari şokların yeni sektörlerde ihracatları arttırabildiği sonuçlarına ulaşmışlardır.

Ekmen ve Erilat (2014) yaptıkları çalışmada ihracat ürün çeşitlendirmesi ile rekabet edebilirlik arasındaki ilişkiyi Türkiye için yoğun ve geniş marjlar açısından ele almıştır. 1996-2006 yıllarını kapsayan SITC (Rev.3) verileri üzerinden geniş ve yoğun marjdaki değişimlerin Türkiye'nin AB-15   lkeler karşısındaki rekabet gücünü inceleyen

çalışmalarında Türkiye'nin üretimi arttırarak ve özellikle araştırma yoğun sektörlerde yeni ürünler ihraç etme konusunda büyük fırsata sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Sannasee, Seetanah ve Lamport (2014) bir ada ülkesi olan Mauritius için yaptıkları çalışmada 1980-2000 yıllarına dair veriler üzerinden ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme ilişkisine eşbütünleşme ve hata düzeltme modelleri ile bakmışlar kısa dönemde ihracat çeşitlendirmesinde ortaya çıkan %1'lik artışın GSYİH üzerinde %0,09 kadar etkisinin olduğunu, uzun dönemde ihracat çeşitlendirmesindeki %1'lik artışın reel GSYİH'yı 0,11 kadar arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Kısa ve uzun dönem ilişki arasındaki farkında ise içsel büyüme modellerinde belirtilen etkilerden özellikle yaparak öğrenme, ihraç ederek öğrenme kapsamında olabileceğini belirtmişlerdir. Aynı ülke için Matadeen (2011) yaptığı 1980-2008 yıllarını kapsayan çalışmada değişkenlere Johansen eşbütünleşme testi ve Vektör Hata Düzeltme modeli uygulamış, ürün farklılaşmasının ekonomik büyümeyi hızlandığı sonucuna ulaşmıştır.

Mudenda, Choga ve Chigamba (2014) yayınladıkları araştırmada Güney Afrika'nın 1980-2010 yıllarına ait ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Vektör Hata Düzeltme Modeli ile test etmişlerdir. Aradaki ilişkinin muhtemel belirleyicileri olarak fiziki sermaye stoku, beşeri sermaye, reel efektif döviz kuru ve ticari açıklığın dâhil edildiği analiz sonuçlarına göre ihracat ürün çeşitliliği ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerine pozitif etkisinin olduğu bulunmuştur.

Forgha, Sama ve Atangana (2014) Kamerun için 1980-2012 yıllarını kapsayan çalışmalarında VAR yöntemini kullanarak ihracat ürün çeşitlendirme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sorgulamışlardır. Çalışma sonucuna göre ihracatta ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında güçlü ve doğru yönlü bir ilişki mevcuttur.

Erkan (2014), 1990-2012 tarihleri için Türkiye'nin dış ticaretinde ürün ve pazar çeşitlendirmesinin gelişimini; ticaretin yoğunlaşma oranı, Gini-Hirschman Endeksi, Entropi Endeksi, Mutlak Sapma Endeksi ve Nüfuz (Penetration) Endeksleri üzerinden incelemiş, Türkiye'nin pazar çeşitlendirmesi bakımından başarılı olmasına karşın ürün çeşitlendirmesi bakımından başarısız olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Choga ve Tsegaye (2015) Güney Afrika'nın ihracatını yaptığı 28 ürün grubunun 1980-2012 yılları arasındaki değişimlerini Emtiaya Özel Kümülatif Tecrübe Fonksiyonu

(Commodity-Specific Cumulative Experience Function), Emtiaya Özgü Geleneksel Endeks (Commodity Specific Traditional Index), emtia oranının değişimi (variance of commodity ratio), konsantrasyon oranı (concentration ratio) ve toplam ihtisas endeksi (aggregate specialisation index) üzerinden inceleyerek ihracat ürün çeşitlendirmesi ile yapısal dönüşüm arasındaki ilişkiyi sorgulamışlar, ihracatta ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğunu bulmuşlardır.

Acaravcı ve Kargı (2015) Türkiye'nin 1995-2012 yılları için ihracatta ürün çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme ilişkisini sorgulamışlardır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin tespiti için ARDL Sınır testi ve nedensellik ilişkileri için de Granger nedensellik testini uygulamışlardır. Sonuç olarak ihracatta ürün çeşitlendirmesinden dışa açıklık oranına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmalarına karşın diğer değişkenler arasında bir ilişki bulamamışlardır.

Hodey, Oduro ve Senadza (2015) 42 Sahra altı Afrika ülkesinin 1995-2010 yıllarına ait verileri ile panel GMM (Generalised Method of Moments) yöntemi uygulayarak yaptıkları çalışmada ihracatta ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında güçlü ve doğru yönlü bir ilişkinin olduğu sonucunu bulmuşlardır.

Erkan ve Sunay (2016) yaptıkları çalışmada Türkiye'nin ihracatını 2000-2014 tarihleri için yoğunlaşma merkezinde ele almışlar, ticaret yoğunlaşma oranı ve Gini-Hirschman Endeksi ile analiz etmişlerdir. Sonuç olarak Türkiye'nin ürün ve pazar bakımından 2000li yıllardan itibaren çeşitlendirmeye yöneldiğini ancak yine de ülke hedeflerini yakalamak adına daha çok çeşitlendirmeye gidilmesi gerektiğini bulmuşlardır.

Kösekahyaoğlu ve Can (2016), ihracat çeşitlendirmesinin belirleyicilerinden olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını geliştirmekte olan ülkeler üzerinden ele almışlardır. Arnavutluk, Brezilya, Bulgaristan, Ekvator, Güney Afrika, Kolombiya, Macaristan, Malezya, Meksika, Panama, Peru, Romanya, Tayland, Türkiye, Ürdün ve Venezüella ülkelerinin 1995-2010 yıllarını kapsayan verileri üzerinden kukla değişkenli en küçük kareler yöntemini kullanmışlar ve sonuç olarak doğrudan yabancı yatırımların seçilmiş ülkelerin ihracat karmalarında çeşitliğe olumlu etkide bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Akar ve Ay (2018) yaptıkları çalışmada Türkiye için ihracat ürün çeşitlendirmesi ile toplam ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1998-2014

yıllarına ait veriler üzerinden yapılan Engle-Granger Eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testleri sonuçlarına göre ihracat ürün çeşitlendirmesinden ihracata ve GSYİH'ya olumlu nedensellik ilişkisi vardır.

Türkmen (2018) Türkiye ihracatında ürün ve ülke çeşitlendirmesinin sosyo-ekonomik belirleyicileri başlıklı doktora çalışmasında 1980-2016 yılları için Hirschman-Herfindahl Endeksi, Enflasyon, Faiz, Kur, Net Ticaret Hadleri, Ticari Açıklık, Kişi Başına GSYİH, Okullaşma Oranı, Brüt Sabit Sermaye Stoku (%GSYİH), toplam doğal kaynak kiralalarının GSYİH içindeki payı ve ticaret ortakları arasındaki mesafeler verilerini incelemiştir. ARDL sınır testinin kullanıldığı çalışmada elde edilen bulgulara göre Türkiye'nin 1980 sonrası ürün çeşitlendirmesi artmıştır ve bu artış uzun dönemde dış Pazar büyüklüğü, ticari engellerde azalma, makroekonomik ve politik istikrar, finansal derinleşme, beşeri sermaye ve altyapı ile pozitif yönde etkileşim göstermiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, pazar yoğunlaşması ve firmaların kurumsallaşması bakımından ise negatif ilişki söz konusudur. Özetle Türkiye özelinde yapılan çalışmada ihracatta çeşitlendirme ile ekonomik büyüme arasında bir olumlu bir ilişki tespit edilmiştir.

Basile, Parteka ve Pittiglio (2018) 114 ülkenin 1992-2012 yılları için HS-6 düzeyindeki verileri üzerinden dinamik spatial panel data analizi ile yaptıkları çalışmada ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin varlığını teyit etmişler, dolaylı etkilerden olan bilgi yayılmasının ihracatta ürün çeşitlendirmesini hızlandırdığı sonucuna ulaşmışlardır. İlave olarak uzun dönemli bilgi yayılmasının AB ülkelerinde ABD, Japonya ve BRICS ülkelerine kıyasla daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir.

3.2.2. İhracat Ürün Sofistikasyonu ve Ekonomik Büyüme

İhracat ürün sofistikasyonu kavramını ilk kullananlardan Lall (2000) ülkelerin ihracat performanslarından farklılığın nedenleri üzerine yaptığı çalışmasında teknolojik yapı (Technological structure) kavramı üzerinden hareketle gelişmekte olan ülkelerde ihracata konu olan ürünleri teknoloji yoğunluğu bakımından tasnif etmiş, çalışmasında düşük teknolojili ürün ihraç eden ülkelerin yavaş büyüdüğünü, ileri teknolojili ürünler ihraç edenlerinde görece daha yüksek büyüme hızlarına sahip olduklarını tespit etmiştir. Küreselleşme süreciyle birlikte ülkelerin dünya sistemi içinde yer almaya başlamalarının teknoloji yoğun ürünlere olan yönelmeyi arttırdığını ifade eden Lall, aynı konu üzerindeki çalışmalarını John Weiss ve Jinkang Zhang’la birlikte 2005 yılında yayınladığı çalışmasıyla “ihracat sofistikasyonu” kapsamında ele almış, sofistikasyon kavramının; değer hakkında pratik ve teorik anlamda bilgi vermesi, spesifik ürünlerin ele alınabilmesine olanak sunması, teknoloji ve değer zincirleri bilgisi ile bağlantılı olarak parçalanma ve lokasyon ataleti analizlerine imkân tanınması ve son olarak ülkelerin rekabet edebilirlik düzeyleri ile ekonomik performansları arasındaki ilişkinin incelenmesi konularında katkıda bulunabileceğini ifade etmiştir.

Hausmann, Hwang ve Rodrik (2007) ekonomik büyümeyi tetikleyen mekanizmanın ne olduğunu sorguladıkları çalışmada, sergilenen büyüme performansının temelinde maliyet ve keşif odağındaki girişimciler marifetiyle ‘kaynakların düşük verimliliğe dayalı faaliyetlerden yüksek verimliliğe dayalı faaliyetlere doğru kaydırılması’ olarak tespit etmişlerdir. Ürünlerin karakteristik olarak ayrıştırılmasında ölçüt olarak dünya piyasalarında ürüne olan talep esnekliğini ele almışlar ve bu yaklaşımla PRODY ve EXPY değişkenlerini geliştirmişlerdir. Çalışmaya göre yüksek EXPY (sofistikasyon) değerine sahip olan ülkelerin ihracatlarında ve büyüme performanslarında artış sağladıkları sonucuna ulaşmışlardır.

Emirhan (2008) Türkiye ve Polonya’nın ihracat yapılarındaki değişimleri 95 ülkenin ISIC-3 verilerin yararlanarak hesapladığı sofistikasyon düzeylerini üzerinden karşılaştırdığı çalışmasında iki ülkenin 1985 yılında benzer düzeyde olduğunu ve geçen süre içinde Polonya’nın gelişim gösterirken Türkiye’nin geride kaldığı sonucuna ulaşmış, Polonya’nın görece daha sofistike ürünler ihraç ettiğini vurgulamıştır.

Zhu, Fu, Lai ve Xuan yaptıkları çalışmada ülkelerin ihracat sofistikasyon düzeylerini nelerin belirlediğini sorgulamışlardır. Bu doğrultuda 171 ülkenin 1992-2006 yıllarına ait SITC-3 verileri ile yaptıkları çalışmada sermaye yoğunluğu, bilgi yayılımı, eğitim düzeyi, Ar-Ge faaliyetleri, doğrudan yabancı yatırımlar ve ithalatın ihracat sofistikasyonunu belirleme konusunda etkili olduğu sonucunu bulmuştur.

Di Maio ve Tamagni (2008) PRODY endeksine göre İtalyan ekonomisindeki ihracatta uzmanlaşma ve sofistikasyon değişimlerini incelemişlerdir. 90 ülke ve 777 ürünü kapsayan çalışmada 1980, 1990 ve 2000 yıllarına ait verilerle İtalya'nın karşılaştırmalı üstünlüklerdeki gelişimi değerlendirilmiş, sonuç olarak dünya genelinde birçok düşük gelirli ülkenin uluslararası ticarete girdiği bu dönemde ihracatta sofistikasyon düzeylerinin değişim gösterdiği saptanmıştır. İtalya'nın ihracatta uzmanlaşma serüveninin incelendiği ikinci kısımda ise 1977-2004 yıllarında ülkenin sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlüklerin kalıcılığa olduğu görülmüştür. İlave olarak EXPY verisi ve sektörel PRODY endekslerinin ele alındığı çalışmada İtalyan ekonomisinin dünyada yaşanan dönüşümlere ayak uydurmakta zorlandığı ve birçok sektörde sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlüğü koruyamadığı vurgulanmıştır.

Harding ve Javorcik (2009) ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif ve anlamlı olması nedeniyle birçok ülkenin ihracatın kalitesine odaklandığını belirttiği çalışmasında, 116 ülkenin 1984-2000 yıllarına ait verilerini Feenstra vd. (2005) yöntemiyle incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre; gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı yatırımlar ile ihracat birim değerleri arasında bir ilişki söz konusudur. Gelişmiş ülkeler için bakıldığında ise ilişkinin daha az belirgindir.

Xu ve Lu (2009) Çin üzerinde yaptıkları çalışmada ihracat ürün sofistikasyonunun ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu belirterek doğrudan yabancı yatırımların Çin'deki imalat sektörlerine olan etkisini incelemişlerdir. 2002-2005 yıllarına dair HS10 (Harmonize Sistem-10) verilerinin kullanıldığı çalışmaya göre endüstrilerin sofistikasyon düzeyi OECD ülkeleri orijinli şirketlerin oranı ve yabancı firmaların ticaret hacmi ile pozitif ilişkiliyken Çin'li firmaların ihracatları ile negatif ilişkidir. Dolayısıyla doğrudan yabancı yatırımların hangi orijinden geldiği ve mahiyetinin ne olduğu, ihracatta sofistikasyon düzeyi ve bunun etkileri açısından önem taşımaktadır.

Guo ve Yang (2010) Çin üzerine yaptıkları çalışmada ihracat sofistikasyonu düzeyinde genel olarak bir artış olmasına karşın medikal ve ecza gibi ileri teknoloji ürünlerde sofistikasyon düzeyinin yeterli olmadığını göstermişler, ekonomik büyüme ve teknolojik inovasyonun ihracat sofistikasyonu ile olan uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olmasına karşın farklı endüstrilerdeki ihracat sofistikasyonunun ekonomik büyüme ve teknolojik inovasyonla farklı ilişkilerinin olduğunu belirtmişlerdir.

Xu (2010) Çin'in ihracat sofistikasyonu bakımından sahip olduğu özel konumu hakkında yaptığı değerlendirmede kişi başına gelir düzeyi ile ihracat sofistikasyon düzeyi arasındaki farkın iki nedenden oluştuğunu ifade etmiştir. Xu'ya göre bu nedenlerden ilki sofistike ölçümlerin ürün kalitesini tam olarak tanımlayamamasından kaynaklı olarak sofistikasyon değerinin yüksek hesaplanmasıdır. İkincisi ise Çin'in ortalama geliri üzerinden yapılan ihracat kapasitesi hesaplamasıdır ki bu da sofistike ürün ihracat kapasitesinin düşük hesaplanmasına neden olmaktadır. Bu iki yanlış ölçümler düzeltildiği zaman Çin'in verisi daha anlamlı olabilecektir.

Jarreau ve Poncet (2010) Çin özelinde ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çin'de yer alan 30 ilin 1997-2009 arasını kapsayan verileriyle üzerinden panel veri analiziyle yapılan çalışmada ürün sofistikasyonunun ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Cabral ve Veiga (2010) 48 Sahra altı Afrika ülkesinin 1960-2005 yılları için ihracat ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonunun belirleyicileri kapsamında yaptıkları çalışmada panel regresyon analizi yöntemini kullanmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre ürün çeşitlendirmesi ve ürün sofistikasyonu değişkenleri ekonomik büyümeyi etkilemektedir. İlave olarak iyi yönetimin iki değişken için de oldukça önemli olduğunun vurgulandığı çalışmada beşeri sermaye ile çeşitlendirme ve sofistikasyon düzeyleri pozitif ilişkinin olduğu, bu nedenle ülkelerin eğitime ağırlık vermesi gerektiği belirtilmiştir.

Gable ve Mishra (2011) değişen ve gelişen teknolojik imkânların hizmet ihracatında sofistikasyona gidilerek ve ekonomik büyüme üzerinde etkili sonuçlar alınabileceğini belirtmektedirler. Avrupa odaklı çalışmada; AB-15 ülkeleri (Belçika, Yunanistan, Lüksemburg, Danimarka, İspanya, Hollanda, Almanya, Fransa, Portekiz, İrlanda, İtalya, İngiltere, Avusturya, Finlandiya, İsveç), AB'ye yeni üye olan ülkeleri

(Polonya, Çek Cumhuriyeti, Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Slovenya, Estonya, Slovakya, Macaristan, Malta, Bulgaristan ve Romanya) ve AB üyelik sürecindeki ülkeleri (Arnavutluk, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ ve Türkiye) ele alınmaktadır ve arak değerlendirilmişlerdir. 1990-2007 yılları için hizmet sofistikasyonu (service EXPY) verilerinin incelendiği çalışma sonucuna göre; hizmet sofistikasyonu AB-15 ülkelerinde ekonomik büyümeyi ciddi biçimde etkilerken yeni üye ülkeler ve adaylık aşamasındaki ülkeler için bu ilişki daha zayıftır. AB-15 ülkeleri için hizmetlerde verimlilik, alınıp-satılabilirlik (tradability) ve modernlik AB-15 ülkeleri için yüksektir. AB-15 ülkelerini yeni ülkeler ve aday ülkeler izlemektedir.

Mishra, Lundstrom ve Anand (2011) yaptıkları çalışmada hizmet ihracatında sofistikasyonun ekonomik büyüme üzerine olan ilişkisini incelemişlerdir. 103 ülkenin 1990-2007 yıllarına dair veriler üzerinden yaptıkları dinamik panel regresyon analizi sonucuna göre hizmet ihracatında sofistikasyon ile kişi başına gelir düzeyindeki artış arasında pozitif ilişki bulmuşlar ve bu ilişkinin zaman içinde daha da önemli hale geldiği belirtmişlerdir. İlave olarak hizmet ihracatındaki sofistikasyonun özellikle orta gelir tuzağından mustarip olan ülkeler için önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Weldemicael (2012) ihracat sofistikasyonunun belirleyicilerini sorguladığı çalışmasında doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ana pazarlara olan mesafe ve kurumsal kalitenin etkisini ele almıştır. 120 den fazla ülke için 1980-2000 yılları verilerine sıradan en küçük kareler (OLS) yöntemi ve Panel GMM modelinin uygulandığı çalışmanın bulgularına göre doğrudan yabancı yatırımlar ihracat ürün sofistikasyonu pozitif etkilemektedir. Ana pazarlara olan uzaklık ihracat sofistikasyonunu negatif etkilerken, kurumsal kalite açısından bakıldığında ise sadece mamul mal ihracatında etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Oulmane ve Ben Soltane (2013) BM adına Kuzey Afrika ülkeleri için ihracat ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonunun yapısal dönüşüm açısından önemini inceledikleri çalışmalarında iki değişkenin ekonomik büyüme olan ilişkisini ele almışlardır. Çalışmaya göre değerlendirmeye alınan ülkelerde ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme üzerinde bir etkisi gözlemlenememişken, ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasında ilişki tespit edilmiştir.

Zhu ve Fu (2013) ihracatın yapısal anlamda nasıl yükseltilebileceği sorusu kapsamında yaptıkları çalışmada ihracat ürün sofistikasyonunun belirleyicilerinin neler olduğunu incelemişlerdir. Bu doğrultuda 171 ülkenin 1992-2006 yıllarına ait verileri üzerinden panel genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS) yönteminin kullanıldığı çalışmada sonuç olarak; kurumsal kalite, sermaye/emek oranı, bilgi yaratma konusunda katılım, eğitim ve Ar-Ge'ye yatırımları, doğrudan yabancı yatırımlar ve ithalatın etkili olduğu sonucuna ulaşmışlar, bu sonuçların düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler için değişebildiğini belirtmişlerdir.

Du (2014) Çin özelinde 2000-2010 yıllarını kapsayan çalışmada ihracat sofistikasyonunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Panel Quantile regresyon analizi kullanarak farklı ticaret kalıpları ve firma özellikleri üzerinden incelemiştir. Sonuç olarak; Çin'in EXPY değerinin nispeten yüksek olduğunu ve bunun yabancı yatırımların ve yabancı firma faaliyetlerinin ekonomide yüksek oranda yer almasından kaynaklandığını belirterek ihracat sofistikasyonunun ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir güçlendirme etkisinin olduğunu belirtmiştir.

Chen ve Xiong (2014) Çin'in 31 bölgesi için bölgesel ihracat sofistikasyonu ile bölgesel ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2003-2008 yıllarına ait veriler üzerinden panel nedensellik testi üzerinden incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre bölgeler düzeyinde de ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Weldemicael (2014) yaptığı çalışmada ihracat ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi teyit ettikten sonra 91 ülkedeki 8 ürün grubunun 2004 yılına ait verileri üzerinden teknoloji ve ticaret maliyetlerinin ihracat sofistikasyonuna olan etkisini incelemiştir. Sonuç olarak teknoloji düzeyi ve ticari maliyetlerin ihracat ürün sofistikasyonu ve refah düzeyi üzerinde etkili olduğu, sofistike ürünlerin ticari maliyetlerdeki dönüşümlere karşı daha az duyarlı olduğu bulunmuştur. İlave olarak teknolojik gelişmelerin ticari maliyetlerdeki değişimlerden daha çok belirleyici olduğu belirtilmiştir. Son olarak düşük gelirli ülkelerin ihracat sofistikasyonunu başarabilmek ve refah düzeylerini arttırmak için bir taraftan teknoloji düzeyini arttırmaları gerekirken diğer taraftan da ticaret maliyetlerini düşürmeleri gerektiği tavsiye edilmiştir.

Yaméogo, Nabassaga, Shimeles ve Ncube (2014), yapmış oldukları çalışmada ihracatta ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonunun Afrika kıtası için yapısal dönüşümü sağlamada rolü ve ekonomik kompleksite düzeyindeki gelişimi incelemişlerdir. Hidalgo ve Hausmann'ın (2009)' geliştirdiği kompleksite düzeyi yaklaşımı 1995-2012 dönemi için geniş ülke sepeti üzerinde uygulamışlar ve yapılan çalışmada Afrika ülkelerinin son on beş yılda üretim yapılarını çeşitlendiremedikleri ve sofistike ürünler üretmedikleri, bu nedenle kapsamlı bir büyümeyi sağlamadıkları sonucuna ulaşmışlardır. Hali hazırdaki ihracatın dörtte üçünün ileri teknoloji gerektirmeyen ürünlerde olduğunu ve sadece %3 lük bir ihracatın teknoloji içerdiğini belirtmişler ve ilave olarak görece en sofistike ürünlere sahip olan ülkelerin küçük ada ülkeleri olduğu ve doğal kaynak bakımından zengin olan ülkelerin sofistikasyon ve kompleksite bakımından geri kaldıkları sonuçlarına ulaşmışlardır.

Thorbecke ve Pai (2015) ihracat sofistikasyonunun ekonomik büyümeyi hızlandırdığını kabul ederek Asya ülkelerinde ihracat sofistikasyonu karşılaştırmalı üstünlükler merdiveninde tırmanmalarını sürdürebilmeleri için daha sofistike ürünlere odaklanmaları gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Daha sofistike ürünler için ülkelerin beşeri sermaye yatırımlarına önem vermeleri, inovasyonu desteklemeleri, istikrarlı döviz kuruna sahip olmaları ve yabancı yatırımcıları ülkelerine çekmeleri gerektiği sonuçlarına ulaşmıştır.

Li (2015) yayınladığı çalışmasında ihracat sofistikasyonu düzeyinin belirleyicileri olarak devlet ve toplum sinerjisini ele almıştır. Li'ye göre yeni ürünler üretilebilmesi için bu ürünlere yatırımın toplum ve/veya devlet açısından en karlı yatırım olması gerekir ve özellikle kamu-özel sektör sinerjisi sağlandığında bu yatırımlar hızla yapılabilir. Li'nin sinerji endeksi (synergy index) olarak tanımladığı bu yaklaşımda amacı doğrudan ihracat sofistikasyonu ekonomik büyüme ilişkisini yeniden test etmek yerine ihracat sektörlerindeki verimliliğe ve buradaki artışın ekonomik büyüme ile kalkınmaya olan etkisine odaklanmaktır. Sonuç olarak ihracat sofistikasyonunun gelişiminde ülkelerdeki kamu-özel sektör arasındaki sinerjinin önemli olduğunu ifade etmekte, bu noktada doğrudan yabancı yatırımlarında nicelik ve nitelik bakımından etkili olduğunu belirtmektedir.

Türkiye’de ihracatın yapısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi G-20 ülkelerinden İtalya, Hindistan, Meksika, Endonezya, Kanada, Avustralya, Arjantin, Brezilya, Güney Kore ve Rusya ile karşılaştırmalı olarak ele alan Altunç ve Aydın (2015), 1995-2010 tarihlerini kapsayan verilerle Li-Racine (2004) Genelleştirilmiş Kernel Tahmin modeline göre yaptıkları çalışmada ileri teknoloji ve kabiliyet içeren ürünlerin ekonomik büyüme üzerinde orta düzey ve düşük düzey ürünlere karşı daha büyük etkilerinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. İlave olarak çalışmada Hindistan, Endonezya, Arjantin ve Türkiye’nin ekonomik büyümelerinin düşük ve orta düzey teknoloji içeren ürünlerin ihracatından etkilendikleri, ileri teknoloji içeren ürünlerin ihracatında ise ilişkinin belirsiz olabildiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Grancay, Grancay ve Dudas (2015) İhracat sofistikasyonunun ekonomik büyümeyi sağladığı konusunda öncü çalışmalardan birini yapan Hausmann, Hwang ve Rodrik (2007)’in çalışmasını sorgulamak üzere yaptıkları çalışmada 206 ülkenin 2004-2013 yıllarına ait verilerini en küçük kareler yöntemlerini kullanarak incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasında ilişki mevcuttur ve bu ilişki, birincil malları diğer ülkelere kıyasla daha çok ihraç eden ülkeler için daha fazla önem taşımaktadır. Özellikle son yıllarda birincil malların fiyatlarında yaşanan artış düşünüldüğünde ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki değiştiği görülmektedir ve bu nedenle birincil malların fiyatlarının istikrarsız olduğu durumlarda EXPY verisi gelecekteki ekonomik performansın iyi bir göstergesi olmadığını sonucuna ulaşmışlardır.

Lectard ve Rougier (2017) yayınladıkları çalışmalarında ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme ilişkisinin heterojen sonuçlar verdiğini bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin ürün sofistikasyonuna yöneldiklerini belirterek, ülkelerin doğrudan yabancı sermaye yatırımları başta olmak üzere çeşitli yollarla karşılaştırmalı üstünlükler dinamiklerini yönlendirmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin 1992-2012 yıllarını kapsayan verileri üzerinden yapılan çalışmada ihracat ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin varlığı teyit edilirken ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük yapılarında değişime giderken adımlarını dikkatli atmaları gerektiğini belirtmiştir.

Hüseyini ve Çakmak (2017) Türkiye ve Güney Kore'nin 1960 sonrası sofistike ürün ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkilerini karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre Güney Kore zaman içinde ihracatını ileri teknoloji yoğun ürünlerde arttırırken Türkiye belli bir ürün sepetinin dışına çıkamamış, orta düzey teknoloji ürünlerde kalmıştır. Türkiye'nin EXPY değerinde artışın olduğu dönemlerde hem ihracatın miktarında hem de kişi başına düşen gelir düzeyinde artışlar meydana gelmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin on bin dolar düzeyinde sıkışan kişi başına gelirini arttırabilmesi için daha sofistike ürünlere odaklanması gerekmektedir.

Hüseyini (2017) 142 ülkenin verileri üzerinden oluşturduğu endeks ile Türkiye ve BRICS ülkeleri için doğrudan yabancı yatırımları ile ihracat ürün sofistikasyonu arasındaki ilişkiyi inceleyerek, doğrudan yabancı yatırımların ülkelerin ihracatlarının sofistikasyon değeri üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmış, ihracat ürün sofistikasyonu ile ekonomik büyüme ilişkisinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının önemini vurgulamıştır. Benzer şekilde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ihracat ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonuna etkisini inceleyen bir diğer çalışma da Iwamoto ve Nabeshima tarafından yapılmıştır. Iwamoto ve Nabeshima (2012) 175 ülkenin 1980-2007 yılları arası verisine dinamik panel GMM yöntemini uygulamış ve sonuç olarak gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı yatırımların iki değişkenle de pozitif ilişkisinin olduğunu belirtmiştir.

Çeştepe ve Çağlar (2017) 86 ülkenin beşer yıllık altı dönemine ait verileri üzerinden ekonomik karmaşıklık değeri (ECI) ile kişi başına gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucuna göre; kişi başına gelirin 20.395 doları altında olduğu ülkelerde ECI değerindeki artış kişi başına gelirden büyümeye neden olmakta, bu rakamın üzerinde kişi başına gelire sahip olan ülkelerde ilişkinin azalmaktadır. Türkiye özelinde çalışma sonuçları incelendiğinde ise Türkiye'nin Japonya ve Güney Kore tipi sektörel yapıya sahip olması durumunda daha yüksek büyüme oranlarına sahip olacağı görüşü vurgulanmış, yapısal dönüşümün yüksek katma değerli ürün üretime odaklı yapılması gereği belirtilmiştir.

Lin, Weldemicael ve Wang (2017) 36 Sahra altı ülkesinde ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme ilişkisini panel nedensellik testleri ile araştırmışlardır. 1981-2000 tarihleri kapsayan çalışmada ihracat sofistikasyonu ile ekonomik büyüme arasında bir

nedensellik ilişkisinin olduğunu ve uzun dönemde ihracat sofistikasyonundaki %1’lik artışın kişi başına GSYİH’da yaklaşık %0,08lik bir artışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız (2017) yaptığı çalışmasında BRICS ülkeleri ve Türkiye için ileri teknoloji ihracatın ekonomik büyüme olan ilişkisini panel veri analizi yöntemiyle incelemiş ve sonuç olarak sürdürülebilir ekonomik büyüme için Türkiye’nin yüksek katma değerli üretime muhtaç olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Akıncı, Yılmaz ve Sevinç (2018) “ne ihraç ettiğimiz önemli midir?” başlığıyla yayınladıkları çalışmalarında Türkiye ekonomisinin dış ticarete uzmanlaşma seviyesini 1995-2015 yılları kapsayacak şekilde 13 ürün grubu için oluşturdukları EXPY verisi üzerinden incelemişlerdir. Yapısal kırılmalı zaman serisi yöntemlerinden Maki eşbütünleşme testinin kullanıldığı çalışmada sonuç olarak ileri teknoloji ve sermaye yoğunluğuna sahip olan sofistike ürünlerin ihracatının ekonomik büyümeyi ve dış ticaret hadlerini olumlu etkilediği, emek ve doğal kaynak yoğun endüstrilerdeki ihracat sofistikasyonunun ise olumsuz etkilediği bulunmuştur.

3.2.3. İhracat Pazar Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Büyüme

İhracat ürün çeşitlendirmesi stratejisine benzer kapsama sahip olan ve bu nedenle genellikle beraber ele alınan pazar çeşitlendirmesi (market diversification) kavramı ilgili literatürde coğrafi çeşitlendirme (Geographical diversification), ihracat genişlemesi (export expansion), pazar yayılması (market spreading) gibi farklı kavramlar merkezinde ele alınmaktadır (Türkmen, 2018). İlave olarak kavramın firma ve ülke örnekleminde de incelendiğine rastlanılmaktadır.

Kingston (1976)'un 31 gelişmekte olan ülkenin 1954-1967 yıllarına ait verileri üzerinden yaptığı çalışmada ihracattaki pazar yoğunlaşması, ihracat büyümesi ve ihracat gelirlerindeki istikrarsızlıklar arasındaki ilişkileri korelasyon katsayılarıyla analiz etmiştir. Hirschman endeksinin kullanıldığı çalışmada ihracatta ülke yoğunlaşmasıyla toplam ihracattaki büyüme ve ihracat gelirlerindeki istikrar arasında ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Palebu (1985) yaptığı firmalar ölçeğindeki çalışmada çeşitlendirmeye giden firmaların daha hızlı büyüdüklerini ve bunun ekonominin geneli içinde geçerli olduğunu göstermiştir.

Lee ve Yang (1990) firma düzeyinde yapmış oldukları çalışmada ihracatta pazar çeşitlendirmesi ile yoğunlaşması stratejilerinin ihracat performansını etkilediği ancak bu etkinin çeşitli ölçüm yöntemlerine göre anlamlılık düzeyinin değiştiğini belirtmiştir.

Olusoga (1993) yaptığı çalışmada firmaların ihracatta Pazar çeşitlendirmesi ile yoğunlaşması arasındaki ilişkiyi incelemiş ve pazarlarda çeşitlendirmeye gitmenin daha iyi performans sağladığını belirtmiştir.

Katsikeas ve Leonidou (1996) ihracat genişlemesi stratejisinde pazar yayılması ve pazar yoğunlaşmasını özelde küçük AB ülkesi firmaları için karşılaştırmalı olarak ele aldığı çalışmada; iki yaklaşımında firmalar için önemli olduğunu ve firmanın düzeyinin bu yaklaşımlardan hangisinin daha etkili olduğunun belirleyicisi olduğunu ifade etmiştir.

Baldwin ve Gu (2004) ticari liberalleşme sonrası Kanada ekonomisindeki değişimleri incelemiş, sonuç olarak; yeni pazarlara açılmanın Ar-Ge yatırımlarını

arttırdığı, kullanılan teknoloji, bilgi ve kazanımları etkilediğini, verimliliği arttırdığı ve inovasyonu tetiklediğini bulmuşlardır.

Evers ve Gerke (2007) ihracat genişlemesinin sosyal ve kültürel boyutlarını incelemişler ve ekonomik büyüme ile olan ilişkisini ele almışlardır. İki boyutlu olan çalışmada sosyal açıdan; sosyal yapı, stratejik grup oluşumu – kümelenme ve küresel hareketliliğin önemli olduğunu, kültürel açıdan ise etnik köken ve güven, kültürel sermaye yapısı ve yaşam tarzının öne çıktığı sonuçlarına ulaşmışlardır.

Cabral (2008) Portekiz ekonomisindeki ihracat dinamiklerindeki dönüşümü ele aldığı çalışmada teknolojik gelişmelerin verimliliği ve dolayısıyla ihracatı ve ekonomik büyümeyi etkilediğini belirtmiştir. Portekiz'in ihracatta pazar çeşitlendirmesine ve yoğunlaşmasının incelendiği kısımda 1985 sonrası uzun dönem yoğunlaşma trendinde artış olduğu ve özellikle İspanya ile olan ticaretin artış göstermesine karşın AB'ye olan ihracat artışının 2000li yıllardan itibaren azaldığını ve AB dışı ülkelere olan pazar çeşitlendirmesinin öne çıktığını ifade etmiştir.

Bang ve Joshi (2010) gelişmekte olan ülkelerde ihracat genişletilmesi ve performans ilişkisini ele almış, ihracat pazar çeşitlendirmesinin gelişmekte olan ülkelerin büyümeleri için stratejik bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir.

Değer ve Genç (2010) ihracatta ülke çeşitliliğinin toplam ihracat ve ekonomik büyüme üzerine etkisini incelediği çalışmada 1980-2007 yılları için Johansen eşbütünleşme testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testini uygulamış, ihracat pazar çeşitlendirmesi ile toplam ihracat ve toplam hâsıla arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulmuşlardır. Bu sonuçlar altında Türkiye ekonomisinin gelecek dönem büyüme beklentilerini karşılayabilmek adına ihracatta ülke çeşitliliğini arttırması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Çınar ve Göksel (2010) ihracatta bölgesel çeşitlendirme ve istikrar ilişkisini çalıştıkları makalede Türkiye'nin 2002-2009 yıllarını analiz etmişler, özellikle küresel krizin yaşandığı yıllarda ihracat bölge çeşitlendirmesine giden sektörlerin performansını, istikrar kavramı altında incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre; gözlem süresinde imalat sektörünün ülke-bölge çeşitlendirmesi artmıştır, kriz döneminde genel olarak istikrarsızlık artmasına karşın çeşitlendirmeye giden sektörler bundan daha az

etkilenmişlerdir ve Pazar çeşitlendirmesine giden sektörler ihracat bakımından daha istikrarlıdır.

Shepherd (2010) gelişmekte olan 123 ülke için pazar çeşitlendirmesini etkileyen faktörleri incelediği çalışmasında ihracat maliyetleri, tarifeler ve nakliye maliyetlerinin pazar çeşitlendirmesini etkilediğini belirtmiştir. Buna göre bu faktörlerden herhangi birinde meydana gelecek olan %10luk bir azalma yeni pazarlara erişimi %5-%6 dolaylarında arttırmaktadır. İlave olarak yeni ve özellikle düşük gelirli ülkelere yönelik ihracatta bu faktörlerden ihracat maliyetleri ve navlun ücretlerinin daha belirleyici olduğunu vurgulamıştır.

Cheng (2011) ihracat genişlemesi ile küresel güç olma arasındaki ilişkiyi inceleyerek, gelişmiş ülkelerin küresel güç olma serüveninde ihracatta pazar çeşitlendirmesi stratejisini uyguladıklarını ifade etmektedir. Çalışmada ele alınan İngiltere, Almanya, Fransa, ABD ve Japonya gibi günümüz gelişmiş ülkelerinin geçtiğimiz iki yüz yıllık dönemdeki yeni coğrafyalara açılma ve bu yolla ekonomik gelişmelerini hızlandırma stratejisini başarılı bir şekilde uyguladıklarını belirtmektedir.

Baldwin ve Yan (2012) Kanada ekonomisinin 1979-2006 yıllarını kapsayan verileri ile yaptıkları çalışmada yurtiçi ve yurtdışı pazar çeşitlendirmesinin verimlilik büyümesini sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Aldan, Aydın, ulha, Sunel ve Taşkın (2012) Türkiye'nin ihracatta bölgesel ve sektörel çeşitlendirme bakımından gelişimini inceledikleri ekonomi notunda 2003-2011 yılları arasında Türkiye'nin makine ve ulaştırma, demir elik, giyim ve tekstil gibi ana sektörlerde pazar çeşitlendirmesinin arttığını ve AB, Orta-Doğu ve Kuzey Amerika başta olmak üzere diğer ülke-bölgelere yapılan ihracatta ürün çeşitlenmesinin geliştiğini vurgulamışlardır.

Hossain ve Chowdhury (2012) Bangladeş'in 1980-2007 yıllarına ait Hirschman endeksi, Ogive endeksi ve Entropi Endeksi verileri üzerinden ihracatın gelişimini incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre ihracat ekonomik büyüme ile ilgilidir ve ihracattaki gelişmeler en çok yoğun marjdaki gelişmelerden etkilenmektedir. Yaygın marj açısından bakıldığında ise özellikle coğrafi çeşitlendirmenin ürün çeşitlendirmesinden daha önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Cadot, Carrère ve Strauss-Kahn (2012) ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair yaptıkları çalışmada; (a) geri kalmış ülkeler ortalama olarak daha az ürün çeşitlendirmesine sahiptirler ve büyüdükçe çeşitlendirme bir noktaya kadar artmakta sonrasında yeniden yoğunlaşma gerçekleşmektedir. Yeni ürünlerin artması hareketi sağlarken yoğun marjda gelişmenin olması ihracat büyümesini sağlamaktadır. (b) ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme ilişkisi çok belirgin değildir çünkü ihracat çeşitlendirmesinde yaygın marjdaki gelişmeler öne çıkarken ekonomik büyümede yoğun marjdaki gelişmeler etkili olmaktadır. Dolayısıyla ülke örneklerinde farklı sonuçlara ulaşılabilir. İlave olarak ülkelerin sofistike ürünler üretebilmelerini sağlayabilecek örtük bilgiye (tacit knowledge) sahip olup olmamaları da değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve boyutu açısından önem taşımaktadır.

Kaplan ve Tur (2014) Türkiye'nin ihracatta pazar kompozisyonundaki değişimi inceledikleri çalışmalarında 2004-2008 ve 2008-2012 tarihlerini küresel kriz öncesi ve sonrası ilişki düzeyini saptamak üzere ele almışlardır. Buna göre kriz dönemlerinde pazar kompozisyonundaki değişimin dış talep koşullarına göreli etkisi artmaktadır ve bu etki uzun dönemli mahiyet göstermektedir. Kaplan ve Tur (2017) 1995-2013 yılları için Herfindahl endeksini kullandıkları diğer çalışmalarında ise Türkiye'nin ihracattaki dönüşümünü AB, BRIC ve Orta-Doğu ülkeleri ile karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre örneklem döneminde Türkiye'nin ürün bazında çeşitlendirmeye gittiği ve bunu yeni pazar çeşitlendirmesi ile desteklediği sonucuna ulaşmışlardır.

Türkcan (2014) Türkiye'nin 1998-2011 yıllarındaki ihracat gelişimini incelediği çalışmada; ihracattaki büyümenin en önemli belirleyicisinin coğrafi çeşitlendirme olduğu, ihracatta miktar bazlı artışın fiyat bazlı artışa göre daha açıklayıcı olduğu ve Türkiye'nin sürdürülebilir ekonomik büyüme için ihracatta ürün ve pazar çeşitlendirme açısından fırsatlara sahip olduğunu bulmuştur.

Andaç ve Ateşoğlu (2015) küreselleşmenin hızlanmasıyla birlikte dünyanın farklı bölgelerine ve pazarlara ulaşmanın kolaylaştığını belirterek, Türkiye'nin 1989 yılında 2,9 milyar dolar düzeyindeki ihracatının 2011 yılında 46 kat artarak 135 milyara dolara ulaşmış olduğunu vurgulamakta ve bu artışın aynı zamanda tarım ürünleri ihraç eden ülkeden düşük ve orta düzey teknoloji ihraç eden ülke konumuna geçişle olduğunu

belirtmektedir. Türkiye'nin küresel krizle birlikte daralan ihracatında pazar çeşitlendirmesine hız vererek Afrika ülkelerine olan ihracatını arttırdığı ve böylece küresel daralmalara karşı önlem alabildiğini ifade etmiştir.

Boehe ve Jiménez (2016) Brezilya'nın 2001-2010 yıllarına dair verileri üzerine yaptıkları çalışmada pazar çeşitlendirmesi ile ekonomik performans arasındaki ilişkiyi farklı ihracat yoğunlukları açısından incelemişlerdir. Pazar çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme ilişkisini ihracatın yoğunluğuna göre değiştiğini, düşük yoğunluklu ihracatta S eğrisinin geçerli olduğunu, yüksek yoğunluklu ihracat için ters U ilişkisinin geçerli olduğunu ve pazarlara olan bağlılığın yeni pazarlara açılmayı fayda-maliyet yapısını değiştirdiğini ifade etmişlerdir.

Arranguez ve Hinlo (2017) ASEAN (Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland) ülkelerinin 1980-2014 verileri üzerinden VAR (Vector Autoregressive) analizi ve Granger nedensellik testleri ile yaptıkları çalışmada ihracat pazar çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi sorgulamışlardır. Çalışmanın sonucuna göre; (a) ele alınan ülkelerin Hirschman-Herfindahl endeksi verilerinin zaman içinde azalma göstermektedir, (b) Malezya için değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur, (c) Filipinler coğrafi çeşitlendirmeden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi mevcuttur, (d) Endonezya, Singapur ve Tayland için değişkenler arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Thangamani (2017) bir ada ülkesi olan Sri Lanka'nın 1999-2015 yıllarına ait Herfindahl endeksi verileri üzerinden ihracatta pazar çeşitlendirmesi ile ihracat performansı ilişkisini Johansen eşbütünleşme testiyle incelemiş ve sonuç olarak iki değişken arasında uzun dönemli ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3.2.4. İhracat Pazar Yoğunlaşması ve Ekonomik Büyüme

İhracatta pazar yoğunlaşması ülkelerin ticari ilişkilerini birkaç pazara yoğunlaştırmasıdır. Teorik kısımda belirtildiği gibi yüksek pazar yoğunlaşması ülke ekonomisi üzerinde baskı oluşturmakta, ihracat gelirlerinde ve dolayısıyla ekonomik büyümede dalgalanmalara neden olabilmektedir. Bununla birlikte birkaç pazara yoğun ihracat yapılması ülkenin hızlı mesafe kaydetmesini ve pazardaki payını olumlu etkileyebilmektedir. Bu iki yaklaşım ihracat yoğunlaşmasının etkileri hakkında farklı sonuçlar ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ve özellikle geri kalmış Afrika ülkeleri açısından bakıldığında ihracat yoğunlaşmasının ihracat bağımlılığını getirdiği, gelişmiş ülkelerde yaşanan krizin ihracata bağımlı olan bu ülkelerde ciddi sorunlara neden olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte ihracat bağımlılığı sadece ihracatta yoğunlaşmanın olduğu ülkeler için geçerli değildir, nitekim ihracatta çeşitlendirmenin oldukça yüksek olduğu Asya ülkelerinde de ihracat bağımlılığı söz konusudur (UNDP). Bu önemine karşın ihracat bağımlılığı ile ihracat yoğunlaşmasının ekonomik büyümeye ilişkine dair yapılan çalışmalar oldukça azdır. Yapılan çalışmaların genel olarak firma ve sektör düzeyinde olduğu, ülke bazında ihracat yoğunlaşmasının ekonomik büyüme ilişkisine olan ilişkisinin oldukça az sayıda çalışıldığı belirtilmelidir.

İhracat yoğunlaşması ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair öncü çalışmalardan biri Michaely'a aittir. Michaely (1958) yaptığı çalışmada Hirschman'ın ihracat yoğunlaşmasına dair yaklaşımını incelemiş ve küçük ülkelerin büyük ülkelere kıyasla daha yüksek ihracatta pazar yoğunlaşması değerine sahip olduklarını belirtmiştir.

Montgomery (1985) yaptığı çalışmada genel kabulün aksine yüksek çeşitlendirmenin piyasa avantajı sağlamadığını, aksine düşük çeşitlilik seviyelerine sahip olan firmaların daha cazip pazarlarda rekabet ettiklerini göstermiştir. Çeşitlendirme her ne kadar piyasalarda bir yayılma etkisi ortaya çıkarsa da başarının temel belirleyicisi firmaların pazar gücünde ilerleme, ortalama maliyetlerde düşme ve rekabetçi konumun güçlendirilmesidir.

Trabold (1995) Fransa'da faaliyet gösteren 20000 ihracatçı firma üzerine Herfindahl endeksi ile yaptığı çalışmada sadece büyük ölçekli firmaların geniş pazarlara yoğunlaşabildiğini, küçük ve orta ölçekli firmaların belli pazarlara yoğunlaşarak ihracat

gelirlerini arttırabildiğini ifade etmiştir. Bu sonuçlar Cheng (2011)'in ülkelerin küresel güç olma yolunda pazar çeşitlendirmesine gitmesine paralel sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

Erlat ve Şahin (1998) Türkiye'nin 1969-1993 yıllarına ait ihracat verileri üzerinden hesapladıkları Hirschman-Herfindahl endeksi, kümülatif ihracat deneyimi fonksiyonu ve gelenekselleşme endeksleri ile ihracatta çeşitlendirmenin 1980 yapısal dönüşüm sonrası 1986 yılına kadar artış gösterdiğini ve devamında istikrara kavuştuğunu belirtmişlerdir.

Çil Yavuz (2000) yaptığı çalışmada Türkiye ekonomisinin 1975-1998 yılları arasındaki gelişimini ihracatın mal ve pazar bakımından çeşitlenmesi merkezinden incelemiş ve sonuç olarak; 1980'de başlayan yapısal dönüşüm süreciyle birlikte Türkiye'nin ürün bazında çeşitlendirmeye kısmen gitmiş olmasına karşın coğrafi çeşitlendirmeye gitme konusunda aynı durumun söz konusu olmadığı bulunmuştur.

Chaudhary ve Saleem (2001) Pakistan ekonomisini karşılaştırmalı üstünlükler, tamamlayıcılık, pazar farklılaşması ve ticari istikrar bakımından ele almışlardır. 1972-1998 yıllarını kapsayan zaman dilimi üzerine yaptıkları çalışmada Pakistan ekonomisinin düşük katma değerli ve karşılaştırmalı üstünlüğü zayıf olan geleneksel ürünler merkezinde birkaç pazara yoğunlaştığını ve bundan dolayı zarar gördüğünü belirtmişlerdir.

Erlat ve Akyüz (2001) yaptıkları çalışmada Türkiye ekonomisinin ihracatta ve ithalatta ülke yoğunlaşmasının 1969-1999 tarihleri arasındaki dönüşümünü ele almışlardır. Yoğunlaşma endeksleri olarak Ticaret Yoğunlaşma Endeksi, Hirschman-Herfindahl Endeksi ve Theil Endeksinin kullanıldığı çalışmada 1980 sonrası süreçte en yüksek ihracatın yapıldığı dört ülkeyi ele alan yoğunlaşma endeksi CR(4)'te büyük dönüşümün olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Geppert, Gornig ve Werwatz (2006) yaptıkları çalışmada 1980-2000 yılları arasında Batı Almanya ve AB ülkelerinin kişi başına gelir ve verimlilik düzeyleri bakımından bir birlerine yakınsandığını ifade etmişler, ekonomik sektörler açısından da bu yakınsamanın geçerliliğini test etmişlerdir. Özellikle bilgi yoğun hizmet sektörünün istihdam artışını ve coğrafi yoğunlaşmayı beraberinde getirdiğinin belirtildiği çalışmada

lojistik ve parametrik olmayan regresyon analizleri sonucu olarak coğrafi yoğunlaşmada ilerleyen sektörlerin diğer sektörlerle göre daha hızlı büyüdükleri görülmüştür.

Seymen (2009) Türkiye özelinde yaptığı çalışmasında Gümrük Birliği anlaşmasının ihracatta ülke yoğunlaşmasına etkisini incelemiştir. 1969-2008 yıllarını kapsayan çalışmada Entropi Endeksi, Bilateral Ticaret Yoğunlaşma Endeksi ve Herfindahl-Hirshman Yoğunlaşma Endeksi kullanmış, sonuç olarak Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerde Gümrük Birliğinin etkilerinin sınırlı kaldığını gözlemlemiştir.

Hamid (2010) Malezya'nın 1970-2003 yıllarına ait Gini-Hirschman endeksi verileri üzerinden ARDL sınır testi uygulamış ve çalışmada coğrafya ve ürün bazında yoğunlaşmanın ticaret kalıpları ve istikrarla ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre; ürün yoğunlaşması ihracat getirilerindeki istikrarsızlığın temel nedenidir, zaman içinde coğrafi yoğunlaşma azalmaktadır.

Türkcan ve Pişkin (2012) Türkiye'nin 1997-2008 yıllarına dair *ihracat büyüme oranlarının ayrıştırılması* kapsamında toplam ihracat malları, nihai mallar ve ara malları şeklinde ayrıştırarak yaptığı ampirik çalışma sonucunda; toplam ihracat büyümesinin %96 oranında yoğun ticaret kapsamında gerçekleştiğini, yoğun ticaretinde %74 oranında fiyat artışı kaynaklı olduğunu, nihai mallar ve ara mallar ihracatının sırasıyla %96 ve %98 oranlarında yoğun ticaretten kaynaklandığı sonuçlarını bulmuşlardır.

Ciarli ve Valente (2016) pazar yoğunlaşması ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yapısal dönüşüm merkezinde; ürün kalitesi, firma davranışları ve tüketici tercih-taklit kalıplarıyla ele alarak incelemişler, çalışmanın sonucu olarak pazar yoğunlaşması ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve olumlu ilişkinin sadece yeterince büyük talebin varlığı durumunda söz konusu olacağını bulmuşlardır.

Erkan ve Sunay (2016) ihracatta ürün ve pazar yoğunlaşmasını Türkiye örneği üzerinde inceledikleri çalışmalarında Gini-Hirschman Endeksi (GHI) ve Ticaret Yoğunlaşma Oranı (CR) yöntemlerini kullanmışlar ve Türkiye'nin son yıllarda ihracatta yoğunlaşmadan uzaklaştığını ve geleneksel pazarları olan AB ve OECD ülkelerinden Afrika, Orta Doğu ve Asya ülkelerine doğru portföy genişlemesine gittiği sonucuna ulaşmışlardır.

IV. BÖLÜM

METODOLOJİ VE AMPİRİK BULGULAR

Türkiye özelinde ihracat dinamikleri ile ekonomik büyüme ilişkisinin uygulamalı bir şekilde sorgulandığı bu bölümde öncelikle çalışmanın üzerine bina edildiği ürün ve pazar merkezli modeller sorgulanmaktadır. Ardından bu modellerde kullanılan değişkenlerin neye göre, neden ve nasıl seçildiği ilgili literatürdeki karşılıkları temelinde tartışılmaktadır. Böylece değerlendirmeye tabii tutulan modellerin açıklama kabiliyetine dair teorik zemin oluşturulmakta ve sonraki analizlerin ve yorumlamaların temeli atılmış olmaktadır.

İhracattaki değişimlerin nicelik ve nitelik bakımından dinamik bir şekilde ele alındığı bu çalışmada ilk olarak ürün bazında çeşitlendirme-sofistikasyon dinamiklerine yer verilmekte, bu değişkenlerin birbirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi sorgulanmaktadır. Devamında aynı sorgulama pazar bazında ele alınmaktadır. Oluşturulan bu iki model ilgili literatürde parça parça olmakla birlikte yaygın bir şekilde sınanmaktadır.

Çalışmanın özgünlüğü ise iki noktada belirginleşmektedir, bunlardan ilki ihracatta ürün ve pazar bazındaki nicel ve nitel hareketlerin bir arada ele alınarak ekonomik büyüme ile ilişkilerinin yapısal olarak sorgulanmasıdır. Bu, değişkenler arasında uzun dönemli katsayıların elde edilmesine ve ihracat stratejisi tayininde öncelikli ve önemli alanların hangileri olduğu konusunda fikir vermesi bakımından önem taşımaktadır. İkinci nokta ise değişkenler arasındaki ilişkinin zaman boyutunun dikkate alınarak dinamik bir şekilde incelenmiş olmasıdır. Böylece Seyidoğlu'nun (2009: 117) belirttiği gibi teknik yetersizliği kaynaklı olarak yapılan ve yarı dinamik bir yöntem olan karşılaştırmalı statik analizler yerine doğrudan dinamik analiz yapılmış olmakta, ihracat ile ekonomik büyüme ilişkisine yeni bir yaklaşım ortaya konmaktadır. İlave olarak yapılan literatür taramasında konunun yapısal olarak ele alındığına ve/veya zaman boyutunu da içeren ve değişkenler arasında asimetrik ilişkileri ele alan bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Kullanılan değişkenlere dair serilerin yakın geçmişte erişilebilir hale gelmesi ve değişkenlerdeki negatif ve pozitif şokların ayrı ayrı ele alınabilmesine ve zaman boyutlu olarak

değerlendirilmesine olanak sağlayan ekonometrik yöntemlerin son yıllarda ortaya çıkmış olması, ilgili literatürde benzeri çalışmalara rastlanılamamış olmanın nedeni olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan çalışmanın sonraki araştırmalara yeni boyut kazandıracağı düşünülmektedir.

Çalışmanın kapsamı ve analiz kabiliyeti açısından kullanılan değişkenler önem taşımaktadır. Önceki bölümde belirtildiği üzere ihracatın ürün ve pazar bakımından incelemesi kapsamında birçok ölçüm metodu bulunmaktadır ve bu metotlar farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle tutarlı sonuçlara ulaşılması açısından hangi değişkenin neden analize dâhil edildiği önemlidir. Çalışmada ihracat ürün çeşitlendirmesi kapsamında Theil Entropi yöntemi ile hesaplanan endeks ele alınmıştır. Literatürde Hirschman - Herfindahl Endeksinin de Theil Entropi endeksi kadar yaygın kullanılıyor olmasına karşın Theil Entropi endeksinin kullanılmasının nedeni; ayrıştırılmış ihracat verilerindeki dağıtım özellikleri en iyi şekilde yansıtıyor olması (Mau, 2014: 6), yaygın ve yoğun marjlara dair verileri ayrı ayrı veriyor olması (Cadot, 2011: 4) ve geniş bir gözlem aralığında analize imkân vermesi nedeniyle tercih edilmiştir. İhracatın nitelik bakımından ele alınmasında Hausmann vd. (2007) geliştirdiği, kişi başına gelir düzeyinin ihracatın kompozisyonunu etkilediğini belirten ve PRODY verisi üzerinden hesaplanan EXPY verisi ele alınmaktadır. Bunun nedeni, Imbs ve Wacziarg'ın (2003) belirttiği gibi, ihracat ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyüme ile ters U şeklinde bir ilişkide olması yani bir noktaya kadar gelirde artışı desteklediği sonrasında da gelirde meydana getirdiği değişimlerle birlikte ürün kompozisyonunu etkilemesidir. Bu noktada, Hirschman - Herfindahl endeksleri gibi gelir düzeyinden bağımsız olarak hesaplanan yoğunlaşma endeksleri yerine literatürde de yer alan ve kişi başına gelir düzeyini analize eden ihracat sofistikasyonu EXPY verisinin kullanılması daha doğru kabul edilmiştir.

İhracatın pazar bazında ele alınmasında da iki değişken kullanılmaktadır. Bunlardan ilki ihracat yapılan toplam pazar (ülkeler, serbest bölgeler vb.) sayısıdır ve bir yılda en az 10,000 dolarlık bir ihracatın gerçekleşmiş olması ölçütü koşulmaktadır. Bu verinin değerlendirmeye alınmasının nedeni ülkenin dünya pazarlarına erişim düzeyi ve kabiliyeti hakkında bilgi vermesidir. Önceki bölümde grafik üzerinden gösterildiği üzere Almanya ve İtalya gibi ülkelerin dünya pazarlarına erişimleri üst seviyedeysen Türkiye ve Meksika gibi ülkelerin geriden geldikleri görülmektedir. İhracatın pazar bazında ele

alınmasında değerlendirmeye alınan diğer değişken ise Hirschman – Herfindahl tarafından geliştirilen pazar yoğunlaşması endeksidir. İhracatın değer açısından taraflar arasındaki dağılımını inceleyen bu yöntemle göre çok az sayıda pazara yoğunlaşan bir ülke endeks değeri olarak 1 almaktadır ve ilgili literatüre paralel olarak diğer yöntemler yerine bu endeksin analize dâhil edilmesinin nedeni pazarlara olan bağımlılığın düzeyi hakkında bilgi vermesidir.

Çalışmada kullanılan değişkenler; gayrisafi yurt içi hasıla GDP, ürün çeşitliliği EXD, ürün sofistیکasyonu EXPY, Pazar çeşitliliği MDIV ve Pazar yoğunlaşması MCON ile gösterilmektedir. Veriler; Uluslararası Para Fonu (IMF) - Küresel Ekonomik Görünüm istatistikleri, Dünya Bankası (WB) - Dünya Entegre Ticaret Çözümü istatistikleri ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) – Dış Ticaret istatistikleri veri tabanlarından elde edilmiştir. Uygulamalar Eviews 9 ve Gauss 10 programları vasıtasıyla yapılmıştır.

İhracatın ürün ve pazar bakımından ele alınmasında kullanılan değişkenler aşağıdaki modeller çerçevesinde analize dâhil edilmiştir.

$$\textbf{Model I:} \quad GDP = b_0 + b_1EXD + b_2EXPY + \varepsilon_t$$

$$\textbf{Model II:} \quad GDP = b_0 + b_1MDIV + b_2MCON + \varepsilon_t$$

Oluşturulan modeller öncelikle aşağıda yer verilen analiz yöntemleri ile ele alınmaktadır. Devam eden kısımlarda öncelikle uygulanacak olan analiz yöntemlerinin teorik yapısı incelenmekte ve sonrasında ampirik bulgular sunulmaktadır.

4.1. Uygulanan Analiz Yöntemleri

Uygulamada vektör otoregresyon analizi yapılacağı için ilk olarak değerlendirmeye alınan değişkenlerin durağanlığına bakmak üzere birim kök sınamaları yapılmaktadır. Literatürde yaygın kullanılan Augmented Dickey-Fuller ve Phillips-Perron birim kök testlerinin ardından, serilerdeki yapısal kırılmaları tespit etmek için Zivot-Andrews, Lee-Strazicich ve Bai-Perron testleri yapılmakta ve tespit edilen kırılma tarihlerini belirten kukla değişken oluşturulmaktadır. Böylece analizin açıklama kabiliyeti ve tutarlılığı arttırılmaktadır. Birim kök sınamaları ve kukla değişkenin oluşturulmasının ardından yapısal VAR analizine geçilmektedir. İlerleyen satırlarda belirtileceği üzere normal VAR analizi yerine yapısal VAR analizinin kullanılacak

olmasının nedeni yapısal VAR analizinin modelin tamamına dair dinamikleri daha iyi açıklaması, katsayıları yorumlama kabiliyeti sunması ve IMF başta olmak üzere uluslararası kuruluşlar tarafından daha çok tercih edilmesidir.

Yapısal VAR analizinden sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerine yer verilmektedir. Bu noktada literatürde sıkça kullanılan Granger nedensellik testi ile başlanıp sonrasında Toda-Yamamoto Bootstrap nedensellik testine geçilmekte, ardından serilerdeki negatif ve pozitif bileşenlerin etkisine asimetrik nedensellik testi olan Hatemi-J ve Roca nedensellik testine geçilmektedir. Son olarak değişkenler arasındaki ilişkinin kısa-orta ve uzun dönemdeki etkileşimini ele alan ve Candelon tarafından geliştirilen Frekans Alanı (Frequency Domain) testi yapılmaktadır. Devam eden satırlarda bu belirtilen testlerin teorik arka planına yer verilmektedir.

4.1.1. Birim Kök Testleri – (ADF, PP, LM ve BP)

Çalışmada ilk olarak ekonomik analizlerde yaygın kullanılan iki temel birim kök testine yer verilmekte ve devamında kukla değişkende istifade edilmek üzere tek, çift ve çoklu yapısal kırılmaları veren testler ele alınmaktadır.

4.1.1.1. Genişletilmiş (Augmented) Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi (1979)

Zaman serilerinde ele alınan bir değişkende verilerin kendisinden önceki dönemlerden ne ölçüde etkilendiklerini tespit etmek için önceki dönem değerleri ile regresyonunun bulunması gerekmektedir. Bu birinci dereceden otoregresif AR(1) bir modelin kurulmasını gerektirir ve eğer gecikme uzunluğu olarak ele alınan P değeri 1 olarak bulunursa birim kök sorunu olduğu sonucuna ve değişkenin önceki değerlerinin maruz kaldığı şokun devam ettiğine ulaşılır.

Bu durum bütün seri için düşünüldüğünde değişkenler arasında gerçekte olmayan sahte ilişkilerin ortaya çıkması gibi bir sorun ortaya çıkmaktadır ki bu analizlerde yanlış ve tutarsız sonuçlara neden olabilmektedir (Tarı, 2012: 389). Bu noktada David A. Dickey ve Wayne A. Fuller (1979-1981) zaman serileri analizlerinde sahte regresyon olasılığını gidermek ve sağlıklı sonuçlar elde edebilmek için serilerin durağan olması gerektiğini belirtmişlerdir (Öner, 2018: 159).

ADF testi gecikme uzunluğunun P olarak alındığı durumda sıfır hipotezi olarak ARIMA(p,1,0)'ı alternatif hipotezde de ARIMA(P+1,0,0)'ı baz alarak; aşağıda sırasıyla verilen sabit terimsiz ve trendsiz, sabit terimli ve sabit terimli ve trendli olmak üzere üç farklı şekilde ele alır.

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad \varepsilon_t \sim WN(0, \sigma^2)$$

$$\Delta y_t = c + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad \varepsilon_t \sim WN(0, \sigma^2)$$

$$\Delta y_t = c + \gamma y_{t-1} + \delta_2 t + \sum_{i=2}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad \varepsilon_t \sim WN(0, \sigma^2)$$

ADF testi yukarıda yer alan modellerde (y_{t-1}) 'i ifade eden γ 'nin değerini test ederek bu değişkenin birden küçük olup olmadığını sorgular ve buna göre birim kök olup olmadığı sonucunu verir (Taşar, 2015: 51). Dickey-Fuller *tau* istatistiği üzerinden geliştirdiği testini Monte Carlo benzetimiyle tablolastırmıştır ancak Mackinnon (1991, 1996) kritik değerleri elde etmişlerdir (Tarı, 2012: 389).

4.1.1.2. *Phillips-Perron Birim Kök Testi (1988)*

ADF Birim kök testine yöneltilen eleştiriler nedeniyle serilerin durağanlığını araştıran yeni testler geliştirilmeye devam etmiştir. Özellikle Elliot vd. (1996) belirttiği gibi ADF testinin birim kök ile yakın birim kökü ayırt etme kabiliyetinin olmaması, trendin etkisini ve trend kaynaklı hata terimlerinin farklılaşmasına bağlı etkilerin olmaması, testin sadece otoregresif (AR) süreci dikkatini alması ve hareketli ortalamaya (MA) yer vermemesi gibi eksiklerinin bulunması Phillips ve Perron (PP) tarafından eleştirilmiştir. ADF testine göre daha esnek yapıda olan PP testi DF ve ADF testlerinde bağımsız ve sabit varyanslı kabul edilen yaklaşımını esneterek, heterojen yapıda oldukları kabul etmektedir (Tarı, 2012: 400).

$$Y_t = a_0 + a_1 y_{t-1} + u_t$$

$$Y_t = a_0 + y_{t-1} + a_2 (t - T / 2) + ut$$

Burada gözlem sayısı T olarak gösterilmekte ve ut hata terimlerinin dağılımını ifade etmektedir. ut'nin beklenen ortalaması sıfıra eşittir. İkinci denklem incelendiğinde DF ve ADF testinde kabul edilen bağımsızlık ve homojenite varsayımlarının terk edildiği görülmektedir (Tarı, 2012: 400).

4.1.1.3. Lee-Strazicich Çift Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi (2003, 2004)

Zivot ve Andrews'in tek yapısal kırılmayı içsel olarak ele alan ve durağanlık sınamasını yapan testini geliştiren Lee ve Strazicich (2003) serilerde iki yapısal kırılma durumunda durağanlık sınamasına odaklanmışlardır. Lagrange Çarpanının kullanıldığı ve bu nedenle ilgili literatürde yaygın olarak LM testi olarak yer alan testte yapısal kırılmalara sabitte (Model A) ve sabit ve trendde (Model C) şeklinde oluşturulan iki model üzerinden ulaşılmaktadır (Temurlenk ve Oltulular, 2007:4).

ModelAA:

$$\Delta y_t = K + \phi y_{t-1} + \beta t + \theta_1 DU1_t + \theta_1 DU2_t + \sum_{j=1}^k d_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t$$

ModelCC:

$$\Delta y_t = K + \phi y_{t-1} + \beta t + \theta_1 DU1_t + \theta_2 DT1_t + \theta_2 DU2_t + \theta_2 DT2_t + \gamma DT_t + \sum_{j=1}^k d_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t$$

Model AA'da serinin ortalamasındaki yapısal kırılma varlığı, Model CC'de ise ortalama ve trenddeki yapısal kırılma varlığını incelemektedir. Modellerde DU1t, DU2t ortalama da değişimleri gösterirken DT1t ve DT2t (TB2 > TB1 + 2) trenddeki değişimleri gösteren kukla değişkenlerdir. Δ birinci fark işlemini ifade etmektedir, ε_t varyans terimiyle birlikte beyaz gürültüdür yeni beyaz gürültülü (white-noise) hata terimlerini temsil etmektedir; ve t=1,...,T zamanı göstermektedir. DU_t ise kukla değişkeni ifade etmektedir ve hipotezler aşağıdaki gibidir (Narayan ve Smyth, 2005:1109-1116):

$$DU_t = \begin{cases} 1 \rightarrow t < TB \\ 0 \rightarrow Diğer \end{cases} \rightarrow (1) \quad \left| \quad DT_t = \begin{cases} t - TB \rightarrow t > TB \\ 0 \rightarrow Diğer \end{cases} \rightarrow (2)$$

4.1.1.4. Bai-Perron Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Yapısal kırılmaların öneminin anlaşılmasını takiben serilerde ikiden fazla yapısal kırılma olması durumunda durağanlığı araştıran testler geliştirilmeye devam etmiştir. Bu noktada Bai-Perron (1998, 2003a, 2003b) serilerde ikiden fazla yapısal kırılmanın varlığını araştıran Bai-Perron (BP) testini geliştirmiştir. BP testi; y_t bağımlı değişken, $x_t (p \times 1)$ ve $z_t (q \times 1)$ boyutlu zaman bağımlı ortak değişkenler vektörü, β ve δ_j regresyon katsayıları ($\delta_i \neq \delta_{i+1}$) ve ($1 \leq i \leq m$) ve μ_t ise t anındaki hata terimi olmak üzere $(m+1)$ tane rejim için m tane kırılmayı;

$$y_t = x_t' \beta + z_t' \delta_j + \mu_t$$

şeklinde hesaplamaktadır. Burada $t = T_{j-1}, \dots, T_j$, $j = 1, \dots, m+1$, $T_0 = 0$ ve $T_{m+1} = T$ olarak tanımlanmıştır. $t = T_{j-1}, \dots, T_j$ kırılma tarihlerinin bilinmediğini gösterirken, kısmi yapısal değişme gerçekleştiği zaman β katsayısının değişmediği kabul edilmektedir. Belirtildiği üzere BP testinin amacı önceden bilinmeyen kırılma noktalarını ve regresyon katsayılarını ($T_1, \dots, T_m$, β ve $\delta_1, \dots, \delta_{m+1}$) bulmaktır. EKK (En Küçük Kareler) yöntemine dayanan BP testi her bir kırılma için $\delta_i \neq \delta_{i+1}$ kısıdında δ_j 'nin hata kareleri toplamının en düşük değeri aşağıdaki gibi

$$\sum_{i=1}^{m+1} \sum_{t=T_{i-1}}^{T_i} [y_t - x_t' \beta - z_t' \delta_i]^2$$

hesaplanmaktadır (Bai ve Perron, 1998: 51-57). Kırılma tarihleri $[S_t(\hat{T}_1, \dots, \hat{T}_m)]$ amaç fonksiyonunun en düşük hata karelerinin toplamı üzerinden;

$$(\hat{T}_1, \dots, \hat{T}_m) = \arg \min S_t(T_1, \dots, T_m)$$

şeklinde bulunur. Kırılma tarihlerinin tahmincileri; amaç fonksiyonunun global açıdan en düşük değerini verirlerken regresyon $\hat{\delta} = \hat{\delta}(\hat{T}_j)$ dir. Bu doğrultuda kırılma modeli aşağıdaki gibi,

$$\begin{array}{lll}
M_t = \delta_1 + \mu_t & \text{için} & t = 1, \dots, T_1 \\
M_t = \delta_2 + \mu_t & \text{için} & t = T_1 + 1, \dots, T_2 \\
\text{.....} & & \text{.....} \\
M_t = \delta_{m+1} + \mu_t & \text{için} & t = T_{m+1}, \dots, T
\end{array}$$

oluşmaktadır. Burada δ sabit terimi için $z_t = 1$, $x_t = 1$, $p = 0$ ve $q = 1$ olmakta, M_t 'nin bütün olası değişimleri hata teriminde kendisini gösterecektir. Buradan hareketle kısmi yapısal kırılma modeline ulaşmak mümkündür (Bayat, 2011: 36-37).

$$\begin{array}{lll}
M_t = \beta M_{t-1} + \delta_1 + \mu_t & \text{için} & t = 2, \dots, T_1 \\
M_t = \beta M_{t-1} + \delta_2 + \mu_t & \text{için} & t = T_1 + 1, \dots, T_2 \\
\text{.....} & & \text{.....} \\
M_t = \beta M_{t-1} + \delta_{m+1} + \mu_t & \text{için} & t = T_{m+1}, \dots, T
\end{array}$$

Kısmi yapısal kırılma modelinde $x_t = M_{t-1}$, $p = 1$, $q = 1$ ve $z_t = 1$ dir. Kısmi özellik göstermesi nedeniyle β katsayısındaki değişimler daha yavaş olarak ortaya çıkmaktadır. Bai ve Perron toplam kırılma sayısının belirlenmesinde boş hipotezin reddedilmesi durumunda serilerde en az bir yapısal kırılmanın olduğunu kabul eden sup $F_T(0|m)$, UDMax, WDmax testlerine bakılmasını önermişler, birden fazla kırılma durumu için F testinin kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir (Bai ve Perron, 2003a: 72-78, 2003b: 1-22).

4.1.2. Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli

1970li yıllarda yaşanan ekonomik gelişmeler ve özellikle Bretton Woods sisteminin çökmesi, bu döneme kadar uygulanmakta olan analiz yöntemlerinin öngörü kabiliyetlerinin sorgulanmasına ve gelişen teorilerin yeni yaklaşımlarla ele alınmasına olanak sağlamıştır. Değişkenlerin modellerde içsel ve dışsal olarak ele alınmasının tartışıldığı bu dönemde Sims (1980) bütün değişkenlerin içsel olarak ele alınabildiği standart vektör otoregresyon (VAR) modelini geliştirmiştir. Burada vektör terimi modele dâhil edilen değişkenlerden oluşturulan bir vektörü ifade ederken otoregresyon terimi bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin denklemin sağında yer almasından gelmektedir. VAR modeli modele katılan bütün değişkenlerin kendi ve diğer değişkenlerin gecikmeli değerleri üzerinde tanımladığı basit çok boyutlu bir zaman serisi

öngörü modelidir ve bununla birlikte yapısal analizlerin yapılabilmesine olanak sağlamaktadır (Tarı, 2012: 452). Standart iki değişkenli VAR modeli aşağıdaki gibidir.

$$\begin{aligned} Y_t &= \alpha_{10} + \sum_{i=1}^p \alpha_{11i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{12i} X_{t-i} + u_{1t} \\ X_t &= \alpha_{20} + \sum_{i=1}^p \alpha_{21i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{22i} X_{t-i} + u_{2t} \end{aligned}$$

Burada α_{i0} sabit terim, α_{ijk} i 'inci denklemdeki j 'inci değişkenin k gecikmesine ait parametre, u_{it} hata terimi ve p gecikme sayısıdır. Model matris formunda aşağıdaki gibi gösterilebilir;

$$\begin{bmatrix} Y_t \\ X_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \alpha_{10} \\ \alpha_{20} \end{bmatrix} + \sum_{i=1}^p \begin{bmatrix} \alpha_{11i} & \alpha_{12i} \\ \alpha_{21i} & \alpha_{22i} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} Y_{t-i} \\ X_{t-i} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} u_{1t} \\ u_{2t} \end{bmatrix}$$

İki değişkenli olan bu modelin daha yalın bir gösterimi ise şöyledir;

$$y_t = c + \sum_{i=1}^p A_i y_{t-i} + u_t$$

k sayıda değişken içeren bir model için VAR denklemi aşağıdaki gibi oluşmaktadır.

$$y_t = c + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + u_t$$

Burada y_t ($K \times 1$) değişken vektörü, c ($K \times 1$) sabit terimler vektörü, A_i ($K \times K$) parametre matrisi ve u_t ($K \times 1$) hata terimleri vektörünü vermektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin gecikme katsayılı p ile tanımlandığı model VAR(p) olarak ifade edilir. VAR modeli çerçevesinde elde edilen parametrelerin doğrudan yorumlanması yanlış olabilmektedir. Bu nedenle Granger nedensellik sorgulaması, etki-tepki analizleri ve varyans ayrıştırması yöntemleri ile model ve değişkenler arasındaki ilişki incelenmektedir (Tarı, 2012: 453).

4.1.3. Yapısal Vektör Otoregresyon (SVAR) Analizi

SVAR modeli, Litterman (1979), Sims (1980) ve Doan vd. (1984) tarafından geliştirilmiş olan standart VAR modelinin; hata terimlerine getirilen üçgensel yapının (recursive structure) iktisat teorisiyle uyumlu olmadığı durumlarda şokların etkisi tanımlanamaması ve etki-tepki bulgularının değişkenlerin model içindeki sıralamasına duyarlı olmasına (Choleski ayrıştırmasında) bağlı olarak grafiklerini açıklamakta yetersiz kalması gibi noktalardaki eksikler nedeniyle Sims (1986), Bernanke (1986), Shapiro ve Watson (1988) ve Christiano ve Eichenbaum (1992) tarafından geliştirilmiştir. VAR modelindeki eksikliklerin giderilmesi ve iktisat teorisi ile uyumlandırılması ile şekillenen SVAR modeli politika değerlendirmelerinin yapılabilmesine daha tutarlı sonuçlar sağlamaktadır (Varlık, 2017: 111).

SVAR modelleri zaman içinde makroekonomik analizlerden uygulamalı finansa kadar en yaygın kullanılan metotlardan biri haline gelmiştir (Kilian ve Lütkepohl, 2016:i).

Standart VAR modelinde değişkenler üzerinde yaşanan daralma ve krizler gibi şokların etkisinin tanımlanamıyor olması noktasından hareketle geliştirilen SVAR modelleri, modelin sağlıklı bir şekilde sonuç verebilmesi için gereken kısıtların dâhil edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu şekilde SVAR modellerinde iktisat teorisi kapsamında geliştirilen katsayı, varyans, kovaryans, simetri ve kısa-uzun dönem kısıtları eklenebilmektedir ki bu durum SVAR modellerinin daha kapsamlı olduğu anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile yapısal değişimleri dikkate almayan VAR modellerine kıyasla SVAR modelleri değişkenlerdeki yapısal değişimleri değerlendirmeye almakta ve kısa-uzun dönemli kısıtlar koyulmasına müsaade edebilmektedir (Narayan vd., 2008: 2707)

Önceki bölümde yer verilen VAR modeli denkleminin anlık ilişkileri gösteren A ve yapısal parametreleri gösteren B matrisleri ile geliştirilmiş SVAR hali aşağıdaki gibidir.

$$AY_t = A_1^*Y_{t-1} + \dots + A_p^*Y_{t-p} + B\varepsilon_t$$

Modelde ε_t ; nx1 boyutunda yapısal sorunlar matrisini verirken $\text{var}(\varepsilon_t)$ köşegen matrisini vermektedir. Şoklar doğrudan gözlenemeyeceği için kısıtların koyulması gerekmektedir ve kalıntılar vektörüne ihtiyaç vardır. Bunun için $B\varepsilon_t A^{-1}$ ile çarpılarak;

$$\mu_t = A^{-1}B\varepsilon_t$$

Denkleminde ulaşılmaktadır. Burada A^{-1} sol tarafa geçirildiğinde $\mu_t A = B\varepsilon_t$ olmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada seçilen birinci modele dair SVAR formu aşağıdaki gibi oluşmaktadır (Akbaş vd., 2013: 192).

$$\begin{bmatrix} \varepsilon_t^{GDP} \\ \varepsilon_t^{EXD} \\ \varepsilon_t^{EXPY} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \mu_t^{GDP} \\ \mu_t^{EXD} \\ \mu_t^{EXPY} \end{bmatrix}$$

Burada sırasıyla GSYİH, EXD ve EXPY verilerindeki yapısal değişmeler-bozulmalar $\varepsilon_t^{GDP}, \varepsilon_t^{EXD}, \varepsilon_t^{EXPY}$ şeklinde yer almaktadır. Beklenmeyen bozulmalar ise $\mu_t^{GDP}, \mu_t^{EXD}, \mu_t^{EXPY}$ şeklinde yer almaktadır. İkinci modele ait SVAR formu ise;

$$\begin{bmatrix} \varepsilon_t^{GDP} \\ \varepsilon_t^{MDIV} \\ \varepsilon_t^{MCON} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \mu_t^{GDP} \\ \mu_t^{MDIV} \\ \mu_t^{MCON} \end{bmatrix}$$

Burada da $\varepsilon_t^{GDP}, \varepsilon_t^{MDIV}, \varepsilon_t^{MCON}$ değişkenleri GDP, MDIV ve MCON'daki yapısal bozulmaları-değişmeleri gösterirken, $\mu_t^{GDP}, \mu_t^{MDIV}, \mu_t^{MCON}$ beklenmeyen değişimleri ifade etmektedir.

İlgili literatür kapsamında kısa dönem analizi için genel kabulü sağlamış bir kısıt olmadığı, değerlendirmeye alınan değişkenlerin yapısı ve gözlem boyutu nedeniyle burada sadece uzun dönem kısıdını ifade eden Matris B modele eklenmektedir.

$$\begin{bmatrix} NA & 0 & 0 \\ NA & NA & 0 \\ NA & NA & NA \end{bmatrix}$$

Yukarıda yer alan matris formunun modellere eklenmesi ile değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiye dair katsayılar yorumlanabilecek, yapısal formda etki-tepki fonksiyonu grafikleri ve varyans ayrıştırması yapılabilecektir. Etki-tepki fonksiyonları hata terimlerindeki şokların modelde yer alan değişkenlerde ortaya çıkardığı tepkinin zaman içindeki değişimini göstermektedir. Varyans ayrıştırması ise şokların değişkenlerin kendileri ve diğer değişkenler üzerindeki etki boyutunu göstermektedir (Apaydın ve Şahin, 2017: 35; Enders, 2015: 313-317)

4.1.4. Granger (1969) Nedensellik Testi

Zaman serileri analizinde nedensellik testleri önemli bir yere sahiptir. Değişkenler arasındaki öncelik durumunu ifade eden nedensellik analiziyle ilgili olarak literatürde Granger (1969), Sims (1972), Gweke vd. (1983) gibi çokça Granger tipi çalışma mevcuttur (Taşar, 2015: 57).

C. W. J. Granger (1969) yaptığı çalışmada nedenselliği; iki değişkenin birbiri arasındaki ilişkinin geçmiş değerlerce açıklanması üzerinden tanımlamıştır. Buna göre iki değişkenden birinin öngörüsü diğerinin geçmiş değerleri kullanılarak açıklanabiliyor ise ve bu açıklama düzeyi geçmiş değerlerin kullanılmaması durumuna göre daha yüksekse bu durumda iki değişken arasında ikincisinden birincisine doğru bir nedensellik ilişkisi vardır (Takım, 2010: 6). İki değişkenin bu şekilde bir nedensellik ilişkisinde olabilmeleri için iki serisinde durağan olması gerekmektedir. Çünkü durağan olmayan seriler üzerinde bulunacak bir nedensellik ilişkisi zamana bağlı olma ve/veya zamanla değişme özellikleri gösterebilmektedir (Granger, 1969:429). Aşağıda X_t ve Y_t gibi iki durağan haldeki değişkene ait Granger nedensellik modeli yer almaktadır;

$$Y_t = \alpha_{10} + \sum_{i=1}^{L_{11}} \alpha_{11i} Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{L_{12}} \alpha_{12j} X_{t-j} + u_{1t}$$

$$X_t = \alpha_{20} + \sum_{i=1}^{L_{21}} \alpha_{21i} Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{L_{22}} \alpha_{22j} X_{t-j} + u_{2t}$$

$$H_0 : \alpha_{12j} = 0 \quad j = 1, 2, 3, \dots, L_{12} \quad \text{için}$$

$$H_1 : \alpha_{12j} \neq 0 \quad \text{en az bir } j \text{ için}$$

Burada u_{1t} ve u_{2t} hata terimleri ak gürültülü (white noise) serilerdir ve aralarında bir ilişki yoktur. İki değişken arasında bir ilişki olabilmesi için α_{12} ve α_{22} değişkenleri sıfırdan farklı olmak zorundadır. Her iki değişkenin de sıfırdan farklı olması durumunda iki yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur (Duman, 2017: 21).

4.1.5. Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Testi

Granger nedensellik testinin değişkenlerin durağan olması şartına dayanması testin uygulama alanını daralttığı için yeni testler gündeme gelmiştir. Bu noktada Toda-Yamamoto (1995) χ^2 dağılımına sahip olan Wald testine dayanan nedensellik testini geliştirmişlerdir. Böylece değişkenlerin düzey değerlerinde standart VAR modeli oluşturan Toda-Yamamoto testi serilerin eşbütünleşme dereceleri belirlenirken karşılaşılan sorunları ortadan kaldırmaktadır (Taşar, 2015: 58-59).

Diğer bir ifade ile VAR modeline dayanan Toda-Yamamoto nedensellik testinde değişkenlerin durağanlık düzeyleri farklıyken analiz $m+d_{\max}$ (gecikme uzunluğu + en yüksek durağanlık derecesi) boyutunda bir VAR modeli tahmin edilmektedir (Aydın ve Afsal, 2018: 235).

Aşağıda Toda-Yamamoto tarafından geliştirilen Granger nedensellik testi yaklaşımı yer almaktadır.

$$\ln X_t = \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \alpha_{1i} \ln X_{ti} + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \beta_{1i} \ln Y_{ti} + \varepsilon_{1t}$$

$$\ln Y_t = \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \alpha_{2i} \ln Y_{ti} + \sum_{i=1}^{k+d_{\max}} \beta_{2i} \ln X_{ti} + \varepsilon_{2t}$$

Burada $d_{\max}$ modelde ele alınan değişkenlerin en yüksek bütünleşme derecesini, k değişkeni VAR modelinden elde edilen en uygun gecikme uzunluğunu, ε_t beyaz gürültü (white noise) varsayımı temelli hata düzeltme terimini temsil etmektedir. Sıfır hipotezi $i \leq k$ koşulu altında $\beta_{1i} = 0$ olarak test edilmektedir ve alternatif hipotez Y_t den X_t ye doğru nedensellik ilişkisinin varlığını ifade etmektedir. Bu durumun aynı koşul

altında $\beta_{2i} = 0$ olarak test edilmekte, X_t den Y_t 'ye doğru ilişki sorgulanmaktadır (Taşar, 2015: 59).

4.1.6. Toda-Yamamoto (1995) Bootstrap Nedensellik Testi

Toda-Yamamoto testinin; düşük gözlem sayısına uygulanmasında ve hata terimlerinde ARCH etkisinin olması durumunda nedensellik ilişkilerinde yanlış yorumlamalara neden olması nedensellik ilişkisinin yeni formlarda ele alınması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda Hatemi-J (2005) ile Hacker ve Hatemi-J (2006) yaptıkları çalışmalarda Efron (1979)'un geliştirdiği bootstrap yöntemini kullanarak yeni bir metot ortaya koymuşlardır. VAR(p) modelinde, y_t VAR modeline dahil edilen değişken sayısı, v sabitlerin vektörü ve A_r ; r gecikme uzunluğunda ($r = 1, \dots, p$) parametreler matrisini ifade etmektedir. Bu doğrultuda;

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t$$

denkleminde ulaşılmaktadır. Burada Toda-Yamamoto'un $VAR(p + d_{\max})$ yaklaşımı ile model yeniden yazıldığında;

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + A_{p+d_{\max}} y_{t-p-d_{\max}} + \varepsilon_t$$

gösterimine ulaşılmaktadır (Hacker ve Hatemi-J, 2006:1490; Bayat vd. 2012: 124). Daha sade bir anlatıma gidilecek olursa; $Y = (y_t, \dots, y_T)$, $\hat{D} = (\hat{v}, \hat{A}_1, \dots, \hat{A}_p, \dots, \hat{A}_{p+d_{\max}})$

$$, \hat{\delta} = (\hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T), \quad Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ y_t \\ y_{t-1} \\ \vdots \\ y_{t-p-d+1} \end{bmatrix}; \quad \text{ve} \quad Y = \hat{D}Z + \hat{\delta} \text{ denklemleri ortaya çıkmaktadır.}$$

Boş hipotezi Granger nedensellik olmadığı yönünde olan Toda-Yamamoto (1995) Wald testini geliştirerek aşağıdaki forma dönüştürmüştür.

$$MWALD = (C\hat{\beta})' \left[C \left((Z'Z)^{-1} \otimes S_U \right) C' \right]^{-1} (C\hat{\beta}) \sim \chi_p^2$$

Yukarıda yer alan denklemde: $\otimes$ Kronecker Çarpımı, C $p \times n(1 + (p + d_{\max}))$ şeklinde matrisi, S_U hata terimlerinin varyans kovaryans matrisini ve $\hat{\beta} = \text{vec}(D)$ ifadesindeki ‘vec’ de ‘column-stacking operator’dur (Kayhan vd., 2013: 155). Burada Hatemi-J (2005) Efron (1979) kaldıraçlı bootstrap yöntemini kullanarak MWALD test istatistiği için simülasyonda 10000 kez çalıştırılır ve %1, %5 ve %10 güven aralıkları için bootstrap kritik değerleri bulunarak test istatistiği elde edilir. Elde edilen MWALD istatistiği kritik değerlerden büyük ise H_0 nedensellik yoktur hipotezi ret edilerek nedenselliğin olduğu alternatif hipotez kabul edilir (Taşar, 2015: 59).

4.1.7. Hatemi-J ve E. Roca (2014) Asimetrik Nedensellik Testi

Nedensellik analizlerinde yaygın kullanılan testlerde değişkenler arasındaki ilişki bir bütün olarak ele alınırken Granger ve Yoon (2002)’un şoklar arasındaki ilişkilerin farklılık gösterebileceğini ifade etmesine binaen Hatemi-J (2012) serilerdeki pozitif ve negatif şokların ayrı ayrı ele alınması gereği üzerinden asimetrik nedensellik testini geliştirmiştir. Nihayet Hatemi-J ve E. Roca (2014) testi karşılıklı şokların arasındaki nedensellik ilişkilerini ele alacak ve serideki dinamiği ortaya koyacak şekilde son haline getirmişler, test için üç önemli aşamanın varlığını belirtmişlerdir. Bunlar; gecikme uzunluğunun (lag length) VAR modeli ile belirlenmesi, ilave gecikme sayılarının eklenmesi ve minimum Wald test istatistiğinin sorgulanmasıdır (Yılcı ve Bozoklu, 2014:214). Bu doğrultuda P_{1t} ve P_{2t} eştümleşik değişkenler (Hatemi-J ve Roca, 2014: 7) olmak üzere aşağıdaki gibi ele alınır;

$$P_{1t} = P_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = P_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}$$

$$P_{2t} = P_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = P_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}$$

Burada $t=1,2,\dots,T$ iken ve $P_{1,0}$ ve $P_{2,0}$ terimleri $\varepsilon_{1i}, \varepsilon_{2i} \rightarrow iid(0, \delta^2)$ halindedir ve bu doğrultuda pozitif ve negatif şoklar

$\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0); \varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0); \varepsilon_{1i}^- = \max(\varepsilon_{1i}, 0); \varepsilon_{2i}^- = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$ olur. Dolayısıyla tahmin denklemi $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^- \wedge \varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ halini alır. Bu durumda yukarıda yer alan denklemler aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Adıgüzel vd., 2016: 245);

$$P_{1t} = P_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = P_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-$$

$$P_{2t} = P_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = P_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$$

Toplam şokların ifadesi ise $P_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+; P_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-; P_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+; P_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$ şeklindedir (Hatemi J ve Roca, 2014:8). Pozitif şoklar arasındaki nedensellik ilişkileri vektörel olarak $P_t^+ = (P_{1t}^+, P_{2t}^+)$ şeklinde gösterilmekte, diğerleri içinde ilişki benzeşiktir. Bunun üzerinden gecikme katsayısı k olan VAR modeli vektörel şekilde tanımlanmaktadır.

$$P_t^+ = v + A_1 P_{t-1}^+ + A_2 P_{t-2}^+ + \dots + A_k P_{t-k}^+ + u_t^+$$

v nin 2×1 boyutlu halde sabit değişkenleri ifade eden vektördür ve u_t^+ de yine pozitif şoklarda meydana gelen hata terimlerine dair vektörü ifade etmektedir. A_r parametrelere dair matrisi ifade ederken $r=1, 2, \dots, k$ şeklindedir (Hatemi J, 2012:451) ve k Hatemi-J (2003-2008) test istatistikleri ile $HJC = \ln(|\hat{\Omega}_f|) + k2T^{-1}(m^2 \ln T + 2m \ln(\ln T))$ tanımlanmaktadır. Burada $|\hat{\Omega}_f|$ k 'nın kovaryans matrisini göstermektedir; m VAR modelindeki eşitlikleri ve T gözlem sayısını vermektedir (Hatemi-J ve Roca, 2014: 9). Sonuç olarak Wald test istatistiği kritik değerlerden küçük ise boş hipotez (nedensellik yok) kabul edilir, büyük ise reddedilir.

4.1.8. Breitung ve Candelon (2006) Frekans Alanı Nedensellik Testi

Granger (1969), Geweke (1982), Hosoya (1991) ve Breitung-Candelon (2006)'un katkıları ve çalışmalarıyla geliştirilmiş olan Frekans Alanı nedensellik testi değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini zaman değişkenli olarak incelemektedir (Ciner, 2011).

Değişkenler arasındaki ilişkinin dinamik bir şekilde incelendiği testte Geweke (1982) ve Hosoya (1991)'nin tanımladığı $z_t = [x_t, y_t]'$ üzerinden hareket edilmektedir. Burada $z_t - \Theta(L)z_t = \varepsilon_t$ halindedir ve VAR son mertebedir. $\Theta(L) = I - \Theta_1 L - \dots - \Theta_p L^p$ ve $L^k z_t = z_{t-k}$ 'dir. Bu durumda Granger (1969) nedensellik testi kısa, orta ve uzun dönem için aşağıdaki gibi tanımlanır.

$$M_{y \rightarrow x}(\omega) = \log \left[\frac{2\pi f_x(\omega)}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right] = \log \left[1 + \frac{|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right]$$

Eğer $|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 = 0$ ise ω frekansında y değişkeni x 'in neden değildir. Eğer z_t nin bileşenleri eşbütünleşiklerse ve birinci farkta durağanlarsa otoregresif polinomda $\Theta(L)$ birim kök olduğu ve bunun dışındaki köklerin birim dairenin dışında yer aldıkları anlaşılır. $\Theta(L)z_t = \varepsilon_t$ eşitliğinin açılmasıyla ortaya Δz_t elde edilir.

$$\Delta z_t = (\Theta_1 - I)z_{t-1} + \Theta_2 z_{t-2} + \dots + \Theta_p z_{t-p} + \varepsilon_t = \Theta(L)z_{t-1} + \varepsilon_t$$

Ve $\Theta(L) = \Theta_1 - I + \Theta_2 L + \dots + \Theta_p L^p$ dir (Breitung ve Candelon, 2006). Breitung - Candelon (2006), Geweke ve Hosoya'nın belirli frekansları içeren önermelerine karşın, otoregresif parametrelerle bir dizi lineer hipotezden oluşan test prosedürü önermektedir. Buna göre eşbütünleşme ilişkilerinin incelenmesiyle birlikte yüksek boyutlu sistemler ele alınabilir. Breitung ve Candelon (2006)'a göre $E(\varepsilon_t) = 0$ olduğunda beyaz gürültü söz konusudur ve dolayısıyla $E(\varepsilon_t, \varepsilon_t') = \Sigma$ dir. G ; alt üçgen matrisi (Cholesky decomposition) ise $G'G = \Sigma^{-1}$ olacaktır. $E(\eta_t \eta_t') = I$ ve $\eta_t = G\varepsilon_t$ dir. Durağan bir sistemde $\phi(L) = \Theta(L)^{-1}$ ve $\psi(L) = \phi(L)G^{-1}$ olursa MA aşağıdaki gibi gösterilir;

$$z_t = \phi(L)\varepsilon_t = \begin{pmatrix} \phi_{11}(L) & \phi_{12}(L) \\ \phi_{21}(L) & \phi_{22}(L) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \psi_{11}(L) & \psi_{12}(L) \\ \psi_{21}(L) & \psi_{22}(L) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \eta_{1t} \\ \eta_{2t} \end{pmatrix}$$

$$x_t \text{ 'nin spektral gösterimi de; } f_x(\omega) = \frac{1}{2\pi} \{ |\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2 + |\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 \}$$

şeklindedir. Frequency Domain Testi burada $|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2 = 0$ durumunda $M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ eşitliği üzerinden nedensellik ilişkisini incelemektedir. Testin boş hipotezi; VAR katsayılarında lineer bir kısıtlamaya eşdeğer olmaktadır. Bu $\psi(L) = \Theta(L)^{-1}G^{-1}$ ve $\psi_{12}(L) = -\frac{g^{22}\Theta_{12}(L)}{|\Theta(L)|}$ biçiminde gösterilebilir, $g^{22}G^{-1}$ alt diyagonal eleman, $|\Theta(L)|$ de $\Theta(L)$ 'nin determinantıdır.

Buradan ω frekansında y nin nedensellik ilişkisinde olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Eğer; $|\Theta_{12}(e^{-i\omega})| = \left| \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) - \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega)i \right| = 0$

$\theta_{12,k}$ nın θ_k y1 (1,2) elementiyle tanımlamasıyla $|\Theta_{12}(e^{-i\omega})| = 0$ sonucuna ortaya çıkmaktadır. Bu noktada testte aşağıda gösterilen lineer kısıtlamalarının $a_j = \theta_{11,j}$ ve $\beta_j = \theta_{12,j}$ ye uygulaması sonucunda x_t için VAR eşitliği oluşmaktadır.

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) = 0$$

$$\sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) = 0$$

için; $x_t = a_1 x_{t-1} + \dots + a_p x_{t-p} + \beta_1 y_{t-1} + \beta_p y_{t-p} + \varepsilon_{1t}$ denklemi oluşmaktadır ve bu durumda $M_{y \rightarrow x}(\omega) = 0$ şeklindeki boş hipotez $\beta = [\beta_1, \dots, \beta_p]'$ ile lineer kısıtlamaya eşdeğer olmaktadır. $H_0 : R(\omega)\beta = 0$ olduğu değerlendirildiğinde ilişki aşağıdaki gibidir;

$$R(\omega) = \begin{pmatrix} \cos(\omega) & \cos(2\omega) & \dots & \cos(p\omega) \\ \sin(\omega) & \sin(2\omega) & \dots & \sin(p\omega) \end{pmatrix}$$

Burada $\omega \in (0, \pi)$ için nedensellik ölçütü yukarıda yer alan lineer kısıtlamalar için geleneksel F-testiyle, (2, T-2p) serbestlik derecesinde F dağılımını üzerinden analiz edilir (Bayat vd., 2014: 35).

4.1.9. Asimetrik Frekans Alanı (Asymmetric Frequency Domain) Nedensellik Testi

Granger ve Yoon (2002) yaptıkları çalışmada, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin daha net anlaşılabilmesi için serilerin pozitif ve negatif şoklarına ayrılarak analiz edilmesinde fayda olduğunu belirtmişlerdir. Asimetrik Frekans Alanı (AFD) nedensellik testi kapsamında da değişkenler Granger ve Yoon (2002)'un belirttiği şekilde şoklarına ayrılmakta ve elde edilen şoklar arasında Breitung ve Candelon (2006) Frekans Alanı nedensellik testiyle yapılmaktadır. Bu sentezlemeyle birlikte nedensellik ilişkisi sorgulanan değişkenlerde meydana gelen pozitif ve negatif şokların birbirleri üzerindeki kısa-orta ve uzun dönemli etkileri sorgulanmaktadır.

Hatemi-J ve Roca testinin girişinde ifade edildiği üzere, nedensellik ilişkisi sorgulanan seriler doğal olarak negatif ve pozitif şokların toplamından oluşmaktadır. Bu durum $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ ve $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ şeklinde gösterilmektedir ve burada birinci değişken

$$P_{1t} = P_{1,t-1} + \varepsilon_{1t} = P_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \text{ ve ikincisi } P_{2t} = P_{2,t-1} + \varepsilon_{2t} = P_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$$

halini almaktadır. Toplam şoklar ise $P_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+$; $P_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-$; $P_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+$;

$P_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$ şeklindedir (Adıgüzel vd., 2016: 245, Hatemi J ve Roca, 2014:8). Bu

noktadan sonra elde edilen seriler arasındaki kısa-orta ve uzun dönemli nedensellik ilişkisi Frekans Alanı testiyle; $\omega \in (0, \pi)$ için;

$$R(\omega) = \begin{pmatrix} \cos(\omega) & \cos(2\omega) \dots \cos(p\omega) \\ \sin(\omega) & \sin(2\omega) \dots \sin(p\omega) \end{pmatrix}$$

şeklinde ve (2, T-2p) serbestlik derecesiyle F dağılımı üzerinden yapılmaktadır (Bayat, vd., 2014: 35).

4.2. Uygulama Sonuçları - Ampirik Bulgular

Türkiye özelinde ihracat dinamikleri ile ekonomik büyüme arasındaki gelişmenin incelendiği çalışmada uygulanan analizin ampirik bulguları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır. İlk olarak oluşturulan modellerde yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri gösterilmektedir. Ardından bu değişkenlerin birim kök sınamaları ve yapısal kırılmalı birim kök testleri sonuçlarına yer verilmektedir. Devamında modellerin yapısal VAR (SVAR) analizi sonuçları, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması sonuçları sunulmaktadır. Takip eden kısımda da değişkenler arasında araştırılan nedensellik ilişkileri analizlere yer verilmektedir.

4.2.1. Modellerdeki Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

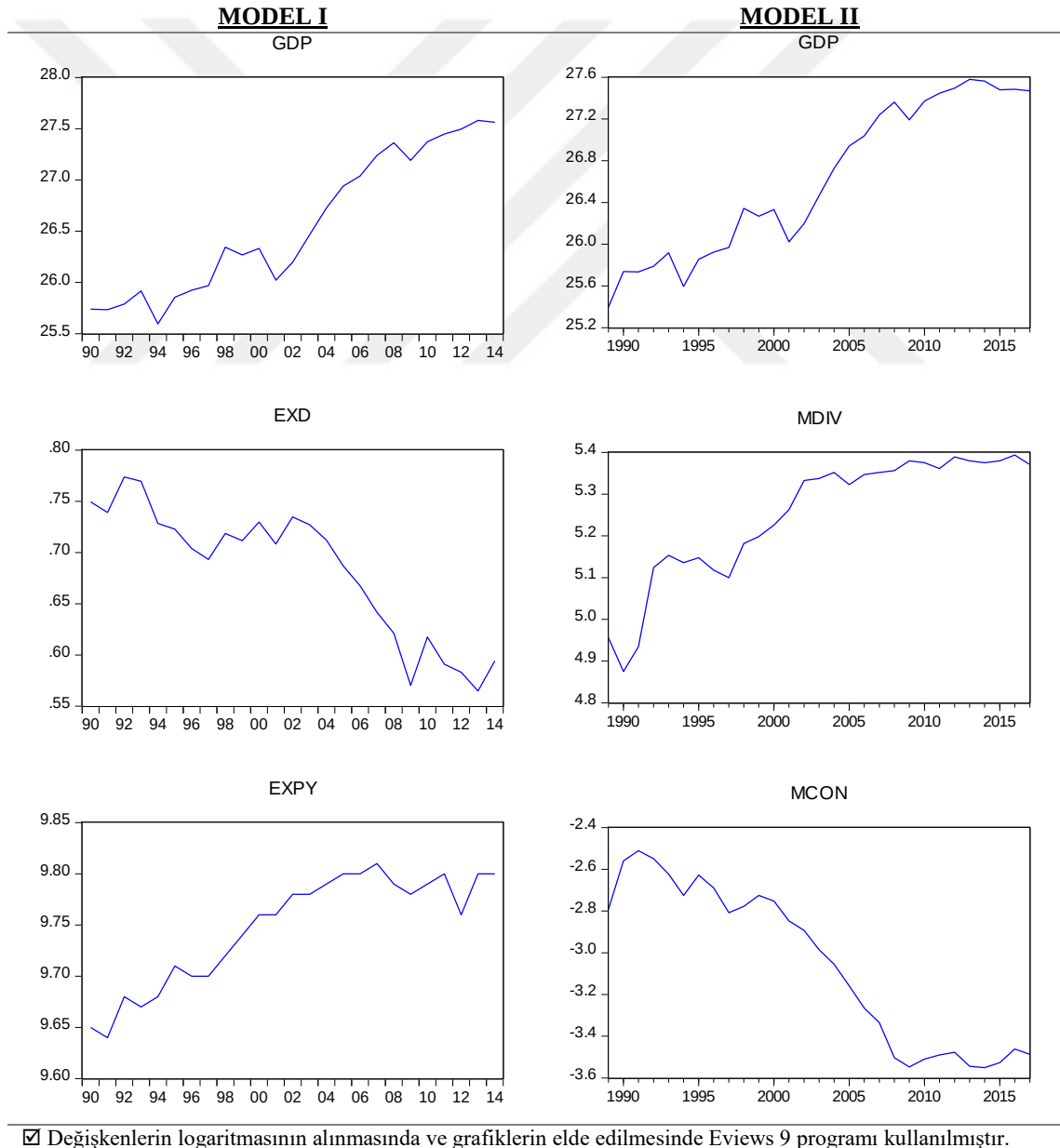
Çalışmada kurulan modeller kısmında belirtildiği gibi ihracat dinamikleri başlığı altında ihracatın ürün ve pazar bazındaki gelişmeleri ele alınmış ve bunların ekonomik büyüme olan ilişkisi incelenmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan modellerden Model I ürün Model II’de pazar açısından ihracat dinamiklerinin ekonomik büyümeye ilişkisini incelemektedir. Model I 1990-2014 yıllarını kapsarken Model II 1989-2017 yıllarını kapsamaktadır. Veri tabanlarının sunduğu gözlem sayısının değişken olmasından dolayı modellerdeki gözlem sayısı ve süresi farklılık göstermektedir. Model I ve Model II’de GSYİH verisi olarak Dünya Bankasının sunduğu cari fiyatlarla GDP verisi kullanılmıştır. Model I’deki ihracat ürün çeşitlendirmesi (EXD) verisi IMF veri tabanından, EXPY verisi de WB-WITS veri tabanından elde edilmiştir. Model II’deki ihracat pazar çeşitlendirmesi (MDIV) ve ihracat pazar yoğunlaşması verileri (MCON) WB-WITS veri tabanından derlenmiştir.

Tablo 6: Model I ve Model II’de Kullanılan Serilere Dair Tanımlayıcı İstatistikler

		Ortalama	Medyan	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Olasılık
Model I	GDP	26.56446	26.34283	0.690158	0.184338	1.474164	2.566768	0.277098
	EXD	0.682391	0.708282	0.064871	-0.54676	1.956503	2.379885	0.304239
	EXPY	9.7476	9.76	0.053873	-0.61253	1.966172	2.676627	0.262288
Model II	GDP	26.61873	26.46570	0.737090	-0.032465	1.436125	2.960320	0.227601
	MDIV	5.248903	5.332719	0.150433	-1.00252	2.979988	4.858182	0.088117
	MCON	-3.06137	-2.98578	0.382517	-0.07821	1.365475	3.257831	0.196142
☑ Serilerin logaritmik halleri kullanılarak elde edilmiştir.								
☑ Eviews 9 programı ile ulaşılmıştır.								

Modellerde yer alan değişkenler çarpıklık (skewness) açısından değerlendirildiğinde Model I’de yer alan GDP verisinin sağa çarpık olduğu, diğer değişkenlerinde sola çarpık olduğu görülmektedir. Model I ve Model II’deki gözlem sayısı değiştiği için iki model içinde GDP verisine ait tanımlayıcı istatistikler, doğal olarak, farklı çıkmaktadır. Basıklık (kurtosis) açısından değişkenler incelendiğinde katsayıların 3’ten küçük olduğu yani normale göre basık olduğu görülmektedir. Çarpıklık ve Basıklık verileri bir arada ele alındığında modellerin asimetrisi negatif ve normale göre basık oldukları görülmektedir (Akal, 2014: 3-15). Model I ve Model II’de yer alan değişkenlerdeki değişimlere dair grafikler aşağıdaki gibidir.

Tablo 7: Modellerde Yer Alan Değişkenlerdeki Gelişimin Grafikler Üzerinden Gösterimi

Değişkenlerin grafiklerine bakıldığında; serilerdeki değişmelerin Türkiye ve Dünya ekonomilerinde yaşanan daralmaların tarihleriyle örtüştüğü dikkat çekmektedir. Örneğin 1994 krizi, 1998 Asya Krizi, 2000-2001 krizleri, 2008 Küresel Finans Krizi ve 2011 Avrupa Borç krizleri gibi yerel ve küresel daralmaların modellerde ele alınan değişkenler üzerinde sapmalara neden oldukları görülebilmektedir. Buradan hareketle Türkiye'nin küresel ekonomik sisteme entegre bir yapıda olduğu yorumuna çıkılabilmektedir.

4.2.2. Modellerdeki Değişkenlerin ADF, PP, LM ve BP Birim Kök Testleri Sonuçları

Çalışmada ilk olarak yapısal VAR analizinin yapılabilmesi için değişkenlerin durağanlığı sınanmıştır. ADF ve PP birim kök testlerine ait sonuçlar aşağıdaki gibidir.

Tablo 8: Augmented Dickey-Fuller (1979) ve Phillips-Perron (1988) Birim Kök Testleri

MODEL I				MODEL II					
Kritik Değerler	Düzey	Sabit	Değişkenler	ADF	PP	Birinci Farklar	Değişkenler	ADF	PP
			GDP	-0.299361	-0.299361	GDP	-5.574972 ^a	-5.574972 ^a	
			EXD	-0.689941	-0.564902	EXD	-5.773658 ^a	-5.760654 ^a	
		EXPY	-1.61482	-2.117296	EXPY	-7.080106 ^a	-7.073398 ^a		
		Sabit + Trend	GDP	-2.702084	-2.690463	GDP	-5.452503 ^a	-5.452503 ^a	
			EXD	-2.305867	-2.313316	EXD	-5.708936 ^a	-5.708936 ^a	
	EXPY		-1.807722	-1.546968	EXPY	-7.692477 ^a	-13.68822 ^a		
	Düzey	Sabit	GDP	-1.229663	-1.229663	GDP	-6.099033 ^a	-6.088343 ^a	
			MDIV	-1.885057	-2.871251	MDIV	-4.857376 ^a	-4.857376 ^a	
			MCON	-0.210505	-0.317286	MCON	-4.994064 ^a	-5.08967 ^a	
Sabit + Trend		GDP	-2.070718	-2.224829	GDP	-5.987775 ^a	-5.976093 ^a		
		MDIV	-1.7328	-1.231036	MDIV	-5.541207 ^a	-5.549315 ^a		
		MCON	-1.57301	-2.946167	MCON	-4.810019 ^a	-4.883508 ^a		
Kritik Değerler	Sabit			Sabit + Trend					
		ADF	PP		ADF	PP			
	1%	-3.737853	-3.689194		-4.394309	-4.323979			
	5%	-2.991878	-2.971853		-3.612199	-3.580623			
	10%	-2.635542	-2.625121		-3.243079	-3.225334			

☑ Gecikme uzunluğu Schwarz kriterlerine göre belirlenmiştir. ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini ifade etmektedir. t istatistikleri MacKinnon (1996) kritik değerleriyle karşılaştırılmıştır.

☑ Seriler logaritmik halde birim kök sınamasına tabii tutulmuştur.

☑ Eviews 9 programı kullanılmıştır.

ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre modellerde ele alınan değişkenlerde birim kök sorunu vardır ve I(1) de değişkenler durağan olmaktadır. Serilerin yapısal kırılmaya sahip olmaları durumunda durağanlık testlerinin tutarsız sonuçlar ortaya

koyabilme potansiyeli olması ve değişkenlerin şoklar karşısındaki tepkilerinin anlaşılması için serilerde çift yapısal kırılma bulan Lee-Strazicich (LM) birim kök testi yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki gibidir.

Tablo 9: Lee-Strazicich (LM) Çift Kırılmalı Yapısal Birim Kök Testleri Sonuçları

		Model AA	Model AA		Model CC	Model CC	
		(t-ist)	Kırılma Tarihleri		(t-ist)	Kırılma Tarihleri	
MODEL I	GDP	-7.0800 ^a	2000	2008	-8.3204 ^a	2006	2011
	EXD	-9.1708 ^a	2001	2009	-11.9324 ^a	2000	2005
	EXPY	-6.8601 ^a	2008	2011	-6.9504 ^a	2000	2008
MODEL II	GDP	-7.5565 ^a	2001	2009	-10.6988 ^a	2000	2007
	MDIV	-4.2214 ^b	2001	2011	-8.6396 ^a	2001	2009
	MCON	-2.4643	2000	2008	-6.5819 ^a	2000	2007

☑ LM testi Model A %1 ve %5 için kritik değerler: -4.54, -3.84 | Model C için: -5.82 ve -5.74

☑ ^a ve ^b işaretleri sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeylerini ifade etmektedir.

☑ Sonuçlar Gauss 2010 programı ile elde edilmiştir ve detaylı gösterimler eklerde mevcuttur.

LM testi sonuçlarına göre seriler yapısal kırılmalarla birlikte birim kök içermektedir. Model AA ve Model CC'deki sonuçlar anlamlı olduğu olduğunda sabit ve trendde kırılmaları verdiği için Model CC'de verilen yapısal kırılma tarihleri dikkate alınmaktadır. Bu durumda Model I için GDP verisinin 2006 ve 2011 yıllarında yapısal kırılmaya uğradıkları görülmektedir. Bu tarihler incelendiğinde 2006 yılının küresel ekonomik krizin hemen öncesinde ve Türkiye'nin yüksek büyüme oranları sergilediği döneme denk geldiği tarih olduğu görülmektedir. 2011 yılı ise Türkiye'nin sosyoekonomik ve siyasal anlamda en ciddi partneri olan AB'de yaşanan borç krizleri ile örtüşmesi dikkat çekmektedir. İhracat ürün çeşitlendirmesi verisinde bulunan yapısal kırılma tarihleri 2000 ve 2005 yıllarıdır. Bu tarihler incelendiğinde; 2000 yılının Türkiye'nin siyasal ve ekonomik anlamda ciddi kırılmalar ve krizler yaşadığı yıllar olduğu, 2005 yılının ise uzun süren kriz ve istikrarsızlık dönemlerinin ardından IMF istikrar politikaları ve siyasal belirsizliklerin giderilmesiyle gelen genişleme dönemine denk gelmektedir. İhracatta ürün sofistikasyonu verisinin 1999 depremi, siyasal istikrarsızlıkları ve 2000-2001 krizlerinin yaşandığı dönem olan 2000 yılında ve küresel finansal krizin yaşandığı 2008 yılında yapısal kırılmaya uğradığı yorumu yapılabilmektedir.

Model II'de yer alan ve Model I'deki GDP verisine göre daha geniş bir gözlem aralığını kapsayan GDP verisindeki yapısal kırılma tarihleri incelendiğinde serinin 2000 ve 2007 tarihlerinde yapısal kırılmaya uğradığı görülmektedir. Önce de açıklandığı üzere

bu tarihler 2000 krizi ve 2007 küresel ekonomik krizin tarihlerine denk gelmesi Türkiye'nin içsel ve dışsal şoklardan etkilendiğini göstermektedir. İhracatta pazar çeşitlendirmesi verisindeki yapısal kırılma tarihleri 2001 ve 2009 yıllarıdır. Bu tarihlerin kriz tarihlerini takip eden yıllar olduğu, yaşanan krizlerin uluslararası ticaretin doğası gereği uzun dönemli anlaşmalar anlaşmalarla yapılması neticesinde krizlerden gecikmeli olarak etkilendiği görülmektedir. Pazar yoğunlaşması verisi incelendiğinde ise yapısal kırılma tarihleri 2000 ve 2007 yıllarıdır. Pazar çeşitlendirmesi verisinin gecikmeli yapısal kırılmaya uğramasına rağmen pazar yoğunlaşmasının diğer değişkenlerin yapısal kırılma tarihleri ile örtüşen tarihler vermesi yoğunlaşma etkisinin önceki yıllara ait güçlü bağlantılara sahip olması kapsamında değerlendirilebilmektedir.

Modellerde yer alan değişkenlerin ayrı ayı birim kök sınamasına tabii tutulmasının devamında modellerin bütüncül olarak yapısal kırılma ilişkisi Bai-Perron testi ile incelenmiştir. Bu doğrultuda kurulan modellerde yer verildiği gibi GDP verisinin bağımlı değişken olarak seçilmesi ve diğer değişkenlerin bağımsız değişkenler olarak ele alınmasıyla modelin yapısal kırılma tarihleri incelenmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre Model I'de 1994, 1998, 2003, 2008 ve 2012 yıllarında yapısal kırılma mevcuttur. 1994 yılı Türkiye kriz tarihinde önemli konuma sahip olan 5 Nisan kararlarının ekonomik işleyişi ciddi bir krize sürüklediği tarihtir. Türkiye'nin uluslararası ticari işlemlerinde kritik öneme sahip olan ve 1996 yılında imzalanan Gümrük Birliği'nin yapısal kırılmaya neden olmaması şaşırtıcı olmakla birlikte 1998 yılı bir taraftan siyasal anlamda 28 Şubat Post-Modern darbesinin yaşandığı diğer taraftan da Asya krizinin Türkiye ekonomisini etkilediği dönemdir.

Tablo 10: Modeller İçin Bai-Perron (2003-2004) Yapısal Kırılma Tarihleri Analizi

	Ölçeklendirilmiş F İst. UDMAX	Ağırlandırılmış F İst. WDMAX	Kritik Değer	Kırılma Tarihleri
Model I GDP-EXD-EXPY	50544.11	94719.38	7.46	5: 1994, 1998, 2003, 2008, 2012
	UDMax statistic*	50544.11		UDMax critical value** 14.23
	WDMMax statistic*	94719.38		WDMMax critical value** 15.59
Model II GDP-MDIV-MCON	756.3990	1168.448	9.05	4: 1995, 2001, 2009, 2013
	UDMax statistic*	756.3990		UDMax critical value** 14.23
	WDMMax statistic*	1168.448		WDMMax critical value** 15.59
☒ Ölçeklendirilmiş ve ağırlıklandırılmış F istatistiği verileri farklılaştığında kırılma tarihleri için ağırlıklandırılmış F istatistiğinin verdiği kırılma sayısı dikkate alınmıştır.				
☒ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.				

2003 yılı Türkiye'nin yaşadığı 2000 ve 2001 krizlerinin ardından siyasi ve ekonomik anlamda yeni bir sayfa açtığı tarihtir. 2008 yılı Küresel Finans Krizini işaret ederken 2012 yılı AB borç krizlerinin ve Arap Ayaklanmalarının yaşandığı döneme geldiği, Türkiye'nin ciddi anlamda talep daralmasıyla karşılaştığı döneme denk geldiği görülmektedir. Model II için elde edilen yapısal kırılma tarihleri incelendiğinde de 1995, 2001, 2009 ve 2013 yıllarında yapısal kırılmaların yaşandığı görülmektedir. Öncelikle bu tarihlerin Model I'deki tarihlere göre büyük oranda bir yıl gecikmeli olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun nedeni daha önce de belirtildiği gibi uluslararası ticaretin doğasında kaynaklı olarak yapılan anlaşmaların birden fazla yılı kapsamasıdır. Tarihler incelendiğinde sadece 2001 yılının Model I'den farklılaştığı görülmektedir. Bunun da 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizler sonrasında IMF istikrar politikaları çerçevesinde döviz kuru sisteminde yapılan değişiklikten kaynaklandığı düşüncesi akıllara gelmektedir.

4.2.3. Model I - SVAR Analizi Sonuçları

İhracat ürün çeşitlendirmesi ile ürün sofistikasyonunun ekonomik büyüme üzerine ilişkisinin yapısal VAR (SVAR) yöntemiyle incelendiği bu bölümde; birim kök sınaması yapılan değişkenlerin farkları alınmış ve yapısal kırılma tarihleri üzerinden kukla değişken oluşturulmuştur. Oluşturulan kukla değişken ve trend değişkeni modele dışsal olarak eklenerek VAR modeli oluşturulmuştur. Oluşturulan VAR modelinin AR kökleri birim çemberi, otokorelasyon ve normallik sınamaları altında gecikme sayısı tespit edilmiş, uzun dönem matrisinin de eklenmesiyle SVAR analizi yapılmıştır. Uzun dönem matrisi ve bu matrisin kapsadığı değişkenler aşağıdaki gibidir.

$$\begin{bmatrix} C(1) & 0 & 0 \\ C(2) & C(4) & 0 \\ C(3) & C(5) & C(6) \end{bmatrix}$$

Model I için uzun dönem matrisinde yer alan; C(1) GDP verisinin kendisi üzerindeki etkisini, C(2) EXD'in GDP üzerindeki etkisini, C(3) EXPY'nin GDP üzerindeki etkisi, C(4) EXD'in kendisi üzerindeki etkisini, C(5) EXPY'nin EXD üzerindeki etkisini ve C(6)'da EXPY'nin kendisi üzerindeki etkisini ifade etmektedir.

Model I için uzun dönem SVAR analizi sonuçları aşağıdaki gibidir. SVAR analizi dengeli (just-identified) oluşmuştur ve C(1...6) ilişkileri %1 ve %5 anlam düzeyindedir. SVAR analizinde katsayıların nicel anlamda yorumlanmasına olanak bulunmamaktadır. Bununla birlikte değişkenlerin anlam düzeyi ve aldıkları işaretler incelenebilmektedir. Tablo üzerinden bakıldığında EXD ve EXPY verilerinin GDP üzerindeki etkisini gösteren C(2) ve C(3)'ün negatif işarete sahip olduğu, diğer katsayıların ise pozitif işarete sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 11: Model I SVAR Analizi Sonuçları

(Structural VAR Estimates - Structural VAR is just-identified)				
	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C(1)	0.263851	0.039777	6.633250	0.0000 ^a
C(2)	-0.019886	0.005549	-3.583838	0.0003 ^a
C(3)	-0.004501	0.001780	-2.528402	0.0115 ^b
C(4)	0.021900	0.003302	6.633250	0.0000 ^a
C(5)	0.003976	0.001533	2.594340	0.0095 ^a
C(6)	0.006616	0.000997	6.633250	0.0000 ^a
Log likelihood	123.2072			
☒ Değişkenler logaritmik halde ve birinci farklarında analize dâhil edilmiştir.				
☒ ^a ve ^b işaretleri sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeylerini ifade etmektedir.				
☒ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.				

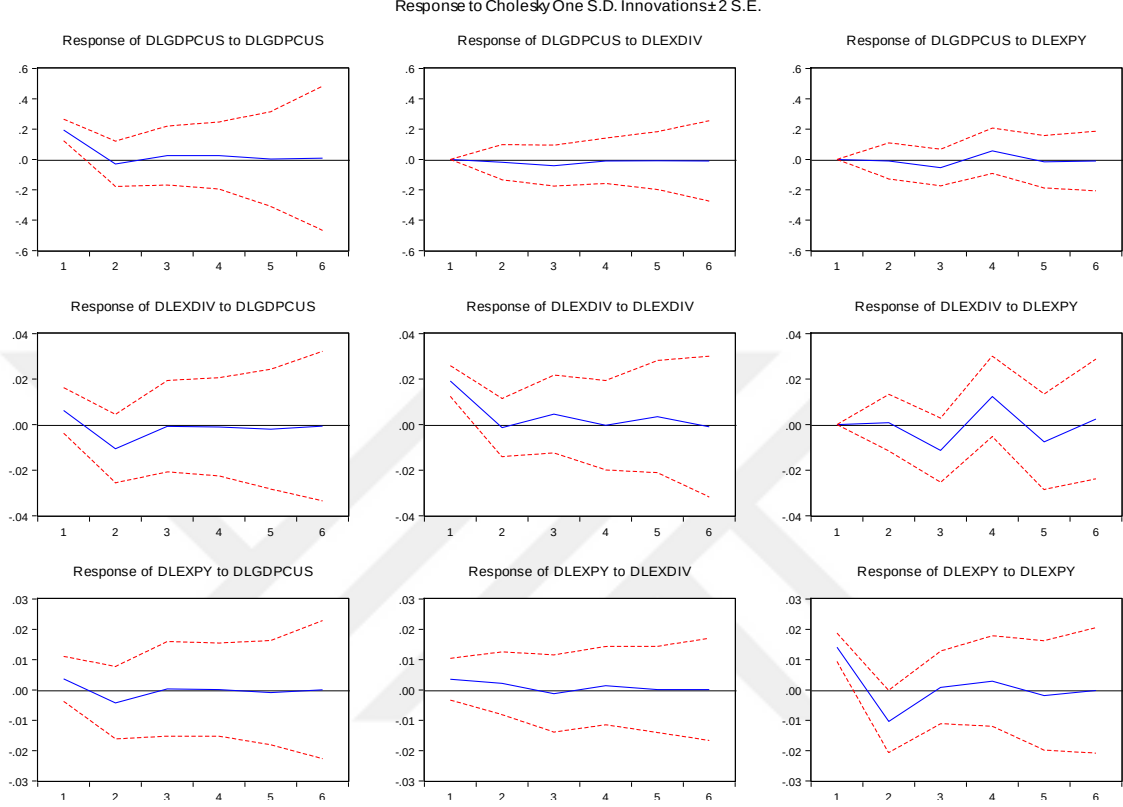
C(2) katsayısı üzerinden incelenen EXD→GDP ilişkisinde EXD verisinin çeşitlenme düzeyi arttıkça azaldığı düşünüldüğünde ilişkinin ters olarak yorumlanması gerekmektedir. Bu durumda uzun dönemde ihracat ürün çeşitlendirmesi arttıkça (Theil endeksine göre hesaplanan EXD verisi düştükçe) GDP artmaktadır. EXPY verisi içinse böyle bir yorum kabiliyeti sunulmamakta, sofistikasyon düzeyi ile GDP arasında negatif ilişkinin negatif işarete sahip olan C(3) katsayısıyla belirtilmektedir.

Sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde; ihracatta ürün çeşitlendirmesinin milli gelirde artışa neden olduğu, buna karşılık ürün sofistikasyonunun milli gelirde düşüşe neden olduğu görülmektedir. Ürün çeşitlendirmesi ve sofistikasyonu verilerinin kendilerinden pozitif etkileniyor olmaları dikkat çekerken, sofistikasyondan çeşitlendirmeye doğru ilişkinin pozitif olması göze çarpmaktadır. Buna göre sofistikasyon düzeyindeki artış çeşitlendirmeyi azaltmaktadır.

Model I için SVAR analizi etki tepki fonksiyonları incelendiğinde GDP verisinin kendisinden kaynaklı bir şok karşısında üçüncü dönemde dengeye geldiği, GDP'deki bir şok karşısında EXD'in tepkisinin önce artış sonra azalış olarak gerçekleştiği ve üçüncü

dönemde dengeye ulaştığı görülmektedir. Benzer durum EXPY için de geçerlidir. EXD verisi kendisinde meydana gelen şoklara tepkisi azalan şekilde olmakla birlikte dalgalı bir seyir izlemektedir.

Grafik 38: Model I SVAR Analizi - Etki Tepki Fonksiyonları Grafik Gösterimi

☒ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

EXD'deki şoklara EXPY'nin tepkisi ise oldukça dar bir bantta gerçekleşmekte ve önce azalıp sonra artarak beşinci dönemde dengeye ulaşmaktadır. Son olarak EXPY verisi kendisinden kaynaklı şoklara karşı ikinci döneme kadar azalan sonra artan ve yine azalan bir tepki vermekte, dengeye gelmesi altıncı döneme kadar devam etmektedir.

Değişkenlerin birbirleriyle ilişkisi SVAR analizi kapsamında Varyans Ayırıştırması yöntemiyle incelenebilmektedir. SVAR analizinde katsayıların yorumlanabiliyor olmasının getirdiği yorum kabiliyeti sayesinde değişkenlerin dönemler arasındaki belirleyicilik düzeyleri ve bunun değişimi incelenebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Model I için SVAR analizi varyans ayırıştırması sonuçları aşağıdaki tablodaki gibi oluşmaktadır.

GDP verisinin varyans ayrıştırması sonuçlarına göre; GDP verisi başlangıç durumunda tamamen kendisinden etkilenebilmektedir. İkinci ve üçüncü döneme ait katsayılar incelendiğinde EXD ve EXPY verilerinin GDP verisi üzerindeki belirleyiciliğinin artmaya başladığı görülmektedir. Beşinci döneme gelindiğinde GDP verisi üzerinde EXD'in etkisi %4.40 ve EXPY'nin etkisi %13.45 olmaktadır. Onuncu dönem için bakıldığında ise EXD'in etkisi %4.62 olurken EXPY'nin etkisi %14.05 olmaktadır. Bu durum GDP üzerinde EXD ve EXPY verilerinin önemli ölçüde etkili olduklarını göstermektedir. EXD verisi için varyans ayrıştırması incelendiğinde ihracatta ürün çeşitlendirmesinin başlangıç durumunda %90.37 oranında kendisinden, %9.63 oranında da GDP verisinden etkilendiği görülmektedir.

Tablo 12: Model I SVAR Analizi - Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Period	GDP Verisinin Varyans Ayrıştırması				EXD Verisinin Varyans Ayrıştırması				EXPY Verisinin Varyans Ayrıştırması			
	S.E.	GDP	EXD	EXPY	S.E.	GDP	EXD	EXPY	S.E.	GDP	EXD	EXPY
1	0.19	100.00	0.00	0.00	0.02	9.63	90.37	0.00	0.01	5.88	5.49	88.62
		(0.00)	(0.00)	(0.00)		(12.11)	(12.11)	(0.00)		(10.38)	(9.38)	(12.92)
2	0.20	98.89	0.86	0.25	0.02	28.98	70.89	0.13	0.02	8.85	4.78	86.36
		(10.13)	(7.52)	(7.16)		(17.19)	(17.16)	(6.38)		(13.69)	(9.25)	(15.51)
3	0.21	88.75	4.48	6.77	0.03	22.59	58.27	19.15	0.02	8.83	5.16	86.01
		(13.26)	(10.09)	(10.66)		(15.78)	(15.23)	(13.14)		(14.59)	(10.84)	(16.69)
4	0.22	82.71	4.29	13.01	0.03	18.47	47.33	34.20	0.02	8.58	5.54	85.88
		(15.43)	(10.77)	(13.27)		(15.21)	(15.49)	(15.89)		(14.98)	(11.96)	(17.67)
5	0.22	82.15	4.40	13.45	0.03	17.41	44.79	37.80	0.02	8.71	5.48	85.82
		(16.46)	(12.02)	(13.87)		(15.38)	(15.88)	(16.56)		(15.27)	(12.57)	(18.32)
6	0.22	81.84	4.56	13.60	0.03	17.32	44.52	38.17	0.02	8.70	5.48	85.81
		(17.21)	(12.74)	(14.10)		(15.74)	(16.20)	(16.61)		(15.46)	(13.15)	(18.77)
7	0.22	81.44	4.59	13.97	0.03	17.27	44.67	38.06	0.02	8.69	5.47	85.84
		(18.01)	(13.45)	(14.65)		(16.21)	(16.69)	(17.04)		(15.72)	(13.70)	(19.19)
8	0.22	81.37	4.59	14.05	0.03	17.30	44.65	38.05	0.02	8.68	5.48	85.84
		(18.66)	(14.14)	(15.18)		(16.62)	(17.05)	(17.51)		(16.06)	(14.39)	(19.74)
9	0.22	81.34	4.62	14.04	0.03	17.29	44.64	38.07	0.02	8.68	5.48	85.84
		(19.26)	(14.76)	(15.71)		(17.02)	(17.41)	(17.96)		(16.41)	(14.93)	(20.21)
10	0.22	81.34	4.62	14.05	0.03	17.28	44.61	38.11	0.02	8.68	5.48	85.84
		(19.86)	(15.35)	(16.16)		(17.34)	(17.68)	(18.27)		(16.72)	(15.50)	(20.69)

☑ Cholesky Sıralaması: DLGDPCUS DLEXDIV DLEXPY şeklindedir. Katsayılar üste yuvarlanarak verilmiştir.

☑ Standard Hatalar (S. E) : Monte Carlo (10000 repetitions) ile bulunmuştur.

☑ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

İkinci dönemde EXD verisi üzerinde GDP'nin etkisi %28.98'e ulaşırken EXPY'nin etkisi %0.13 gibi oldukça kısıtlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Üçüncü dönemden GDP'nin etkisi %22.59'a düşmekte ve EXPY'nin etkisi %19,15'e yükselmektedir. Beşinci döneme gelindiğinde EXD üzerinde GDP'nin etkisi %17.41

düzeyinde dengelenmeye başladığı görülürken, EXPY'nin belirleyiciliğinin %37.80 düzeyine çıktığı dikkat çekmektedir. Onuncu dönem için katsayılar incelendiğinde ise EXD verisinin kendisini sadece %44.61 üzerindeki belirlediğini, GDP'nin EXD üzerindeki belirleyiciliğinin %17.28 olarak gerçekleştiği ve EXPY'nin etki düzeyinin %38.11'e çıktığı görülmektedir.

EXPY verisinin varyans ayrıştırması sonuçları incelendiğinde; başlangıç durumunda EXPY kendisinden %88.62, GDP'den %5.88 ve EXD'den %5.49 düzeyinde etkilenmektedir. İkinci dönemde GDP'nin etkisi %8.85'e çıkarken EXD'in etkisi %4.78'e düşmektedir. Beşinci dönemden itibaren GDP'nin EXPY üzerindeki etkisi %8.7'ler dolayında ve EXD'in etkisi de %5.48 dolayında stabil bir hal aldığı, onuncu dönem sonunda EXPY verisinin kendisi %85.84 düzeyinde etkilemeye devam ettiği görülmektedir.

4.2.4. Model II - SVAR Analizi Sonuçları

İhracat dinamikleri kapsamında pazar merkezli oluşturulan ikinci modelin uzun dönem SVAR analizi sonuçları aşağıdaki gibidir. Oluşturulan Model II dengelidir (just-identified) ve katsayılarından (C) sadece C(5) anlamlı güven aralığında yer almamaktadır, diğer katsayılar %1 anlam düzeyindedir.

Tablo 13: Model II SVAR Analizi Sonuçları

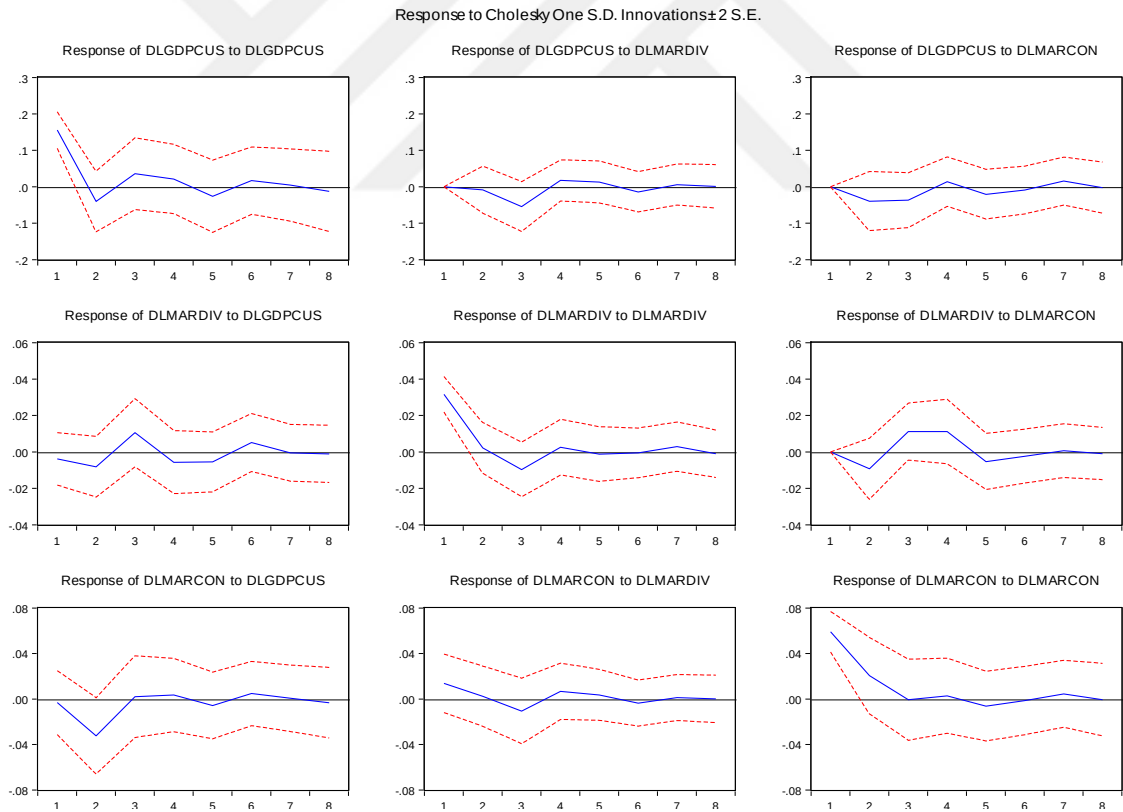
(Structural VAR Estimates - Structural VAR is just-identified)				
	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C(1)	0.184456	0.025579	7.211103	0.0000 ^a
C(2)	-0.016103	0.005099	-3.157988	0.0016 ^a
C(3)	-0.064833	0.013950	-4.647605	0.0000 ^a
C(4)	0.023375	0.003242	7.211103	0.0000 ^a
C(5)	0.001901	0.010663	0.178278	0.8585
C(6)	0.054353	0.007537	7.211103	0.0000 ^a
Log likelihood	101.0276			
☒ Değişkenler logaritmik halde ve birinci farklarında analize dâhil edilmiştir.				
☒ ^a ve ^b işaretleri sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeylerini ifade etmektedir.				
☒ EvIEWS 9 programıyla ulaşılmıştır.				

SVAR katsayıları incelendiğinde C(2) ve C(3) katsayılarının negatif işaret aldıkları, diğer bir ifadeyle MDIV ve MCON verilerinin GDP ile ters ilişkide oldukları görülmektedir. C(4) ve C(6) incelendiğinde MDIV ve MCON'un kendilerinden etkileniyor olmaları dikkat çekerken, C(4) katsayısının anlam düzeyi incelendiğinde iki değişkenin birbirleriyle anlamlı ilişkide olmadıkları görülmektedir.

SVAR modelinden elde edilen etki-tepki fonksiyonları incelendiğinde GDP verisindeki bir şokun kendisi üzerinde ikinci dönemde azalmaya, üçüncü ve dördüncü dönemde artışa neden olduğu ve sonraki dönemlerde azalan bir bantta dalgalanmaya devam ettiği görülmektedir. GDP’de meydana gelen bir şoka MDIV’in tepkisi ise ikinci döneme kadar azalma yönünde olurken üçüncü dönemde artışa ve devamında dördüncü ve beşinci dönemlerde yine azalışa neden olduğu ve altıncı dönemde bir artışın ardından yedinci dönemde dengeye geldiği görülmektedir.

GDP’deki bir şoka MCON’un verdiği tepki incelendiğinde MCON’un ilk olarak azalttığı ve üçüncü dönemden itibaren dar bir bantta dalgalanarak dengeye geldiği gözlemlenmektedir. GDP’deki şoklara MDIV ve MCON’un verdiği tepkiler kıyaslandığında MDIV’in daha geniş dalga boyuna sahip bir şekilde tepkime verdiği ve dengeye daha geç ulaştığı görülmektedir.

Grafik 39: Model II SVAR Analizi - Etki Tepki Fonksiyonları Grafik Gösterimi

☒ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

MDIV’in kendisinde meydana gelen şoka verdiği tepki ise üçüncü döneme kadar azalma ve dördüncü dönemden itibaren dengeye yönelme şeklinde gerçekleşmektedir.

MDIV'deki şoka MCON'un tepkisi ise üçüncü döneme kadar azalış sonrasında dördüncü ve beşinci dönemde artış ve nihayet altıncı dönem itibariyle dengeye yönelik şeklindedir. MCON'un kendisinden kaynaklı şoklara verdiği tepki ise dördüncü döneme kadar azalış ve sonrasında dar bir bantta dalgalanmaya yöneliktir. Bu durum MDIV'in kendisinden kaynaklı şoklara verdikleri tepkilere kıyasla incelendiğinde MCON'un daha hızlı bir şekilde ve daha dar bir bantta dalgalanma gösteren tepkiler verdiği görülmektedir.

Model II için SVAR analizi varyans ayrıştırması sonuçları incelendiğinde değişkenlerin birbirleri üzerindeki yüzde olarak etkileri irdelenebilmektedir. Aşağıdaki tablo incelendiğinde GDP verisinin varyans ayrıştırması sonuçlarına göre birinci dönemde GDP verisi tamamen kendisinden etkilemektedir ve MDIV ve MCON verileri ikinci dönemden itibaren GDP'ye etki etmeye başlamaktadır. Üçüncü dönemde MDIV ve MCON'un GDP üzerindeki belirleyiciliği sırasıyla %9,22 ve %8,88'dir. Beşinci dönemde MDIV'in etkisi %9,97 olurken MCON'un etkisi %10,09 olarak gerçekleşmektedir. Onuncu dönem incelendiğinde ise MDIV ve MCON'un GDP üzerindeki etkisi %10,43 ve %10,73 olmaktadır.

Tablo 14: Model II SVAR Analizi - Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Period	GDP Verisinin Varyans Ayrıştırması				MDIV Verisinin Varyans Ayrıştırması				MCON Verisinin Varyans Ayrıştırması			
	S.E.	GDP	MDIV	MCON	S.E.	GDP	MDIV	MCON	S.E.	GDP	MDIV	MCON
1	0.16	100.00	0.00	0.00	0.03	1.44	98.56	0.00	0.06	0.26	5.03	94.70
		(0.00)	(0.00)	(0.00)		(6.84)	(6.84)	(0.00)		(5.65)	(8.50)	(9.85)
2	0.17	94.05	0.25	5.69	0.03	6.94	85.82	7.24	0.07	20.53	3.70	75.77
		(10.06)	(4.03)	(9.01)		(10.59)	(12.74)	(9.71)		(13.74)	(7.52)	(13.96)
3	0.18	81.90	9.22	8.88	0.04	12.81	73.29	13.90	0.07	20.15	5.77	74.09
		(12.06)	(8.30)	(8.78)		(12.18)	(13.41)	(11.00)		(13.33)	(8.29)	(13.81)
4	0.18	80.95	9.84	9.21	0.04	13.48	66.49	20.03	0.07	20.12	6.54	73.33
		(12.39)	(8.33)	(8.95)		(11.86)	(14.08)	(12.29)		(13.18)	(8.41)	(14.05)
5	0.188	79.94	9.97	10.09	0.04	14.78	64.25	20.97	0.07	20.41	6.67	72.91
		(13.03)	(8.33)	(9.53)		(12.09)	(14.36)	(12.20)		(13.47)	(8.57)	(14.41)
6	0.19	79.47	10.37	10.16	0.04	16.01	63.09	20.90	0.07	20.68	6.88	72.44
		(13.53)	(8.68)	(9.76)		(12.45)	(14.61)	(12.28)		(13.61)	(8.66)	(14.63)
7	0.19	78.88	10.38	10.74	0.04	15.95	63.24	20.82	0.07	20.61	6.88	72.52
		(13.78)	(8.74)	(9.93)		(12.63)	(14.77)	(12.38)		(13.67)	(8.75)	(14.73)
8	0.19	78.95	10.34	10.71	0.04	15.98	63.18	20.83	0.07	20.76	6.86	72.38
		(14.01)	(8.82)	(10.15)		(12.83)	(14.96)	(12.49)		(13.91)	(8.83)	(14.98)
9	0.19	78.89	10.39	10.71	0.04	16.07	63.07	20.86	0.07	20.78	6.88	72.33
		(14.26)	(8.97)	(10.32)		(13.02)	(15.16)	(12.59)		(14.04)	(8.92)	(15.16)
10	0.19	78.84	10.43	10.73	0.04	16.10	63.04	20.86	0.07	20.78	6.90	72.32
		(14.44)	(9.07)	(10.44)		(13.21)	(15.32)	(12.66)		(14.13)	(8.99)	(15.30)

☑ Cholesky Sıralaması: DLGDPUS DLMCON şeklinde. Katsayılar üste yuvarlanarak verilmiştir.

☑ Standard Hatalar (S. E) : Monte Carlo (10000 repetitions) ile bulunmuştur.

☑ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

MDIV verisinin varyans ayrıştırması sonuçları değerlendirildiğinde başlangıç durumunda GDP'nin MDIV üzerinde %1,44 düzeyinde etkisinin olduğu, MCON'un ise etkisinin olmadığı görülmektedir. Üçüncü döneme gelindiğinde GDP'nin MDIV üzerindeki etkisi %12,81 olurken, MCON'un etkisi %13,90'a çıkmaktadır. Beşinci dönemde MDIV'e GDP'nin ve MCON'un etkisi sırasıyla %14,78 ve %20,97'ye çıkmaktadır ve bu belirleyicilik düzeyleri onuncu dönemde %16,10 ve %20,86 halini almaktadır. MCON verisi incelendiğinde de GDP ve MDIV'in belirleyicilik düzeylerinin başlangıçta sırasıyla %0,26 ve %5,03 olduğu, beşinci dönemde %20,41 ve %6,67 olduğu ve onuncu dönemde de %20,78 ve %6,90 düzeyinde etkili oldukları görülmektedir.

4.2.5. Nedensellik İlişkileri İçin Tanımlayıcı İstatistikler

Model I ve Model II için uygulanan yapısal VAR analizinden sonra modellerde ele alınan değişkenlerin birbirleriyle olan nedensellik ilişkileri incelenmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak değişkenlere dair tanımlayıcı istatistiklere yer verilmektedir.

Tablo 15: Nedensellik analizlerinde kullanılan serilere dair tanımlayıcı istatistikler

	Ortalama	Medyan	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Olasılık	Gözlem Sayısı
GDP	25.35885	25.23251	1.369317	-0.060465	1.994197	2.266334	0.322012	53
EXD	0.868828	0.728798	0.252359	0.611881	1.753598	6.737875	0.034426	53
EXPY	9.750741	9.78	0.052982	-0.73477	2.122563	3.29565	0.192468	27
MDIV	192.3448	207	26.87042	-0.80214	2.455377	3.468331	0.176547	29
MCON	0.050152	0.0505	0.018352	0.149411	1.511033	2.786802	0.24823	29

☑ Seriler logaritmik halleriyle incelenmiştir.

☑ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

Nedensellik ilişkilerinin analizinde değişkenler daha sağlıklı sonuç elde edebilmek adına mümkün olan en geniş zaman aralığında ele alınmıştır. Örneğin GDP→EXD sorgusu 1962 – 2014 yılları için, GDP→MCON ilişkisi de 1989-2017 yılları için sorgulanmıştır. En geniş gözlem aralığı için elde edilen tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde ihracat ürün çeşitlendirmesi ve pazar yoğunlaşması serilerinin sağa, diğer serilerin ise sola çarpık olduğu görülmektedir. Basıklık açısından bakıldığında ise serilerin normale göre basık oldukları dikkat çekmektedir. Çarpıklık ve basıklık bir arada ele alındığında EXD ve MCON verileri asimetrisi pozitif ve normale göre basık ve diğer veriler ise asimetrisi negatif ve normale göre basık olarak tanımlanmaktadır (Akal, 2014:3-15).

4.2.6. Modellerdeki Değişkenlerin ADF ve PP Birim Kök Testleri Sonuçları

Nedensellik ilişkisi incelenen değişkenlere birim kök sınaması yapıldığında değişkenlerin birinci farkta durağan I(1) oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 16: Augmented Dickey-Fuller – ADF ve Phillips-Perron – PP Birim Kök Testleri Sonuçları

		Değişkenler				ADF		PP		Değişkenler				ADF		PP																																															
Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																														
																		Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																			
																													GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																									
																																							GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON															
																																																	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON					
	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP		EXD	EXPY	MDIV	MCON																																																				
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV		MCON	Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
GDP							EXD																																																								
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		GDP		EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
Düze y		Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
	GDP								EXD																																																						
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
GDP								EXD																																																							
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
Düze y		Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
	GDP								EXD																																																						
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
GDP								EXD																																																							
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
Düze y		Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
	GDP								EXD																																																						
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
GDP								EXD																																																							
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
Düze y		Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
	GDP								EXD																																																						
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
GDP								EXD																																																							
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
Düze y		Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
	GDP								EXD																																																						
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
GDP								EXD																																																							
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
Düze y		Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	Birinci Farklar		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON													
																																																			GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY
	GDP								EXD																																																						
		GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP			EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																													
	Düze y	Sabit	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON		Birinci Farklar	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																																												
																				Sabit + Trend	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON																												
																																				GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD	EXPY	MDIV	MCON	GDP	EXD																

4.2.7. Modellerdeki Değişkenlerin Lee-Strazicich Testi Sonuçları

Nedensellik ilişkilerine bakılan değişkenlere Lee-Strazicich çift yapısal kırılmalı birim kök testi yapıldığında serilerin Model AA ve Model CC’de anlamlı yapısal kırılma tarihlerine sahip oldukları görülmektedir. Önceki ilgili bölümde de belirtildiği gibi iki modelinde anlamlı sonuç vermesi durumunda sabitte ve trendde kırılmayı verdiği için Model CC’nin sunduğu sonuçlar değerlendirmeye tabii tutulmaktadır.

Tablo 17: Lee-Strazicich (LM) Çift Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

	Model AA		Model CC	
	(t-ist)	Kırılma Zamanları	(t-ist)	Kırılma Zamanları
GDP	-3.9636 ^b	1978 1981	-5.2273 ^c	1979 2005
EXD	-2.7532	1979 1981	-5.7000 ^b	1983 2006
EXPY	-6.2642 ^a	2001 2006	-7.3485 ^a	2002 2010
MDIV	-3.8793 ^b	2010 2012	-8.2236 ^a	2000 2008
MCON	-2.1545	1999 2013	-5.2640 ^c	1999 2002
☒ %1, %5 ve %10 için kritik değerler: Model AA -4.54, -3.84, -3,50 & Model CC: -5.82, -5.28 ve -4,98’dir. ☒ ^a , ^b ve ^c sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini ifade etmektedir. ☒ Sonuçlar Gauss 2010 programıyla elde edilmiştir.				

Lee-Strazicich çift yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları incelendiğinde serilerin birim kök içerdikleri görülmekle birlikte yapısal kırılmaların farklı dönemlere denk geldiği görülmektedir. Değişkenlerdeki yapısal kırılma tarihlerine sırasıyla bakıldığında Türkiye ekonomisindeki yapısal değişmelere tarihler aşağıdaki gibi betimlenebilmektedir:

GDP: Sabitte ve trendde anlamlı yapısal kırılmaları veren Model CC'ye göre yapısal kırılma tarihleri 1979 ve 2005 yıllarını işaret etmektedir. 1979 yılının Türkiye'de siyasal ve ekonomik anlamda belirsizliğin en yüksek olduğu dönemlerden biri olduğu düşünüldüğünde yapısal dönüşümün yaşandığı 1980 öncesi önemli bir tarih olduğu düşünülebilir. 2005 yılı ise Türkiye'nin gelişim sürecini hızlandırdığı bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönemde Türkiye bir taraftan AB ile olan münasebetlerini genişletmiş, ekonomik anlamda reformları hızlandırmaya gayret göstermiştir.

EXD: İhracatta ürün çeşitlendirmesi verisi Model CC'ye göre 1983 ve 2006 yıllarında yapısal kırılmaya uğramaktadır. Bu tarihlerden 1983 incelendiğinde Türkiye'nin 1980'de benimsediği ancak 12 Eylül Askeri Darbesi nedeniyle yaklaşık iki yıl askıda kalan dışa açık büyüme modelinden kaynaklandığı düşünülebilmektedir. 2006 yılı ise Türkiye'nin uluslararası alanda hızla genişlediği, Afrika'ya açıldığı, AB ile ilişkilerinin oldukça hızlı bir şekilde geliştiği bir döneme karşılık gelmektedir.

EXPY: İhracatta ürün sofistikasyonu verisi 2002 ve 2010 yıllarında anlamlı yapısal kırılmaya uğramaktadır. Bunlardan 2002 yılı incelendiğinde Türkiye'nin ardı ardına gelen 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri sonrasında IMF ile yaptığı Stand-By anlaşması ve uzun yıllar süren siyasal istikrarsızlığın ardından gelen tek parti iktidarının sağlandığı tarihe denk geldiği görülmektedir. 2010 yılı ise 2008 Küresel Ekonomik Krizi'nin etkisini hissettirdiği, AB Borç Krizlerinin yaşanmaya başlandığı ve Türkiye'nin bir taraftan orta gelir tuzağını aşma diğer taraftan da ileri teknoloji ürünlerine odaklanma stratejilerine yoğunlaştığı dönem olduğu görülmektedir.

MDIV: İhracatta pazar çeşitlendirmesi verisinin 2000 ve 2008 yıllarında yapısal kırılmaya uğradığı görülmektedir. Bu tarihlerden ilki Türkiye'nin içsel nedenlerle ekonomik açıdan darboğazda olduğu döneme denk gelirken ikincisi küresel ekonomik türbülansın yaşandığı döneme denk gelmektedir. 2000 yılındaki yapısal kırılma ihracatta pazar çeşitlendirmesinin yaşanan ekonomik daralma döneminden etkilendiğini şeklinde

yorumlanabilmektedir. 2008 yılındaki yapısal kırılma ise küresel kriz döneminde artan belirsizlikler nedeniyle dış pazarlardaki daralmadan kaynaklı olarak okunabilmektedir.

MCON: Model CC'ye göre ihracat pazar yoğunlaşması verisinde %10 anlam düzeyinde ortaya çıkan yapısal kırılma 1999 ve 2002 yıllarında gerçekleşmiştir. İlk yapısal kırılmanın 1999 yılında yaşanan siyasal ve ekonomik sıkıntılara ilave olarak Türkiye'nin üretim üssü konumundaki Marmara bölgesinde yaşanan depremin etkisi önemli görülmektedir. 2002 yılı ise Türkiye'nin yoğun olarak ihracat yaptığı AB'ye siyasal anlamda sağlanan istikrar ortamının da etkisiyle daha yoğun biçimde ihracat yapmaya başladığı düşüncesi şekillenmektedir.

4.2.8. Modellerdeki Değişkenlerin Bai-Perron Testi Sonuçları

Modellerde yer alan değişkenlerdeki yapısal kırılma tarihleri belirlendikten sonra, yapılacak olan nedensellik sorgulamalarında ele alınan değişkenlerin bağımlı ve bağımsız halde seçilmesiyle aralarındaki ilişkinin yapısal kırılma tarihlerini veren Bai-Perron testi yapılmış, aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 18: Bai-Perron (2003-2004) Çok Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

	Ölçeklendirilmiş F İstatistiği UDMAX	Ağırlandırılmış F İstatistiği WDMAX	Kritik Değer	Kırılma Tarihleri
GDP→EXD	428.1848 (1)	428.1848 (1)	11.47	1: 1998
EXD→GDP	522.7731 (1)	606.2989 (2)	9.75	2: 1971, 1981
GDP→EXPY	288.7090 (4)	460.5692 (4)	7.19	4: 1998, 2003, 2008, 2012
EXPY→GDP	91.11838 (5)	178.6543 (5)	5.85	5: 1994, 2000, 2004, 2008, 2012
EXD→EXPY	543.0627 (4)	866.3324 (4)	7.19	4: 1994, 2002, 2008, 2011
EXPY→EXD	972.2615 (5)	1906.297 (5)	5.85	5: 1993, 1996, 1999, 2002, 2008
GDP→MDIV	73.15391 (1)	73.15391 (1)	11.47	1: 2005
MDIV→GDP	57.79824 (1)	85.07940 (4)	7.19	4: 1993, 1998, 2002, 2009
GDP→MCON	130.7642 (5)	256.3873 (5)	5.85	5: 1993, 1997, 2002, 2008, 2013
MCON→GDP	558.7337 (5)	1095.500 (5)	5.85	5: 1993, 1997, 2001, 2008, 2013
MDIV→MCON	99.59847 (3)	154.0460 (4)	7.19	4: 1993, 1998, 2002, 2009
MCON→MDIV	104.5535 (1)	178.8937 (5)	5.85	5: 1993, 1997, 2001, 2005, 2010
EXD→MDIV	150.9084 (5)	295.8837 (5)	5.85	5: 1994, 1998, 2002, 2005, 2011
MDIV→EXD	261.3237 (3)	358.5386 (3)	8.36	3: 1993, 1998, 2002
EXD→MCON	81.16798 (4)	129.4849 (4)	7.19	4: 1994, 2002, 2008, 2011
MCON→EXD	131.4030 (3)	180.2862 (3)	8.36	3: 1993, 2002, 2008
EXPY→MDIV	63.67350 (1)	63.67350 (1)	11.47	1: 1995
MDIV→EXPY	81.17524 (4)	135.7920 (5)	5.85	5: 1993, 1996, 1999, 2002, 2009
EXPY→MCON	127.5172 (5)	250.0210 (5)	5.85	5: 1994, 1997, 2000, 2008, 2012
MCON→EXPY	278.6897 (2)	372.5019 (5)	5.85	5: 1994, 1997, 2001, 2004, 2008

☑ Ölçeklendirilmiş ve ağırlıklandırılmış F istatistiği verileri farklılaştığında kırılma tarihleri için ağırlıklandırılmış F istatistiğinin verdiği kırılma sayısı dikkate alınmıştır.

☑ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda her değişkenin kırılma tarihlerini açıklamak yerine kırılma tarihlerini belirli gruplar halinde incelemek daha kapsayıcı bilgi sunabilmektedir. Bu açıdan değişkenler arasındaki ilişkilerin genel olarak; 1993-1994-1995 yıllarında, 1996-1997-1998 yıllarında, 2000-2001-2002 yıllarında, 2008-2009 yıllarında ve son olarak 2011-2012-2013 yıllarında kırılmalara sahip oldukları görülmektedir. 1993-1994-1995 tarihleri; Türkiye ekonomisinde yaşanan en ciddi krizlerden olan 1994 krizinin öncesi ve sonrasına karşılık gelmektedir. 1996-1997-1998 tarihleri; Türkiye'nin siyasal anlamda çalkantılı yıllarını temsil etmesinin yanı sıra 1997 Asya Krizi'nin Türkiye ekonomisine yansıdığı yıllar olarak görülmektedir. 2000-2001-2002 tarihleri; ardı ardına gelen 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerinin yaşandığı, ekonomik krizin yanı sıra siyasal belirsizliğin ciddi sorunlara neden olduğu yıllar olarak kayıtlarda yer almaktadır. 2008-2009 yılları Küresel ekonomik krizin yaşandığı, küresel anlamda belirsizlik dalgasının hızla yayıldığı ve ekonomik ilişkilerin sekteye uğradığı yıllardır. Bu yıllarda analize dâhil edilen değişkenlerin yarısından fazlasının yapısal kırılmaya maruz kaldığı dikkat çekmektedir. 2011-2012-2013 tarihleri; Küresel finans krizinin ardından Türkiye'nin bir numaralı ticari paydaşı konumunda olan AB'de yaşanan borç krizlerinin Türkiye ekonomisinde ortaya çıkardığı yapısal kırılmaları işaret etmektedir. Çalışmada diğer değişkenlere nazaran daha geniş bir zaman dilimine sahip olan GDP ve EXD ilişkisinde önceki satırlarda belirtilen tarih gruplandırmalarının dışında 1971 ve 1981 yıllarında yapısal kırılmaların var olduğu dikkat çekmektedir. 1971 yılındaki gelişmelere bakıldığında bu tarihin 1970 yapılan devalüasyonu ve işçi dövizlerinden sağlanan döviz girdisi ile 1971 yılında gerçekleşen askeri müdahale tarihlerini kapsadığı düşüncesi oluşmaktadır. 1981 tarihi ise Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüm kararları olan 24 Ocak 1980 kararlarının uygulanmaya başlaması, neredeyse yüzde yüze varan devalüasyon yapılması ve aynı yıl gerçekleşen 12 Eylül Askeri darbesinin ardından oluşan atmosferi işaret etmektedir (Yıldırım vd., 2011: 1167).

Bai-Perron testi sonucunda elde edilen tarihler bütüncül olarak incelendiğinde Türkiye'nin ihracat dinamiklerinin siyasal gelişmelerden oldukça fazla bir şekilde etkilendiği, yaşanan ekonomik ve siyasal krizlerin hızlı bir şekilde değişkenlerde yapısal kırılmalara neden olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun yanı sıra ürün bazındaki ilişkilerin pazar bazındaki ilişkilere kıyasla daha erken yapısal kırılmalara maruz kaldığı yorumunu yapabilme olanağı da mevcuttur.

4.2.9. Yapısal Kırılma Tarihlerini İçeren Granger Nedensellik Testi Sonuçları

İhracat dinamiklerinin ekonomik büyüme ile olan nedensellik ilişkilerini incelemek için öncelikle değişkenlerin durağanlık durumları incelenmiş, birinci farkta durağan olan (I(1)) değişkenler arasında Granger tarafından geliştirilen doğrusal nedensellik testine tabi tutulmuşlardır. Granger nedensellik testi yapılırken oluşturulan VAR modeline önceki bölümde elde edilen yapısal kırılma tarihleri kukla değişken olarak eklenmiştir. Böylece serilerin zaman içinde uğradıkları yapısal kırılmaların nedensellik ilişkisini etkilemesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. VAR modelinde belirleyici öneme sahip olan gecikme uzunluğunun seçiminde sırasıyla stabilite, otokorelasyon ve normallik koşullarının sağlanmasına dikkat edilmiş, bu koşulların elverdiği ölçüde gecikme uzunluğu seçilmiştir. Aşağıda ihracat dinamikleri olarak ele alınan değişkenlerin birbirleri arasındaki Granger nedensellik ilişkileri yer almaktadır.

Tablo 19: Kukla Değişkenin İlave Edildiği VAR Modeli Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi	Test İstatistiği	Gecikme Uzunluğu	Olasılık Değeri	Nedensellik İlişkisi Sonucu
GDP→EXD	0.013068	1	0.9090	YOK
EXD→GDP	2.308604	1	0.1287	YOK
GDP→EXPY	0.362251	2	0.8343	YOK
EXPY→GDP	5.439166	2	0.0659 ^c	VAR
EXD→EXPY	9.639597	3	0.0219 ^b	VAR
EXPY→EXD	14.06842	3	0.0028 ^a	VAR
GDP→MDIV	6.358190	2	0.0416 ^b	VAR
MDIV→GDP	2.569357	2	0.2767	YOK
GDP→MCON	6.125798	4	0.1899	YOK
MCON→GDP	11.95500	4	0.0177 ^b	VAR
MDIV→MCON	14.57217	4	0.0057 ^a	VAR
MCON→MDIV	3.316204	4	0.5064	YOK
EXD→MDIV	2.420090	3	0.4899	YOK
MDIV→EXD	1.933491	3	0.5863	YOK
EXD→MCON	2.615351	4	0.6241	YOK
MCON→EXD	7.554480	4	0.1093	YOK
EXPY→MDIV	2.232263	3	0.5256	YOK
MDIV→EXPY	2.049830	3	0.5621	YOK
EXPY→MCON	8.201168	3	0.0420 ^b	VAR
MCON→EXPY	2.371945	3	0.4989	YOK

☑ Değişkenler logaritmik halde ve birinci farkları alınmış şekilde analize dâhil edilmiştir.

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeylerini ifade etmektedir.

☑ VAR modelinde kukla değişken modele dışsal olarak eklenmiştir.

☑ Eviews 9 programıyla ulaşılmıştır.

Kukla değişkenin dışsal olarak modele eklendiği Granger nedensellik testi sonuçları incelendiğinde; İhracatta ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamazken, ürün sofistikasyonundan ekonomik büyümeye %10 anlam düzeyinde tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir ($EXPY \rightarrow GDP$).

Çeşitlendirme ile sofistikasyon arasında iki yönlü ilişkinin var olduğu ($EXD \leftrightarrow EXPY$), çeşitlendirmeden sofistikasyona doğru %5 anlam düzeyinde bir ilişki varken sofistikasyondan çeşitlendirmeye doğru ilişkinin %1 anlam düzeyinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Milli gelir ile pazar çeşitlendirmesi arasında %5 anlam düzeyinde Granger nedensellik ilişki bulunmuştur ($GDP \rightarrow MDIV$) buna göre gelirdeki değişimler pazar çeşitliliğinde değişimlere neden olmaktadır. Bununla birlikte pazar yoğunlaşması ile milli gelir arasında da nedensellik ilişkisinin olduğu ($MCON \rightarrow GDP$) görülmektedir.

Milli gelir ile ilişkili olan pazar çeşitlendirme ve yoğunlaşma verilerinin birbirleri ile olan ilişkisine bakıldığında ise ilişkinin çeşitlendirmeden yoğunlaşmaya doğru ($MDIV \rightarrow MCON$) ve %1 anlam düzeyinde olduğu görülmektedir. Son olarak anlamlı nedensellik ilişkisine sahip olan değişkenler ihracatta ürün sofistikasyonu ile pazar yoğunlaşması arasındadır ve sofistikasyondan pazar yoğunlaşmasına doğru ($EXPY \rightarrow MCON$) Granger nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

4.2.10. Toda-Yamamoto ve Toda-Yamamoto Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

Granger nedensellik testinin sonuçları elde edilirken daha önce de belirtildiği üzere bu ilişkiler serilerde tespit edilen yapısal kırılmaların kukla değişken vasıtasıyla kurulan VAR modeline dışsal olarak eklenmesi ile tespit edilmiştir. Kukla değişkenin modele eklenmediği durumda nedensellik ilişkilerinin nasıl geliştiği konusunda boşluk aşağıda yer alan Toda-Yamamoto (TY) testi sonuçları üzerinden giderilebilmektedir. İlgili bölümde de belirtildiği üzere TY testi serilerin bir gecikmeli değerlerinin modele dâhil edilmesi yöntemiyle birim kök sorunu bypass eden bir yöntemdir ve eğer modellerde ele alanına değişkenlerin hepsi $I(1)$ yani birinci farkta durağan ise bu durumda TY testi Granger testi ile aynı sonuçları vermektedir. Çalışmada ele alınan serilerin hepsinin $I(1)$ olduğu düşünüldüğünde TY testinin sunduğu nedensellik ilişkileri kukla değişkenin ilave edilmediği durumda Granger nedensellik sonuçları ile aynıdır. Bu durum

aşağıdaki tabloda dördüncü sütunda gösterilmektedir. Bu sütunun sağında yer alan sütunlarda ise Toda-Yamamoto Bootstrap (TYb) yöntemine göre nedensellik ilişkileri incelenmekte, bootstrap tekniğinin getirdiği sınama yetkinliği üzerinden ilişkilerin anlam ve güvenilirlik düzeyleri MWALD istatistik değeri ile karşılaştırılmaktadır.

İlk olarak kukla değişkenin ilave edilmediği durumda TY testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Buna göre anlamlı nedensellik ilişkileri; $EXD \leftrightarrow EXPY$, $GDP \rightarrow MDIV$, $GDP \rightarrow MCON$, $MDIV \rightarrow MCON$, $EXD \rightarrow MCON$, $MCON \rightarrow EXD$ ve $EXPY \rightarrow MDIV$ arasında geçerlidir. Bu sonuçlar önceki tabloda yer alan Granger nedensellik testi sonuçları ile karşılaştırıldığında yapısal kırılmalar üzerinden oluşturulan kukla değişkenlerin nedensellik ilişkileri üzerindeki etkisi ortaya çıkmış olacaktır. Çünkü hatırlanacağı üzere bütün değişkenlerin $I(1)$ olduğu durumda TY testi Granger testi ile aynı sonucu vermektedir ve Granger testi yapılırken kukla değişkenler oluşturulan VAR modeline dışsal olarak eklenmiş olduğu için bu durumda iki analiz yönteminin karşılaştırılmasına ortaya çıkacak olan sonuç kukla değişkenlerin etkinliği olmaktadır.

Tablo 20: Toda-Yamamoto ve Toda-Yamamoto Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

İlişki	MWALD Test İstatistik Değeri	Toda – Yamamoto Nedensellik Olasılık Değeri (P-val.)	Toda-Yamamoto Nedensellik İlişkisi	Bootstrap Kritik Değerleri			Toda - Yamamoto Bootstrap Nedensellik
				1%	5%	10%	
$GDP \rightarrow EXD$	0.004	0.951	YOK	7.143	4.254	2.943	YOK
$EXD \rightarrow GDP$	1.290	0.256	YOK	7.670	4.225	2.879	YOK
$GDP \rightarrow EXPY$	0.835	0.658	YOK	12.153	7.244	5.221	YOK
$EXPY \rightarrow GDP$	2.743	0.253	YOK	14.606	8.651	6.169	YOK
$EXD \rightarrow EXPY$	6.867	0.076 ^c	VAR	17.324	10.461	7.792	YOK
$EXPY \rightarrow EXD$	7.678	0.053 ^c	VAR	23.38	13.711	10.261	YOK
$GDP \rightarrow MDIV$	5.022	0.081 ^c	VAR	12.706	7.341	5.339	YOK
$MDIV \rightarrow GDP$	3.936	0.139	YOK	11.462	6.951	5.143	YOK
$GDP \rightarrow MCON$	11.142	0.025 ^b	VAR	20.026	12.342	9.365*	VAR
$MCON \rightarrow GDP$	6.956	0.138	YOK	22.254	13.426	10.246	YOK
$MDIV \rightarrow MCON$	9.668	0.046 ^b	VAR	24.498	15.256	11.309	YOK
$MCON \rightarrow MDIV$	4.669	0.323	YOK	21.433	13.129	9.798	YOK
$EXD \rightarrow MDIV$	3.387	0.336	YOK	17.996	10.57	7.874	YOK
$MDIV \rightarrow EXD$	3.293	0.349	YOK	19.958	11.789	8.724	YOK
$EXD \rightarrow MCON$	12.685	0.013 ^b	VAR	24.184	14.376	10.415*	VAR
$MCON \rightarrow EXD$	8.050	0.090 ^c	VAR	24.719	14.112	10.311	YOK
$EXPY \rightarrow MDIV$	8.087	0.044 ^b	VAR	18.357	11.226	8.489	YOK
$MDIV \rightarrow EXPY$	1.953	0.582	YOK	16.184	9.731	7.398	YOK
$EXPY \rightarrow MCON$	1.597	0.660	YOK	25.738	15.207	11.724	YOK
$MCON \rightarrow EXPY$	3.203	0.361	YOK	16.607	9.998	7.553	YOK

☑ Değişkenler logaritmik halde analize dâhil edilmiştir.

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

☑ Sonuçlara Eviews 9 ve Gauss 10 programlarıyla ulaşılmıştır.

Sonuçlar karşılaştırıldığında; $EXD \leftrightarrow EXPY$ iki yönlü ilişkisinin anlam düzeyi %10'a düşmekle birlikte varlığını koruduğu, $GDP \rightarrow MDIV$ %5'te anlamlıyken %10'da anlamlı hale geldiği, $MDIV \rightarrow MCON$ ilişkisinin de %1 anlam düzeyindeyken %5 anlam

düzeyine çekildiği görülmektedir. Kukla değişkenin ilave edildiği Granger testi sonuçlarına göre var olan $EXPY \rightarrow GDP$, $MCON \rightarrow GDP$ ve $EXPY \rightarrow MCON$ ilişkilerinin ise TY testi sonuçlarında yer almadığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan kukla değişkenin ilave edildiği Granger testinde anlamlı ilişki bulunamayan ancak TY testine göre anlamlı bulunan ilişkiler; $GDP \rightarrow MCON$, $EXPY \rightarrow MDIV$ ve $EXD \leftrightarrow MCON$ 'dir. Daha açık ifade ile kukla değişkenin ilave edilmediği TY testi sonuçlarına göre milli gelirden pazar yoğunlaşmasına doğru %10 anlam düzeyinde, ihracat ürün sofistikasyonundan pazar çeşitlendirmesine doğru %5 anlam düzeyinde ve ihracat ürün çeşitlendirmesi ile pazar yoğunlaşması arasında iki yönlü %5 ve %10 anlam düzeylerinde nedensellik ilişkisinin var olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Bu sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde; kukla değişkenlerin nedensellik ilişkilerinin belirlenmesinde önemli olduğunu ve anlam düzeylerini etkiledikleri görülmektedir.

TY testinde yapılırken elde edilen MWALD istatistik değerinin Bootstrap tekniği ile elde edilen kritik değerlerle karşılaştırılmasıyla Toda-Yamamoto Bootstrap (TYb) yöntemi uygulanmakta ve böylece farklı bir açıdan da nedensellik ilişkilerinin varlığı konusunda fikir sahibi olunabilmektedir. Bulgulara göre TYb nedensellik ilişkileri %10 anlam düzeyinde; milli gelirden pazar yoğunlaşmasına doğru ($GDP \rightarrow MCON$) ve ihracat ürün çeşitlendirmesinden pazar yoğunlaşmasına doğru ($EXD \rightarrow MCON$) şeklindedir. TYb testi sonuçları Granger ve TY testleri ile karşılaştırıldığında oldukça az sayıda ilişkinin varlığını teyit etmektedir. Ayrıca tespit edilmiş olan ilişkilerden; %10 anlam düzeyinde geçerli bulunan $GDP \rightarrow MCON$ ve $EXD \rightarrow MCON$ arasındaki ilişki Granger nedensellik testinde tespit edilememişken, TY testinde %1 ve %5'de anlamlıdır.

Granger tipi nedensellikler olarak geçen Granger, Toda-Yamamoto ve Toda-Yamamoto Bootstrap nedensellik testleri sonuçları bir arada ele alındığında ihracat dinamikleri olarak analiz edilen değişkenler ile ekonomik büyüme arasında sınırlı doğrudan ilişkinin olduğu, $EXPY \rightarrow GDP$ ve $MCON \rightarrow GDP$ dışında doğrudan nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir ve bu ilişkilerde sadece yapısal kırılmalarla şekillendirilen kukla değişkenin analize dâhil edildiği Granger testi sonuçlarında yer almaktadır. Dolaylı olan ilişkilere bakıldığında da EXD verisinin Granger ve TY testlerine göre EXPY'nin nedeni olduğu görülmektedir. Benzer şekilde MDIV'de

Granger ve TY testlerine göre MCON'un nedenidir. Granger testi sonuçlarına göre, GDP ile doğrudan ilişkide olan EXPY verisi dolaylı olarak da MCON üzerinden de GDP ile ilişkilidir, diğer bir ifade ile EXPY MCON'un nedeni olması nedeniyle GDP ile dolaylı bir nedensellik ilişkisindedir. MDIV verisi MCON'un nedenidir ve bu ilişki Granger ve TY testlerince teyit edilmektedir. Son olarak TYb testi sonuçlarına göre EXD MCON'un nedenidir ve böylece EXD verisi hem EXPY hem de MCON üzerinden GDP'nin dolaylı olarak nedenidir.

Buraya kadar olan kısımda ihracat dinamikleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerine kullanılan testlerin niteliği gereği değişkenler bütüncül olarak veya diğer ifadeyle gözlem süresinin tamamını kapsayacak şekilde bakılmıştır. Hâlbuki yeni gelişen teknikler seriler arasındaki nedensellik ilişkilerinin zamanlar arasında farklılık gösterebildiğini, yani kısa, orta ve uzun dönemde değişebildiğini ortaya koymakta, lineer testlerde anlamlı ilişki bulunamayan değişkenler arasında ilişki test edilebilmekte ve zamanla nasıl şekillendiği incelenebilmektedir.

4.2.11. Breitung – Candelon Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

Çalışmada ele alınan değişkenler arasındaki ilişkinin kısa, orta ve uzun dönemde nasıl şekillendiği konusunda Breitung ve Candelon (2006) geliştirdikleri Frekans Alanı - FA (Frequency Domain) testi kullanılmıştır. I(1) düzeyinde analize dâhil edilen değişkenler arasındaki ilişkiye dair sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tabloda yer alan sonuçlara bakıldığında önceki nedensellik testlerinde tespit edilemeyen nedensellik ilişkilerinin de tespit edildiği dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki MODEL I'de yer alan değişkenlerden EXD→GDP ilişkisidir. Analiz bulgularına göre bu ihracatta ürün çeşitlendirmesinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi çok kısa dönemde %10 anlam düzeyinde söz konusudur. İhracatta ürün sofistikasyonundan ekonomik büyümeye doğru ilişkiye dair EXPY→GDP satırına bakıldığında ise %10 anlam düzeyinde kısa, orta ve uzun dönemde nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. EXD→EXPY arasında bir nedensellik ilişkisinin varlığı kısa, orta ve uzun dönemde söz konusu değilken, EXPY verisi kısa ve yakın orta dönemde EXD verisinin nedenidir. EXPY→EXD ilişkisinin özellikle kısa dönemde %5 anlam düzeyinde olduğu ve yakın orta dönemde anlam düzeyinin %10'da gerçekleştiği detayı öne çıkmaktadır. Bu

durum ihracatta ürün sofistifikasyonunun ürün çeşitliliğini kısa dönemde etkilediği olarak okunabilmektedir. Önceki satırlarda belirtildiği üzere EXD çok kısa dönemde GDP'nin nedenidir. Bu durumda EXPY'deki gelişmenin EXD üzerinden çok kısa dönem için GDP'de etkili olduğu yorumu yapılabilmektedir.

MODEL II'nin değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisine FA testiyle bakıldığında MDIV ile GDP arasında bir ilişkinin olmadığı buna karşın MCON ile GDP arasında bir nedensellik ilişkisinin orta ve uzun dönemde %5 anlam düzeyinde geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. İlave olarak MDIV→MCON ilişkisinin kısa, orta ve uzun dönemlerin tamamında geçerli olduğu ve bu ilişkinin özellikle kısa dönemde %5 anlam düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. İhracatta pazar yoğunlaşmasından pazar farklılaştırmasına doğru nedensellik ilişkisi veren MCON→MDIV satırına bakıldığında ise kısa ve yakın orta dönemde nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 21: Breitung – Candelon Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

	Uzun Dönem		Orta Dönem		Kısa Dönem		Kritik Değer %10 (2, T-2P) F Tablo Değeri
	0.10	0.50	1.00	1.50	2.00	2.50	
GDP→EXD	0.204	0.222	0.283	0.450	0.798	0.545	3.80
EXD→GDP	0.886	0.809	0.440	0.029	2.030	4.175 ^c	3.80
GDP→EXPY	0.448	0.214	0.292	2.291	2.648	2.644	3.84
EXPY→GDP	3.964 ^c	3.947 ^c	4.037 ^c	5.151 ^c	5.971 ^b	1.986	3.84
EXD→EXPY	3.925	3.693	2.800	0.955	0.567	2.951	5.18
EXPY→EXD	1.224	1.307	1.821	4.291 ^c	9.713 ^b	9.335 ^b	5.18
GDP→MDIV	0.900	0.868	1.127	1.546	1.098	1.654	3.84
MDIV→GDP	1.329	0.962	0.580	3.374	1.700	2.095	3.84
GDP→MCON	3.090	2.501	0.775	1.652	3.274	5.363 ^c	3.84
MCON→GDP	9.329 ^b	9.919 ^b	8.301 ^b	2.939	1.243	0.797	3.84
MDIV→MCON	5.021 ^c	4.878 ^c	3.926 ^c	5.848 ^b	10.346 ^b	9.245 ^b	3.84
MCON→MDIV	1.164	1.114	3.217	5.890 ^c	4.835 ^c	4.162 ^c	3.84
EXD→MDIV	2.198	2.357	2.965	4.151 ^c	3.580	1.452	5.18
MDIV→EXD	2.535	2.583	2.712	2.254	1.482	1.492	5.18
EXD→MCON	2.323	2.132	1.196	1.081	2.036	1.737	3.84
MCON→EXD	2.180	2.147	1.429	0.289	2.248	2.763	3.84
EXPY→MDIV	5.823 ^b	5.969 ^b	6.073 ^b	3.228	0.923	0.431	3.84
MDIV→EXPY	2.051	2.124	2.134	1.308	0.391	0.215	3.84
EXPY→MCON	6.830 ^b	6.529 ^b	4.791 ^c	1.334	0.939	3.926 ^c	3.84
MCON→EXPY	2.898	2.412	0.482	0.525	1.701	2.316	3.84

☑ Değişkenler logaritmik halde ve birinci farkları alınmış şekilde analize dâhil edilmiştir.

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

☑ Kritik değerler F-Tablo üzerinden (2, T-2p) %10 değerine göre karşılık seçilmiştir.

☑ Sonuçlara Gauss 10 programlarıyla ulaşılmıştır.

Model I ve Model II'de yer alan değişkenlerin birbirleri arasındaki ilişkilere bakıldığında ise ihracatta ürün çeşitlendirmesinden pazar çeşitlendirmesine doğru

(EXD→MDIV) ilişkinin yakın-orta dönemde anlamlı olduğu tespit edilmiştir ancak ilişkinin tersi için (MDIV→EXD) anlamlı bir ilişki söz konusu değildir. İlave olarak ihracatta ürün çeşitlendirmesi ile pazar yoğunlaşması arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ürün sofistیکasyonu açısından bakıldığında ise EXPY'den MDIV ve MCON'a doğru orta ve uzun dönemi kapsayan tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu, MCON ile kısa yakın kısa vadede de tek yönlü nedensellik ilişkisinin sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Modellerde yer alan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri bir arada sunulduğunda aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır. Buna göre GDP→EXD, GDP→EXPY, MDIV→GDP, MDIV→EXD, MDIV→EXPY ve MCON→EXPY ilişkilerinde anlamlı bir nedensellik ilişkisi mevcut değildir.

Tablo 22: Modellerde Yer Alan Değişkenlerin Simetrik Nedensellik Testleri Sonuçları

	Granger Nedensellik	Toda-Yamamoto Nedensellik	Toda-Yamamoto Bootstrap Nedensellik	Frequency Domain Nedensellik
GDP→EXD	×	×	×	×
EXD→GDP	×	×	×	yKD ^c
GDP→EXPY	×	×	×	×
EXPY→GDP	✓ ^c	×	×	uKD ^b +uyOD ^c +uyUD ^c
EXD→EXPY	✓ ^b	✓ ^c	×	×
EXPY→EXD	✓ ^a	✓ ^c	×	uyKD ^b +yOD ^c
GDP→MDIV	✓ ^b	✓ ^c	×	×
MDIV→GDP	×	×	×	×
GDP→MCON	×	✓ ^b	✓ ^c	×
MCON→GDP	✓ ^b	×	×	uOD ^b +uyUD ^b
MDIV→MCON	✓ ^a	✓ ^b	×	uyKD ^b +uyOD ^{bc} +uyUD ^c
MCON→MDIV	×	×	×	uyKD ^c +yOD ^c
EXD→MDIV	×	×	×	yOD ^c
MDIV→EXD	×	×	×	×
EXD→MCON	×	✓ ^b	✓ ^c	×
MCON→EXD	×	✓ ^c	×	×
EXPY→MDIV	×	✓ ^b	×	uOD ^b +uyUD ^b
MDIV→EXPY	×	×	×	×
EXPY→MCON	✓ ^b	×	×	uOD ^c +uyUD ^b
MCON→EXPY	×	×	×	×

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

☑ u ve y harfleri dönemleri uzak ve yakın olarak ifade etmektedir, uy dönemin tamamı anlamındadır.

☑ Eviews 9 ve Gauss 10 programlarıyla ulaşılan sonuçların birlikte gösterimidir.

Model I kapsamında ele alınan EXD, EXPY ve GDP verileri arasındaki ilişkiler incelendiğinde; EXD→GDP: İhracat ürün çeşitlendirmesi sadece FA testine göre yakın

kısa dönemde ekonomik büyümeyi etkilemektedir. $EXPY \rightarrow GDP$: İhracatta ürün sofistikasyonu ekonomik büyümenin Granger ve FA testine göre nedenidir. FA testi sonuçlarına göre $EXPY$ verisi yakın kısa dönem dışında bütün dönemlerde ekonomik büyümenin nedenidir. $EXD \rightarrow EXPY$: İhracatta ürün çeşitlendirmesi ürün sofistikasyonunun Granger ve TY testlerine göre sırasıyla %5 ve %10 anlam düzeyinde nedenidir ve $EXPY \rightarrow EXD$ ilişkisinde: Ürün sofistikasyonu ürün çeşitlendirmesinin Granger ve TY testlerine göre sırasıyla %1 ve %10 anlam düzeyinde nedenidir. FA testine göre nedensellik ilişkisi kısa dönemin tamamında ve yakın orta dönemde sırasıyla %5 ve %10 anlam düzeyinde geçerlidir.

Model II kapsamında ele alınan MDIV, MCON ve GDP verileri arasındaki ilişki incelendiğinde; $GDP \rightarrow MDIV$: Milli gelir ihracatta pazar çeşitlendirmesinin Granger ve TY testlerine göre sırasıyla %5 ve %10 anlam düzeyinde nedenidir. $GDP \rightarrow MCON$: Milli gelir ihracatta pazar yoğunlaşmasının TY ve TYb testlerine göre sırasıyla %5 ve %10 anlam düzeyinde nedenidir. $MCON \rightarrow GDP$: İhracatta pazar yoğunlaşması milli gelirin Granger testine göre %5 anlam düzeyinde nedenidir. FA testi sonuçlarına göre incelendiğinde MCON'un uzak orta dönemle birlikte uzun dönemde GDP'nin nedeni olduğu görülmektedir. $MDIV \rightarrow MCON$: İhracatta pazar çeşitliliği pazar yoğunlaşmasının Granger ve TY testlerine göre sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeyinde nedenidir. FA testi sonuçlarına göre nedensellik ilişkisi bütün dönemlerde geçerlidir. İlave olarak kısa dönemde %5 anlam düzeyinde anlamıyken uzak orta dönemden itibaren %10 anlam düzeyinde nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. $MCON \rightarrow MDIV$: İhracatta pazar yoğunlaşması pazar çeşitlendirmesinin Granger, TY ve TYb testlerine göre nedeni değildir. FA testi sonuçları incelendiğinde ise %10 anlam düzeyinde kısa dönemden yakın orta döneme kadar ihracatta pazar yoğunlaşması pazar çeşitlendirmesinin nedenidir.

Model I ve Model II'de yer alan bağımsız değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkisi incelendiğinde; $EXD \rightarrow MDIV$: İhracat ürün çeşitlendirmesi pazar çeşitlendirmesinin Granger, TY ve TYb testlerine göre nedeni değildir. FA testi sonuçlarına göre %10'da anlamlı nedensellik ilişkisi sadece yakın orta dönemde mevcuttur. $EXD \rightarrow MCON$: İhracatta ürün çeşitlendirmesi pazar yoğunlaşmasının TY ve TYb testlerine göre %5 ve %10 anlam düzeyinde nedenidir. Aynı ilişki FA testi sonuçları incelendiğinde bir sonuç tespit edilememiştir. $EXPY \rightarrow MDIV$: İhracatta ürün sofistikasyonu pazar

çeşitlendirmesinin TY testine göre %5 anlam düzeyinde nedenidir. FA testine göre bu nedensellik ilişkisi %5 anlam düzeyinde uzak orta dönemden uzun dönemin tamamını kapsamaktadır. EXPY→MCON: İhracatta ürün sofistیکasyonu pazar yoğunlaşmasının %5 anlam düzeyinde Granger nedenidir. FA testine göre ilişki %10 anlam düzeyinde uzak orta dönemde geçerliiyken %5 anlam düzeyinde uzun dönem için geçerlidir.

Buraya kadar yapılan nedensellik sorgularında ihracat dinamikleri olarak ele alınan değişkenlerin birbirleriyle doğrudan ve/veya dolaylı olarak oldukları nedensellik ilişkilerinde oldukları sonuçlarına ulaşılmıştır. Ancak şimdiye kadar uygulanan testlerin yapısı gereği ilişkilerin nasıl gerçekleştiğine yer verilememiş, bir değişkendeki artışın (veya azalışın) diğer değişkende ne zaman ve nasıl etki gösterdiği belirtilememiştir. Bu eksikliğin giderilebilmesi ve değişkenlerdeki pozitif ve negatif şokların ayrı ayrı ele alınarak yeniden analiz edilmesi gerekmektedir. Böylece değişkenlerdeki dinamizm incelenmiş ve pozitif-negatif şokların etkisi ve kalıcılığı tespit edilmiş olacaktır. Bu doğrultuda öncelikle değişkenler bileşenlerine yani pozitif ve negatif şoklara ayrılması gerekmektedir. Serilerdeki pozitif ve negatif olarak bileşenlerine ayrılmasında Granger ve Yoon (2002)'un uyguladığı yöntem kullanılmakta ve elde edilen yeni seriler incelenmektedir.

4.2.12. Hatemi – Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları

Model I ve Model II analize dâhil edilen değişkenlerin Granger ve Yoon (2002)'un belirttiği şekilde bileşenlerine ayrılmasından sonra elde edilen değişkenlere TY ve TYb testlerinin uygulanması şeklinde özetlenebilecek olan Hatemi-J ve Roca testi sonuçları aşağıdaki gibidir.

Aşağıda Model I'de yer alan değişkenlerin bileşenlerine ayrılmış halde nedensellik ilişkileri incelenmektedir. GDP→EXD ilişkisine bakıldığında milli gelir düzeyindeki azalışın ihracat ürün çeşitlendirmesinde azalmaya, TY testine göre %5 TYb testine göre de %10 anlam düzeyinde, neden olduğu görülmektedir. EXD→GDP ilişkisine bakıldığında ise ihracat ürün çeşitlendirmesindeki azalışın milli gelirde TY testine göre %1, TYb testine göre %10 anlam düzeyinde azalışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. GDP→EXPY ilişkisine bakıldığında ise milli gelir düzeyindeki artışlar ihracat sofistیکasyonunda TY testine göre %1 anlam düzeyinde azalışa neden olmaktadır.

Elde edilen diğer bir sonuç ise milli gelir düzeyindeki negatif şokların ihracat ürün sofistikasyonunda azalmaya neden olduğu yönündedir ve bu ilişki TY testine göre %5'te, TYb testine göre de %10'da anlamlıdır.

Tablo 23: Model I'de Yer Alan Değişkenlerin Hatemi-Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi	TY (P-Val)	MWALD	1%	5%	10%	Nedensellik İlişkisi	TY (P-Val)	MWALD	1%	5%	10%
(GDP) ⁺ →(EXD) ⁺	0.408	0.684	12.093	6.203	3.909	(EXD) ⁺ →(GDP) ⁺	0.545	0.367	8.444	4.597	3.040
(GDP) ⁺ →(EXD) ⁻	0.234	2.902	17.415	9.025	6.138	(EXD) ⁺ →(GDP) ⁻	0.493	1.413	15.311	8.244	5.950
(GDP) ⁻ →(EXD) ⁻	0.01 ^b	10.439	18.015	10.731	7.905*	(EXD) ⁻ →(GDP) ⁻	0.005 ^a	12.649	26.605	15.294	11.16*
(GDP) ⁻ →(EXD) ⁺	0.951	0.100	13.709	7.277	5.252	(EXD) ⁻ →(GDP) ⁺	0.621	0.954	13.343	7.659	5.598
(GDP) ⁺ →(EXPY) ⁺	0.471	0.519	17.938	6.885	4.152	(EXPY) ⁺ →(GDP) ⁺	0.647	0.210	17.668	6.802	4.027
(GDP) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.006 ^a	10.250	228.713	43.025	20.358	(EXPY) ⁺ →(GDP) ⁻	0.000 ^a	885.514	135.2*	27.338	13.420
(GDP) ⁻ →(EXPY) ⁻	0.000 ^a	20.173	170.478	33.865	16.707*	(EXPY) ⁻ →(GDP) ⁻	0.806	0.432	179.041	31.404	14.003
(GDP) ⁻ →(EXPY) ⁺	0.071 ^c	5.295	192.431	35.350	16.044	(EXPY) ⁻ →(GDP) ⁺	0.007 ^a	9.962	199.459	33.408	16.473
(EXD) ⁺ →(EXPY) ⁺	0.224	2.995	12439.1	342.030	95.315	(EXPY) ⁺ →(EXD) ⁺	0.758	0.095	24.073	8.689	4.964
(EXD) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.267	2.642	13055.9	348.889	90.141	(EXPY) ⁺ →(EXD) ⁻	0.952	0.004	23.251	7.763	4.518
(EXD) ⁻ →(EXPY) ⁻	0.02 ^b	7.362	8721.13	346.679	89.229	(EXPY) ⁻ →(EXD) ⁻	0.649	0.864	8075.40	260.26	69.134
(EXD) ⁻ →(EXPY) ⁺	0.339	2.161	7297.02	351.128	90.137	(EXPY) ⁻ →(EXD) ⁺	0.766	0.089	24.537	8.549	4.848

☒ * İşareti MWALD değerinin Bootstrap istatistik değerleriyle karşılaştırıldığında anlam düzeyini göstermektedir.
☒ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.
☒ Gecikme uzunluğu AIC, AAIC, HQ ve HJ kriterlerine göre otomatik olarak seçilmiştir.
☒ Eviews 9 ve Gauss 10 programlarıyla ulaşılan sonuçların birlikte gösterimidir.

EXPY→GDP ilişkisi incelendiğinde ekonomik büyüme ile ihracat ürün sofistikasyonu arasında ters yönlü ilişkinin olduğu görülmekte, sofistikasyon düzeyindeki azalmanın milli geliri TY testine göre %1, TYb testine göre de %5 anlam düzeyinde arttırdığı tespit edilmiştir. Ürün sofistikasyonundaki negatif şoklar da milli gelirde pozitif gelişmeye TY testine göre %1 anlam düzeyinde neden olmaktadır.

İhracat ürün çeşitlendirmesi ve ürün sofistikasyonu değişkenlerinin birbirleri ile olan ilişkileri (EXD→EXPY) incelendiğinde; EXD verisindeki negatif şokların EXPY verisinde negatif şoklara neden olduğu TY testine göre %1 anlam düzeyinde bulunmuştur. EXPY→EXD ilişkisi için ise herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Model II'de yer alan değişkenler arasındaki asimetrik ilişkiler incelendiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır. Buna göre GDP→MDIV ilişkisinde milli gelirde yaşanan pozitif ve negatif şokların pazar çeşitlendirmesinde azalmaya TY testinde %5 anlam düzeyinde neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. MDIV→GDP ilişkisinde ise pazar çeşitlendirmesindeki artış, TY testine göre %1 TYb testine göre %10 anlam düzeyinde, milli gelir de azalışa neden olmaktadır. Bu ilişkinin tersi de geçerlidir. Şöyle ki pazar

çeşitlendirmesindeki azalış, TY testine göre %10 anlam düzeyinde, milli gelirde artışa neden olmaktadır.

Tablo 24: Model II’de Yer Alan Değişkenlerin Hatemi-Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi	TY (P- Val)	MWAL D	1%	5%	10%	Nedensellik İlişkisi	TY (P- Val)	MWALD	1%	5%	10%
(GDP) ⁺ →(MDIV) ⁺	0.660	0.831	57.936	18.944	10.736	(MDIV) ⁺ →(GDP) ⁺	0.663	0.822	49.978	17.117	9.616
(GDP) ⁺ →(MDIV) ⁻	0.021 ^b	7.745	59.653	17.538	10.288	(MDIV) ⁺ →(GDP) ⁻	0.001 ^a	14.951	59.626	18.811	10.86*
(GDP) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.014 ^b	8.507	71.597	23.208	13.266	(MDIV) ⁻ →(GDP) ⁻	0.963	0.075	59.791	19.067	10.360
(GDP) ⁻ →(MDIV) ⁺	0.766	0.533	50.408	16.483	9.606	(MDIV) ⁻ →(GDP) ⁺	0.054 ^c	5.826	66.081	21.264	12.283
(GDP) ⁺ →(MCON) ⁺	0.054 ^c	3.713	17.706	6.974	4.191	(MCON) ⁺ →(GDP) ⁺	0.776	0.081	15.729	6.341	3.742
(GDP) ⁺ →(MCON) ⁻	0.950	0.004	14.691	6.040	3.744	(MCON) ⁺ →(GDP) ⁻	0.334	2.193	43.924	14.482	8.726
(GDP) ⁻ →(MCON) ⁻	0.853	0.035	13.458	5.760	3.778	(MCON) ⁻ →(GDP) ⁻	0.450	0.570	15.819	6.858	4.384
(GDP) ⁻ →(MCON) ⁺	0.112	2.528	17.722	6.348	3.851	(MCON) ⁻ →(GDP) ⁺	0.000 ^a	18.323	69.815	21.147	12.25*
(MDIV) ⁺ →(MCON) ⁺	0.976	0.001	15.186	6.178	4.010	(MCON) ⁺ →(MDIV) ⁺	0.537	0.380	15.225	6.511	3.976
(MDIV) ⁺ →(MCON) ⁻	0.009 ^a	6.866	16.106	6.579*	3.845	(MCON) ⁺ →(MDIV) ⁻	0.549	0.360	14.409	6.352	4.001
(MDIV) ⁻ →(MCON) ⁻	0.977	0.001	14.046	6.396	3.971	(MCON) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.543	0.370	18.933	9.106	5.434
(MDIV) ⁻ →(MCON) ⁺	0.093 ^c	2.828	15.105	6.081	3.769	(MCON) ⁻ →(MDIV) ⁺	0.160	1.972	14.083	6.186	3.870

☑ * işaretli MWALD değerinin Bootstrap istatistik değerleriyle karşılaştırıldığındaki anlam düzeyini göstermektedir.

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

☑ Gecikme uzunluğu AIC, AAIC, HQ ve HJ kriterlerine göre otomatik olarak seçilmiştir.

☑ Eviews 9 ve Gauss 10 programlarıyla ulaşılan sonuçların birlikte gösterimidir.

GDP→MCON ilişkisi incelendiğinde milli gelir düzeyindeki artış TY testine göre %10 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasında artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan pazar yoğunlaşmasındaki negatif şok TY testine göre %1, TYb testine göre %10 anlam düzeyinde milli gelir düzeyinde pozitif şoka neden olmaktadır.

Pazar çeşitliliği ve pazar yoğunlaşması verileri arasındaki ilişkiye bakıldığında ise çeşitlendirmedeki artış TY testine göre %1, TYb testine göre de %10 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasını azaltmaktadır. İlave olarak pazar çeşitlendirmesindeki azalma da TY testine göre %10 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasını arttırmaktadır. Bu sonuçlar incelendiğinde MDIV→MCON ilişkisine dair sonuçlar analizin tutarlı olduğunu açıkça göstermektedir. Diğer taraftan MCON→MDIV ilişkisine dair anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Modellere dair bu asimetrik yaklaşım incelenirken iki modelde yer alan değişkenlerin birbirleri arasındaki çapraz ilişkiye de bakılmış, sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Buna göre EXD→MDIV ilişkisinde ihracat ürün çeşitlendirmesindeki artışın TY testine göre %1 anlam düzeyinde, pazar çeşitlendirmesini azaltacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca ihracat ürün çeşitlendirmesindeki düşüşünde TY testine göre %1 anlam düzeyinde ve TYb testine göre de %10 anlam düzeyinde pazar çeşitlendirmesini

azalttığı tespit edilmiştir. MDIV→EXD yani pazar ve ürün çeşitlendirmeleri arasındaki ilişkiye dair her hangi bir anlamlı ilişki bulunamamıştır. İhracat ürün çeşitliliği ile pazar yoğunlaşmasına dair EXD→MCON ilişkisi incelendiğinde ise ürün çeşitliliğindeki azalmanın TY testine göre %1 TYb testine göre de %5 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasında artışa neden olduğu görülürken ilişkinin tersi için anlamlı bir sonuç bulunamamıştır.

Tablo 25: Model I ve Model II’de Yer Alan Değişkenlerin Hatemi-Roca Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi	TY (P- Val)	MWAL D	1%	5%	10%	Nedensellik İlişkisi	TY (P- Val)	MWALD	1%	5%	10%
(EXD) ⁺ →(MDIV) ⁺	0.262	2.679	165.716	31.560	14.853	(MDIV) ⁺ →(EXD) ⁺	0.278	2.563	166.419	31.746	15.333
(EXD) ⁺ →(MDIV) ⁻	0.001 ^a	14.325	185.139	36.234	16.443	(MDIV) ⁺ →(EXD) ⁻	0.714	0.673	152.265	33.016	15.830
(EXD) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.000 ^a	166.348	311.102	51.75*	24.278	(MDIV) ⁻ →(EXD) ⁻	0.122	4.201	168.315	32.972	14.991
(EXD) ⁻ →(MDIV) ⁺	0.956	0.090	135.891	26.726	12.892	(MDIV) ⁻ →(EXD) ⁺	0.594	1.041	216.324	39.183	18.107
(EXD) ⁺ →(MCON) ⁺	0.746	0.105	16.728	6.600	4.059	(MCON) ⁺ →(EXD) ⁺	0.392	0.733	17.499	7.008	4.294
(EXD) ⁺ →(MCON) ⁻	0.980	0.001	17.011	6.617	4.007	(MCON) ⁺ →(EXD) ⁻	0.490	0.476	16.706	7.114	4.316
(EXD) ⁻ →(MCON) ⁻	0.925	0.009	16.380	6.579	4.095	(MCON) ⁻ →(EXD) ⁻	0.295	1.095	18.389	7.728	4.806
(EXD) ⁻ →(MCON) ⁺	0.009 ^a	6.908	16.524	6.840*	4.069	(MCON) ⁻ →(EXD) ⁺	0.920	0.010	19.852	7.367	4.371
(EXPY) ⁻ →(MDIV) ⁺	0.865	0.291	179.479	41.107	19.139	(MDIV) ⁺ →(EXPY) ⁺	0.078 ^c	5.097	245.775	43.308	20.637
(EXPY) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.973	0.001	17.246	7.099	4.371	(MDIV) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.757	0.096	17.438	7.165	4.370
(EXPY) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.000 ^a	3236...	246.97*	40.981	18.538	(MDIV) ⁻ →(EXPY) ⁻	0.000 ^a	4438...	262.5*	38.080	15.463
(EXPY) ⁻ →(MDIV) ⁺	0.776	0.081	17.767	6.888	4.204	(MDIV) ⁻ →(EXPY) ⁺	0.872	0.026	17.348	6.775	4.171
(EXPY) ⁻ →(MCON) ⁺	0.670	0.181	17.065	6.916	4.348	(MCON) ⁺ →(EXPY) ⁺	0.690	0.159	15.459	6.721	4.089
(EXPY) ⁻ →(MCON) ⁻	0.325	2.251	175.330	33.209	14.905	(MCON) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.037 ^b	6.579	222.577	44.038	20.326
(EXPY) ⁻ →(MCON) ⁻	0.871	0.277	210.382	40.849	18.573	(MCON) ⁻ →(EXPY) ⁻	0.773	0.514	188.486	38.550	18.293
(EXPY) ⁻ →(MCON) ⁺	0.000 ^a	19.560	193.539	33.122	15.9*	(MCON) ⁻ →(EXPY) ⁺	0.767	0.532	156.230	32.735	15.085

☒ *işareti MWALD değerinin Bootstrap istatistik değerleriyle karşılaştırıldığındaki anlam düzeyini göstermektedir.
☒ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.
☒ Gecikme uzunluğu AIC, AAIC, HQ ve HJ kriterlerine göre otomatik olarak seçilmiştir.
☒ Eviews 9 ve Gauss 10 programlarıyla ulaşılan sonuçların birlikte gösterimidir.

EXPY→MDIV yani ihracatta ürün sofistikasyonu ile pazar çeşitlendirmesi arasındaki asimetrik ilişki incelendiğinde, ürün sofistikasyonundaki azalmaların pazar çeşitlendirmesini, TY ve TYb testlerine göre %1 anlam düzeyinde, azalttığı sonucu ortaya çıkmaktadır. MDIV→EXPY ilişkisinde ise benzer şekilde pazar çeşitliliğindeki azalma ürün sofistikasyonundaki azalmanın TY ve TYb testine göre %1 anlam düzeyinde nedeni olduğu görülmektedir.

EXPY ile MCON arasındaki ilişki incelendiğinde de ihracat ürün sofistikasyonundaki azalma, TY testine göre %1, TYb testine göre de %10 anlam düzeyinde, pazar yoğunlaşmasında artışa neden olmaktadır. MCON→EXPY ilişkisine bakıldığında ise pazar yoğunlaşmasındaki artışın ihracat ürün sofistikasyonunda azalışa TY testine göre %5 anlam düzeyinde neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İhracat dinamikleri ve ekonomik büyüme kapsamında ele alınan değişkenler arasındaki ilişki bütüncül olarak asimetrik nedensellik testleri incelendikten sonra bu ilişkilerin zamanla değişip değişmediğini incelemek gerekmektedir. Bu açıdan devam eden kısımda asimetrik FA testi sonuçları yer almaktadır.

4.2.13. Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

TY ve TYb testlerini içeren Hatemi-Roca testi değişkenler arasındaki asimetrik ilişkiyi bütüncül olarak ele alırken değişkenlerin bileşenlerine FA testi uygulanmasıyla birlikte pozitif ve negatif şokların etki zamanı ve kalıcılığı incelenmiş olmaktadır. Bu şekilde değişkenler arasındaki ilişki daha detaylı ve dinamik bir şekilde incelenebilmektedir.

Aşağıda Model I'de yer alan değişkenlere asimetrik FA testi uygulanmıştır. Sonuçlar incelendiğinde; GDP→EXD ilişkisinde milli gelir düzeyindeki azalmanın kısa dönemde ve %10 anlam düzeyinde ihracat ürün çeşitlendirmesindeki azalmanın nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. EXD→GDP ilişkisinde ise ürün çeşitliliğindeki artışın milli gelirde yakın kısa dönem, uzak orta dönem ve uzun dönemde düşüşe neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. GDP→EXPY ilişkisi incelendiğinde ise milli gelir düzeyindeki azalma ihracat ürün sofistikasyonunda kısa ve yakın orta dönemde artışa neden olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. EXPY→GDP ilişkisi incelendiğinde ise ihracatta ürün sofistikasyonundaki artışın yakın kısa dönem dışında bütün dönemlerde %5 anlam düzeyinde milli gelirde artışa neden olmaktadır. İlave olarak EXPY verisindeki azalma da milli gelir düzeyini %5 anlam düzeyinde kısa dönem, uzak orta dönem ve uzun dönemde arttırmaktadır. Bu iki sonuç bir arada düşünüldüğünde iki değişken arasındaki EXPY→GDP ilişkisinin detayında farklılaşmalara sahip olduğu düşüncesi oluşmaktadır.

EXD→EXPY ilişkisine bakıldığında ihracat ürün çeşitlendirmesindeki azalmanın, %10 anlam düzeyinde, uzun dönemde ürün sofistikasyonundaki azalmayla, yakın orta dönemde ise artmayla nedensellik ilişkisinde olduğu görülmektedir. EXPY→EXD ilişkisinde ise ihracat ürün sofistikasyonundaki pozitif şokun, %10 anlam düzeyinde, ürün çeşitlendirmesinde yakın kısa dönemde artış ile nedensellik ilişkisinde olduğu görülmektedir. Ayrıca ürün sofistikasyonundaki azalmanın kısa dönem ve yakın

orta dönemde %5 anlam düzeyinde, uzak orta dönem ve uzun dönemde ise %10 anlam düzeyinde ürün farklılaşmasında artışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 26: Model I'deki Değişkenlerin Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi C_i	MWALD Uzun Dönem		MWALD Orta Dönem		MWALD Kısa Dönem		Nedensellik İlişkisi C_i	MWALD Uzun Dönem		MWALD Orta Dönem		MWALD Kısa Dönem	
	0.1	0.5	1	1.5	2	2.5		0.1	0.5	1	1.5	2	2.5
(GDP) ⁺ →(EXD) ⁺	0.977	1.192	1.694	0.976	0.395	0.179	(EXD) ⁺ →(GDP) ⁺	0.132	0.165	0.259	0.476	1.878	2.671
(GDP) ⁺ →(EXD) ⁻	0.599	0.824	1.620	1.399	1.323	1.013	(EXD) ⁺ →(GDP) ⁻	6.640 ^b	6.183 ^b	4.590 ^b	3.381	1.486	5.801 ^b
(GDP) ⁻ →(EXD) ⁻	1.370	1.450	1.817	2.886	4.108 ^c	2.125	(EXD) ⁻ →(GDP) ⁻	1.960	1.869	1.477	0.455	0.392	1.859
(GDP) ⁻ →(EXD) ⁺	1.479	1.865	3.317	2.181	0.735	0.367	(EXD) ⁻ →(GDP) ⁺	0.705	0.769	0.521	0.300	1.320	1.527
(GDP) ⁺ →(EXPY) ⁺	0.242	0.154	0.014	0.440	0.716	0.652	(EXPY) ⁺ →(GDP) ⁺	7.247 ^b	7.421 ^b	8.262 ^b	10.25 ^b	9.628 ^b	0.412
(GDP) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.340	0.290	0.088	0.058	0.335	0.546	(EXPY) ⁺ →(GDP) ⁻	2.178	2.488	3.485	2.753	1.009	0.353
(GDP) ⁻ →(EXPY) ⁻	0.444	0.382	0.203	0.676	1.021	0.858	(EXPY) ⁻ →(GDP) ⁻	0.990	0.972	0.788	0.204	0.121	0.754
(GDP) ⁻ →(EXPY) ⁺	2.622	1.829	0.119	7.404 ^b	9.093 ^b	9.069 ^b	(EXPY) ⁻ →(GDP) ⁺	8.026 ^b	7.716 ^b	5.470 ^b	1.454	3.933 ^b	4.412 ^b
(EXD) ⁺ →(EXPY) ⁺	1.059	1.394	2.995	1.854	1.147	0.753	(EXPY) ⁺ →(EXD) ⁺	0.534	0.379	0.003	1.009	3.385	4.801 ^c
(EXD) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.713	0.500	0.272	1.027	2.058	3.651	(EXPY) ⁺ →(EXD) ⁻	2.177	2.047	1.352	0.349	2.342	3.297
(EXD) ⁻ →(EXPY) ⁻	3.843 ^c	3.743	2.328	0.651	0.529	0.423	(EXPY) ⁻ →(EXD) ⁻	2.032	2.134	2.124	0.783	0.174	0.956
(EXD) ⁻ →(EXPY) ⁺	1.267	1.447	3.688	4.402 ^c	3.024	3.548	(EXPY) ⁻ →(EXD) ⁺	4.241 ^c	4.375 ^c	4.843 ^c	6.725 ^b	9.866 ^b	6.174 ^b

☒ Gecikme uzunluğu 4 olarak seçilmiş, %5 ve %10 anlam düzeyi için F tablo kritik değeri (2, T-2p) 14.02, 5.80 ve 3.84'tür.
☒ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.
☒ Gauss 10 programıyla ulaşılmıştır.

Model II'deki değişkenlerdeki pozitif ve negatif şokların asimetrik olarak FA testi sonuçlarına bakıldığında sonuçlar aşağıdaki tablodaki gibidir. Buna göre GDP→MDIV ilişkisinde milli gelirdeki azalmanın kısa dönemde ve %10 anlam düzeyinde pazar çeşitlendirmesini arttırdığı görülmektedir. MDIV→GDP ilişkisine bakıldığında ise yakın kısa dönemde %10 anlam düzeyinde pazar çeşitliliğindeki negatif şoklar ile milli gelirdeki negatif şoklar arasında anlamlı ilişkinin olduğu, buna karşın orta ve uzun dönemde pazar çeşitliliğindeki artış ve azalmaların milli gelirde %5 ve %10 anlam düzeylerinde azalmaya neden olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Yakın orta ve uzun dönemde bir birine tezat olan iki sonucun ortaya çıkması pazar çeşitlendirmesindeki yeni pazarların detaylı bir şekilde incelenmesi ihtiyacını ortaya koymaktadır.

GDP→MCON ilişkisine bakıldığında; milli gelirdeki artışın yani pozitif şokların ihracatta pazar yoğunlaşmasındaki negatif şoklar ile uzun dönemde ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinde olduğunu göstermektedir. Buna mukabil milli gelirdeki negatif şokların da kısa ve yakın orta dönemde, %10 anlam düzeyinde, pazar yoğunlaşmasındaki pozitif şoklar ile nedensellik ilişkisinde olduğu dikkat çekmektedir. Buradan hareketle milli gelirdeki pozitif ve negatif şokların pazar yoğunlaşmasıyla ters

yönlü nedensellik ilişkisinde oldukları ve bu ilişkilerin dönemsel olarak farklılaştıkları görülmektedir.

MCON→GDP ilişkisine bakıldığında ise iki değişken arasındaki ilişkinin oldukça dinamik bir şekilde nedensellik ilişkisi taşıdığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki analiz sonuçlarına göre pazar yoğunlaşmasındaki artış bir taraftan kısa, orta ve uzun dönemde ve %5 anlam düzeyinde milli gelirdeki artışın nedeniyken diğer taraftan yine %5 anlam düzeyinde orta ve uzun dönemde milli gelirdeki düşüşün nedeni olarak görülmektedir. Diğer taraftan pazar yoğunlaşmasındaki negatif şokların uzak kısa dönem ve orta dönemde milli gelirde azalmalara, %10 anlam düzeyinde, neden olduğu sonucu ortaya çıkarken, pazar yoğunlaşmasının milli gelirde artışı orta ve uzun dönemde ve %5 anlam düzeyinde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 27: Model II'deki Değişkenlerin Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi C ₀	MWALD Uzun Dönem		MWALD Orta Dönem		MWALD Kısa Dönem		Nedensellik İlişkisi C ₀	MWALD Uzun Dönem		MWALD Orta Dönem		MWALD Kısa Dönem	
	0.1	0.5	1	1.5	2	2.5		0.1	0.5	1	1.5	2	2.5
(GDP) ⁺ →(MDIV) ⁺	1.771	1.807	2.031	1.966	0.869	0.603	(MDIV) ⁺ →(GDP) ⁺	0.986	1.051	0.741	0.026	0.329	0.357
(GDP) ⁺ →(MDIV) ⁻	2.089	2.114	2.291	2.133	0.814	0.706	(MDIV) ⁺ →(GDP) ⁻	4.858 ^c	6.140 ^b	13.050 ^b	2.736	0.106	1.061
(GDP) ⁻ →(MDIV) ⁻	3.000	3.104	3.285	1.187	0.388	2.256	(MDIV) ⁻ →(GDP) ⁻	4.622 ^c	4.256 ^c	4.460 ^c	5.774 ^c	2.649	5.845 ^b
(GDP) ⁻ →(MDIV) ⁺	1.438	1.074	0.023	2.819	4.941 ^c	5.090 ^c	(MDIV) ⁻ →(GDP) ⁺	2.275	2.232	2.128	2.953	3.212	1.866
(GDP) ⁺ →(MCON) ⁺	3.572	2.823	0.444	0.604	1.938	2.649	(MCON) ⁺ →(GDP) ⁺	5.232 ^b	5.655 ^b	7.507 ^b	10.996 ^b	10.689 ^b	7.768 ^b
(GDP) ⁺ →(MCON) ⁻	4.804 ^c	4.561 ^c	2.942	0.302	0.461	1.424	(MCON) ⁺ →(GDP) ⁻	14.016 ^b	13.113 ^b	9.228 ^b	4.115 ^c	1.633	1.464
(GDP) ⁻ →(MCON) ⁻	0.973	0.948	1.483	2.636	1.845	1.920	(MCON) ⁻ →(GDP) ⁻	0.824	1.308	4.277 ^c	4.908 ^c	3.982 ^c	3.047
(GDP) ⁻ →(MCON) ⁺	1.813	1.349	1.188	4.629 ^c	4.555 ^c	5.446 ^c	(MCON) ⁻ →(GDP) ⁺	9.469 ^b	9.337 ^b	7.402 ^b	6.492 ^b	3.269	1.400
(MDIV) ⁺ →(MCON) ⁺	1.756	1.773	2.118	4.536 ^c	11.28 ^b	8.502 ^b	(MCON) ⁺ →(MDIV) ⁺	1.659	2.810	8.551 ^b	12.28 ^b	16.61 ^a	14.33 ^a
(MDIV) ⁺ →(MCON) ⁻	1.898	1.845	1.093	1.004	2.435	2.457	(MCON) ⁺ →(MDIV) ⁻	6.909 ^b	6.673 ^b	5.464 ^c	3.856 ^c	4.151 ^c	4.560 ^c
(MDIV) ⁻ →(MCON) ⁻	0.850	0.883	1.072	1.764	1.970	1.373	(MCON) ⁻ →(MDIV) ⁻	1.415	1.306	1.244	1.248	0.793	1.084
(MDIV) ⁻ →(MCON) ⁺	2.523	2.499	2.384	1.400	0.066	0.370	(MCON) ⁻ →(MDIV) ⁺	0.575	0.316	3.845 ^c	7.561 ^b	7.047 ^b	6.856 ^b

☑ Gecikme uzunluğu 4 olarak seçilmiş, %5 ve %10 anlam düzeyi için F tablo kritik değeri (2, T-2p) 14.02, 5.80 ve 3.84'tür.

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

☑ Gauss 10 programlarıyla ulaşılmıştır.

Her durumda anlamlı nedensellik ilişkisinin tanımlandığı MCON→GDP ilişkisinde katsayıların mukayeseli ve dikkatli bir şekilde okunması sonucunda pazar yoğunlaşmasındaki artışın milli geliri orta ve uzun dönemde azaltmasına dair analizin ve bunun tersi ilişkinin MWALD değerlerinin diğerlerine kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu da pazar yoğunlaşması ile milli gelir düzeyinde baskın olan ilişkinin ters yönlü ilişki olduğu izlenimi vermektedir. Diğer taraftan özellikle kısa ve orta dönemde pazar yoğunlaşmasındaki artışın milli gelirdeki artışla olan yüksek MWALD değerli ilişkisi de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla iki değişken arasındaki ilişkinin kısa dönemde doğru yönlü iken orta ve uzun dönemde ters yönlü ilişkide olabilecekleri

yorumu yapılabilmektedir. MDIV→MCON ilişkisi incelendiğinde; pazar çeşitlendirmesindeki artışın kısa ve yakın orta dönemde sırasıyla %5 ve %10 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasını arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Önceki testlerin ve doğal olarak beklentilerin aksine duran bu sonucun yorumunda pazar çeşitliliğinin artması neticesinde hali hazırdaki pazarlardaki yoğunlaşmanın da kısa ve orta dönemde artması düşüncesinden hareket edilebilmektedir.

İhracatta pazar yoğunlaşması ile pazar çeşitlendirmesini veren MCON→MDIV ilişkisine bakıldığında ise yoğunlaşmadaki artışın kısa ve orta dönemde ve sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeyinde pazar çeşitliliğindeki artışın nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan pazar yoğunlaşması ile pazar çeşitlendirmesi arasında ters yönlü ilişkinin olduğu, MCON'daki artışın kısa, orta ve uzun dönemde %10 ve %5 anlam düzeylerinde pazar çeşitliliğinde azalmaya neden olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar bir önceki ilişki ile MWALD test istatistikleri üzerinden karşılaştırıldığında yoğunlaşma düzeyindeki artışın kısa ve orta dönemde baskın şekilde pazar çeşitlendirmesindeki artışa nedensellik gösterdiği dikkat çekmektedir. Uzun dönemde ise sadece ters yönlü ilişki geçerlidir. Pazar yoğunlaşmasındaki negatif şokların pazar çeşitliliğindeki artışa kısa ve orta dönemde ve %5 anlam düzeyinde neden olduğunu ifade eden satırda ise yine iki değişken arasındaki ters yönlü ilişkiye dair sonuçlar bulunmaktadır. Ancak bu ilişkininde kısa ve orta dönemi %5 ve %10 anlam düzeyinde sağlıyor olması önceki sonuçlar ile birlikte değerlendirildiğinde farklı değerlendirmelere açık kapı sunmaktadır.

Model I ve Model II'de yer alan değişkenlerin çapraz olarak ilişkileri incelendiğinde elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Buna göre EXD→MDIV ilişkisine bakıldığında; ihracatta ürün çeşitlendirmesindeki azalışın %10 anlam düzeyinde ve orta dönemde pazar çeşitlendirmesini arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. MDIV→EXD ilişkisi içinse herhangi bir anlamlı ilişki sonucu bulunmamaktadır. EXD→MCON ilişkisinde de ihracat ürün çeşitlendirmesindeki artışın yakın kısa dönemde ve %10 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasını arttırdığı dikkat çekmektedir. İlave olarak ürün çeşitlendirmesindeki azalışında pazar yoğunlaşmasını kısa dönemde ve %10 anlam düzeyinde arttırdığı görülmektedir. İki sonuç karşılaştırıldığında ikincisinin kısa dönemin tamamını kapsadığı ve daha yüksek MWALD test istatistik değerine sahip olduğu görülmektedir. MCON→EXD ilişkisi ise teyit edilememiştir.

Tablo 28: Model I ve II'deki Bağımsız Değişkenlerin Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi C_1	MWALD Uzun Dönem		MWALD Orta Dönem		MWALD Kısa Dönem		Nedensellik İlişkisi C_2	MWALD Uzun Dönem		MWALD Orta Dönem		MWALD Kısa Dönem	
	0.1	0.5	1	1.5	2	2.5		0.1	0.5	1	1.5	2	2.5
(EXD) ⁺ →(MDIV) ⁺	0.060	0.055	0.066	0.427	1.723	2.001	(MDIV) ⁺ →(EXD) ⁺	0.927	0.938	0.829	0.345	0.056	0.194
(EXD) ⁺ →(MDIV) ⁻	1.183	1.118	0.986	1.527	1.519	0.730	(MDIV) ⁺ →(EXD) ⁻	0.037	0.105	1.514	3.447	1.801	1.315
(EXD) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.030	0.088	0.616	1.221	1.649	1.814	(MDIV) ⁻ →(EXD) ⁻	1.892	1.895	2.670	3.291	1.347	2.022
(EXD) ⁻ →(MDIV) ⁺	3.170	3.810	5.548 ^a	3.858 ^a	1.813	0.919	(MDIV) ⁻ →(EXD) ⁺	0.782	0.762	0.554	0.131	0.055	0.154
(EXD) ⁺ →(MCON) ⁺	1.865	1.586	0.483	1.013	2.051	4.160 ^a	(MCON) ⁺ →(EXD) ⁺	0.395	0.523	1.087	1.747	2.456	2.268
(EXD) ⁺ →(MCON) ⁻	1.648	1.662	1.693	1.708	1.501	0.314	(MCON) ⁺ →(EXD) ⁻	2.294	2.220	1.911	0.511	0.583	2.144
(EXD) ⁻ →(MCON) ⁻	1.939	1.687	0.579	0.147	0.608	0.820	(MCON) ⁻ →(EXD) ⁻	3.215	2.515	0.256	1.159	2.685	3.740
(EXD) ⁻ →(MCON) ⁺	1.627	1.034	0.814	3.416	4.131 ^a	4.401 ^a	(MCON) ⁻ →(EXD) ⁺	1.766	1.877	1.768	0.706	1.847	1.931
(EXPY) ⁺ →(MDIV) ⁺	3.895 ^c	4.101 ^c	4.865 ^c	4.431 ^c	1.716	0.228	(MDIV) ⁺ →(EXPY) ⁺	3.798	3.829	2.806	1.363	1.196	1.206
(EXPY) ⁺ →(MDIV) ⁻	0.672	0.655	0.679	1.136	1.316	0.570	(MDIV) ⁺ →(EXPY) ⁻	1.810	1.797	1.520	1.122	0.890	0.622
(EXPY) ⁻ →(MDIV) ⁻	0.483	0.469	0.415	0.238	0.066	0.531	(MDIV) ⁻ →(EXPY) ⁻	0.005	0.003	0.001	0.022	0.095	0.127
(EXPY) ⁻ →(MDIV) ⁺	2.325	2.338	2.036	0.401	0.088	0.544	(MDIV) ⁻ →(EXPY) ⁺	0.205	0.322	0.860	0.729	0.551	0.617
(EXPY) ⁺ →(MCON) ⁺	0.997	0.556	0.916	10.80 ^b	18.24 ^a	14.52 ^a	(MCON) ⁺ →(EXPY) ⁺	7.667 ^b	7.083 ^b	3.446	3.716	6.549 ^b	6.455 ^b
(EXPY) ⁺ →(MCON) ⁻	1.015	1.002	0.877	0.339	0.299	0.200	(MCON) ⁺ →(EXPY) ⁻	0.810	0.771	0.603	0.708	0.578	0.350
(EXPY) ⁻ →(MCON) ⁻	9.931 ^b	10.47 ^b	11.12 ^b	4.631 ^c	0.135	0.960	(MCON) ⁻ →(EXPY) ⁻	3.908 ^c	3.186	1.198	2.524	2.805	4.247 ^c
(EXPY) ⁻ →(MCON) ⁺	7.422 ^b	6.946 ^b	4.788 ^a	2.997	2.027	4.451 ^c	(MCON) ⁻ →(EXPY) ⁺	2.848	2.738	1.787	0.600	0.386	0.399

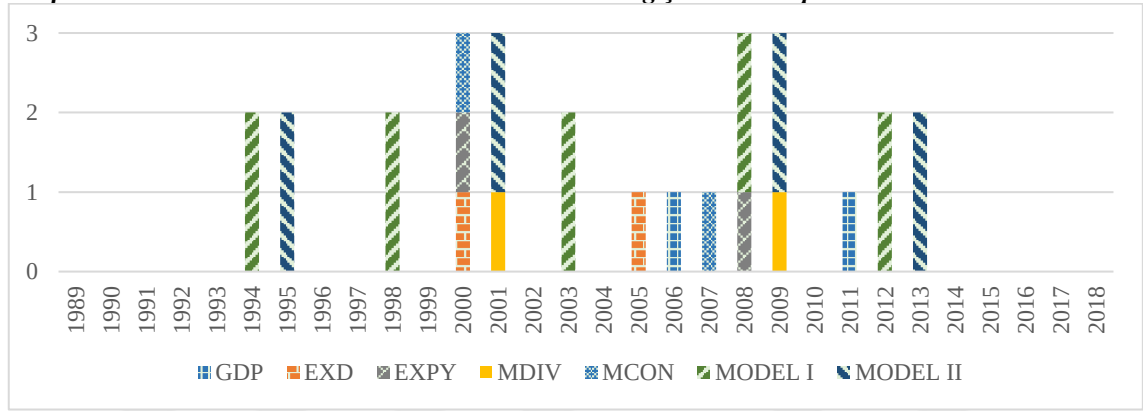
☒ Gecikme uzunluğu 4 olarak seçilmiş, %5 ve %10 anlam düzeyi için F tablo kritik değeri (2, T-2p) 14.02, 5.80 ve 3.84'tür.
☒ ^a, ^b, ^c işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.
☒ Gauss 10 programlarıyla ulaşılmıştır.

EXPY→MDIV ilişkisine bakıldığında; ihracat ürün sofistikasyonunun orta ve uzun dönemde ve %10 anlam düzeyinde pazar çeşitliliğini arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. MDIV→EXPY ilişkisinde ise anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. EXPY→MCON ilişkisinde ise ihracat ürün sofistikasyonundaki artışın kısa ve yakın orta dönemde ve sırasıyla %1 ve %5 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasını arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer taraftan ihracat ürün sofistikasyonundaki azalışın orta ve uzun dönemde %10 ve %5 anlam düzeyinde pazar yoğunlaşmasını azalttığı görülmektedir. Bu sonuçların yanı sıra ihracat ürün sofistikasyonundaki negatif şokların pazar yoğunlaşmasındaki pozitif şoklara yakın kısa, uzak orta ve uzun dönemde %10 ve %5 anlam düzeylerinde neden olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum EXPY verisindeki değişmelerin pazar yoğunlaşmasını çok boyutlu olarak etkilediği izlenimi ortaya koymaktadır. MCON→EXPY ilişkisine bakıldığında da pazar yoğunlaşmasındaki artışın kısa ve uzun dönemde %5 anlam düzeyinde ihracat ürün sofistikasyonunu arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. İlave olarak pazar yoğunlaşmasındaki düşüşün yakın kısa dönemde ve %10 anlam düzeyinde ihracat ürün sofistikasyonu verisinde azalmaya neden olduğu görülmektedir.

4.2.14. Ampirik Bulguların Toplu Sunumu ve İncelenmesi

İhracat dinamikleri kapsamında ele alınan değişkenlerdeki yapısal kırılmalar Türkiye’deki sosyoekonomik ve politik anlamdaki önemli önemli değişimleri göstermesi bakımından önemlidir. Yapısal kırılmalı Lee-Strazicich ve Bai-Perron birim kök testlerinden elde edilen bulguların değişkenler ve modellere göre toplu gösterimi incelendiğinde; 1989 yılında yapılan finansal liberalizasyon hamlesiyle yönünü küresel sisteme uyum sağlama konusunda önemli bir adım atan Türkiye’nin belirli tarihlerde ciddi darboğazlardan geçtiği görülmektedir.

Grafik 40: I. ve II. Modellerin ve Modellerde Yer Alan Değişkenlerin Yapısal Kırılma Tarihleri

Kaynak: Lee-Strazicich Sonuçları Gauss 10, Bai-Perron Testi Sonuçları Eviews 9 Programıyla elde edilmiştir.

Bu darboğazlardan ilki 1994 yılında yaşanan krizdir ve bu kriz döneminde ürün bazında ihracat dinamikleri ekonomik büyüme ilişkisini sorgulayan Model I’in yapısal kırılmaya uğradığı ve krizin etkisinin 1995 yılında pazar bazındaki ihracat dinamiklerini ifade eden Model II’de yapısal kırılmanın yaşanmasına neden olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Türkiye’nin Gümrük Birliğine girdiği 1996 yılında beklentinin aksine ürün ve özellikle de pazar dinamiklerinde bir kırılmanın bulunamamış olması dikkat çekmektedir. Model I’nin 1998 Asya Krizinden etkilendiği göze çarparken Model II’nin 2001 krizinden etkilendiği görülmektedir. 2000 ve 2001 krizlerinin ürün çeşitliliği ve sofistikasyonunun üzerindeki etkisi 2003 yılında yapısal kırılmaya neden olmuştur. Modellerin bir sonraki kırılma tarihleri ise küresel ekonomik krizin yaşandığı 2008-2009 yılları ile Türkiye’nin ihracatında önemli yere sahip olan AB’de yaşanan Borç Krizlerinin yaşandığı 2012-2013 yıllarıdır.

Türkiye için elde edilen bu tarihlerde ürün bazındaki Model I’in pazar bazındaki Model II’ye kıyasla daha erken kırılma gösteriyor olması, pazar temelli ihracat

dinamiklerinin dışsal ve içsel şoklara karşı daha iyi koruma sağladığını göstermesi bakımından önemlidir. Değişkenlerdeki kırılma tarihlerine bakıldığında ise 2000-2001 yıllarında ve 2005-2009 yılları arasında yapısal kırılmaların yoğun olarak gerçekleştiği, pazar çeşitlendirmesinin diğerlerine kıyasla daha geç yapısal kırılmaya maruz kaldığı görülmektedir. Bu sonuçlar modellere ait sonuçlarla bir arada düşünüldüğünde pazar çeşitlendirmesi ve yoğunlaşmasının dış şoklara karşı daha dirençli oldukları düşünülmektedir. Yapısal kırılma tarihleri incelendikten sonra ürün ve pazar bazındaki ihracat dinamiklerinin ekonomik büyümeyle olan ilişkisi SVAR analizi, Etki-Tepki Fonksiyonları ve Varyans Ayırıştırması teknikleriyle ele alınarak uzun dönemde değişkenler arasındaki ilişkinin mahiyeti sorgulanmış ve devamında nedensellik testleriyle ilişkilerin sınanmıştır. Elde edilen bulgular bir arada değerlendirildiğinde;

MODEL I

SVAR ANALİZİ MATRİSİ

GDP

EXD

EXPY

GDP

EXD

EXPY

0.2639

-0.02

-0.005

X

0.0219

0.004

X

X

0.0066

MODEL II

SVAR ANALİZİ MATRİSİ

GDP

MDIV

MCON

GDP

MDIV

MCON

0.1845

-0.016

-0.065

X

0.0234

0.0019

X

X

0.0544

Nedensellik Yönü

LNT

Granger

Toda-Yamamoto

Toda-Yamamoto Bootstrap

FDNT

UD

UD

OD

OD

KD

KD

ANT

(TY, Tyb) ++

(TY, Tyb) +-

(TY, Tyb) --

(TY, Tyb) --

(TY, Tyb) --

(TY, Tyb) --

AFDNT

UD

++

UD

+-

OD

--

OD

--

OD

--

OD

--

GDP → EXD

EXD → GDP

X

X

X

X

X

X

X, X

X, X

√^b, √^c

X, X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

GDP → EXPY

EXPY → GDP

X

X

X

X

X

X

X, X

√^a, X

√^a, √^c

X, X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

√^b

X

X

X

X

X

√^b

X

EXD → EXPY

EXPY → EXD

√^b

X

X

X

X

X

X, X

X, X

√^b, X

X, X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

X

X

EXD → MDIV

MDIV → EXD

X

X

X

√^c

X

X

X, X

√^a, X

√^a, √^b

X, X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

X

EXD → MCON

MCON → EXD

X

X

X

√^b

X

X

X, X

X, X

X, X

√^a, √^b

X, X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

GDP → MDIV

MDIV → GDP

√^b

X

X

X

X

X

X, X

√^b, X

√^b, X

X, X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

√^c

X

GDP → MCON

MCON → GDP

X

X

X

√^b

X

√^c

√^c, X

X, X

X, X

X, X

X

√^c

X

X

√^c

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

√^c

X

MDIV → MCON

MCON → MDIV

√^a

√^b

X

X

X

√^b

√^c

√^c

√^c

√^b, √^b

√^b, √^b

√^b

X, X

√^a, √^b

X, X

√^c, X

X

X

X

X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

√^b

X

X

X

X

X

EXPY → MDIV

MDIV → EXPY

X

√^b

X

X

X

X

√^b, √^b

√^b

X

X

X

X

X, X

X, X

√^a, √^a

X, X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

√^c

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

X

EXPY → MCON

MCON → EXPY

√^b

X

X

X

X

X

√^b, √^b

√^c

X

X

X

X

X, X

X, X

X, X

√^a, √^c

X, X

X

X

X

√^b

√^b

√^b

X

√^b

X

√^b

√^c

√^c

X

√^a

X

X

X

√^c

X

☑ LNT - Lineer Nedensellik Testleri; FDNT - Frekans Alanı Nedensellik Testi; ANT - Asimetrik Nedensellik Testleri; AFDNT - Asimetrik Frekans Alanı Nedensellik Testini ifade etmektedir.

☑ → işaretli nedensellik ilişkisinin yönünü, √ ve X işaretleri de anlamlı nedensellik ilişkisinin olup - olmadığını göstermektedir.

☑ ^a, ^b, ^c işaretleri nedensellik ilişkisinin anlam düzeyini %1, %5 ve %10 için göstermektedir.

Analiz bulgularında ilk olarak uzun dönemde ürün ve pazar bazında oluşturulan Model I ve Model II'nin SVAR analizine bakıldığında; elde edilen katsayı işaretlerinin negatif olduğu, yani ihracat dinamikleri ile GDP arasındaki ters yönlü ilişkinin olduğu, görülmektedir. İhracat ürün çeşitlendirmesi verisinin azaldıkça ürün çeşitliliğindeki artışı ifade etmesi işaretin tersten okunmasına olanak sağlamaktadır ki bu durumda uzun dönemde ürün çeşitlendirmesindeki artışın milli gelir düzeyinde artışa neden olacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte ürün sofistikasyonunun uzun dönemde GDP üzerinde -beklenilenin aksine- olumsuz etkiye sahip olması dikkat çekmektedir. Model I'e ait sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde Türkiye'nin Cadot vd. (2011) de yaptığı çalışmada belirttiği eşik değerin solunda yer aldığı; orta gelir tuzağı olarak da ifade edilen bu düzeyin üstüne çıkması için sofistikasyon düzeyinde ilerlemenin -asimetrik etkilerine rağmen- sağlanması gerektiği görülmektedir. Model II'deki katsayıların eksi olması ise bir taraftan yeni pazarlara açılmanın sınırına gelindiğini gösterirken diğer taraftan da mevcut yoğunlaşma düzeyinin azaltılması gerektiğini işaret etmekte ve daha dengeli bir pazar kompozisyonuna ihtiyaç duyulduğuna vurgu yapmaktadır.

Ürün ve pazar bazında ele alınan ihracat dinamiklerinin birbirleriyle olan münasebetleri incelendiğinde ürün çeşitliliğindeki değişmelerin pazar çeşitliliğini azalttığı, pazar yoğunlaşmasını arttırdığı görülmektedir. Ürün sofistikasyonu verisi incelendiğinde ise sofistikasyon düzeyindeki düşmenin pazar çeşitliliğinde düşmeyi getirdiği ve bu ilişkinin iki yönlü olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre ürün sofistikasyonundan taviz verilmesi durumunda ihracat pazarlarının sayısında düşme olmaktadır ve bu ilişkinin tersi de geçerlidir. Ürün sofistikasyonu ile pazar yoğunlaşması arasındaki ilişki incelendiğinde sofistikasyon düzeyindeki azalmanın yoğunlaşmayı arttırdığı, pazar yoğunlaşmasındaki artışında sofistikasyon düzeyini düşürdüğü, iki yönlü ters ilişkinin olduğu görülmektedir.

Değişkenler arasındaki asimetrik ilişki Asimetrik Frekans alanı nedensellik testi sonuçlarına göre değerlendirildiğinde ürün çeşitlendirmesiyle milli gelir düzeyinde orta ve uzun dönemde etkili olurken ürün sofistikasyonundaki değişmelerin kısa dönemde de etkili olduğu görülmektedir. Diğer taraftan iki değişken arasındaki ilişki incelendiğinde ürün çeşitlendirmesindeki azalmanın sofistikasyon düzeyinde orta vadede pozitif uzun vade de negatif etkili olduğu, sofistikasyon düzeyindeki azalmanın ise çeşitlendirme üzerinde kısa-orta ve uzun vadede etkili olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Milli gelir ile Pazar dinamikleri arasındaki asimetrik Frekans alanı nedensellik testi sonuçları değerlendirildiğinde; milli gelirdeki azalmanın kısa dönemde pazar çeşitliliğini arttırdığı, Pazar çeşitliliğindeki artışın da yapısına göre değişmekle birlikte uzun dönemde milli geliri azalttığı ve kısa dönemde de arttırdığı görülmektedir. Milli gelir ile Pazar yoğunlaşması arasındaki ilişki incelendiğinde; milli gelirdeki artışın uzun dönemde yoğunlaşmayı azalttığı azalışın ise kısa dönemde yoğunlaşmayı arttırdığı görülmektedir. Pazar yoğunlaşmasından milli gelire doğru ilişkiler incelendiğinde ise asimetrik ilişkilerin hepsinin var olduğu bununla birlikte yoğunlaşmanın her zaman döneminde milli gelirden artışa neden olurken bu ilişkinin orta ve uzun dönemde mahiyetine göre değişebildiği görülmektedir. Çeşitlendirme ve yoğunlaşma verileri arasındaki ilişki değerlendirildiğinde çeşitlendirmedeki artışın yoğunlaşmada artışa kısa dönemde neden olduğu bununla birlikte yoğunlaşmadaki değişimlerin çeşitlendirmede farklı etkilerle karşılık bulabildiği dikkat çekmektedir.

İhracat dinamiklerinin birbirleriyle olan asimetrik Frekans Alanı ilişkileri incelendiğinde; ürün çeşitliliğindeki artışın pazar çeşitliliğini orta dönemde sağladığı, kısa dönemde de pazar yoğunlaşmasında artışa neden olduğu görülmektedir. Pazar çeşitliliği ve yoğunlaşması verisinden ürün çeşitliliğine doğru ise herhangi bir ilişki saptanamamıştır. Ürün sofistikasyonundaki artış orta ve uzun vadede pazar çeşitliliğini sağlamaktadır. Pazar çeşitliliğinden ürün sofistikasyonuna doğru bir ilişkisi ise bulunamamıştır. Sofistikasyon düzeyindeki artışlar kısa ve yakın orta dönemde Pazar yoğunlaşmasında artışa neden olurken azalışlar orta ve uzun dönemde pazar yoğunlaşmasını azaltmaktadır. Pazar yoğunlaşmasından ürün sofistikasyonuna doğru bakıldığında da artış ve azalışların aynı şekilde karşılık bulduğu, artışların kısa ve uzun dönemde karşılık bulurken azalışların çok kısa dönemde etkili olduğu görülmektedir.

V. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yeniliklerin hızla gerçekleştiği günümüzde gittikçe küçüldüğü iddia edilmesine rağmen aslında dünyanın bilinmesi, tanınması, anlaşılması ve kavranılmasını her geçen gün daha da güçleştirmektedir. Genellikle küreselleşme üst başlığı altında ele alınan bu dönüşümler neticesinde domino etkileri ve kelebek etkileri eşanlı olarak gerçekleşmekte, insanlık belki de hiç hazır olmadığı bir değişim-dönüşüm-başkalaşım sürecine sürüklenmektedir. Bu girift ve çetrefilli süreçte insanlar-toplular-ülkeler riskleri bertaraf ederek fırsatları kollama adına strateji uygulamaktadırlar. Bu stratejilerin tespiti ve tayini özellikle 2008 krizi sonrasında yaşanan; değer ve ölçü birimlerinin yeniden tanımlanması, küresel ödemeler sisteminin tartışılması, jeostratejik ve ekonomik risklerin artması ve gelişen teknolojiyle birlikte uluslararası etkileşimin çok boyutlu hale gelmesi sonucunda oldukça kritik bir öneme sahip hale gelmektedir.

Günümüzde başta gelişmiş ülkeler olmak üzere hemen hemen bütün ülkelerin etkili strateji uygulama adına -geçmiş acı tecrübelerine rağmen- ekonomilerine müdahalelerde bulundukları ve bu konuda şaşırtıcı/radikal kararlar almaya yöneldikleri görülmektedir. Örneğin, liberal ekonominin beşiği konumundaki İngiltere'den ihracata dayalı büyüme stratejisine dair açıklamaların yoğunlaşması, ABD'nin doğrudan ve dolaylı tarifeler ve yaptırımlarla dünya ekonomisindeki konumunu korumak adına meşruiyet kaygısı taşımadan hareket etmesi ve AB ve Çin başta olmak üzere diğer odakların bu gidişata karşılık vermesi içinde bulunan sürecin nereye everileceği konusundaki endişeleri arttırmakta; kur savaşları, ticaret savaşları, vekâlet savaşları, soğuk savaş gibi söylemlere zemin hazırlamaktadır.

Küreselleşme sürecinin daraldığı günümüzde yaşanan gelişmeler ve öne çıkan kavramlar kapitalizmin içinde bulunduğu sistemik daralmaları konu alan Kondratieff dalgalarını gündeme getirmektedir. Kondratieff'e göre kapitalizm her 50-60 yılda bir daralma ve genişleme dönemlerine girmektedir ve bu değişimler mevsimler üzerinden tanımlanabilmektedir. Birinci küreselleşme evresi (1870-1915), daralma ve yeniden yapılanma süreci (1915-1965) ve içinde bulunduğumuz ikinci küreselleşme evresi (1965-

2015) düşünöldüğönde Kondratieff dalgalarının kendi içinde tutarlı olduğu görölmektedir. Özellikle 2008 krizinin ardından yaşanan gelişmeler düşünöldüğönde ‘yeni normal’in oluşma sürecinin başladığı ve küreselleşmenin bir taraftan –gelir dağılımı başta olmak üzere- haddi aşırp aşmadığı tartışılırken, diğör taraftan yeni halinin nasıl şekillenmesi gerektiğı sorgulanmaya başlamıştır. Bu süreçte küresel ekonomide odağın Çin’in yükselişiyile birlikte doğuya kayması ve yeni ticaret hatlarının oluşması-güçlenmesi küreselleşme lokomotifliğinin yakın gelecekte değışebileceğı ihtimallerini desteklemekte ve sürece asimetrik müdahale endişelerini beslemektedir.

İkinci küreselleşme evresinde Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişmeler incelendiğinde, Türkiye’nin jeostratejik ve ekonomik açmazlarını görece başarılı bir şekilde yönetebildiğı, aradan geçen süre zarfında sosyoekonomik ve politik anlamda büyük sarsıntılar ve krizler yaşamasına karşın küresel aktör olarak kalabilmeyi başardığı ve hatta bir takım alanlarda ilerleme kaydettiğı görölmektedir. Türkiye’nin özellikle 2001 krizi sonrası performansı incelendiğinde dışa açıklık ve küresel entegrasyon bakımından büyük mesafe kaydedildiğı, ürün ve pazar bazında dünya ekonomileri ile rekabet haline girildiğı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte madalyonun diğör yüzüne bakıldığında potansiyelden oldukça uzakta kalındığı ve cari açık, döviz kuru istikrarsızlığı, işsizlik, enflasyon, düşük büyüme hızı ve orta gelir tuzağı gibi konularda sıkıntıların olduğu görölmekte ve bu sıkıntıların da ekonominin kırılğanlığını arttırdığı ve dış müdahalelere kapı araladığı -2018 Ağustos’unda olduğu gibi- bilinmektedir.

Küresel ekosistemde kuralların gelişmiş ölkeler lehine sürekli değıştiğı ve diğör ölkelerin cari kurallar içinde hareket alanına sahip olamamaları ekonomik sıkıntıların giderilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum Türkiye başta olmak üzere bütün gelişmiş ölkelerde bir taraftan yeni paradigma arayışını tetiklerken diğör taraftan da cari sistemde etkin strateji arayışını arttırmaktadır. Bu noktada keskinleşen rekabet ortamında ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi ve büyüme-kalkınma hamlelerinin finansmanı için ihracat ve ihracata dayalı büyüme kavramları-hipotezleri ve teorileri ön plana çıkmaktadır. Aslında iktisat biliminin özünde yer alan uluslararası ticarete dair teoriler ve bunların zaman içindeki gelişimi incelendiğinde uluslararası ticaretin bugün neden öne çıktığı anlaşılabilir. Nitekim teorik açıdan genellikle korumacılık temelli olan Merkantilizmle başlatılan uluslararası ticaret teorilerinin, serbest ticaret ticaretin benimsendiğı Fizyokrasi ve klasik iktisada yerini bıraktığı, Keynes devrimiyle

birlikte liberal düşüncenin kendini yenilemek zorunda kaldığı ve devamında doğrudan ve dolaylı müdahale araçlarının karmasından oluşan bir politika sepetinin meşru kabul edildiği, dalgalı bir tekâmül sürecinin işlediği görülmektedir.

Teorik anlamda ele alınan uluslararası ticaretin neden ve nasıl ortaya çıktığı ve ekonomik büyüme olan ilişkisi konuları özellikle II. Dünya Savaşı ve sonrasında iletişim-ulaştırma alanındaki teknolojik yeniliklerle daha da öne çıkmış, Asya Kaplanlarıyla başlayan başarılı örnekler küresel rekabet düzlemine ülkelerin katılmasını katalize etmiştir. Küreselleşmenin hızlandığı son yirmi-otuz yıllık dönem ele alındığında ülkeler arasındaki rekabetin özünde ihracatın ürün ve pazar bakımından çeşitlendirme, sofistikasyon ve konsantrasyonunu içeren ihracat dinamiklerinin yer aldığı ve bu kavramın keskinleşen küresel rekabet ortamında her geçen gün daha da önemli hale geldiği görülmektedir.

İhracat dinamiklerinin ekonomik büyüme ile olan ilişkisine dair teorik çalışmalar incelendiğinde ülkelerin öncelikle dış kaynaklı şoklardan arınmak ve dış ticaret gelirlerinde istikrarı sağlamak adına bir noktaya kadar ihracatta ürün ve pazar çeşitlendirmesine odaklandıkları, bu noktanın ilerisinde de mal bazında daha sofistike ürünlere ve pazar bazında da daha dar pazarlara yoğunlaştıkları görülmektedir. Eşik değerin de ülkelerin kendine has dinamiklerden etkileneceğini belirtmektedir. Nitekim yapılan çalışmalar ve literatür özetine bakıldığında da Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin eşik değeri geçemediği, orta gelir tuzağına takıldıkları ve ihracatta ürün ve pazar bakımından beklenen potansiyellerini gerçekleştirmekte zorlandıkları dikkat çekmekte, yapısal reform söylemleri ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'nin yaklaşık on yıldır orta gelir tuzağında olması, ihracat kompozisyonu ve performansının potansiyeli karşılayamaması ve istikrarsız olması düşünüldüğünde ihracat dinamiklerinin düzeyi ve nasıl yönetileceği sorunsallarının öncelikli konular arasında yer aldığı görülmektedir ki bu nedenle ihracat ekonomik büyüme ilişkisi çok çeşitli yöntemlerle sürekli sorgulanan bir alan olmaktadır.

Yapılan çalışmaların genel olarak ihracat veri seti üzerinden yapıyor olması ise dönemler arası farklı sonuçlar vermesi ve dinamizmi kapsamadığı için ihtiyaç duyulan açıklama kabiliyetini sağlayamamaktadır. Bu noktada yapısal kırılmaları içeren, lineer, asimetrik ve zaman boyutlu analizlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaca binaen yapılan

bu çalışmada elde edilen ampirik bulgular başlangıçtaki oluşturulan Hipotezler merkezinde incelendiğinde ise; özellikle ilişkileri bütüncül olarak inceleyen Granger, Toda-Yamamoto ve Toda-Yamamoto Bootsrap (LNT) testlerinde oldukça az ilişki tespit edilirken, frekans alanı nedensellik testine (FDNT) göre sonuçların çeşitlenmeye başladığı, asimetrik nedensellik testlerine (ANT) bakıldığında detaylandığı ve bu çalışmada geliştirilen asimetrik frekans alanı nedensellik testiyle (AFDNT) de öznellediği görülmektedir.

Analiz sonuçları çalışmada oluşturulan hipotezler çerçevesinde sondan başa doğru ele alındığında: AFDNT sonuçlarını Hipotez C31, C32 ve C33'ün tek yönlü olarak hipotezi sağladığı ve bunların dışındaki zaman değişkenli asimetrik hipotezlerin tamamının iki yönlü olarak karşılandığı görülmektedir. ANT sonuçlarına göre asimetrik hipotezlerden C21, C22 ile D21, D22'nin tek yönlü, diğerlerinin de iki yönlü olarak sağlandığı görülmektedir. Zaman değişkenli hipotezler için elde edilen FDNT sonuçlarına göre; H: C12 ve H: B11'in hipotezi karşılamadığı, H: B12 ve H: D12'nin de iki yönlü karşıladığı, kalan ilişkilerin ise hipotezleri tek yönlü olarak karşıladığı görülmektedir.

Lineer nedensellik testleriyle (LNT) sınanan ara hipotezlere bakıldığında ise ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunamazken ürün sofistیکasyonu ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Pazar merkezli bakıldığında ise ekonomik büyüme ile pazar çeşitlendirmesi ve yoğunlaşması ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin olduğu; ekonomik büyümeden pazar çeşitlendirmesine doğru tek yönlü ilişkinin olduğu ve pazar yoğunlaşması ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişkinin tespit edildiği görülmektedir. Bu sonuçların toplamında ana hipotezlerin karşılandığı ve buradan hareketle de Türkiye için temel hipotez olan “*H:I→İhracat dinamikleri ve ekonomik büyüme ilişkilidir*” hipotezinin zamana ve etki yönü değişebilmekle birlikte geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

İlave olarak yapısal kırılma tarihleri, uzun dönem SVAR Analizi sonuçları ve nedensellik testleri sonuçları birlikte ele alındığında; Türkiye’de sosyoekonomik ve politik gelişmelerin ihracat dinamiklerini etkilediği, ekonomik büyümenin ihracat dinamiklerini ve ihracat dinamiklerinin de ekonomik büyümeyi etkilediği, aradaki ilişkinin iki yönlü, asimetrik ve zaman değişkenli olduğu görülmüştür.

Çalışmanın ilk bölümünde kavram, kapsam, tarih ve güncel gelişmeler merkezinde incelenen küreselleşme, uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme kavramları üzerinden yapılan sosyoekonomik ve politik değerlendirmeler çerçevesinde ulaşılan sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir.

- Küresel ekosistemde kur, ticaret ve vekâlet savaşları kavramları üzerinden soğuk ve sıcak gerilimlerin yaşandığı, bu gerilimlerin küresel çapta ‘yeni normal’ oluşuncaya kadar yüksek dalga boyutunda devam edebileceği,

- Küresel ekonominin yadsınamaz bir bileşeni olan Türkiye’nin bu değişim sürecinde bir taraftan riskleri bertaraf etmek diğer taraftan da fırsatları yakalamak adına ekonomiye doğrudan ve dolaylı müdahalelerde bulunması ve etkin strateji izlemesi gerektiği,

- Türkiye’nin belirleyeceği stratejide, iktisadi büyüme ve kalkınma telaşını/gayretini finanse edebilecek şekilde dış ticaret fazlası vermeye odaklanması gerektiği,

- Dış ticaret fazlası verebilmek adına ithalatı azaltarak ihracatı arttırmak zorunda olduğu ve bu nedenle ekonomi yönetiminin ihracat dinamikleri üzerinden dış dengeyi yönlendirmesi ve bunu keskinleşen küresel rekabet ortamında dikkatle yapması gerektiği,

- Genel kabul gören neoliberal anlayışın sorgulandığı bu dönemde ekonomide yapısal dönüşüme giderek kısa orta ve uzun dönemli sürdürülebilir büyüme patikasının oluşturulması gerektiği,

- Finans sektörünün büyük oranda baskın hale geldiği günümüzde istihdam başta olmak üzere reel değişkenlere odaklanan ve bunları önceleyen dinamik bir planlamanın yapılması gerektiği, tespit edilmiştir.

Ampirik testlerden elde edilen bulgular doğrultusunda ulaşılan sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir.

- Türkiye için ekonomik büyümenin hızlı olarak sağlanabilmesi için en kısa dönemde ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi etkilediği görülürken ilişkinin detayına bakıldığında ‘yoksullaştıran büyüme’ durumundan kaçınacak şekilde özenli bir ürün çeşitlendirmesi stratejisine ihtiyaç duyulmaktadır.

- İhracat ürün sofistikasyonu orta ve uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkilemektedir ancak bu etkinin asimetrik özellikler gösteriyor olması ürün gruplarının iyi seçilmesi gereğini göstermektedir.

- Ürün çeşitlendirmesindeki artış sofistikasyon düzeyini orta vadede olumlu etkilerken uzun vadede ters etkiye bulunmaktadır. Bu nedenle ürün çeşitlendirmesi stratejisinin uygulama süresinin bir kısmının olduğu unutulmamalıdır.

- Ürün sofistikasyonundaki düşmeler kısa ve orta dönemde çeşitlendirmeyi azaltmaktadır. Bu durum sofistikasyon desteklerinin kısa dönemde sonuç vermese de devam ettirilmesi gerektiğini göstermektedir.

- Ürün çeşitlendirmesindeki artış hâlihazırdaki pazarlara yoğunlaşmayı kısa vadede yeni pazarlara erişimi de orta vadede etkilemektedir. Bu nedenle sabırlı bir şekilde yeni ürünlerin desteklenmesi gerekmektedir.

- İhracat ürün sofistikasyonu orta ve uzun dönemde yeni pazarların ortaya çıkmasını sağlamaktadır ve yeni pazarlar ile sofistikasyon düzeyi arasındaki ilişki zayıf ve simetrik.

- İhracatta pazar çeşitlendirmesi ile milli gelir düzeyi arasında ters ilişki mevcuttur. Buna göre Türkiye'nin en azından orta ve uzun dönem için optimum pazar sayısına ulaştığı görülmektedir. Milli gelirdeki negatif şoklar ise yeni pazar arayışlarını kısa dönemde tetiklemektedir.

- Milli gelirdeki artışlar uzun dönemde pazar yoğunlaşmasını olumsuz etkilerken azalışlar kısa ve orta dönemde yoğunlaşmayı arttırmaktadır. Bu durum Türkiye'nin kısa ve orta vadeyi kapsayan şoklar için yoğun olarak ihracat yaptığı pazarlarla bağlarını sıkı tutması gerektiğini göstermektedir.

- Pazar yoğunlaşmasından milli gelire doğru ilişki incelendiğinde ise ilişkinin çok boyutlu ve farklı sonuçlar sergilediği görülmektedir. Bu durum yoğunlaşan pazarların farklı dinamikler üzerinden milli gelir üzerinde etkili olduğu yorumuna kapı aralamaktadır.

Sonuç olarak; Türkiye özelinde ihracat dinamikleriyle ekonomik büyümenin ilişkili olduğu, bu ilişkinin asimetrik olabildiği ve zamana göre değişebildiği tespit edilmiştir. Bu noktada Türkiye'nin mevcut pozisyonunu koruyarak gelecek beklentilerini karşılayabilmesi için küreselleşme, uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme kapsamlarındaki dalgalanmaları dikkatle takip etmesi, tutarlı ve kapsamlı ihracat

stratejisini belirlemesi ve bunu etkin, etkili ve kararlı bir şekilde uygulaması gerektiği bulunmuştur.

Sonraki araştırmalarda ürün ve ülke gruplarına yönelik asimetrik ve zaman değişkenli testlerin yapılması tavsiye edilirken, politik önermeler aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir.

- Ekonomik Büyüme ve Kalkınmanın sağlanabilmesi için gereken altyapının kurulması ve sürecin paydaşlarının aynı makro hedefe yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda uluslararası ticaretin kamu ve özel sektörden oluşan doğrudan ve dolaylı aktörlerinin etkin bir şekilde koordine edilmesi gerekmektedir.

- Ekonomik büyüme ve kalkınma programları yapılırken küresel gelişmeler yakından incelenmeli ve olası dışsal şoklara karşı senaryolar sürekli geliştirilmelidir.

- Keskinleşen küresel rekabet ortamında kamu-özel sektör iş birliği (public-private-partnership PPP) modellerinin uluslararası ticareti de kapması gerekmekte, bu doğrultuda devlet-toplum sinerjisini (state-society-synergy SSS) sağlayacak kurum ve yöntemler oluşturulmalıdır. Uluslararası ticaret çerçevesinde devlet ile piyasalar arasındaki makas daraltılmalı, ‘piyasa ve kamu başarısızlıkları’ açmazlarından beri olacak şekilde, ‘güven X dinamizm’ şeklindeki tamamlayıcılık ilişkisi öne çıkartılmalıdır.

- Kamu güvencesi ve özel sektör dinamizmine sahip olarak kurulacak olan ‘Dış Ticaret Ajansları’ ile ihracat dinamikleri yönlendirilmeli, danışmanlık hizmetleri verilmeli ve uluslararası ticaret işlemleri koordine edilmelidir. Kamu gözetimli olan/olmayan dış ticaret şirketleri özendirilmeli ve doğrudan/dolaylı olarak teşvik edilmelidir. Bu kapsamda, firmaların dış ticaret departmanları arasında bir ağın kurulması, fuarların desteklenmesi, dış ticaret şirketleri üzerinden ihracat yapan firmalara ilave teşvikler uygulanması, ihracatı geliştirme merkezi (İGEME) gibi kurumlarda bürokrasinin azaltılması gibi önemler alınmalıdır.

- Tarım, ilaç ve silah sanayi gibi kritik öneme sahip olan ürün gruplarında stratejik pozisyon korunmalıdır-geliştirilmelidir ve bu sektörlerdeki iktisadilik kriterleri kısa-orta ve uzun dönemli risk primleriyle birlikte ele alınmalıdır. İhracat ve ithalata konu ürün gruplarının toplam ihracat ve ekonomik büyümeyle olan kısa-orta ve uzun dönemli ilişkilerinin tespit edilmesi ve desteklerin bu analizlere göre uyarlanması gereklidir.

- Etki süreleri tespit edilen ürünlerin çeşitlilik ve sofistikasyon ilişkileri sürekli güncel tutularak dikkatle seçilmelidir. Ürün çeşitliliğinde, ürün gruplarına göre değişebilmekle birlikte, sofistikasyon düzeyini destekleyecek şekilde yataydan ziyade dikey çeşitlendirmenin teşvik edilmesi gerekmektedir.

- Ürün çeşitliliğinde azalmaların orta vadede ürün sofistikasyonunu arttırdığı ancak uzun dönemde bu ilişkinin simetrik hale geldiğine dikkat edilmeli, ürün çeşitlendirmesi stratejisini süresi itinayla seçilmelidir.

- Ürün çeşitliliğindeki azalmaların, kısa dönemde pazar yoğunlaşmasını orta dönemde de pazar çeşitliliğini arttırdığı sonucu, pazar çeşitliliğinin milli gelirle kısa dönemde simetrik, orta ve uzun dönemde de simetrik ve asimetrik ilişkiler gösterdiği kapsamında değerlendirilmeli, dengeli pazar yapısı için ürün çeşitliliği dikkatle yönlendirilmelidir.

- Ürün sofistikasyonunun ürün çeşitliliğine kısa dönemde simetrik ve asimetrik şekilde etki ettiği, orta ve uzun dönemde ise ilişkinin sadece asimetrik hale geldiği sonucu çerçevesinde sofistike ürün odaklı üretim yapan firmalar ve sektörler dikkatli seçilmeli ve ürün sofistikasyonu ile milli gelir arasındaki ilişkinin asimetrik olmamasına özen gösterilmelidir. Sofistikasyondaki artışın orta ve uzun dönemde pazar çeşitliliğini artırdığı, pazar çeşitliliğinin de kısa ve orta dönemde pazar yoğunlaşmasını arttırdığı unutulmamalıdır.

- Ürün sofistikasyonundaki artışın kısa ve orta dönemde pazar yoğunlaşmasını, orta ve uzun dönemde de pazar çeşitliliğini arttırdığı ancak pazar çeşitliliğindeki artışında milli geliri orta ve uzun dönemde azalttığı gözetilerek yönlendirme yapılmalıdır. Pazar yoğunluğundaki değişmelerin milli gelir düzeyinde çok boyutlu etki yapıyor olması sofistikasyon – yoğunlaşma – milli gelir ilişkisinin muğlaklaşmasını sağlamaktadır. Bu noktada ülke/bölge merkezli çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

- Milli gelir düzeyindeki azalmaların kısa dönemde ürün çeşitliliğini azalttığı, kısa ve orta dönemde sofistikasyonu arttırdığına dikkat edilmelidir. Diğer taraftan milli gelirdeki azalmanın kısa dönemde pazar çeşitliliğini, kısa ve orta dönem de pazar yoğunlaşmasını arttırdığına dikkat edilmelidir. Bu noktada pazar yoğunlaşmasının ürün sofistikasyonu ile kısa, orta ve uzun dönemde simetrik ilişkide olması önemlidir.

- Analizler sonucunda elde edilen bulguların Lucas Kritiğe tabii olduğu, içsel ve dışsal gelişmelerle tespit edilen ilişkilerin değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

- ACAR, M. Sadık, (2004), *Uluslararası Reel Ticaret: Teori – Politika*, Gözden geçirilmiş 2. Basım, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- ACAR, Y. (2002), *İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri*, Vipaş Yayınları, 4.B.,Bursa.
- ACARAVCI, Ali ve KARGI, Gülbeyaz, (2015), “Türkiye’de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme”, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, Cilt. 1, Sayı.1, ss. 1-16.
- ACEMOGLU Daron and ZILIBOTTI F., (1997), “Was Prometheus Unbound By Chance? Risk Diversification and Growth”, *Journal of Political Economy*, Vol. 115, No.4, pp.709–751
- ACEMOĞLU, Daron, (2011), *Akıllı Küreselleşme*, Çev. Burcu Aksu, Efil Yayınevi Yayınları, Ankara, Türkiye.
- ACOSTA, Jim, (2014), “U.S., Other Powers Kick Russia Out Of G8”, CNN Politics Online,<https://edition.cnn.com/2014/03/24/politics/obama-europe-rip/index.html> (03.07.2018)
- ADITYA, Anwesha ve ROY, Saikat Sinha, “Export Diversification and Economic Growth: Evidence from Cross-Country Analysis”, https://www.isid.ac.in/~pu/conference/dec_10_conf/ Papers/AnweshaAditya.pdf, (12.11.2018)
- AFFENDY Arip, MOHAMMAD, Yee, Lau Sim and Abdul Karim, BAKRİ, (2010), “Export Diversification and Economic Growth in Malaysia”, *MPRA*, Unimas Reitaku University, 20588, 1-10.
- AGHION, Philippe and PETER, Howitt, (1990), “A Model of Growth Through Creative Destruction,” *NBER Working Paper*, No. 3223.

- AGOSIN, M. R., (2007), “Export Diversification and Growth in Emerging Economies - Working Paper 233”, Departamento de Economía, Universidad de Chile, Santiago; *CEPAL Review*, No.97, pp. 115-131.
- AGOSIN, Manuel R., ALVAREZ, Roberto and BRAVO-ORTEGA, Claudio, (2012), “Determinants of Export Diversification Around the World: 1962–2000”, *The World Economy*, doi: 10.1111/j.1467-9701.2011.01395.x , pp. 1-21.
- AHMED, Aya and ZAKİ, Chahir, (2017), “Export Concentration and Competition: Does the Firms Type Matter?”, *Working Papers 1078, Economic Research Forum*.
- AHMED, Redwan, ISLAM, Md. Tawhidul and Md. AL-AMIN, (2013), “The Effects of Market Diversification Activities on Bangladesh RMG Export”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, Vol. 3, No. 4, pp.938-948.
- AIZENMAN, Joshua, and MARION, Nancy, (1999), “Volatility and Investment: Interpreting Evidence from Developing Countries”, *Economica*, Vol.66, No. 262, pp. 157–179.
- AKAL, Mustafa, (2014), “Asimetri (Çarpıklık) Ve Basıklık Ölçüleri”, http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/48396/27630/7_asimetri_ve_bas%C4%B1kl%C4%B1k_3.3.2014.pdf , (17.11.2018)
- AKALIN, Uğur Selçuk, (2006), *Üç Dönem Üç Ekonomi*, Önsöz Basım Yayıncılık, İstanbul.
- AKAR, Gökhan ve AY, Ahmet, (2018), “İhracat Çeşitlendirmesi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği”, *Journal Of Social and Humanities Sciences Research*, Vol:5, Iss.21, pp.809-820.
- AKBAŞ, Yusuf Ekrem, ZEREN, Fatma ve ÖZEKİCİOĞLU, Halil , (2013), “Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması: Yapısal Var Analizi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt. 14, Sayı. 2, ss. 187-198

- AKINCI, Merter, YILMAZ, Ömer ve SEVİNÇ, Haktan, (2018), “Ne İhraç Ettiğimiz Önemli Midir? Türkiye Ekonomisi Dış Ticaretinin Uzmanlaşma Seviyesi Üzerine”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, UIİİD-IJEAS*, ss. 735-752.
- ALDAN, A., AYDIN, M.F., ÇULHA, O.Y., SUNEL,E. ve TAŞKIN,T. (2012). *İhracatta Bölgesel ve Sektörel Çeşitlenme*, TCMB Ekonomi Notları, Ankara, Türkiye.
- ALI, Ridwan, ALWANG, Jeffrey and SIEGE, Paul B., (1991), “Is Export Diversification the Best Way to Achieve Export Growth and Stability? A Look at Three African Countries”, *Southern Africa Department Africa Regional Office The World Bank* - WPS 729.
- AL-MARHUBI, Fahim, (2000), “Export Diversification and Growth: an Empirical Investigation”, *Applied Economics Letters*, Vol. 7, pp. 559-562.
- ALTUNÇ, Ömer Faruk ve AYDIN, Celil, (2015), “The Relationship Between Export Structure and Economic Performance: An Empirical Analysis For Selected G-20 Countries”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Cilt. 14, ss.423-444.
- ANAND, Rahul, MISHRA, Saurabh and SPATAFORA, Nikola, (2012), “Structural Transformation and the Sophistication of Production”, *IMF Working Paper Research Department*, WP/12/59, pp. 1-51.
- ANDAÇ Ahmet ve ATEŞOĞLU İrfan, (2015), “Türkiye’nin İhracatında Yeni Hedef Pazar Önerisi: Afrika Pazarı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 13, ss.102-113.
- APAYDIN, Şükrü ve ŞAHİN, Hasan, (2017), “Türkiye’de Kısa Vadeli Sermaye Akımlarının İktisadi Dalgalanmalar Üzerindeki Etkileri: Bir Uzun Dönem Kısıtlı SVAR Modeli”, *Politik Ekonomik Kuram*. Cilt. 1. Ss. 22-72.

- ARRANGUEZ, Grace Ivy S. and HINLO, Jennifer E., (2017), “Export Geographical Diversification and Economic Growth Among ASEAN Countries”, *MPRA Munich Personal RePEc Archive*, p.1-17., <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/81333/> (11.09.2018)
- ARSLAN, Y. Kerem, (2012), “Afrika İç-Göçü Ve Post-Kolonyal Vatandaşlık”, *Alternatif Politika*, Cilt. 4, Sayı. 2, ss. 202-231.
- ATEŞ, İsmet ve BOSTAN, Aziz, (2007), “Türkiye’de Dış Ticaretin Serbestleşmesi Ve Yoksullaştıran Büyüme (1989 – 2004)” *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Sayı 18, ss. 1-10.
- AWOKUSE, T. O., (2006), “Export-Led Growth and The Japanese Economy: Evidence From VAR and Directed Acyclic Graphs”, *Applied Economics Letters*, No.38, pp. 593-602.
- AYAL, I. J., (1979), “Market Expansion Strategies in Multinational Marketing”, *Journal of Marketing*, Vol. 43, pp. 84-94.
- AYDIN, Bayram ve AFSAL, Mahmut Şaban, (2018), “Türkiye’de İkiz Açık Hipotezi: Toda-Yamamoto Nedensellik Yaklaşımı”, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, Cilt. 2, Sayı.2, ss. 231-240.
- AYDOĞUŞ, O. , TÜRKCAN, B., TUNALI ÇALIŞKAN, E. Ve KOPURLU, B. S., (2018), “Kriz Teorileri: Kondratieff, Schumpeter ve Wallerstein”, *Efil Journal-Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 1, Sayı.2, ss. 110-131.
- BABAOĞLU, Barış, (2005), “Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi Sürdürülebilirliği”, *Basılmamış Uzmanlık Tezi, TCMB İstatistik Genel Müdürlüğü*, Ankara
- BACCHETTA Marc, JANSEN Marion, PIERMARTINI Roberta and AMURGO-PACHECO Alberto, (2007), “Export Diversification As An Absorber Of External Shocks”, *WTO*, <https://www.etsg.org/ETSG2007/papers/jansen.pdf>, Erişim: 11.10.2017.

- BACCHETTA, Marc, JANSEN, Marion, LENNON, Carolina, and PIERMARTINI, Roberta, (2009), “Exposure To External Shocks and The Geographical Diversification Of Exports”, in *Breaking Into New Markets Emerging Lessons For Export Diversification*, Ed. Richard Newfarmer, William Shaw and Peter Walkenhorst, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.
- BAI, J. and PERRON P., (1998), “Estimating and Testing Linear Models with Multiple Structural Changes”, *Econometrica*, Vol:66, pp:47-78
- BAI, J. and PERRON P., (2003a), “Computation and Analysis of Multiple Structural Change Models”, *Journal of Applied Econometrics*, Vol:18, pp:1–22.
- BAI, J. and PERRON P., (2003b), “Critical Values for Multiple Structural Change Tests”, *Econometrics Journal*, Vol:6, pp:72–78.
- BALDWIN, John R. and GU, Wulong, (2004), “Trade Liberalization: Export-market Participation, Productivity Growth, and Innovation”, *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 20, Iss. 3, pp. 372–392, <https://doi.org/10.1093/oxrep/grh022>. (Erişim: 01.08.2018)
- BALDWIN, John R. and YAN, Beiling, (2012), “Market Expansion and Productivity Growth: Do New Domestic Markets Matter as Much as New International Markets?”, *Economic Analysis (EA) Research Paper Series Research Paper- 078*, Economic Analysis Division of Canada.
- BANG, Vasant V. and JOSHI, Sharad L., (2010), “Market Expansion Strategy–Performance Relationship”, *Journal of Strategic Marketing*, Vol.18, No.1, pp. 57-75, DOI: 10.1080/09652540903511316
- BARK, Taeho and MELO, Jaime de, (1988), “Export Quota Allocations, Export Earnings, and Market Diversification”, *The World Bank Economic Review*, Vol. 2, No. 3, pp. 341-348.

- BARRO, Robert J., (1991), “Economic Growth in a Cross Section of Countries,” *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, pp. 407-443.
- BASILE, Roberto, PARTEKA, Aleksandra and PITTIGLIO, Rosanna, (2018), “Export Diversification And Economic Development: A Dynamic Spatial Data Analysis”, *Review of International Economics*, Vol. 26, pp.634–650.
- BAŞKONUŞ. T., (1995), “Türkiye-Almanya Dış Ticaret İlişkilerinin Fakirleştiren Büyüme açısından Ekonometrik Analizi”, *Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- BAYAT, T., SENTURK, M., KAYHAN, S. (2014). “Exchange Rates And Foreign Exchange Reserves İn Turkey: Nonlinear And Frequency Domain Causality Approach”, *Theoretical and Applied Economics*, Vol. XXI, No. 11(600), pp. 27-423.
- BAYAT, Tayfur, (2011), “Türkiye’de Döviz Kuru Ve Nispi Fiyat Değişkenliği: Doğrusal Ve Doğrusal Olmayan Zaman Serileri Analizi”, *Yayınlanmamış İktisat Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Çetin Doğan, T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Malatya.
- BAYAT, Tayfur, KAYHAN, Selim ve ŞENTÜRK, Mehmet, (2012), “Budget Deficits and Interest Rates: An Empirical Analysis for Turkey”, *Eurasian Journal of Business and Economics*, Vol. 5, No.9, pp. 119-128.
- BBC, Nisan 2018, “Ticaret savaşları: ABD'nin Çin ürünlerine yüzde 25'lik ek vergisine Pekin'den misilleme”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43640345>,
- BERNAL, Richard L., (2003), “Small Developing Economies in the World Trade Organization”, *Agriculture, Trade and the WTO - Creating a Trading Environment for Development*, Ed. Merlinda D. Ingco, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.

- BERNANKE, B.S. (1986), “Alternative Explanations of the MoneyIncome Correlation”, *NBER Working Paper*, no:1842, pp. 1-62.
- BHAGWATI, J.N., (1958), “Immiserizing Growth: A Geometric Note”, *Review of Economic Studies*, Vol. 25, pp. 201-205.
- BHAGWATI, Jagdish, (2004), *In Defense of Globalization*, Oxford University Press, New York, USA.
- BLOOMBERGHT, (2018), “DTÖ: Küresel Ticarete Riskler “korumacılık” Etkisiyle Aşağı Yönlü”, BloombergHt Online, Erişim: 18.04.2018
<http://www.bloomberght.com/haberler/haber/2113485-dto-kuresel-ticarete-riskler-korumacilik-etkisiyle-asagi-yonlu>
- BOCUTOĞLU, Ersan, (2009), *Makro İktisat – Teoriler ve Politikalar*, Murathan Yayınevi, Trabzon
- BOEHE, Dirk Michael and JIMÉNEZ, Alfredo, (2016), “How Does The Geographic Export Diversification–Performance Relationship Vary At Different Levels Of Export İntensity?”, *International Business Review*, Vol. 25, Iss. 6, pp. 1262-1272.
- BOEHE, Dirk Michael, QIAN, Gongming and PENG, Mike W. , (2016), “Export İntensity, Scope, And Destinations: Evidence From Brazil”, *Industrial Marketing Management*, Vol.57, pp. 127–138.
- BORATAV, K., (1983), *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları Politik İktisat Yazıları 1969-1981*, Belge Yayınları, İstanbul.
- BOUGHTON, James M., (2009), “A New Bretton Woods?”, *Finance and Development*, Vol. 46, No. 1, March.
- BOWEN, Harry P., Edward E. LEAMER, and Leo SVEİKAUSKAS, (1987), “Multicountry, Multifactor Tests of the Factor Abundance Theory”, *American Economic Review*, Vol. 77, pp. 791–809.

- BRAINARD, W., COOPER, R., (1968), “Uncertainty And Diversification In International Trade”, *Food Res Inst Stud Agric Econ Trade Dev*, Vol.8, pp. 257–285.
- BREITUNG, Jörg and CANDELON, Bertrand, (2006), “Testing For Short- And Long-Run Causality: A Frequency-Domain Approach”, *Journal of Econometrics*, Vol. 132, Issue 2, pp. 363-378.
- BRENTON, Paul, NEWFARMER, Richard, SHAW, William and WALKENHORST, Peter, (2009), “Breaking Into New Markets: Overview”, in *Breaking Into New Markets Emerging Lessons For Export Diversification*, Ed. Richard Newfarmer, William Shaw and Peter Walkenhorst, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.
- BUĞRA, Ayşe, (2010), *Devlet-Piyasa Karşılığının Ötesinde İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları 589, İstanbul
- CABRAL, Manuel de Herédia Caldeira, (2008), “Export Diversification And Technological Improvement: Recent Trends In The Portuguese Economy”, *GEE Papers Número 6*, pp. 1-45.
- CABRAL, Manuel Heredia and VEİGA, Paula, (2010), “Determinants of Export Diversification and Sophistication in Sub-Saharan Africa”, *FEUNL Working Paper Series*, No. 550, pp. 1-45.
- CADOT, Olivier, CARRÈRE, Céline and STRAUSS-KAHN, Vanessa, (2011), “Export Diversification: What's Behind The Hump?”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 93, No. 2, pp. 590-605.
- CADOT, Olivier, CARRÈRE, Céline and STRAUSS-KAHN, Vanessa, (2012), “Trade Diversification, Income, And Growth: What Do We Know?”, *Journal of Economic Surveys*, pp.1-13, doi: 10.1111/j.1467-6419.2011.00719.x

- CAMPI, Mercedes, DUEÑAS, Marco, LI, Le and WU, Huabin, (2017), “Diversification, Economies of Scope, and Exports Growth of Chinese Firms” SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3098466> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3098466>
- CAN, Muhlis, (2015), “Doğrudan Yabancı Yatırımlarının İhracat Ürün Çeşitliliğine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Uygulama”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Levent Kösekahyaoğlu, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- CANUTO, Otaviano, HADDAD, Mona and HANSON, Gordon, (2010), “Export-Led Growth v2.0“, *Economic Premise, Poverty Reduction And Economic Management Network (Prem)*, The World Bank, No:3, pp.1-5.
- CARRERE, C., STRAUSS-KAHN, V. and CADOT, O., (2007), “Export diversification: what’s behind the Hump?”, *Paper Presented At The Expert Meeting On Participation Of Developing Countries In New And Dynamic Sectors Of World Trade*, UNCTAD, Geneva.
- CAVES, Richard E., (1987), *Trade and Economic Structure: Models and Methods*, Motilal Banarsidass, Delhi, India.
- CHANG, Ha-Joon, (2009), *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, İletişim Yayınları, İstanbul
- CHAUDHARY, M. Aslam and SALEEM, Mohammad, (2001), “Comparative Advantage, Complementarity, Market Diversification and Trade Instability: A Case Study of Pakistan”, *Journal of Economic Integration*, Vol. 16, No. 4, pp. 568-589.
- CHEN, Yanjin and XIONG, Xiangmin, (2014), “An Empirical Analysis for Over-Sophisticated Export and Regional Economic Growth”, *Modern Economy*, Vol. 5, pp. 1114-1119. <http://dx.doi.org/10.4236/me.2014.512103>

- CHENG, Gao, (2011), "Market Expansion and Grand Strategy of Rising Powers", *The Chinese Journal of International Politics*, Vol. 4, Iss. 4, pp. 405-446, <https://doi.org/10.1093/cjip/por021>
- CHENG, Ping and ROULAC, Stephen E., (2007), "Measuring the Effectiveness of Geographical Diversification", *The Journal of Real Estate Portfolio Management*, Vol. 13, No. 1, pp. 29-44.
- CHOGA, Ireen and TSEGAYE, Asrat, (2015), "Export Diversification And Structural Changes In South Africa", *Journal of Governance and Regulation*, Vol. 4, Issue 3, pp. 128-137.
- CHRISTIANO, L.J. and EICHENBAUM, M., (1992), "Current Real-Business-Cycle Theories and Aggregate Labor-Market Fluctuations", *The American Economic Review*, Vol. 82, Iss.3, pp. 430-450.
- CIARLI, Tommaso and VALENTE, Marco, (2016), "The Complex Interactions Between Economic Growth And Market Concentration In A Model Of Structural Change", *Structural Change and Economic Dynamics*, <http://www.economia.ufpr.br/Eventos/Complexity2016/Ciarli%202016%20-%20The%20complex%20interactions%20between%20economic%20growth%20and%20market%20concentration.pdf> (11/06/2018)
- CORDEN, W. M., (1984), "Harry Johnson's Contributions to International Trade Theory", *Journal of Political Economy- The University of Chicago Press*, Vol. 92, No. 4, pp. 567-591.
- COS, Pilar, COLOM, Antonio and CABASÉS, Angels, (2018), "Geographic export diversification: Determinants and their link with export performance", *Thunderbird Int. Bus. Rev.*, pp: 1–15.
- CYPHER, James M. and DIETZ, James L, (2009), *The Process of Economic Development*, Routledge, New York, USA

- ÇEŞTEPE, Hamza ve ÇAĞLAR, Onur, (2017), “Ürün Sofistikasyonu Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17 Özel Sayısı*, ss.992-1000
- ÇETİN, Murat, (2009), “Kaldor Büyüme Yasasının Ampirik Analizi: Türkiye ve AB ülkeleri örneği (1981-2007)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt XI, Sayı I., ss. 355-373.
- ÇEVİKER, Abdüllatif ve TAŞ İsmail, (2011), “Türkiye’de İhracat Çeşitlendirmesi Ve Büyüme İlişkisi”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, Cilt 3, No 2, ss. 1-10 ISSN: 1309-8020 (Online)
- ÇINAR, Yetkin ve GÖKSEL, Türkmen, (2010), “İhracatta Bölgesel Çeşitlendirme Ve İstikrar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt. 65, No.2, ss. 29-58.
- ÇINAR, Yetkin, (2017), “Ayrıştırma ve Entropi Teknikleri ile Türkiye ve Güney Kore’nin İhracatında Rekabet Gücü, Çeşitlendirme ve İstikrarın Analizi”, *V. Anadolu International Conference in Economics*, Eskişehir, Turkey.
- ÇİL YAVUZ, Nilgün, (2000), “Türkiye’nin Dış Ticaretinin Mallar ve Ülkeler Açısından Konsantrasyon Analizi (1975-1998)”, *Çimento İşveren Dergisi*, Cilt.14, No.5, ss. 3-12.
- ÇOLAK, Ömer Faruk, (2018a), Zirveden Yansımalar, Dünya Gazetesi, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/zirveden-yansimalar/408763> (26.03.2018)
- ÇOLAK, Ömer Faruk, (2018b), “Rekabeti Unutmayalım”, *Dünya Gazetesi*, Erişim: 08 Haziran 2018
- DAS, Sibabrata, MOURMOURAS, Alex and RANGAZAS, Peter, (2018), *Economic Growth and Development - A Dynamic Dual Economy Approach, Second Edition*, Springer International Publishing AG, Gewerbestrasse, Switzerland.

- DAVIS, Donald R., and David E. WEISTEIN, (2001), “An Account of Global Factor Trade.” *American Economic Review*, Vol. 91, pp.1423–1453.
- DE LONG. J. Bradford and LAWRENCE H. Summers, (1991), “Equipment Investment and Economic Growth,” *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, pp. 487-502.
- DE PIÑERES, S Sheila Amin Gutirrez and FERRANTINO, Michael, (1997), “Export Diversification And Structural Dynamics In The Growth Process: The Case Of Chile”, *Journal of Development Economics*, Vol. 52, No.2, pp. 375-391.
- DEĞER, M. K., (2007), *İhracatın Kompozisyonu ve Ekonomik Büyüme: Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Panel Veri Analizleri (1982-2004)*, İmaj Yayıncılık, 1.B., Ankara.
- DEĞER, M. Kemal, (2010), “İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Deneyimi (1980-2006)”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı:2, ss. 259-287.
- DEĞER, Mustafa Kemal ve GENÇ, Murat Can, (2010), “İhracatta Ülke Çeşitliliğinin Toplam İhracat Ve Hâsıla Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Eş-Bütünleşme Ve Nedensellik Testleri (1980-2007)”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt.20, ss. 66-85.
- DEMİR, O., Kutlar, A. ve ÜZÜMCÜ, A., (2005), “Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:9, ss. 180-196.
- DEVİREN, Nursen Vatansever, (2004), “Yeni Dış Ticaret Teorileri”, *Mevzuat Dergisi*, Yıl. 7, Sayı. 81, ss. 1-11
- DI MAIO, Michele and TAMAGNI, Federico, (2008), “The Evolution of World Export Sophistication and the Italian Trade Anomaly”, *Rivista di Politica Economica*, Vol. 98, Iss. 1, pp. 135-174.

- DI MAIO, Michele and TAMAGNI, Federico, (2008), “The Evolution of World Export Sophistication and the Italian Trade Anomaly”, *Rivista di Politica Economica*, Vol. 98, Iss. 1, p. 135-174.
- DICKEY, D. Wayne F, (1981), “Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, *Econometrica*, Vol. 49, pp. 1057-1072.
- DICKEY, David A., FULLER Wayne A., (1979), “Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, *Journal of The American Statistical Association*, Vol. 74, pp. 427-431.
- DIXON, William J., (1985), “Change and Persistence in the World System: An Analysis of Global Trade Concentration, 1955-1975”, *International Studies Quarterly*, Vol. 29, No. 2, pp. 171-189.
- DİNLER, Zeynel, (2014), *İktisada Giriş*, Ekin Basım-Yayım, Bursa.
- DOAN, T. , R. LITTERMAN and C. SIMS, (1984), “Forecasting and Conditional Projection Using Realistic Prior Distributions”, *Econometric Reviews*, Vol. 3, pp. 1-100.
- DOĞRUEL, S., and TEKCE, M., (2011), “Trade Liberalization and Export Diversification in Selected MENA Countries”, *Topics in Middle Eastern and African Economies*, Vol.13, Iss.1, pp. 1-24.
- DOMAR, E. (1946), “Capital Expansion, Rate Of Growth, And Employment”, *Econometrica*, Vol. 14, pp. 137–47.
- DOMAR, E. D., (1947), “Expansion and Employment”, *The American Economic Review*, Vol. 37, No. 1, pp. 34-55.
- DOMAR, E., (1947), “Essays In Economics Of Expansion”, *Unpublished PhD thesis. Harvard University, USA.*

- DU, Yun-su, (2014), “Effect of Export Sophistication on China's Economic Growth: An Empirical Research Based on Different Modes of Trade and Enterprise Properties”, *Journal of International Trade*, Vol. 09, http://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotat-GJMW201409001.htm, (11.01.2018)
- DUMAN, Yakup Koray, (2017), “Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki”, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt 6, Sayı 4, ss. 12-28.
- DUNYA.com, Mart 2018, “Ticaret savaşları' vizyona giriyor!”, <https://www.dunya.com/ekonomi/ticaret-savaslari-vizyona-giriyor-haberi-405957>
- EAGLETON-PIERCE, Matthew, (2016), “Historicizing the Neoliberal Spirit of Capitalism”, içinde *The Handbook of Neoliberalism* Edited by Simon Springer, Kean Birch and Julie MacLeavy, Routledge Taylor & Francis Group, New York - London, USA.
- EDWARDS, Sebastian (2001), “Does The Current Account Matter?”, *National Bureau Of Economic Research Nber Working Paper*, No. 8275, http://www.nber.org/papers/w8275.pdf?new_window=1
- EFRON, B., (1979), “Bootstrap Methods: Another Look At The Jackknife”, *Annals of Statistics*, Vol. 7, No. 1, pp. 1–26.
- EĞİLMEZ, Mahfi ve KUMCU, Ercan, (2005), *Ekonomi Politikası*, Remzi Kitabevi, İstanbul
- EKMEN, Seda ve ERLAT, Güzin, (2014), “Export Diversification And Competitiveness: Intensive And Extensive Margins Of Turkey”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 24, No 88, ss. 35-64.

- EMİRHAN, Pınar Narin, (2008), “How Sophisticated Are Poland’s And Turkey’s Exports?”, *International Journal of Emerging and Transition Economies*, Vol.1, Iss. 2, ss. 257-274.
- ENDERS, Walter, (2015), *Applied Econometric Time Series - Fourth Edition*, Wiley, Hoboken-New Jersey, USA.
- ERDOST, C. ve Taner BERKSOY, (1982), “IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, cilt. 3, sayı. 7, ss.41-67.
- ERK, N., ATEŞ, S. ve DİREKÇİ, T, (1999), “Gümrük Birliği Sonrası Türkiye Dış Ticaretine Yoksullaştıran Büyüme Hipotezi Çerçevesinde Bakış: Zaman Serisi Analizi”, *Uluslararası ODTÜ Ekonomi Kongresi III*, ss. 1-13.
- ERKAN, Birol ve SUNAY, Zekai Fatih, (2016), “Türkiye’nin İhracatının Yoğunlaşma Perspektifinde Analizi”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 7, ss. 1823-1842.
- ERKAN, Birol, (2014), “Product and Market Diversification in Turkey’s Foreign Trade”, *International Journal of Advances in Management and Economics*, Vol.3, Iss. 1, pp. 01-15.
- ERKÖK YILMAZ, Şiir, (2010), *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*, Efil Yayınevi, Ankara, Türkiye.
- ERLAT, Güzin ve AKYÜZ, Oğuzhan, (2001), “Country Concentration Of Turkish Exports And Imports Over Time”, *Topics in Middle Eastern and African Economies*, Vol. 3, p.1-15, <http://meea.sites.luc.edu/volume3/gerlat.pdf>
- ERLAT, Güzin ve ŞAHİN, Banu, (1998), “Export Diversification in Turkey Over Time”, *METU Studies in Development*, Vol. 25, No.1, pp. 47-60.
- ERSOY, Arif, (2015), *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

- ETHIER, Wilfred J., (2014), *The Floating World - Issues in International Trade Theory*, World Scientific Publishing, New York, USA.
- EVERS, Hans-Dieter and GERKE, Solvay (2007), “Social and cultural dimensions of market expansion”, *ZEF Working Paper Series*, No. 24, University of Bonn, Center for Development Research (ZEF), Bonn, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0202-20080911245>
- FEENSTRA, Robert C., (2004), *Advanced International Trade – Theory and Evidence*, Princeton University Press, Princeton, USA.
- FERDOUS, Farazi Binti, (2011), “Pattern and Determinants of Export Diversification in East Asian Economies”, *International Proceedings of Economics Development and Research*, Vol. 5, pp. 156-160.
- FERREIRA, Gustavo F.C. and HARRISON, R. Wes, (2012), “From Coffee Beans to Microchips: Export Diversification and Economic Growth in Costa Rica”, *Journal of Agricultural and Applied Economics*, Vol. 44, Iss. 4, pp. 517–531.
- FISCHER, Stanley (1988)’ den aktaran Uygur, Ercan (2012), “Türkiye’de Cari Açık Tartışması”, *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, Mayıs, Sayı: 25, s.1-31.
- FORGHA, Njimanted Goddfrey, SAMA, Molem Christopher, ATANGANA, Ernest Musomo, (2014), “The Effects of Export Diversification on Economic Growth in Cameroon”, *International Invention Journal of Arts and Social Sciences*, Vol. 1, No. 3, pp. 54-69.
- FORREST, Jeffrey Yi-Lin, YING, Yirong and GONG, Zaiwu, (2018), *Currency Wars - Offense and Defense through Systemic Thinking*, Springer, Switzerland.
- FRANCIS, Brian, IYARE, Sunday Osaretin and LORDE, Troy, (2007), “Agricultural Export-Diversification And Economic Growth In Caribbean Countries: Cointegration And Error-Correction Models”, *The International Trade Journal*, Vol.21, No.3, pp. 229-256.

- FREUND, L. Caroline (2000), "Current Account Adjustment In Industrialized Countries", *International Finance Discussion Papers*, No: 692, pp. 1-32, <http://www.federalreserve.gov/pubs/ifdp/2000/692/ifdp692.pdf>
- FUKUYAMA, Francis, (1992), *The End Of History and the Last Man*, The Free Press A Division of Macmillan, Inc. New York, USA.
- GABLE, Susanna Lundstrom and MISHRA, Saurabh, (2011), "Service Export Sophistication and Europe's New Growth Model", *The World Bank Europe and Central Asia Region Office of the Chief Economist*, Policy Research Working Paper 5793, pp.1-31.
- GEPPERT, Kurt, GORNIG, Martin and WERWATZ, Axel, (2006), "Economic Growth of Agglomerations and Geographic Concentration of Industries – Evidence for Germany", *SFB 649 Economic Risk Berlin*, Discussion Paper 2006-008, pp.1-25
- GEWEKE, J., (1982), "Measurement Of Linear Dependence And Feedback Between Multiple Time Series", *Journal of The American Statistical Association*, Vol.77, No.2, pp. 304-313.
- GOULD, David, and ROY J. Ruffin, (1992), "Human Capital Externalities, Trade and Economic Growth," *Federal Reserve Bank of Dallas and the University of Houston*, November.
- GRANCAY, Martin, GRANCAY, Nora and DUDAS, Tomas, (2015), "What You Export Matters: Does it Really?", *Contemporary Economics*, Vol. 9, No. 2, pp. 233-244.
- GRANGER, C. W. J., (1969), "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods", *Econometrica*, Vol. 37, No. 3, pp. 424-438
- GRANGER, C.W.J. and YOON, G. (2002), "Hidden Cointegration", *Department of Economics Discussion Paper 2002-02*, University of California, San Diego, doi.org/10.2139/ssrn.313831

- GRAY, H. Peter, (1976), *A Generalized Theory of International Trade*, The Macmillan Press Ltd, London, UK.
- GROSSMAN, Gene M. and HELPMAN, Elhanan, (1990), “Trade, Innovation, and Growth”, *The American Economic Review* - Papers and Proceedings of the Hundred and Second Annual Meeting of the American Economic Association, Vol. 80, No. 2, pp. 86-91.
- GROSSMAN, Gene M. and HELPMAN, Elhanan, (1991), *Innovation and Growth in the Global Economy*, MIT Press, Cambridge, MA.
- GROSSMAN, Gene M. and HELPMAN, Elhanan, (1995), “Trade Wars and Trade Talks”, *Journal of Political Economy*, Vol. 103, No. 4, pp. 675-708.
- GUILLEN, Mauro F., (2010), “Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature”, içinde *Readings In Globalization - Key Concepts And Major Debates*, Edited by George Ritzer and Zeynep Atalay, Wiley-Blackwell A John Wiley & Sons, Sussex, UK.
- GUO Jing and YANG Yan, (2010), “Economic Growth, Technological Innovation and Export Sophistication of Chinese High-tech Manufacturing Industry”, *Journal of International Trade*, No. 2, http://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTOTAL-GJMW201012013.htm
- GÜL, Ali Rıza, (2010), “İslam İktisat Düşüncesinin Kur’ân’daki Temelleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, Sayı 2, ss. 27-78.
- GÜRAN, Tevfik, (2011), *İktisat Tarihi*, DER Yayınları, İstanbul.
- GWEKE, John, RICHARD Meese, and WARRANT Dent, (1983), “Comparing Alternative Tests of Causality in Temporal Systems”, *Journal of Econometrics*, Vol. 21, no.2.

- HACKER R. S. and HATEMI-J, A., (2006), "Tests for Causality Between Integrated Variables Based on Asymptotic and Bootstrap Distributions: Theory and Application", *Applied Economics*, Vol. 38, No. 13, pp. 1489-1500.
- HACKER, S. and A. HATEMI-J, (2006), "Tests For Causality Between Integrated Variables Based On Asymptotic And Bootstrap Distributions: Theory And Application", *Applied Economics*, Vol. 38, No.13, pp. 1489-1500.
- HACKER, S. and J.A. HATEMI, (2005), "A Test For Multivariate ARCH Effects", *Applied Economics Letters*, Vol. 12, No.7, pp. 411-417.
- HADDAD, Mona, LIM, Jamus Jerome, PANCARO, Cosimo and SABOROWSKI, Christian, (2012), "Trade Openness Reduces growth Volatility When Countries Are Well Diversified", European Central Bank - Working Paper Series NO 1491. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1491.pdf>, Erişim: 17.08.2018
- HAFTACI, Vasfi, (2014), *İktisadi Düşünceden Yönetim Düşüncesine*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- HAJNAL, Peter I., (2007), *The G8 System and the G20 Evolution, Role and Documentation*, Ashgate Publishing Limited, Hampshire, England.
- HAMID, Zarinah, (2010), "Concentration of Exports and Patterns of Trade: A Time-Series Evidence of Malaysia", *The Journal of Developing Areas*, Vol. 43, No. 2, pp. 255-270.
- HAMMOUDA, Hakim Ben, KARINGI, Stephen N., NJUGUNA, Angelica E. and SADNI-JALLAB, Mustapha, (2006), "Diversification: Towards a new paradigm for Africa's development", Addis Ababa, United Nations Economic Commission for Africa, African Trade Policy Centre, *ATPC Work in Progress* No. 35.
- HAMMOUDA, Hakim Ben, KARINGI, Stephen N., NJUGUNA, Angelica E., JALLAB, Mustapha Sadni, (2010), "Growth, Productivity and Diversification in Africa", *Journal of Productivity Analysis*, DOI: 10.1007/s11123-009-0155-5 .

- HARDING, Torfinn and JAVORCIK, Beata Smarzynska, (2009), “A Touch of Sophistication: FDI and Unit Values of Exports” *CESifo Working Paper Series*, No: 2865.
- HARROD, R. F., (1939), “An Essay in Dynamic Theory”, *The Economic Journal*, Vol. 49, No. 193 (Mar., 1939), pp. 14-33.
- HATEMI -J, A. and E. ROCA, (2006), “A Re-Examination of International Portfolio Diversification Based on Evidence From Leveraged Bootstrap Methods”, *Economic Modelling*, Vol. 23, No.6, pp.993-1007.
- HATEMI -J.A. and E. ROCA, (2014), “BRICs And PIGS In The Presence Of Uncle Sam And Big Brothers: Who Drive Who? Evidence Based On Asymmetric Causality Tests”, *Griffith Business School Discussion Papers Finance*.
- HATEMI, J., (2008), “Forecasting Properties Of A New Method To Choose Optimal Lag Order In Stable And Unstable VAR Models”, *Applied Economic Letter*, Vol. 15, No.4, pp. 239–243.
- HATEMI-J, A. (2012), “Asymmetric Causality Tests with an Application”, *Empirical Economics*, Vol.43 No.1, pp. 447-456.
- HATEMI-J, A. and E. ROCA, (2007), “Equity Market Price Interdependence Based On Bootstrap Causality Tests:Evidence From Australia And Its Major Trading Partners”, *Applied Financial Economics*, Vol.17, No.10, pp. 827-835.
- HATEMI-J, A., (2005), “Bootstrap-Corrected Tests For Causality: Theory And Applications In Finance”, *Invited Key-speaker Presentation at II Simposio Nacional De Docentes En Finanzas*, 1315, Bogota.
- HATEMI-J, A., (2005), “Bootstrap-Corrected Tests For Causality: Theory And Applications In Finance. *Invited KeySpeaker Presentation at II Simposio Nacional De Docentes En Finanzas*, Bogota.

- HAUSMANN, Ricardo, HWANG, Jason and RODRIK, Dani, (2007), “What you export matters”, *Journal of Economic Growth*, Vol.12, pp. 1–25. DOI 10.1007/s10887-006-9009-4
- HAUSMANN, Ricardo, HWANG, Jason and RODRIK, Dani, (2006), “What You Export Matters” National Bureau Of Economic Research Working Paper No: 11905, <http://www.nber.org/papers/w11905>, Massachusetts, USA.
- HECKSCHER, Eli F., (1931), *Mercantilism*, Macmillan Company, NY, USA.
- HENDERSON, J. Vernon, SHALIZI, Zmarak and VENABLES, Anthony J., (2001), “Geography and development”, *Journal of Economic Geography*, Vol. 1, Iss. 1, p. 81-105.
- HERZER, Dierk and NOWAK-LEHNMAN, Felicitas D., (2006), “What Does Export Diversification Do For Growth? An Econometric Analysis”, *Applied Economics*, Vol. 38, pp. 1825–1838
- HESSE, Haiko, (2009), “Export Diversification And Economic Growth”, in *Breaking Into New Markets Emerging Lessons For Export Diversification*, Ed. Richard Newfarmer, William Shaw and Peter Walkenhorst, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.
- HESSE, Heiko, (2008), “Export Diversification and Economic Growth” The International Bank for Reconstruction and Development - The World Bank, On behalf of the Commission on Growth and Development, Washington, USA.
- HICKS, J.R., (1953), “An Inaugural Lecture”, *Oxford Economic Papers*, Vol.5, pp. 117-35
- HIDALGO C. A. and HAUSMANN R., (2009), “The Building Blocks Of Economic Complexity”, *Center for International Development*, Working Paper No. 186. Harvard University.

- HINLO, Jennifer E. and ARRANGUEZ, Grace Ivy S., (2017), “Export Geographical Diversification and Economic Growth Among ASEAN Countries”, *MPRA - Munich Personal RePEc Archive*, Paper No. 81333, pp. 1-17. Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/81333/>
- HOBSEAWM, E.J. (2005), *Devrim Çağı – Avrupa 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- HODEY, Louis S., ODURO Abena D. and SENADZA, Bernardin, (2015), “Export Diversification And Economic Growth In Sub-Saharan Africa”, *Journal of African Development*, Vol. 17, pp. 67–81.
- HOSOYA, Y., (1991), “The Decomposition And Measurement Of The Interdependence Between Second-Order Stationary Process”, *Probability Theory and Related Fields*, Vol.88, No.4, pp. 429-444.
- HOSSAIN, Md. Moulude And CHOWDHURY, Shahin Ahmed, (2012), “Pattern And Determinants Of Export Diversification In Bangladesh: An Empirical Assessment”, *Du Journal Of Marketing*, Vol. 15, Pp. 109-126.
- HOWLEY, Caitlin and HOWLEY, Craig, (2015), “Farming the Poor: Cultivating Profit at the Schoolhouse Door”, in *Neoliberalizing Educational Reform America’s Quest for Profitable Market-Colonies and the Undoing of Public Good*, Edited by Keith M. Sturges, Sense Publishers Rotterdam/Boston/Taipei – Netherlands.
- HÜSEYNİ, İbrahim ve ÇAKMAK Erol, (2017), “Sofistike Ürün İhracatı Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ve Güney Kore Örneği”, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 12, No. 31, p. 449-464.
- HÜSEYNİ, İbrahim, (2017), “Doğrudan Yabancı Yatırımların İhracatın Sofistike Değeri Üzerindeki Etkisi: Brics Ülkeleri Ve Türkiye”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 35, Sayı 4, 2017, ss. 79-95.

- IMBS, Jean and WACZIARG, Romai, (2003), “Stages of Diversification“, *The American Economic Review*, Vol. 93, No. 1, pp. 63-86.
- IŞIN, Ferruh, (1998), “Uluslararası Ticaretin Serbestleştirilmesi Korumacılık Kavramı ve Tarım”, *Tarım Ekonomisi Derneği*, Cilt. 3, ss. 38-48.
- IWAMOTO, Manabu and NABESHIMA, Kaoru, (2012), “Can FDI Promote Export Diversification and Sophistication of Host Countries? Dynamic Panel System GMM Analysis”, *IDE Discussion Paper*, No. 347, pp. 1-42.
- JARREAU, Joachim and PONCET, Sandra, (2009), “Export Sophistication and Economic Performance: evidence from Chinese provinces”, *CEPII - Centre D'études Prospectives Et D'informations Internationales*, No: 34.
- JARREAU, Joachim and PONCET, Sandra, (2012), “Export Sophistication And Economic Growth: Evidence from China”, *Journal of Development Economics*, Vol. 97, pp. 281–292
- JOHNSON, H. G., (1957), “Factor Endowments, International Trade, and Factor Prices”, *Manchester School of Economic and Social Studies*, XXV, pp. 270-283. Reprinted in R. E. Caves and H. G. Johnson (eds), *Readings in International Economics* (Allen & Unwin, London, 1968) chap. 5.
- JOHNSON, H. G., (1959), “Développement Economique et Commerce International”, *Echange International et Croissance*, ed. R. E. Caves, H. G. Johnson, Richard D. Irwin Inc. 1968.
- JOHNSON, H. G., (2013), *Money, Trade and Economic Growth – Survey Lectures in Economic Theory, Volume 2*, Routledge, New York, USA.
- JOHNSON, H.G., (1967) “The Possibility Of Income Losses From Increase Efficiency Or Factor Accumulation In Presence Of Tariffs” *Economic Journal*, Vol.77, pp. 151-54.

- JONES, R. W., (1956-7), “Factor Proportions And The Heckscherohlin Theorem', *Review Ofeconomic Studies*, XXIV, pp. 1-10, Reprinted In J. Bhagwati (Ed.), *International Trade* (Penguin Books, Harmondsworth, 1969) Chap. 4.
- JONES, Ronald, (1970), “The Role of Technology in the Theory of International Trade” in *The Technology Factor in International Trade* ed. Raymond Vernon, UMI, <http://www.nber.org/chapters/c3379>, Erişim:03.04.2017.
- JUVENAL, Luciana and MONTEIRO, Paulo Santos, (2013), “Export Market Diversification and Productivity Improvements: Theory and Evidence From Argentinean Firms”, *Research Division Federal Reserve Bank of St. Louis Working Paper Series*, Working Paper 2013-015A, St. Lous, USA.
- KALAYCI, İrfan, (2008), ‘*Avrupalı Türkiye*’ Ekseninde Orta Doğunun Ekonomi Polisiği, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- KALAYCIOğLU, Sema, (2017), ‘Korumacılığın irkin Yüzü: Ticaret Savaşları’, *Tasam*,http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/45086/korumaciligin_cirkin_yuzu_ticaret_savaslari (06.09.2018)
- KALDOR, N. (1966), *Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom: An Inaugural Lecture*, Cambridge University Press, London, UK.
- KAPLAN, Hayrettin ve TUR, Feridun, (2014), “İhracatta Pazar Kompozisyonundaki Değişimin Dış Talep Göstergesine Etkisi”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 24, No 86, ss. 29-53.
- KAPLAN, Hayrettin ve TUR, Feridun, (2017), “Türkiye’de İhracatın Sektör ve Pazar eşitliliği çerçevesinde Yaşadığı Yapısal Dönüşüm”, *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review*, Cilt 17, Sayı 1, ss. 59-74. Doi:10.21121/eab.2017123468
- KAPLINSKY, R., and SANTOS PAULINO, A., (2004), “Innovation And Competitiveness: Trends İn Unit Prices İn Global Trade”, *Institute of*

Development Studies, University of Sussex, UK,
<http://www.ids.ac.uk/files/RKASPPavittCon.pdf> , (11.01.2019).

KARABIÇAK, Mevlut, (2000), “Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Tarihsel Gelişim Süreci”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Fakültesi Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 2, ss. 49- 65.

KARLUK, Rıdvan, (2009), *Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi’nde Yapısal Dönüşüm*, Beta Basım, İstanbul.

KATSIKEAS, Constantine S. and LEONIDOU, Leonidas C., (1996), ”Export Market Expansion Strategy: Differences Between Market Concentration and Market Spreading”, *Journal of Marketing Management*, Vol. 12, pp.113-134.

KAYHAN, Selim, BAYAT, Tayfur, YÜZBAŞI, Bahadır, (2013), “Government Expenditures And Trade Deficits İn Turkey: Time Domain And Frequency Domain Analyses”, *Economic Modelling*, Elsevier, Vol. 35(C), pp. 153-158.

KAYNAK, Muhteşem, (2005), *Kalkınma İktisadı*, Gazi Kitabevi, Ankara.

KAYNAK, Muhteşem, (2011), *Büyüme Teorileri Giriş*, Gazi Kitapevi, Ankara.

KEESING, Donald B., (1968), “Labor Skills on the Structure of Trade in Manufactures”, in *The Open Economy Essays on International Trade and Finance*, Peter B. Kenen ve Roger Lawrence (ed), Columbia University Press, pp.5-6.

KEESING, Donald B., (1971), “Different Countries' Labor Skill Coefficients And The Skill İntensity Of International Trade Flows”, *Journal of International Economics*, Vol. 1, Iss. 4, pp. 443-452.

KEMP, Murray C. , (2008), *International Trade Theory – A Critical Review*, Routledge Studies in International Business and the World Economy, New York, USA.

KHATKHATE, Deena, (2009), “Harry Johnson: Portrait of a Polymath”, *Economic and Political Weekly*, Vol. 44, No. 51, pp. 27-33.

- KILIAN, Lutz and LÜTKEPOHL, Helmut, (2017), *Structural Vector Autoregressive Analysis*, Cambridge University Press, UK.
- KINGLEBERGER, Charles P., (1970), *Uluslararası İktisat*, Çev. Dr. Nevdet Serin, Doğan Yayınevi, Ankara.
- KINGSTON, JERRY L., (1976), “Export Concentration And Export Performance İn Developing Countries, 1954-67”, *Journal of Development Studies*, Vol.12, No. 4, pp. 311-319.
- KLINGER, Bailey and LEDERMAN, Daniel, (2009), “Diversification, Innovation and İmitation of the Global Technological Frontier”, in *Breaking Into New Markets Emerging Lessons For Export Diversification*, Ed. Richard Newfarmer, William Shaw and Peter Walkenhorst, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.
- KOÇYİĞİT, Ali ve DOĞAN, Çetin, (2006), *Fiyat İstikrarı Sorunsalı – Merkez Bankası Eksenli Çözüm Stratejileri*, Nobel Yayın - İktisat ve İşletme Yayınları Dizisi 94, Ankara.
- KOÇYİĞİT, Ali, BAYAT, Tayfur, KAYHAN, Selim and ŞENTÜRK, Mehmet, (2015), “Short and Long Term Validity of Export-Led Growth Hypothesis in BRICS-T Countries: A Frequency Domain Causality Approach” *Journal of Asian Development Studies*, Vol. 4, Issue 3, pp. 117-129.
- KONDRATIEFF, N. D. ve STOLPER, W. F., (1935), “The Long Waves in Economic Life”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol.17, No.6, pp.105 - 115.
- KÖSEKAHYAOĞLU, Levent ve CAN, Muhlis, (2016), “Doğrudan Yabancı Yatırımların İhracat Ürün Çeşitliliğine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Uygulama”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 33, ss. 122-152.
- KÖSEKAHYAOĞLU, Levent, (2006), “Maastricht Kriterleri Açısından Türkiye ve 10 Yeni Avrupa Birliği Üyesi: Parasal Birliği’ne Ne Kadar Hazırlar?”, içinde

Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Üzerine Ekonomi-Politik Tezler, Editör: Dr. İrfan Kalaycı, Beta Basım, Kırklareli.

KÖSEKAHYAOĞLU, Levent, (2007), “Türkiye Dış Ticaretinde Ürün ve Ülke Bazında Yoğunlaşma: 1980-2005 Dönemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 36, ss. 15-33.

KRUGMAN, P., (1991), *International Economics Theory and Policy*, Harper Collins Publishers, New York, USA.

KRUGMAN, Paul R., OBSTFELD, Maurice and MELITZ, Marc J., (2018), *International Economics - Theory & Policy, Eleventh - Global Edition*, Pearson Education Limited, New York, USA.

KRUGMAN, Paul, (1997), *Development, Geography, and Economic Theory*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts USA, London, England

KURTOĞLU, Ramazan, (2014), “Uluslararası Ekonomide “Oyun Teorisi” Ve Yaklaşan Küresel Finans Savaşı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 16, Sayı.1, ss. 225-258.

KUYUCUKLU, Nazif, (1995), *İktisadi Olaylar Tarihi*, Dördüncü Bası, Filiz Kitabevi, İstanbul.

KÜÇÜKKİREMİTÇİ, O., KARACA, M. E. ve EŞİYOK, B. A. (2010), “Türkiye’nin ihracatında öne çıkan sektörlerde temel Pazar ülkeler, rakipler ve rekabet gücü”, *Türkiye Kalkınma Bankası A. Ş.* , 1-42, Ankara.

LALL, Sanjaya, (2000), “The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports, 1985-1998”, *Queen Elizabeth House - University of Oxford*, Working Paper Series – QEHWPS44, pp. 1-39.

- LALL, Sanjaya, WEISS, John and ZHANG, Jinkang, (2005), “The ‘Sophistication’ of Exports: A New Measure of Product Characteristics”, *ADB Institute Discussion Paper*, No. 23, pp.1-28.
- LALL, Sanjaya, WEISS, John and ZHANG, Jinkang, (2005), “The Sophistication Of Exports: A New Trade Measure”, *ADB Institute Discussion Paper* No. 23 ve (2006) *World Development*, Vol. 34, No.2, pp. 222-237.
- LANCASTER, K. (1957), “The Heckscher-Ohlin Trade Model: A Geometric Treatment”, *Economica*, XXIV, 19-39. Reprinted in J. Bhagwati (ed.), *International Trade* (Penguin Books, Harmondsworth, 1969) chap. 3.
- LANCASTER, Kelvin, (1957), “The Heckscher-Ohlin Trade Model: A Geometric Treatment”, *Economica*, Vol. 24, pp. 19–39, reprinted in Jagdish Bhagwati, ed., *International Trade: Selected Readings*. Baltimore: Penguin Books, 1969, pp. 49–74.
- LEAMER, Edward, E., and HARRY P. Bowen, (1981) “Cross-section Tests of the Heckscher-Ohlin Theorem: Comment” *American Economic Review*, Vol. 71, pp. 1040–1043. Reprinted in Edward E. Leamer, ed., *International Economics* (New York: Worth, 2001).
- LECTARD, Pauline and ROUGIER, Eric, (2018), “Can Developing Countries Gain from Defying Comparative Advantage? Distance to Comparative Advantage, Export Diversification and Sophistication, and the Dynamics of Specialization”, *World Development*, Vol. 102, pp. 90-110.
- LEDERMAN, Daniel and MALONEY, William F. (2009), “Trade Structure And Growth”, in *Breaking Into New Markets Emerging Lessons For Export Diversification*, Ed. Richard Newfarmer, William Shaw and Peter Walkenhorst, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.

- LEE, Chong S. and YANG, Yoo S., (1990), "Impact of Export Market Expansion Strategy on Export Performance", *International Marketing Review*, Vol. 7, Iss. 4, <https://doi.org/10.1108/02651339010000910>
- LEE, Jong-Wha, (1993), "International Trade, Distortions, and Long-Run Economic Growth", *Staff Papers (International Monetary Fund)*, Vol. 40, No. 2, pp. 299-328.
- LEE, Junsoo and Mark C. STRAZICICH, (2002), "Minimum LM Unit Root Test with Two Structural Breaks", *Discussion Paper Check 02-20*, Department of Economics, University of Central Florida, USA.
- LEE, Junsoo and Mark C. STRAZICICH, (2003), "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks", *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 85, pp. 1082-1089.
- LEE, Junsoo and Mark C. STRAZICICH, (2004), "Minimum LM Unit Root Test With One Structural Breaks", *Apalachian State University Working Papers*, Vol.4, No.17, pp. 1 – 17.
- LEONTIEF, Wassily W., (1953), "Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-examined", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 97, pp. 332–349. Reprinted in Richard Caves and Harry G. Johnson, eds., *Readings in International Economics* (Homewood, Ill.: Irwin, 1968).
- LI, Andrew, (2015), "State-Society Synergy and Export Sophistication", *Economics & Politics*, Vol. 27, Iss. 3, pp. 433-458.
- LIN, Faqin, WELDEMICAEL, Ermias O., WANG, Xiaosong, (2017), "Export Sophistication Increases Income In Sub-Saharan Africa: Evidence From 1981–2000", *Empirical Economics*, Vol. 52, Iss. 4, pp. 1627–1649
- LINDER, Staffan Burenstam, (1961), "An Essay on Trade and Transformation", <https://ex.hhs.se/dissertations/221624-FULLTEXT01.pdf> (27.05.2018).

- LITTEMAN, R.B., (1979), “Techniques of Forecasting Using Vector Autoregressions”, *Federal Reserve of Minneapolis Working Paper*, Vol. 115, pp. 1-135.
- LUCAS, Robert E. Jr., (1988), “On the Mechanics of Economic Development.” *Journal of Monetary Economics*, Vol.22, pp. 3-42.
- MACKINNON, J., (1991), “Critical Values For Cointegration Tests in Long-Run Economic Relationships”, New York Oxford University Press, pp. 266-276.
- MACKINNON, J., (1996), “Numerical Distribution Functions for Unit Root and Cointegration Tests”, *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 11, pp. 601–618.
- MADDISON, Angus, (2006), *The World Economy -Volume 1: A Millennial Perspective; Volume 2: Historical Statistics*, Development Centre Of The Organisation For Economic Co-Operation And Development – OECD.
- MAGNUSSON, Lars, (2015), *The Political Economy of Mercantilism*, Routledge, New York, USA.
- MANESCHI, Andrea, (1998), *Comparative Advantage In International Trade – A Historical Perspective*, Edward Elgar, Northampton, MA, USA.
- MARIN, Dalia, (1992), “Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid for Industrialized Countries?”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 74, No. 4, pp. 678-688.
- MARKOWITZ, H., (1959), *Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investment*, John Wiley & Sons, New York.
- MARTIN, Ron and SUNLEY, Peter, (1996), “Paul Krugman's Geographical Economics and Its Implications for Regional Development Theory: A Critical Assessment”, *Economic Geography*, Vol. 72, No. 3, pp. 259-292.
- MATADEEN, Sanjay, (2011), “Export Diversification And Economic Growth: Case Study of a Developing Country Mauritius”, *ICITI*, <http://sites.uom.ac.mu/wtochair/Conference%20Proceedings/11.pdf>

- MATSUYAMA, Kiminori, (1992), “Agricultural Productivity, Comparative Advantage, And Economic Growth”, *Journal of Economic Theory*, Elsevier, Vol. 58, No.2, pp. 317-334.
- MAU, Karsten, (2014), “Export Diversification and Income Differences”, *GIGA - Institute of Asian Studies*, pp.1-34.
- MAULDIN, John and TEPPER, Jonathan, (2013), *Code Red – How to Protect Your Savings from the Coming Crisis*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, USA.
- MEDINA-SMITH, Emilio J., (2001), “Is The Export-Led Growth Hypothesis Valid For Developing Countries? A Case Study Of Costa Rica”, *United Nations Conference On Trade And Development Policy Issues In International Trade And Commodities*, Study Series No: 7, pp. 1-57
- MICHAELY, Michael, (1958), “Concentration of Exports and Imports: An International Comparison”, *The Economic Journal*, Vol. 68, No. 272, pp. 722-736
- MILESI-FERRETTI, G.M. ve RAZIN, Assaf (1996), “Current Account Sustainability”, *Princeton Studies In International Finance*, No. 81. http://www.princeton.edu/~ies/IES_Studies/S81.pdf
- MISHRA, Saurabh, LUNDSTROM, Susanna and ANAND, Rahul, (2011), “Service Export Sophistication and Economic Growth”, *The World Bank - South Asia Region, Economic Policy and Poverty*, Policy Research Working Paper 5606, pp. 1-39.
- MISZTAL, Piotr, (2011), “Export Diversification And Economic Growth In European Union Member States”, *Oeconomia*, Vol. 10, No.2, pp. 55–64.
- MONTGOMERY, Cynthia A., (1985), “Product-Market Diversification and Market Power”, *The Academy of Management Journal*, Vol. 28, No.4, pp. 789-798.

- MOONEY, Annabelle and EVANS, Betsy, (2007), *Globalization – The Key Concepts*, Routledge – Taylor & Francis Group, London and New York.
- MUDENDA, Caroline, CHOGA, Ireen and CHIGAMBA, Cleopas, (2014), “The Role of Export Diversification on Economic Growth in South Africa”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, MCSER Publishing, Rome-Italy, Vol 5 No 9 pp. 705-712.
- MURRAY, Warwick E. and OVERTON, John, (2016), “Peripheries Of Neoliberalism: Impacts, Resistance And Retroliberalism As Reincarnation”, içinde *The Handbook of Neoliberalism* Edited by Simon Springer, Kean Birch and Julie MacLeavy, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York.
- NAFZIGER, E. Wayne, (2006), *Economic Development* - Fourth Edition, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- NARAYAN Paresh Kumar, SEEMA NARAYAN, Arti Prasad, (2008), “A Structural VAR Analysis Of Electricity Consumption And Real GDP: Evidence From The G7 Countries”, *Energy Policy*, Vol: 36, pp.2765 – 2769.
- NARAYAN, P.K. and R. SMYTH, (2005), “Electricity Consumption, Employment and Real Income in Australia: Evidence From Multivariate Granger Causality Tests”, *Energy Policy*, Vol. 33, p. 1109– 1116.
- NAUDE, Wim and ROSSOUW, Riaan, (2011), “Export Diversification And Economic Performance: Evidence From Brazil, China, India And South Africa”, *Econ Change Restruct* Vol.44, pp.99–134.
- NEGISHI, Takashi, (2001), *Developments Of International Trade Theory*, Springer Science+Business Media, New York, USA.
- NESTER, William R., (2010), *Globalization – A Short History of the Modern World*, Palgrave Macmillan, New York, USA.

- NEWFARMER, Richard, SHAW, William And WALKENHORST, Peter, (2009), *Breaking Into New Markets - Emerging Lessons for Export Diversification*, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, USA.
- NTV, (2017), “Dünyada en çok mülteci Türkiye’de”, NTV Online Erişim: 19.06.2017
<https://www.ntv.com.tr/dunya/dunyada-en-cok-multeci-turkiyede,ID9Asb9xZUiY4Y8i QDt8qg>
- O’LOUGHLIN, John, STAEHELI, Lynn and GREENBERG, Edward, (2004), *Globalization and Its Outcomes: An Introduction*, The Guilford Press, New York and London.
- OECD (1994) *Globalisation and Competitiveness: Relevant Indicators*, Paris, OECD Directorate for Science, Technology and Industry, DSTI/EAS/IND/WP9(94)19.
- OLUSOGA Ade, (1993), “Market Concentration versus Market Diversification and Internationalization: Implications for MNE Performance”, *International Marketing Review*, Vol. 10, Iss. 2, pp.40-62, <https://doi.org/10.1108/02651339310032543>
- OULMANE, Nassim and BOUNEMRA Sultane, KARIMA Ben, (2013), “Diversification And Sophistication As A Lever For The Structural Transformation Of North African Economies”, UN Economic Commission for Africa Office for North Africa, ECA-NA/PUB/2013/2.
- ÖNDER, Ali Sina ve YILMAZKUDAY, Hakan, (2014), “Trade Partner Diversification and Growth: How Trade Links Matter”, *Federal Reserve Bank of Dallas, Globalization and Monetary Policy Institute*, Working Paper No. 192, pp. 1-28, (15.12.2017).
<http://www.dallasfed.org/assets/documents/institute/wpapers/2014/0192.pdf>,

- ÖNER, Hakan, (2018), “Kırılgan Beşli Ülkelerin Borsa Endeksleri Arasında Nedensellik İlişkisi: Ampirik Bir Analiz”, *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, ss. 152-166.
- ÖZCAN, Burcu ve ÖZÇELEBİ, Oğuzhan, (2013), “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi?”, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi*, Cilt:20 Sayı:1, ss. 1-14.
- PALEPU, K. G. (1985), “Diversification Strategy, Profit Performance and the Entropy Measure,” *Strategic Management Journal*, Vol. 6, No.3, pp. 239–255.
- PALLEY, Thomas I., (2012), “The Rise and Fall of Export-led Growth”, *Investigación Económica*, Vol. 71, No. 280, pp. 141-161.
- PANAS, E. and VAMVOUKAS, G.A., (2002), “Further Evidence On Export-Led Growth Hypothesis”, *Applied Economics Letters*, Vol. 9, pp. 731-735.
- PANIC, M., (2011), *Globalization: A Threat to International Cooperation and Peace?*, Second edition, Palgrave Macmillan, New York, USA.
- PANITCH, Leo and GINDIN, Sam, (2012), *The Making Of Global Capitalism The Political Economy of American Empire*, Verso, London – New York, USA.
- PAVITT, K. (1984), “Sectoral Patterns Of Technical Change: Towards A Taxonomy And A Theory”, *Research Policy*, Vol. 13, pp. 343-73.
- PAYA, Merih, (2013), *Küresel Ortamda İktisat Politikaları*, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- PÉREZ, Rafael Garcia, (2015), “Global Governance Failure”, in *Globalization And International Security: An Overview*, Edited by Teresa Rodrigues, Rafael García Pérez And Susana De Sousa Ferreira, Nova Publishers, New York, USA.
- PETERSEN, Bent, WELCH, Lawrence S. and LIESCH, Peter W, (2002), “The Internet and Foreign Market Expansion by Firms”, *Management International Review*, Vol. 42, No. 2, pp. 207- 221.

- PHILLIPS, Peter C. B. and PERRON, Pierre, (1988), “Testing for a Unit Root in Time Series Regression”, *Biometrika*, Vol. 75, No. 2, pp. 335-346.
- PIERCY, N., (1981), “Export Strategy: Key Markets vs Market Spreading”, *Journal of International Marketing*, Vol. 1, No. 1, pp. 56-67.
- PORRITT, Jonathon, (2007), *Capitalism - as if the World Matters*, Earthscan, London-Sterling, VA.
- POSNER, M. V., (1961), “International Trade And Technical Change”, *Oxford Economic Papers*, vol. 13, iss. 3, pp. 323-341.
- POSTER, Patrick, (2015), *The Global Village Myth: Distance, War, and the Limits of Power*, Georgetown University Press, Washington, DC. USA.
- PRAKASH, Aseem and HART, Jeffrey A., (2000), *Responding to Globalization*, Routledge Taylor & Francis Group, New York - London, USA.
- PREBISCH, R., (1950) *The Economic Development Of Latin America And Its Principal Problems*. United Nations
- PRONK, Jan, (2005), “Collateral Damage or Calculated Default? The Millennium Development Goals and the Politics of Globalisation”, içinde *Globalisation, Poverty and Conflict A Critical “Development” Reader*, Edited by Max Spoor, Kluwer Academic Publishers, New York.
- RAIHAN, S. (Ed.). (2007), “Prospects for Export Diversification: A Comparative Analysis of Experiences from Four Asian LDCs”, *Export Diversification for Human Development in the Post-ATC Era-Perspectives from Asian LDCs*, UNDP.
- RAMEY, G., and V. A. RAMEY. 1995. “Cross-Country Evidence on the Link between Volatility and Growth.” *American Economic Review*, Vol.85, No.5, pp. 1138–1151.

- RÉGOLO, Julie, (2013), “Export Diversification: How Much Does the Choice of the Trading Partner Matter?”, *Universite de Geneve Faculte des Sciences Economiques et Sociales – Working Paper Series – WPS 13032*, pp.1-46; *Journal of International Economics*, V.91, pp. 329-342.
- REINERT, Erik S., (2004), *Globalization, Economic Development and Inequality - An Alternative Perspective*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham – UK, Massachusetts – USA.
- RESOURCETRADE.Earth, (2018), “World Trade Flows -2018 –All Commodities, Continents“ <https://resourcetrade.earth/data?year=2016&units=value>
- RICARDO, David, (2016), *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Belge Yayınları, İstanbul.
- RICHARD B. Freeman, (2004), “Trade Wars: The Exaggerated Impact of Trade in Economic Debate”, *The World Economy*, Blackwell Publishing, Vol. 27, No.1, pp. 1-23.
- RICKARDS, James, (2011), *Currency Wars – The Making of the Next Global Crisis*, Portfolio/Penguin, New York, USA.
- RITZER, George, (2010), *Küresel Dünya*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- RITZER, George, (2011), *Globalization: The Essentials*, Wiley-Blackwell, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, Sussex, UK.
- ROBINSON, J., 1947 [1937]. *Essays in the Theory of Employment*, 2nd edition, Oxford: Basil Blackwell.
- RODRIK, Dani, (1997), *Has Globalization Gone Too Far?*, Institute of International Economics, Washington, USA.
- RODRIK, Dani, (2011), *The Globalization Paradox – Akıllı Küreselleşme*, Efil Yayınevi, Ankara.

- ROMER, P. M. (1990), “Endogenous Technological Change”, *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No.5, pp. 71-102.
- ROMER, P. M., (1986), “Increasing Returns and Long-Run Growth,” *Journal of Political Economy*, Vol. 94, pp. 1002-1037.
- ROMER, P. M., (1994), “The Origins of Endogenous Growth”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 8, No. 1, pp. 3–22.
- ROOT, Hilton L., (2006), *Capital And Collusion: The Political Logic Of Global Economic Development*, Princeton University Press, New Jersey, USA.
- ROTHE, Dawn L. and FRIEDRICH, David O., (2015), *Crimes of Globalization*, Routledge Taylor & Francis Group, New York - London, USA.
- RUFFIN, Roy J., (1994), “Endogenous Growth and International Trade”, *Review of International Economics*, Vol. 2, No.1, pp. 27-39.
- RYBCZYNSKI, T. M. (1955), “Factor Endowment and Relative Commodity Prices”, *Economica*, Vol. 22, No. 88, pp. 336–341. doi:10.2307/2551188.
- SAĞLAM, Yağmur ve EGELİ, Hüseyin Avni, (2015), “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 4, ss. 515-527
- SAMEN, Salomon, (2010), “Export Development, Diversification, And Competitiveness: How Some Developing Countries Got It Right” *Growth and Crisis Unit - World Bank Institute*.
- SAMUELSON, Paul A., (1949), “International Factor Price Equalization Once Again” *Economic Journal*, Vol. 59, pp. 181–97. Reprinted in Edward E. Leamer, ed., *International Economics* (New York: Worth, 2001).
- SANDBROOK, Richard, (2003), *Civilizing Globalization: A Survival Guide*, State University of New York Press, Albany, USA.

- SANNASSEE, Raja Vinesh, SEETANAH, Boopendra and LAMPORT, Matthew John, (2014), “Export diversification and economic growth: the case of Mauritius”, in *Connecting To Global Markets Challenges And Opportunities: Case Studies* presented by WTO chair-holders, Edited by Marion Jansen Mustapha Sadni Jallab Maarten Smeets, *WTO Publications*, Geneva, Switzerland.
- SCHOLTE, Jan Aart, (1999), “Globalisation: Prospects For a Paradigm Shift”, in *Politics and Globalisation – Knowledge, Ethics and Agency*, Edited By: Martin Shaw, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York.
- SCHUMPETER, J. A., (1935), “The Analysis of Economic Change”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol.17, No.4, pp.2-10.
- SCHWAB, Klaus and SALA-I-MARTÍN, Xavier, (2011), *The Global Competitiveness Report 2011–2012*, World Economic Forum Geneva, Switzerland 2011
- SCOTT, Bruce R., (2011), *Capitalism: Its Origins and Evolution as a System of Governance*, Springer, New York, USA.
- SCREPANTI, Ernesto, (1948), *Global Imperialism and the Great Crisis: the Uncertain Future of Capitalism*, Monthly Review Press, New York, USA.
- SEGERSTROM, Paul S., ANANT T. C. A. and ELIAS Dinopoulos, (1990), “A Schumpeterian Model of the Product Life Cycle”, *American Economic Review*, Vol.80, pp. 1077- 1092.
- SELMAN, Dilek ve BİLMAN, Aslı Seda, “Dış Ticaret ve Büyüme”, <http://kisi.deu.edu.tr//dilek.seymen/Dilek%20Seymen-DI%20TCARET%20VE%20BYME.pdf>
- SEYİDOĞLU, Halil, (2009), *Uluslararası İktisat – Teori, Politika ve Uygulama*, Geliştirilmiş 17. Baskı, Güzem Can Yayınları No:24, İstanbul.

- SEYİDOĞLU, Halil, (2013), *Uluslararası Finans – Genişletilmiş 5. Baskı*, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- SEYMEN, Dilek, (2009), “Gümrük Birliği, Türkiye’nin Avrupa Birliği İle Ticaretinde Ülke Yoğunlaşmasını Değiştirdi Mi?”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.14, S.1, ss.199-220.
- SHAIKH, Anwar, (2016), *Capitalism - Competition, Conflict, Crises*, Oxford University Press, UK.
- SHAPIRO, M. and M. WATSON, (1988), “Sources of Business Cycles Fluctuations”, in S. Fischer (ed.), *NBER Macroeconomics Annual*, Vol. 3, MIT Press, pp. 111-155.
- SHEPHERD, Ben, (2010), “Geographical Diversification of Developing Country Exports”, *World Development*, Elsevier, Vol. 38, No. 9, pp. 1217-1228.
- SHONE, R., (1972), *The Pure Theory of International Trade*, Macmillan Studies In Economics, The Macmillan Press, New York, USA.
- SIMS, C. (1980), “Macroeconomics and Reality”, *Econometrica*, Vol.48, No.1, pp. 1-48.
- SIMS, C. (1986), “Are Forecasting Models Usable for Policy Analysis?”, *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, Vol.10, No.1, pp. 2-16.
- SIMS, Christopher A., (1972), “Money, Income, and Causality”, *The American Economic Review*, Vol. 62, No. 4, pp. 540-552.
- SINGER, H., (1950), “The Distributions Of Gains Between Investing And Borrowing Countries”, *American Economic Review*, May, pp. 473–485.
- SKOLL, Geoffrey R., (2010), *Social Theory of Fear - Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World*, Palgrave Macmillan, New York, USA.

- SMITH, John, (2016), *Imperialism in the Twenty-First Century, Globalization, Super-Exploitation, and Capitalism's Final Crisis*, MR – Monthly Review Press, New York, USA.
- SMITH, Neil, (2005), *The Endgame of Globalization*, Routledge Taylor & Francis Group, New York, USA.
- SNIEGOCKI, John, (2009), *Catholic Social Teaching And Economic Globalization: The Quest For Alternatives*, Marquette University Press, Winconsin, USA.
- SOCIALEUROPA.eu, (2016), “Varoufakis, Yanis, Imagining a New Bretton Woods”, Erişim (11.10.2017), <https://www.socialeurope.eu/imagining-new-bretton-woods>
- SOLIMANO, Andrés, (2010), *International Migration in the Age of Crisis and Globalization Historical and Recent Experiences*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- SOROS, George, (2000), *Open Society – Reforming Global Capitalism*, PublicAffairs Perseus Books Group, New York, USA.
- SPARKE, Matthew, (2016), “Health And The Embodiment Of Neoliberalism: Pathologies Of Politicaleconomy From Climate Change And Austerity To Personal Responsibility”, içinde *The Handbook of Neoliberalism* Edited by Simon Springer, Kean Birch and Julie MacLeavy, Routledge Taylor & Francis Group, New York - London, USA.
- SPENCE, Lester K., (2015), *Knocking The Hustle: Against The Neoliberal Turn In Black Politics*, Punctum Books, Brooklyn, New York, USA.
- STANDER, Simon, (2014), *Why War - Capitalism and the Nation-State*, Bloomsbury Academic, New York and London.
- STANFORD, Jim, (2008), *Economics for Everyone A Short Guide to the Economics of Capitalism*, Pluto Press, London, Ann Arbor, UK.

- STAR, Haziran 2018, ‘ABD'nin gümrük vergisi kararına AB'den büyük tepki: Ticaret savaşları yaşanabilir’ <http://www.star.com.tr/guncel/ab-ve-abd-ticaret-savasina-hazirlaniyor-haber-1349188/>
- STARR, Amory, (2005), *Global revolt: A guide to the Movements Against Globalization*, Zed Books, London – New York.
- STEARNS, Peter N., (2010), *Globalization in World History*, Routledge – Taylor & Francis Group, London and New York.
- STIMILLI, Elettra, (2017), *The Debt of the Living: Ascesis and Capitalism*, Suny Press - State University of New York Press, Albany, New York, USA.
- STOLPER, W. F. and P. A. SAMUELSON, (1941), “Protection and Real Wages”, *Review of Economic Studies*, IX, pp. 58-73; Reprinted in J. Bhagwati (ed.), *International Trade* (Penguin Books, Harmondsworth, 1969) chap. 10.
- SUAREZ-VILLA, Luis, (2012), *Globalization And Technocapitalism: The Political Economy Of Corporate Power And Technological Domination*, Ashgate Publishing, England.
- SUBAŐAT, Turan (2010), “Türkiye’nin Cari A ık Sorunu: Nedenler Ve     mler”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, Sayı 1, ss. 26-34.
- SUTER, Keith, (2003), *Global Order And Global Disorder - Globalization and the Nation-State*, Praeger, London, UK.
- SWADERH, Christopher S., (2013), *The Capitalist Personality Face-to-Face Sociality and Economic Change in the Post-Communist World*, Routledge Taylor & Francis Group, New York - London, USA.
- SYLLA, Ndongo Samba, (2014), *The Fair Trade Scandal – Marketing Poverty to Benefit the Rich*, PlutoPress, London, UK.
- ŞAHİN, Hüseyin, (2006), *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.

- ŞEN, Ali, (2005), “Washington Konsensüsü Ve Gelişmekte Olan Ülkeler Sorunları: Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Cilt10, S. 2, ss.181-200.
- ŞENTÜRK, Canan, (2007), “Dış Ticaret - Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme: Türkiye Ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Testi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU, Isparta.
- ŞİMŞEK, Muammer, (2003), “İhracata Dayalı-Büyüme Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Verileri İle Analizi, 1960–2002”, *D.E.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi*, Cilt: 18 Sayı:2, ss:43- 63.
- TAKIM, Abdullah, (2010), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile İşsizlik Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 27, pp.1-8.
- TANDON, Yash, (2009), *Development and Globalisation - Daring to Think Differently*, Pambazuka Press, Geneva, Switzerland.
- TARI, Recep, (2012), *Ekonometri*, Umuttepe Yayınları – 32, Kocaeli.
- TAŞAR, İzzet, (2015), “İçsel Büyüme Modelleri Çerçevesinde Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Yapısal Dönüşümü”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Danışman: Doç. Dr. Tayfur Bayat, Malatya.
- TAYLOR, Lance, (2010), *Maynard’s Revenge The Collapse of Free Market Macroeconomics*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, USA
- TEGEGNE, A. (1991), “Commodity Concentration and Export Earnings Instability: Evidence from African Countries”, *ERAF-Centre for Economic Research on Africa*, 3.

- TEKLE, Ghiorgis, (2017), “Export Product And Market Diversification And Its Implications On The Performance Of Eritrea’s Foreign Trade”, *International Journal of Business and Management Review – Published by European Centre for Research Training and Development*, Vol.5, No.10, pp.61-78, UK.
- TEMURLenk, Sinan ve OLTULULAR, Sabiha, (2007), “Türkiye’nin Temel Makro Ekonomik Değişkenlerinin Bütünleşme Dereceleri Üzerine Bir Araştırma”, *İnönü Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik Kongresi*.
- THANGAMANI, Bhavan, (2017), “Export Market Diversification And Export Performance Of Sri Lanka: A Cointegration Analysis”, *Asian Journal of Empirical Research*, Vol. 7, Iss. 4, p:75-83
- THORBECKE, Willem and PAI, Hao-Kai, (2015), “The Sophistication Of East Asian Exports”, *Journal of the Asia Pacific Economy*, Vol. 20, No.4, pp. 658-678, DOI: 10.1080/13547860.2015.1045328
- TODA, Hiro Y. ve YAMAMOTO, Taku, (1995), “Statistical Inferences in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes”, *Journal of Econometrics*, Vol. 66, pp. 225-250.
- TODARO, Michael P. and SMITH, Stephen C., (2015), *Economic Development – Twelfth Edition*, Pearson, New York, USA.
- TODOROV, Galin K., (2017), “Are International Portfolio Diversification Opportunities Decreasing? Evidence from Principal Component Analysis”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, Vol.7, No.3, pp. 639-661.
- TOKUCU, Erkan ve Alpaslan YÜCE, (2013), “Türkiye’nin İhracat Performansının 1980 Sonrası Dönemde Gelişimi ve İhracatın Artırılmasında Uluslararası Pazarlama İnovasyonunun Rolü”, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, cilt.2, sayı.1, s. 47-75.

- TRABOLD, Harald, (1995), “Market Spreading versus Market Concentration: The Choice of Export Marketing Strategies Reconsidered”, *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*, ISSN 0340-1707, Duncker & Humblot, Berlin, Vol. 64, Iss. 4, pp. 573-589.
- TREFLER, Daniel, and SUSAN, Chun Zhu, (2000), “Beyond the Algebra of Explanation: HOV for the Technology Age”, *American Economic Review*, Vol.90, pp. 145–149.
- TUNÇ, H. (2004), *Uluslararası Ticaret, Para ve Finans*, Alfa Yayınları, 1.B., İstanbul
- TÜRKCAN, Kemal ve PİŞKİN Erhan, (2012), “Türkiye İhracatının Büyüme Dinamiği: Yoğun ve Yaygın Ticaretin Rolü”, *International Conference on Economics, İzmir*, Cilt 1, No: 86, ss. 1 -31.
- TÜRKCAN, Kemal, (2014), “Investigating The Role Of Extensive Margin, Intensive Margin, Price And Quantity Components On Turkey's Export Growth During 1998-2011”, Turkish Economic Association, Discussion Paper, No. 2014/2.
- TÜRKMEN, Adem, (2018), “Türkiye İhracatında Ürün Ve Ülke Çeşitlemesinin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ö. Selçuk Emsen, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum.
- UNDP, 2017, “Türkiye İnsani Gelişme Endeksi’nde 71. Oldu”, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, UNDP, Erişim:10.06.2018
<http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/presscenter/pressreleases/2017/03/turkey-ranks-71st-by-human-development-index.html>
- UNDP, Towards Human Resilience: Sustaining MDG Progress in an Age of Economic Uncertainty, p.20
<http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Poverty%20Reduction/Inclusive>

%20development/Towards%20Human%20Resilience/Towards_SustainingMDG
Progress_Chapter1.pdf

URAS, Güngör, (2015), “Fed Faizleri Artırınca Ayşe Teyzem’e Ne Olur?”, *Milliyet Ekonomi*, <http://milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/fed-faizleri-artirinca-ayse-teyzem-e-ne-olur--2164311/> Erişim: 10/07/2018

UYSAL, Özgür ve SAT, Sultan, (2015), “İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Rusya Örneği”, *International Conference On Eurasian Economies*, ss. 416-422.

VANEK, Jaroslav (1968), “The Factor Proportions Theory: The N-Factor Case”, *Kyklos*, Vol.21, pp. 749–754.

VARLIK, Serdar, (2017), “Ülke Risk Primi Şokunun Bankacılık Sisteminin Sağlamlığına Etkisi: SVAR Modeli Çerçevesinde Türkiye Örneği”, *Sosyoekonomi*, Vol. 25, No.33, ss.103-126.

VERNON, Raymond, (1966), “International Investment and International Trade in the Product Cycle”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 80, Iss. 2, pp. 190-207.

WALLERSTEIN, I., (2008), “The Depression: A Long-Term View”, *Immanuel Wallerstein Website*, Erişim; 30.07.2018 <https://www.iwallerstein.com/the-depression-a-long-term-view/>

WCED, (1987), ‘Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future’, *World Commission on Environment and Development A/42/427*, Geneva, Switzerland.

WELDEMICAEL, Ermias O., (2012), “Determinants of Export Sophistication”, <https://pdfs.semanticscholar.org/1992/e3dfd06ced9fe997d0b26843a660d93c4dc8.pdf>

- WELDEMICAEL, Ermias, (2014), “Technology, Trade Costs and Export Sophistication”, *The World Economy*, doi: 10.1111/twec.12071
- WYDICK, Bruce, (2008), *Games in Economics Development*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- XU, Bin and LU, Jiangyong, (2009), “Foreign Direct Investment, Processing Trade, And The Sophistication Of China's Exports”, *China Economic Review*, Vol. 20, pp. 425–439.
- XU, Bin, (2010), “The Sophistication Of Exports: Is China Special?”, *China Economic Review*, Vol. 21, pp. 482–493.
- XUEFENG, Qian and YAŞAR, Mahmut, (2016), " Export Market Diversification and Firm Productivity: Evidence from a Large Developing Country”, *World Development*, Vol. 82, pp. 28–47.
- YAKIŞIK, Harun, DÖLARSLAN, Emre Şahin, ÇETİN, Ahmet Kibar ve GÜÇLÜ, Pembe, (2017), Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri Algısı: Çankırı İli Örneği, *V. Anadolu International Conference in Economics*, May 11-13, Eskişehir, Turkey.
- YAMÉOGO, Nadège Désirée, NABASSAGA, Tiguéné Diallo, BASSIROU AMADOU, Shimeles Abebe and NCUBE Mthuli, (2014), “Diversification And Sophistication As Drivers Of Structural Transformation For Africa: The Economic Complexity Index Of African Countries”, *Journal of African Development, African Finance and Economic Association*, Vol. 16, No.2, pp.1-31.
- YAPAR SAÇIK, Sinem, (2009), “Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teorik Açıdan Bir İnceleme”, *KMU İİBF Dergisi*, Yıl:11, Sayı:16, ss. 162-171.
- YELDAN, Erinç, (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi – Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- YELDAN, Erinç, (2010), *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*, Efil Yayınevi Yayınları, Ankara Türkiye.
- YELLEN, Janet, (2017), "Kısa vadede yeni kriz beklemiyorum", MilliGazete.com.tr, <https://milligazete.com.tr/haber/1207085/bankalar-kuvvetli-kriz-beklemiyorum>
- YILANCI, V. and BOZOKLU Ş. (2014), “Türk Sermaye Piyasasında Fiyat ve İşlem Hacmi İlişkisi: Zamanla Değişen Asimetrik Nedensellik Analizi”, *Ege Academic Review*, Vol.14, No.2, ss. 211-220.
- YILDIRIM, Erhan, LOPCU, Kenan ve CAKMAKLİ, Selim, (2011), *Türkiye Ekonomisinde İktisadi Dalgalanmalar ve Krizler: 1980 Öncesi ve Sonrası Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Bilsay Kuruç'a Armağan, Serdar Şahinkaya ve N. İlter Ertuğrul, Ed., Mülkiyeliler Birliği, ss.1155-1189, Ankara.
- YILDIZ, Ümit, (2017), “BRICS Ülkeleri ve Türkiye’de Yüksek Teknoloji İhracatı Ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Panel Veri Analizi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 53, ss. 26-34.
- YOKOYAMA, K. and A. M. ALEMU, (2009), “The Impacts of Vertical and Horizontal Export Diversification on Growth: An Empirical Study on Factors Explaining the Gap between Sub-Saharan Africa and East Asia’s Performances”, *Ritsumeikan International Affairs*, Cilt.7, s.49-90 (17.04.2018), http://www.ritsumei.ac.jp/acd/re/krsc/ras/04_publications/ria_en/7_03.pdf,
- YOUNG, Alwyn, (1991), “Learning by Doing and the Dynamic Effects of International Trade”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 369-405.
- YÜCEL, Gülçin Elif ve DOĞRUEL, A. Suut, (2012), “Export Structure At The Extensive And Intensive Margins: The Case Of Emerging Economies”, *International Journal Of Economics And Finance Studies*, Vol. 4, No. 2, ISSN: 1309-8055 (Online).

- YÜKSEL, Esra ve SARIDOĞAN, Ercan, (2011), “Uluslararası Ticaret Teorileri Ve Paul R.Krugman’ın Katkıları”, *Öneri*, Cilt 9, Sayı 35, ss. 199-206.
- ZHANG, Wei-Bin, (2000), *A Theory of International Trade - Capital, Knowledge, and Economic Structures*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg New York, USA.
- ZHANG, Wei-Bin, (2008), *International Trade Theory - Capital, Knowledge, Economic Structure, Money, and Prices over Time*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, NY, USA.
- ZHU, Shujin and FU, Xiaolan, (2013), “Drivers of Export Upgrading”, *World Development*, Vol. 51, pp. 221–233.
- ZHU, Shujin, FU, Xiaolan, LAÍ, Mingyong and XUAN, Ji, “What Drives the Export Sophistication of Countries?”, *SLPTMD Working Paper Series*, No. 033, pp.1-28.